

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 4

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

КУЗНЕЦОВА Наталія Семенівна, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри цивільного права Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка (**головний редактор**);

ГРИНЯК Андрій Богданович, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, заступник директора Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України з наукової роботи, академік-секретар відділення цивільно-правових наук Національної академії правових наук України (**заступник головного редактора**);

БОДЮЛ Євген Миколайович, кандидат юридичних наук, доцент, учений секретар Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України (**відповідальний секретар редакційної колегії**);

АТАМАНЧУК Наталія Іванівна, доктор юридичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

БОРДЕНЮК Василь Іванович, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ВЕЛИКАНОВА Марина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу приватноправових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ДУРНОВ Євген Сергійович, доктор юридичних наук, професор, перший заступник директора Департаменту персоналу Міністерства внутрішніх справ України, полковник поліції;

КАРАГУСОВ Фархад Сергійович, доктор юридичних наук, професор Інституту приватного права Каспійського університету (Алмати, Республіка Казахстан);

КОЛОДІЙ Анатолій Миколайович, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, член-кореспондент Національної академії правових наук України, головний науковий співробітник відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

КОПИЛЕНКО Олександр Любимович, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук України, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, народний депутат України;

КОСТЮЧЕНКО Олена Євгенівна, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

КОТ Олексій Олександрович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, директор Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

КРАСИЦЬКА Лариса Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу науково-правових експертиз Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

КУЗНЕЦОВ Віталій Володимирович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

КУПІНА Людмила Францівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу публічно-правових досліджень Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

МІЛОВСЬКА Надія Василівна, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу дослідження проблем правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

МОНАЄНКО Антон Олексійович, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

НАЗАРОВ Іван Володимирович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

НОСІК Володимир Васильович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України, академік-секретар відділення екологічного, господарського та аграрного права Національної академії правових наук України;

ПЕТРИШИН Олександр Віталійович, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, суддя Конституційного Суду України;

ПОГРІБНИЙ Сергій Олексійович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, суддя Верховного Суду, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

САЙМОНС Вільям Бредфорд, доктор юридичних наук, почесний професор Лейденського університету (Лейден, Нідерланди);

ФЕДОРЧЕНКО Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ЧЕХОВСЬКА Ірина Василівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Університету державної фіскальної служби України;

ШАКУН Василь Іванович, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України;

ШУМИЛО Микола Єгорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник Інституту правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України.

Журнал ухвалено до друку Вченою радою

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України

25.09.2025 р., протокол №9

Науковий журнал «Нове українське право» зареєстровано Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення (Рішення про реєстрацію суб'єктом у сфері друкованих медіа № 746 від 14.03.2024,

ідентифікатор медіа: R30-03473)

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України (вул. Пилипа Орлика, 3, м. Київ, 01024, e-mail: lawmaking@nas.gov.ua. Тел.: +38 (044) 253-34-19).

Періодичність видання: 6 разів на рік.

Мови розповсюдження: українська, англійська, польська, німецька, французька, іспанська, болгарська, румунська.

Наказом МОН України від 19.04.2021 № 420 (додаток 3) журнал включено до Категорії «Б»

Переліку наукових фахових видань України зі спеціальності D8 – Право

Офіційний сайт видання: www.newukrainianlaw.in.ua

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення

StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

ЗМІСТ

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

Погрібний С. О.

ОСНОВНІ ІДЕЇ ДО ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ.....9

Трунова Г. А.

ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ:
НЕОБХІДНІСТЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА.....23

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

Гуцуляк В. К.

ОБОВ'ЯЗКИ ПІДРЯДНИКА ЗА ДОГОВОРМ ПІДРЯДУ НА ПРОВЕДЕННЯ ПОШУКОВИХ РОБІТ: ОНОВЛЕННЯ СТАТТІ 890 ЦК УКРАЇНИ 31

Жорнокуй В. Г.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ВІНА, РИЗИК: СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЙ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСІБ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА.....38

Карнаух В. С.

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ОСОБІ НЕКОНСТИТУЦІЙНИМ АКТОМ:
ДО ПИТАННЯ ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН..... 45

Костюченко О. Є.

НАЦІОНАЛЬНА РАМКА НАУКОВИХ КВАЛІФІКАЦІЙ ЯК ПІДСИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КВАЛІФІКАЦІЙ.....53

Красицька Л. В.

ПОДІЛ МАЙНА ПОДРУЖЖЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ
ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ..... 60

Кухарев О. Є.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО СПАДКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ 67

Міловська Н. В., Перевертун О. В.

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО
В КОНТЕКСТІ ОНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ 77

Михальнюк О. В.

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ШЛЮБУ ЯК ДОГОВОРУ.....83

Островська Б. В.

ПОСМЕРТНА РЕПРОДУКЦІЯ ДЛЯ ВІЙСЬКОВИХ І ЦИВІЛЬНИХ:
ЗАСАДИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В УМОВАХ ВІЙНИ.....90

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

Борденюк В. І.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ
У СФЕРІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН.....100

Міма І. В.

ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ МАНІПУЛЮВАННЯ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ 112

Чепкова К. О., Герасимчук Л. В.

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗДІЙСНЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОЛОГО-ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ ДЛЯ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНИ.....	119

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

Бабіков О. П., Бабікова О. С.

РЕЛІГІЙНИЙ ОБРЯД ЯК ОБ'ЄКТ ПОСЯГАННЯ В РОЗУМІННІ СТ. 180 КК УКРАЇНИ.....	128

Зуєв В. В.

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ АРМА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ.....	134

Мудрецька Г. В.

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КОРУПЦІЙНИХ Й ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ.....	141

Романов В. О.

РОЗШИРЕННЯ ПІДСТАВ АУДІО-, ВІДЕОКОНТРОЛЮ ОСОБИ ДО ПОСТАНОВЛЕННЯ УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ.....	147

Шакун В. І.

ЛІНГВІСТИЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ.....	152

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

Синегубов О. В.

СИСТЕМИ РАНЬОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ В КРАЇНАХ ЄС: ПОШУК БАЛАНСУ МІЖ МОНІТОРИНГОМ ТА САМОДІАГНОСТИКОЮ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	161

Трибуна молодого вченого

Бабійчук В. С.

МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ОСОБИ ВУЛИЧНОГО НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ.....	179

Дубовик В. В.

ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА МАЙНО ЗА ДОГОВОРОМ.....	185

Захаров С. В.

ПУБЛІЧНІ ДОХОДИ ВІД ПРИМУСОВО ВИЛУЧЕНИХ АКТИВІВ: КЛАСИФІКАЦІЯ, БЮДЖЕТНИЙ ОБЛІК І ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ.....	192

Корольова А. А.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ.....	201

Костючок Ю. Л.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ СЛІДЧОГО.....	208

Кулебякін В. О.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФОРМАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТРИВАЛОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	214

Кушнір П. М.

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПЕРЕВАЖНОГО ПРАВА КУПІВЛІ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ).....	221

Лазовський О. В.	
ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ ФАКТОРИНГУ.....	227
Лаленков С. М.	
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИПЛАТ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ.....	233
Лефтерова О. І.	
ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ В КРАЇНАХ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА: ПРАВОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ ТА СУДОВА ПРАКТИКА.....	239
Марченко М. В.	
ЗМІСТ ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ.....	247
Назар С. М.	
ДОГОВІР ПРО НАСТАВНИЦТВО: ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ.....	253
Накорчевський С. В.	
ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	259
Панченко Є. В.	
ІСТОТНІ УМОВИ ДОГОВОРУ ОСОБИСТОГО СТРАХУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	267
Савулій В. О.	
ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ВЛАСНИКІВ АКТИВІВ, УПРАВЛІННЯ ЯКИМИ ЗДІЙСНЮЄ НАЦІОНАЛЬНЕ АГЕНТСТВО УКРАЇНИ З ПИТАНЬ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ, ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ.....	275
Самойлов В. П.	
ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ СОБОЮ ОБВИНУВАЛЬНИХ ТА НЕОБВИНУВАЛЬНИХ КОНФІСКАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ.....	282
Скідан Н. В.	
СУДОВЕ РІШЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ: АКСІОЛОГІЧНІ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ АСПЕКТИ.....	291
Хименко А. О.	
ГЕНЕЗИС ДЕКЛАРУВАННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	301
Chekh M. O.	
DEFINING INFORMATION SOVEREIGNTY: WHAT IS INFORMATION SOVEREIGNTY?.....	308
Shypilov O. V.	
USE OF EVIDENCE OBTAINED THROUGH INTERNATIONAL REQUESTS FOR LEGAL ASSISTANCE: LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS OF DISCLOSURE OF BANKING SECRECY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL COOPERATION.....	319
Шнуренко І. Г.	
РОЗДУМИ ПРО ОСНОВНИЙ БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ОБ'ЄКТ УМИСНОГО ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЮ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ) ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИЗМУ ТА ФІНАНСУВАННЮ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ (СТАТТЯ 209-1 КК УКРАЇНИ).....	325

CONTENTS

LAW-MAKING ACTIVITY: CURRENT PROBLEMS OF NORM-MAKING

Pohribnyi Serhiy

KEY IDEAS FOR FORMULATING THE CONCEPT OF DEVELOPMENT
OF CIVIL PROCEDURAL LEGISLATION IN UKRAINE.....9

Trunova Halyna

SOCIAL PROTECTION GUARANTEES FOR WAR VETERANS:
THE NEED TO MODERNIZE LEGISLATION.....23

TOPICAL ISSUES OF PRIVATE LAW

Hutsulyak Volodymyr

CONTRACTOR'S OBLIGATIONS UNDER A CONTRACT FOR EXPLORATION WORK:
UPDATE TO ARTICLE 890 OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE.....31

Zhornokui Valentyna

LIABILITY, GUILT, RISK: CORRELATION AND APPLICATION OF CATEGORIES
IN THE CONTEXT OF ACTIVITIES OF PERSONS PERFORMING FUNCTIONS
OF ENTREPRENEURIAL COMPANY'S AGENCIES.....38

Karnaikh Vadym

COMPENSATION OF DAMAGE CAUSED TO A PERSON BY AN UNCONSTITUTIONAL ACT:
ON THE NEED FOR LEGISLATIVE CHANGES.....45

Kostiuchenko Olena

NATIONAL FRAMEWORK OF SCIENTIFIC QUALIFICATIONS AS A SUBSYSTEM
OF THE NATIONAL QUALIFICATION SYSTEM.....53

Krasytska Larysa

DIVISION OF MARITAL PROPERTY AS METHOD FOR PROTECTING
THE RIGHT TO OWNERSHIP OF ONE OF THE SPOUSES.....60

Kukhariev Oleksandr

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF MODERN INHERITANCE LAW OF UKRAINE.....67

Milovska Nadiia, Perevertun Oksana

DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF LEGISLATION
ON INTERNATIONAL PRIVATE LAW IN THE CONTEXT OF UPDATE
OF THE CIVIL CODE OF UKRAINE.....77

Mykhalniuk Oksana

THEORETICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF UNDERSTANDING MARRIAGE AS A CONTRACT....83

Ostrovska Bohdana

POSTMORTAL REPRODUCTION FOR MILITARY AND CIVILIANS:
FOUNDATIONS AND PROSPECTS OF LEGAL REFORM IN CONDITIONS OF WA.....90

TOPICAL ISSUES OF PUBLIC LAW

Bordeniuk Vasyl

SOME ISSUES OF LEGISLATIVE ENFORCEMENT FOR THE CONSTITUTIONAL RIGHT
OF INDIVIDUALS TO JUDICIAL PROTECTION IN THE SPHERE OF PUBLIC-LAW RELATIONS...100

Mima Iryna

THE NATURE AND ESSENCE OF MANIPULATION AS A LEGAL CATEGORY.....112

Chepkova Kateryna, Herasymchuk Lidiia

PROTECTION OF THE RIGHTS OF ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE DURING ARMED CONFLICT: THE UKRAINIAN CONTEXT.....	119

TOPICAL ISSUES OF CRIMINAL LAW AND PROCESS**Babikova Olena, Babikov Oleksandr**

RELIGIOUS CEREMONY AS AN OBJECT OF ENVIRONMENT WITHIN THE MEANING OF ARTICLE 180 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE.....	128

Zuiev Volodymyr

THE FUNCTIONAL PURPOSE OF ARMA IN CRIMINAL PROCEEDINGS AND DURING INTERNATIONAL COOPERATION.....	134

Mudretska Hanna

OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE SUPPORT OF PRE-TRIAL INVESTIGATION AND JUDICIAL TRIAL OF CORRUPTION AND ECONOMIC CRIMES.....	141

Romanov Vitalii

EXPANDING THE GROUNDS FOR AUDIO AND VIDEO SURVEILLANCE OF INDIVIDUALS PRIOR TO THE ISSUANCE OF AN INVESTIGATING JUDGE'S ORDER.....	147

Shakun Vasyl

LINGUISTIC VICTIMOLOGY.....	152

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF LAW ENFORCEMENT**Sinegubov Oleg**

EARLY WARNING SYSTEMS IN EU COUNTRIES: BALANCING MONITORING AND SELF-DIAGNOSIS WITH PERSPECTIVES FOR UKRAINE.....	161

TRIBUNE OF A YOUNG SCIENTIST**Babiichuk Valentyna**

MORAL AND PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PERSONALITY OF VIOLENT STREET OFFENDER	179

Dubovyk Viktor

DETERMINING ACQUISITION DATE OF TITLE FOR PROPERTY UNDER CONTRACT.....	185

Zakharov Stanislav

PUBLIC REVENUES FROM FORCIBLY SEIZED ASSETS: CLASSIFICATION, BUDGETARY ACCOUNTING, AND TARGETED ALLOCATION.....	192

Korolova Anna

ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISMS FOR STIMULATING THE DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY.....	201

Kostiuchok Yuliia

INTERNATIONAL STANDARDS OF PROFESSIONAL ETHICS OF INVESTIGATORS.....	208

Kulebyakin Vadym

PROBLEMATIC ISSUES OF FORMAL DETERMINATION OF THE DURATION OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.....	214

Kushnir Petro

FOREIGN EXPERIENCE IN REGULATING PREEMPTIVE RIGHTS TO PURCHASE LAND PLOTS (BASED ON THE EXAMPLE OF EUROPEAN COUNTRIES).....	221

Lazovskyi Oleh

LEGAL NATURE OF THE FACTORING AGREEMENT.....	227

Lalenkov Serhii

INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES FOR ENSURING CHILD SUPPORT PAYMENTS.....	233

Lfterova Olena

DETERMINATION OF A CHILD'S PARENTAGE IN COMMON LAW COUNTRIES: LEGAL PRESUMPTIONS AND CASE LAW.....	239

Marchenko Mykola

THE CONTENTS OF A CIVIL LIABILITY INSURANCE CONTRACT FOR NUCLEAR DAMAGE	247

Nazar Sofia

LEGAL QUALIFICATION OF THE MENTORING AGREEMENT.....	253

Nakorchevskyj Serhii

GROUND AND CONDITIONS FOR APPLICATION TO SUBSIDIARY LIABILITY	259

Panchenko Yevhenii

ESSENTIAL TERMS OF THE CONTRACT OF PERSONAL INSURANCE OF MILITARY SERVICEMEN.....	267

Savulii Viktor

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF ASSETS' OWNERS MANAGED BY THE NATIONAL AGENCY OF UKRAINE FOR FINDING, TRACING AND MANAGEMENT OF ASSETS, WHICH WERE OBTAINED FROM CORRUPTION AND OTHER CRIMES.....	275

Samoilov Vadym

CHALLENGES OF RECONCILING CONVICTION-BASED AND NON-CONVICTION-BASED CONFISCATION REGIMES IN UKRAINE'S LEGAL SYSTEMS.....	282

Skidan Nataliia

COURT DECISION (JUDGMENT) AS AN ELEMENT OF CASE LAW: AXIOLOGICAL AND LAW-APPLYING ASPECTS.....	291

Khymenko Anastasiia

GENESIS OF DECLARATION OF FALSE INFORMATION.....	301

Cekhh Maryna

DEFINING INFORMATION SOVEREIGNTY: WHAT IS INFORMATION SOVEREIGNTY?.....	308

Shypilov Oleksandr

USE OF EVIDENCE OBTAINED THROUGH INTERNATIONAL REQUESTS FOR LEGAL ASSISTANCE: LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS OF DISCLOSURE OF BANKING SECRECY IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL COOPERATION.....	319

Shnurenko Ivan

REFLECTIONS ON THE MAIN DIRECT OBJECT OF INTENTIONAL VIOLATION OF THE REQUIREMENTS OF THE LEGISLATION ON PREVENTION AND COUNTERACTION TO THE LEGALIZATION (LAUNDERING) OF PROCEEDS FROM CRIME, FINANCING OF TERRORISM AND FINANCING OF THE PROLIFERATION OF WEAPONS OF MASS DESTRUCTION (ARTICLE 209-1 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE).....	325

ПРАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЕННЯ

УДК 347.91/.95-043.86

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.1>

ОСНОВНІ ІДЕЇ ДО ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

Погрібний Сергій Олексійович,доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
суддя Великої Палати Верховного Суду,
головний науковий співробітник
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

«Якби люди ніколи не мали розбіжностей щодо мети життя, то годі було б собі уявити ті дослідження, що їх провадять ... [науковці]. Адже ці дослідження виростають і поширюються саме на ґрунті незгоди».

Ісає Берлін ¹

У статті окреслено проблеми процесуального законодавства України на нинішньому етапі розвитку правової держави та запропоновано шляхи їх вирішення. Зокрема, піддано аналізу такі проблеми, як використання радянської правової доктрини, надмірна диференціації процесуального законодавства за видами судочинства, надмірне за обсягом і продубльоване правове регулювання, розпорошеність норм процесуального характеру по різних нормативно-правових актах, зниження рівня законодавчої техніки.

Звернуто увагу, що законотворець під час здійснення ним правотворчої діяльності насамперед повинен прагнути, щоб кожен новий нормативно-правовий акт з погляду законодавчої техніки був, по-перше, якісним, по-друге, не створював суперечностей усередині правової системи. На цьому етапі розвитку процесуального законодавства не потрібно ставити надмету – повне об'єднання всіх процесуальних норм в одному Кодексі, оскільки нині досить визначити пріоритетним саме забезпечення стабільності й фундаментальності викладених у ЦПК України норм.

В оцінці нинішнього стану чинного процесуального законодавства, визначено такі основні його недоліки, як мінливість; непрогнозованість – брак єдиної загальної концепції розвитку національного законодавства; стан «перевиробництва» права: нормативних актів багато, але вони не позбавлені суперечностей і прогалин; неоднаково повне врегулювання правовими нормами різних суспільних відносин.

Умовою розвитку українського процесуального законодавства автором запропоновано запровадити децентралізацію джерел процесуального права, яка є логічною, послідовною та відповідає меті її здійснення згідно з європейськими традиціями і стандартами. Надалі такі тенденції мають посилюватися в міру зростання рівня незалежності судової влади. Отже, для того щоб суд став дійсно самостійним і незалежним, потрібно відкрити шляхи до створення певних «м'яких» норм суддівською професійною спільнотою та органами суддівського самоврядування.

Також наголошено на тому, що вирішення всіх наведених у цій статті проблем не має порушити засадничого принципу незалежності судової влади, зашкодити суду в справедливому вирішенні спору.

Ключові слова: недоліки процесуального законодавства, демократична правова держава, децентралізація, диференціація, концепція, мета законодавця, перспективи розвитку цивільного процесуального законодавства, право, правосуддя, прецедент, проблематика, провідна роль ЦПК України.

¹ Берлін Ісає. Чотири есе про свободу / Переклад з англійської О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. С. 177.

Pohribnyi Serhiy. Key ideas for formulating the concept of development of civil procedural legislation in Ukraine

This article outlines the problems of procedural law in Ukraine at the current stage of development of the rule of law and proposes ways to solve them. In particular, it analyzes such existing problems as the use of Soviet legal doctrine, excessive differentiation of procedural law by type of proceedings, excessive and duplicative legal regulation, the dispersion of procedural norms across various normative legal acts, and a decline in the level of legislative technique.

Attention is drawn to the fact that, when carrying out law-making activities, legislators should first and foremost strive to ensure that each new normative legal act is, from the point of view of legislative technique, firstly, of high quality and, secondly, does not create contradictions within the legal system. At this stage of development of procedural legislation, it is not necessary to set the goal of completely combining all procedural rules into a single Code, since it is currently sufficient to prioritize ensuring the stability and fundamental nature of the rules set forth in the Code of Civil Procedure of Ukraine.

It is also emphasized that the resolution of all the issues raised in this article should not violate the fundamental principle of judicial independence or interfere with the court's ability to resolve disputes fairly.

Key words: *flaws in procedural legislation, democratic rule of law state, decentralization, differentiation, concept, legislator's goal, prospects for the development of civil procedural legislation, law, justice, precedent, issues, leading role of the Code of Civil Procedure of Ukraine.*

Вступ. Формат цієї наукової праці – визначення основних ідей до формування концепції розвитку національного права – відкриває широкі можливості для виконання науковцем прогностичної функції. Дослідник певною мірою вдається до здійснення прогнозів на майбутнє, а саме дослідження, не маючи суто прикладного утилітарного характеру, може стати початком нових теоретичних розвідок. Відповідно мета дослідження – на підставі наукових методів пізнання спрогнозувати цілісну картину розвитку певного комплексу правових норм у найближчому майбутньому, передбачити ймовірний стан суспільних відносин у прогнозований проміжок часу, відтворити власне бачення змісту національного законодавства у сфері регулювання цивільних процесуальних відносин, яке б відповідало потребам українського суспільства й української держави.

Досліджень сучасного стану правового комплексу норм, які традиційно називаємо цивільним процесуальним законодавством, не бракує; наукові статті, дисертації, монографії тощо містять пропозиції щодо вдосконалення законодавства, вказують на його певні недоліки, суперечності й прогалини. А втім, ідеальної для суспільства та держави конструкції щодо стану суспільних відносин, врегульованої такими законодавчими приписами, не запропоновано. Тож метою статті є візія

щодо побудови бажаної до втілення ідеальної моделі – стану врегульованості кластера суспільних відносин, пов'язаних з діяльністю приватних осіб і спеціальних органів держави, що виникають під час та для розв'язання різноманітних правових суперечок, насамперед пов'язаних із приватним життям людини в суспільстві та державі. Здійснення цієї розвідки неможливе без визначення таких понять, як концепція, розвиток, право тощо.

Однак власні пропозиції щодо побудови бажаної до втілення ідеальної моделі суспільних відносин мають досить умоглядний характер, їх не потрібно сприймати як такі, що мають бути невідкладно реалізовані. Це ідеї *de lege ferenda* – бажаного права, реалізація яких потрібна для модернізації країни загалом та для національної правової системи відповідно до потреб української нації та розбудови самостійної соборної української держави.

Постановка проблеми й формулювання завдання. Насамперед потрібно з'ясувати, що таке концепція та розвиток загалом. Концепція (лат. *conceptio* – розуміння) – це система поглядів, те або інше розуміння явищ і процесів; єдиний, визначальний задум. Розвиток означає щось чітко орієнтоване і спрямоване зазвичай на поліпшення якості життя суспільства.

Підходи до визначення поняття «концепція» в сучасній науці загалом є близькими за своїм змістом, а термін «концеп-

ція» розуміють як сукупність поглядів, що відображає певне цілісне бачення сутності якогось предмета чи явища та ставлення до нього; сукупність принципів, які визначають напрям розвитку та способи виконання поставлених завдань у межах того чи іншого виду діяльності; основна думка, провідна ідея тощо.

У філософії під концепцією розуміють сукупність положень, що виникає на основі концепту та покликана його підкріпити, довести, обґрунтувати; інколи концепцією вважають спосіб тлумачення, ідею, задум, вчення, що ґрунтується на сукупності концептів. Концепція також може означати стисле вираження ядра певної теорії або сукупності поглядів. Концепт – це схоплене, надане разом зі сприйняттям; інтелектуальне утворення, яке надає сприйняттю значення та сенсу, що виходить далеко за його чуттєво фіксовані межі, набуваючи певного предметного або смислового визначення².

У юридичній літературі поняття «концепція» вживають для позначення або системи поглядів на те чи інше розуміння явищ, процесів, або єдиного, визначального замислу, провідної думки будь-чого, створеного суб'єктом³.

На думку науковців, поняття «концепція», яке застосовують до явищ або процесів юридичної реальності, потрібно розуміти як єдиний задум, систему уявлень, які є відображенням певного масиву знань для вирішення проблематики, на основі якого формується обґрунтування вибору конкретного шляху вирішення проблеми⁴.

² Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. С. 88.

³ Юридична енциклопедія: В 6 т. / голова ред.кол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 339–340.

⁴ Сачко А. Р. Місце та значення актів-концепцій в механізмі правотворчості. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2024/1/16.pdf> // «Концепція» різко відрізняється від категорії «теорія» своєю незавершеністю та недобудованістю, оскільки перша покликана віднайти комплекс інструментів впливу на суспільні відносини та їх закономірності, тоді як «теорія» вже має в собі всі відповіді на питання інструментального впливу. На думку автора, концептуальний акт – це фундаментальний документ, який має містити керівні принципи, які визначатимуть напрям формування нормативного матеріалу для належного врегулювання суспільних відносин у певній сфері, який визначатиме доцільність та актуальність саме цього правового масиву, цього якісно-нового змісту правовідносин.

У чинному законодавстві, зокрема в частині 4 статті 22 Закону України «Про правотворчу діяльність», наукову концепцію розвитку законодавства України визначено як документ юридичного прогнозування рекомендаційного характеру, у якому на теоретико-емпіричній основі здійснюється системне прогнозування розвитку законодавства України, його окремих сфер, галузей та напрямів. Розроблення цієї наукової концепції здійснюється раз на п'ять років⁵. Концепція проєкту нормативно-правового акта повинна містити обраний підхід до регулювання суспільних відносин, мету і завдання правового регулювання, обґрунтування необхідності ухвалення нормативно-правового акта, описує нові права й обов'язки учасників суспільних відносин (зміну прав і обов'язків учасників суспільних відносин), а також, як зазначено в статті 27 згаданого Закону, прогнозовані соціально-економічні та інші наслідки його реалізації.

Тож що вважати концепцією розвитку права? Щоб відповісти на це питання, потрібно визначити мету законодавця. Законодавство для держави як самостійної інституції є лише інструментом досягнення певної політичної, економічної або іншої соціально значущої мети.

Звернімося до категорії механізму правового регулювання відносин – системи правових засобів, способів, форм, за допомогою яких здійснюється результативне врегулювання суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок.

Побудова концепції розвитку законодавства неможлива без розуміння самого поняття права, а також способу оцінки його розвитку. Суто інструментальне розуміння «розвитку права» приведе до зосередження зусиль на пошуку найбільш досконалого механізму регулювання певних відносин, а тому й до найдосконалішої моделі законотворчої діяльності. Завдяки цьому буде сформульовано найбільш абстрактне та прийнятне правило поведінки, розраховане на багаторазове застосування.

⁵ Про правотворчу діяльність : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>

зове застосування, зрозуміле за змістом і позбавлене неоднозначності його тлумачення тощо.

Проте навіть конструювання за допомогою механізму правового регулювання будь-яких суспільних відносин розпочинається з формування візії ідеального стану тих суспільних відносин, на врегулювання яких буде спрямовано такий механізм правового регулювання. Тож інструментальний підхід до розвитку права вочевидь є однобічним, бо навіть його розширене тлумачення не дасть змогу сконструювати бажаний ідеальний стан регульованих суспільних відносин.

Право – це система, що має деякі ознаки саморегулювання; мета правотворця з боку держави полягає в тому, щоб вплинути на неї.

На думку лауреата Нобелівської премії Фридриха фон Гаєка, на відміну від права, яке не є «винаходом» людини, законодавство – відносно пізній його винахід. Завдяки йому люди отримали надзвичайно потужну зброю, потрібну для досягнення певних благих цілей, хоча поки що не навчилися керувати ним так, щоб воно не перетворювалося в джерело більшого зла. Воно відкрило перед людиною абсолютно нові можливості й дало їй нове відчуття панування над долею. А втім, питання про те, хто повинен володіти цією владою, на жаль, затулило набагато фундаментальніше питання: як далеко ця влада має простягатися? Ця влада буде становити загрозу, допоки ми будемо вірити в те, що вона загрожує бідой, лише потрапляючи в руки поганих людей⁶.

Створення законів, що видалися невдалими з погляду правозастосування, показує, що просто скласти та схвалити закон – не завжди достатньо для того, щоб вирішально вплинути на наявні суспільні відносини: або створювана ідеальна модель таких відносин виявиться нежиттєздатною, або сконструйоване правило поведінки не врахувало стану та особливостей об'єкта свого регуляторного впливу, а отже, абстрактне правило не

впливатиме на такі суспільні відносини, а норма буде «мертвою».

Законодавець, який намагається підтримати дійсний стихійний порядок, не може надавати юридичної сили будь-якому правилу, що йому подобається, якщо він бажає досягти своєї цілі. Його влада не є необмеженою, тому що базується на тому факті, що деякі правила, які він забезпечує правовою санкцією, громадяни вважають правильними, та, схвалюючи такі правила, він неминуче обмежує свою можливість забезпечувати правовою санкцією інші правила⁷.

Для тих, хто опановував право відповідно до соціалістичної правової традиції, за якою влада законодавця щодо створення нових приписів та обов'язків для осіб була необмеженою, а право зводилося суто до законодавства, буде досить важко погодитися з тим, що суддя потребуватиме теорії, яка пояснює функцію закону, тому що зміст закону йому доведеться знаходити. Наведене не можна зводити до того, що суддя створює нове право, спираючись на писаний закон та базуючись у цих пошуках на догму (теорію) права. Водночас потрібно враховувати, що українська правова система тяжіє до континентальної правової сім'ї, яка традиційно не визнає за судом права на законотворення, але ж не можна відкидати і вплив конвергенції, притаманної розвитку права в усьому світі нині.

Наведемо декілька прикладів застосування ідей із системи загального права:

- право, створене за результатами діяльності Європейського суду з прав людини, є прецедентним та застосовується всіма судами України як джерело права;

- Верховний Суд діє за парадигмою прецедентного права з відносним обмеженням його функцій – має право формулювати правові висновки (правову природу яких ще неодмінно потрібно з'ясувати), спираючись на певну норму права – припис законодавства. Хоча навіть такий висновок не збігається за змістом з нормою права, у зв'язку із застосуванням якої його і сформульовано, по суті такий умовивід звучує, розширює, конкретизує зміст норми права, застосовує норму за аналогією і так само визначає кри-

⁶ Фридрих фон Хайек. Право, законодательство и свобода. Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. Киев : Издательство «Центр учебной литературы», 2021. С. 91.

⁷ Фридрих фон Хайек. Право, законодательство и свобода. С. 230.

терії застосування норми-принципу до певних конкретних правовідносин. У постанові Верховного Суду зазначено, що правовий висновок (правова позиція) – це виклад тлумачення певної норми права (або низки норм), що здійснив Верховний Суд (Верховний Суд України) під час розгляду конкретної справи, що є обов'язковим для суду та інших суб'єктів правозастосування під час розгляду та вирішення інших справ у разі існування близьких за змістом або аналогічних обставин спору⁸. Також у своїй постанові Велика Палата Верховного Суду зазначила, що правовий висновок – це умовивід стосовно тлумачення тієї норми права, що застосував саме Верховний Суд з метою правильного та справедливого вирішення спору у справі⁹;

– суди цивільної, адміністративної, господарської юрисдикції можуть здійснити обмежену оцінку конституційності норми закону щодо несуперечності Конституції України і в разі встановлення такого застосувати припис Конституції України як норму прямої дії;

– суди всіх інстанцій відповідно до пункту 1 Перехідних положень Конституції України мають право здійснювати оцінку всіх актів законодавства, ухвалених до набуття чинності цією Конституцією, щодо несуперечності їй, тим самим фактично виконуючи функцію суду конституційної юрисдикції та, як результат, суди мають право не застосовувати такого доконституційного законодавства з наведених міркувань.

Тож якщо зважати на еволюційний підхід до права Ф. Гаєка, право це, по-перше, безперечно визнані приписи права, а по-друге, той закон, який і вченому, і судді часто знаходиться, який складається з якогось певного числа ще несформульованих правил, що послугують тій самій функції, що й безсумнівно визнаних і сформульованих положень права¹⁰.

⁸ Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27 липня 2021 року у справі № 585/2836/16-ц (провадження № 61-187св19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98671856>.

⁹ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 березня 2024 року у справі № 191/4364/2 (провадження № 14-172цс23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118297143>.

¹⁰ Фридрих фон Хайек. Право, законодательство и свобода. С. 229.

З огляду на це, право є явищем, яке постійно еволюціонує (змінюється, зазнаючи прогресу або регресу), що має постійно сприяти панівному стихійному порядку.

За визначенням Європейського суду з прав людини, норми Конвенції – це живий інструмент, який потрібно тлумачити у світлі сучасних умов, тобто певні її положення в майбутньому можна буде класифікувати інакше¹¹. Це означає, що абстрактність положень Конвенції дає змогу Європейському суду з прав людини змінювати свою практику з огляду на потреби сьогодення. Тобто розвиток самого права, зміна суспільно-політичного контексту, науково-технологічний прогрес, розвиток людських стосунків тощо змушують поглянути на деякі соціальні явища інакше, не так, як уважалося прийнятним ще донедавна.

Як приклад можна навести рішення Європейського суду з прав людини щодо оцінки поведінки подружжя у шлюбі, у якому знайшло прояв торжество особистої свободи, яка ще 50 років тому була невідомою за «межами шлюбу»¹².

Тож і надалі в межах цього дослідження будемо вважати, що право як постійно змінюване явище містить сформульовані беззаперечно визнані положення права, а також певну кількість несформульованих правил, які слугують тій самій функції, що й перші. Вочевидь, співвідношення сформульованих і несформульованих правил буде відмінне для різних сфер правових відносин, проте є так само очевидним, що кожен суддя у своїй правозастосовній практиці має регулярно знаходити (відшукувати) закон у цьому суспільстві.

На підставі викладеного маємо врахувати: влада законодавця не є безмежною у формуванні обов'язкових правил поведінки, він так само повинен «знаходити закон» – справедливий абстрактний правила поведінки, втілення яких у життя

¹¹ Рішення ЄСПЛ від 28 липня 1999 року у справі «Селмуні проти Франції» (Selmouni v. France), заява 25803/94 § 101. URL: <https://hudoc.echr.coe.int>.

¹² Рішення ЄСПЛ від 01 червня 2023 року, яке набуло статусу остаточного 01 вересня 2023 року у справі «Маймулахін і Марків проти України», заява № 75135/14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i96#Text.

може посприяти тому, щоб суспільні відносини, які він прагне регулювати, можна було б трансформувати у певний ідеальний стан – стан гармонії, неконфліктності й справедливості. Тобто нові законодавчі приписи мають сприяти тому, щоб у суспільстві було досягнуто певного стану консенсусу.

Правові норми, право загалом слугують для впорядкування практичної діяльності. Право – це закріплені, «реалізовані» правила поведінки. За умови їх дотримання можна досягти свого з високою імовірністю. Функцією норм права є справедливирішення правових проблем. Ця функція права (яку ще називають «функцією пошуку справедливості») надає важливі аргументи й не лише визначає напрям тлумачення, а й застосовується для доповнення та виправлення законів. Норми поведінки будуть лише тоді «дійсним правом», коли справді слугуватимуть орієнтиром поведінки для членів суспільства. Тобто «ефективність» права визначається не в останню чергу саме його фактичним застосуванням¹³.

Методично питання застосування права досить часто пов'язане з потребою його «добудови» або й спричинене цією потребою. Часто трапляється ситуація, за якої на певному етапі застосування правової норми з'являється кілька варіантів її тлумачення, порушується питання про її співвідношення з певними загальними принципами права або виникає потреба встановити й заповнити прогалину в правовому регулюванні. Якщо, попри всі зусилля за допомогою тлумачення правової норми, знайти справедливе рішення, яке б відповідало уявленню про справедливість або відчуттю справедливості, його не вдалося знайти, то така правова норма потребує свого виправлення. Це повинен зробити законодавець «*de lege ferenda*» (через майбутнє законодавство) або ж «*de lege lata*» (уже в чинному праві) потрібно встановити, що в законі є прогалина, яку повинен вирішити суддя¹⁴.

Зазвичай законодавець проголошує з політичної трибуни те, що певні суспільно значущі відносини в країні не мають ідеального стану. Відповідно, такі суспільні відносини потрібно змінити в такий спосіб, щоб вони відповідали певній ідеальній моделі. Тож мета законодавця – вплинути на суспільні відносини, щоб їх змінити, трансформувати у якусь нову якість, модель, яка, на думку законодавця, є ідеальною або принаймні прийнятною.

Здійснення правосуддя є невід'ємним елементом демократичної правової держави, тому стратегічна мета законодавця полягає у створенні й запровадженні таких процедур, які б забезпечили справедливе вирішення правових спорів у сфері цивільних (приватних) відносин, і досягненню цієї мети має сприяти забезпечення ефективності правил та процедур, що регламентуватимуть діяльність суду й учасників судового процесу.

Стислий огляд літератури на тему дослідження. З моменту проголошення незалежності України були проведені глибокі дослідження великого за обсягом матеріалу щодо засад цивільного процесу, його основних проблем та перспектив розвитку. Предметами самостійних досліджень були проблеми доступності правосуддя¹⁵, теоретичні передумови оптимізації цивілістичного судочинства¹⁶, право на суд у цивільному судочинстві¹⁷, проблеми доказування в цивільному процесі¹⁸ та багато інших доктринальних і прикладних проблем. Ці роботи створили теоретичне тло для аналізу стану досліджуваного законодавства і визначення напрямів його подальшого розвитку. Складені велика за обсягом науково-практичні коментарі Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) мають прикладний харак-

¹³ Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Р. Корнута. Київ : Видавництво «Реферат», 2004. С. 10–11.

¹⁴ Циппеліус Р. Згадана праця. С. 17, 24.

¹⁵ Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.

¹⁶ Бобрик В. І. Теоретичні передумови оптимізації цивілістичного судочинства : монографія. Київ : «МП Леся», 2014. 87 с.

¹⁷ Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: монографія. Харків : Слово, 2015. 281 с.

¹⁸ Грабовська О. О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 472 с.

тер та пропонують рекомендації для його ефективного застосування ¹⁹.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепція розвитку законодавства має охоплювати питання побудови його структури та системи. Основним має бути поділ права на публічне та приватне. Проте йдеться насамперед про вивчення права, оскільки здійснити чітку диференціацію нормативних актів за таким критерієм фактично неможливо. Наприклад, один закон може містити приписи позитивного регулювання, а також питання відповідальності, зокрема й карної. Незважаючи на те, що законодавство як таке є явищем публічно-правовим, не можна забувати, що підґрунтям такої концепції є питання визначення самого права.

Як відомо, в Україні нині панують «діалектичні» теорії права, які за спрощеним підходом містять такі визначення права, що зводяться до його розуміння як сукупності абстрактних правил. Проте навіть інституційні правові теорії розглядали право не просто як таку сукупність абстрактних правил, а і як життєздатний і практичний порядок ²⁰.

На наступному етапі правового аналізу потрібно дати відповідь на запитання про те, чи є правом «мертва» норма – норма, яка не діє. Можна навести багато таких прикладів з українського законодавства, як-от тексти преамбул окремих кодексів УРСР, які тривалий час діяли в незалежній Україні, проте ще понад 10 років після розпаду СРСР визначали завданням побудову в Україні розвиненого соціалізму ²¹. Тож у цьому аспекті можна погодитися з тим, що право є не абстракцією, а здійснюваним та ефективним нормативним порядком, «законом у дії» ²².

¹⁹ Як приклад наведемо: Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за загальною редакцією Василюк Н. В., Гуляка Б. І., Кота О. О. Київ : ВД «Декор», 2021. 1028 с.

²⁰ Ципеліус Р. Філософія права : підручник: пер. з нім. Київ : ТанDEM, 2000. С. 21.

²¹ У Житловому кодексі України преамбула про втілення в життя лєнінських ідей побудови комуністичного суспільства була скасована лише Законом від 21.04.2024 року. Стаття 1 ЦК УРСР з проголошенням мети створення матеріально-технічної бази комунізму була в його тексті до моменту втрати чинності цим Кодексом з 01.01.2004 року.

²² Ципеліус Р. Філософія права. С. 24.

Кожне дослідження перспектив розвитку законодавства має розпочинатися з виявлення недоліків його нинішнього стану: призначенню «лікування» завжди передують точна діагностика «хвороби». Тож спробуємо дослідити сферу законодавчого регулювання цивільних процесуальних відносин щодо виявлення сучасних проблем, а також запропонувати механізми їх подолання.

1. Неодмінність зміни правової ідеології як передумова прогресу

Із часу проголошення незалежності України відбулися кардинальні зміни в панівній ідеології загалом і правовій ідеології зокрема; проте є об'єктивним те, що сучасна правова доктрина в нашій країні ґрунтується переважно на радянській правовій спадщині. Тож першою проблемою, яка потребує невідкладного вирішення, є зміна правової ідеології. Потрібно усвідомити, що подальше беззастережне використання радянської правової доктрини, її надбань та постулатів надалі є неможливим.

Відповідно до категорійного апарату Н. Нєновськи, саме у великих історичних межах відбувається розвиток права, його прогрес, здійснюється процес заперечення і наступності – від появи і до його відмирання ²³. Тож, визнаючи вплив фактору наступності в розвитку права, так само потрібно враховувати й протилежний за напрямом дії чинник – фактор заперечення, зокрема: заперечення певних правових явищ, конструкцій, норм і правил, приписів і заборон, сформульованих за інших історичних умов, а найголовніше – потрібно усвідомити та втілити в правове життя як факт заперечення всієї правової ідеології радянського періоду розвитку вчення про право і державу. Достатньо лише зазначити, що Україна у ХХ сторіччі перебувала у складі іншої країни в підкореному стані – у стані колонії тоталітарної країни; цей період не можна назвати періодом розвитку українського права. Тож логічним є заперечення наступності права після метрополії, оскільки засадою її успішного функціонування було заперечення

²³ Нєновски Нєно. Преимущество в праве (перевод с болгарского). М.: Юридическая литература, 1977. С. 44.

права України на самостійний розвиток та її існування як такої. За визначенням Рудольфа фон Єринга, «право – це Сатурн, який зжирає власних дітей; воно оновлюється, лише відрікаючись від свого минулого»²⁴.

За визначенням adeptів марксистсько-ленінської ідеології (зокрема, щодо доктрини існування держави), право як явище є винятково надбудовою певного матеріального базису, ним зумовлюється його зміст і призначення та змінюється разом з ним. Тож соціалістичне право створювали, розбудовували на базисі саме соціалістичної держави. Також зазначимо, що радянській теорії держави і права не була відома концепція поділу державної влади на законодавчу, виконавчу, судову, а принцип незалежності суду хоч і визнавався²⁵, проте не був засадничим принципом формування й функціонування суду як незалежної інституції та елементом стримувань і противаг у демократичній правовій державі.

З огляду на це, навіть завдання суду в соціалістичному праві і праві сучасної демократичної країни будуть розуміти дещо по-різному. Нині завдання суду та судочинства насамперед мають полягати не в захисті порушеного права особи, а в справедливому й неупередженому розв'язанні юридичних спорів (конфліктів). Суд має бути незалежним і дієвим арбітром, який повинен спори досить ефективно, справедливо та правомірно. Передумовами такого справедливого арбітрування є дійсна незалежність суддів, їх професіоналізм і неухильне «підкорення» праву та дотримання його приписів.

Також, ґрунтуючись на застарілій для сучасної України ідеології, ЦПК України регулює переважно «вертикальні відносини», зокрема між судом і учасниками процесу. Від такого регулювання потрібно відмовитися на користь «горизонтальних відносин», тобто відносин

між учасниками процесу, оскільки суддя в певному сенсі є законним посередником між ними.

Зміщення акцентів у запропонований спосіб приведе до трансформації цивільного процесуального законодавства із суто публічно-правового комплексу правових приписів та заборон на здебільшого приватно-правове явище в системі чинного права.

2. Надмірна диференціації процесуального законодавства за видами судочинства

У науковій літературі поширеною є думка про те, що комплексний підхід до оптимізації цивільного, господарського та адміністративного судочинства в Україні передбачає неодмінність їх уніфікації²⁶.

Три згадані процесуальні кодекси – ЦПК, ГПК, КАС України – у 2017 році було уніфіковано: нові редакції законодавця ґрунтувалися на спільних засадах (принципах), єдиному категорійному апараті та стали максимально близькими за текстом²⁷, що, з одного боку, позитивно вплинуло на стан законодавства і практику його застосування. З іншого – досягнута уніфікація законодавства у сфері цивільного, господарського та адміністративного судочинства призвела до надмірного обсягу продубльованого законодавчого матеріалу, що є одним з основних недоліків на нинішньому етапі розвитку чинного процесуального законодавства. Наприклад, перші 8 глав ЦПК та ГПК України містять нормативний матеріал про основні положення, склад суду та відводи, учасників судового процесу, докази і доказування, процесуальні строки, судові виклики та повідомлення, судові витрати переважно

²⁴ Игеринг Рудольф. Борьба за право. Киев : «Центр учебной литературы», 2021. С. 17.

²⁵ Формально незалежність суддів і підкорення їх винятково закону визнавалися навіть у сталінські часи: Абрамов С. Н. Гражданский процесс. ВИЮН МЮ СССР. М.: Государственное издательство юридической литературы. 1949. С. 52.

²⁶ Бобрик В. І. Уніфікація цивільного, господарського та адміністративного судочинства як загальний напрямок оптимізації судочинства в Україні // Проблеми оптимізації цивільного процесу в сучасних умовах судової реформи: Збірник наукових матеріалів круглого столу / За ред. О. Д. Крупчана, В. І. Бобрика. Київ : НДІ Приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. С. 9.

²⁷ Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03 жовтня 2017 року № 2147-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n2>.

збігається, відрізняючись лише окремими особливими (спеціальними) правилами. Майже те саме можна констатувати, якщо порівнювати згадані кодекси з КАС України.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що, незважаючи на певні особливості правового регулювання згаданих видів судочинства, не можна виправдати створення надмірного за обсягом і загалом продубльованого правового регулювання, наявного в українському законодавстві.

Інше важливе питання полягає у визначенні структури українського законодавства. Цілком погоджуючись з тим, що базою для побудови його системи є саме дихотомічний поділ права на приватне та публічне, застерігаємо, що їх взаємне проникнення є неминучим. Когнітивний дисонанс викликають ідеї щодо таких широко вживаних елементів класифікації законодавчих приписів, як відповідні галузі законодавства.

Галузевий поділ був притаманний радянській системі законодавства та цілком утілений у СРСР²⁸, яке ідеологічно спиралося на запереченні існування будь-яких приватно-правових явищ у державі²⁹. Поділ права на публічне і приватне, з одного боку, та на галузі законодавства, з іншого, вочевидь, не можна брати за основу класифікації нормативного матеріалу. Тому насамперед доцільно відмовитися від галузевого поділу законодавства, виокремлюючи в його структурі різноманітні об'єктно орієнтовані правові комплекси,

які пропоную не називати поняттям «галузь», що має переважно економічний характер. Відповідно цивільний процес є самостійним правовим комплексом, який згідно з властивим йому об'єктом забезпечує правове регулювання у сфері здійснення правосуддя у справах приватних осіб між собою, а також із державою.

З огляду на викладене, зазначимо, що такий самостійний правовий комплекс насамперед ґрунтується на правилах ЦПК, охоплює правила про особливості здійснення правосуддя в комерційних справах, а також у сфері вирішення спорів приватних осіб із суб'єктами владних повноважень. Створення спеціалізованого суду або спеціалізованої гілки судів не дає підстав уважати, що правила щодо здійснення правосуддя в такому спеціалізованому суді утворюють окремий правовий комплекс.

Поділяючи погляди науковців щодо цього³⁰, вважаємо, що саме ЦПК України є основою для визначення засад судочинства в приватних відносинах та для вирішення всіх спорів приватних осіб з державою в разі порушення їхніх прав та правомірних інтересів.

Важливо зазначити, що правила як адміністративного, так і господарського судочинства, по суті, нині є правилами цивільного процесу з певними особливостями правового регулювання таких відносин, що врешті-решт не дає підстав відокремити ці сфери правового регулювання від цивільного процесу. Ідеться лише про певною мірою особливі сфери законодавчого регулювання, а не про самостійні правові комплекси законодавства. Одночасне функціонування ЦПК України та інших процесуальних кодексів – ГПК і КАС України – є причиною подальшого масштабування законодавчого матеріалу, надмірного його дублювання, оскільки з метою регулярної актуалізації цих актів законодавець має не лише постійно вносити зміни в один нормативний акт,

²⁸ Як відомо, галузевий поділ системи радянського соціалістичного права було запропоновано на першій нараді наукових робітників права, що відбувся у 1938 році, та схвалено у 1939 році на з'їзді ВКП (б). Усе законодавство спочатку було розподілено на дев'ять галузей соціалістичного права, куди увійшло й судове право; критерії такого поділу визначили предмет правового регулювання.

²⁹ «Ми нічого «приватного» не визнаємо, для нас усе у сфері господарства є публічно-правовим, а не приватним. Ми допускаємо капіталізм тільки державний, а держава це – ми [...]. Відповідно розширити застосування державного втручання у «приватноправові» відносини; розширити право держави скасовувати «приватні» договори; застосовувати не *corpus juris romani* до «цивільних правовідносин», а нашу революційну правосвідомість» // В. І. Ленин. Полное собрание сочинений. Том 44. С. 398.

³⁰ Мічурін Є. О. Цивільний процес як основа судочинства у приватних відносинах // Проблеми оптимізації цивільного процесу в сучасних умовах судової реформи: Збірник наукових матеріалів круглого столу / За ред. О. Д. Крупчана, В. І. Бобрика. Київ : НДІ Приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. С. 17.

а й повторювати їх у декількох нормативних актах³¹.

З погляду *de lege ferenda*, щоб сформувати лаконічне та послідовне українське законодавство, україн важливо усвідомити, що до правил судочинства і в комерційних спорах, і в спорах осіб із суб'єктами владних повноважень, а також до вирішення цивільних позовів у кримінальному процесі потрібно застосовувати саме ЦПК України як єдиний базовий кодифікований нормативний акт. Особливості здійснення інших видів судочинства за участі приватних осіб мають бути врегульовані в спеціальних законах про функціонування таких спеціалізованих судів. Наведене стане передумовою для того, щоб законодавець дійсно зосередився на вдосконаленні єдиних правил судового процесу в некримінальних провадженнях, а не концентрував увагу та зусилля на розгляді другорядних питань.

Реалізація такої пропозиції не завадить законодавцю акцентувати увагу на формуванні власного регуляторного впливу залежно від особливостей окремих видів судочинства в спеціальних законах: чи то на прискоренні вирішення комерційних спорів (у законі про особливості вирішення спорів між комерсантами); чи на особливостях розподілу тягаря доведення (у законі про особливості функціонування адміністративних судів) тощо.

У наведеному контексті показовим і корисним є досвід Німеччини, де діє лише Цивільний процесуальний кодекс ФРН як стабільний і малозмінюваний нор-

мативний акт, незважаючи на те, що її судова система містить п'ять спеціалізованих гілок судової влади. Інші питання, не врегульовані зазначеним Кодексом, викладено переважно в спеціальних законах.

3. Наявність потреби у визнанні за ЦПК провідної ролі серед актів цивільного процесуального законодавства

Чинними формами систематизації законодавства нині є кодифікація, інкорпорація та консолідація. Щоб систематизація законодавства була результативною, вона має охоплювати всю сукупність норм, які регулюють конкретні відносини, тобто кожна правова норма повинна знайти своє місце в нормативно-правовому акті, а нормативно-правовий акт, своєю чергою, – чітко визначене місце серед інших нормативно-правових актів у певній сфері суспільних відносин. Правове регулювання має бути цілісним, докладним та зрозумілим, а законодавство потрібно систематизувати так, щоб ним було зручно користуватися, зокрема кількість актів має бути оптимізована шляхом її зменшення без надмірного збільшення обсягів.

Під час здійснення правотворчої діяльності законотворцем він повинен прагнути, щоб кожен новий нормативно-правовий акт з погляду законодавчої техніки був якісним та не створював суперечностей усередині правової системи.

Станом на нині система українського законодавства є структурованою та доволі прийнятною за ступенем деталізованості її приписів й обсягом охоплення суспільних відносин. Проте наступним етапом має бути перехід від збільшення кількості законів до підвищення їх якості, адже через численні зміни чинних кодексів та ординарних законів в Україні знижується рівень законодавчої техніки. Незважаючи на те що ЦПК консолідував майже все процесуальне законодавство, він лише формально став його єдиним актом, оскільки велика кількість нормативних приписів і заборон процесуального характеру все ще залишається розпорошеною по різних нормативно-правових актах. Тож, на наше переконання, за ЦПК України потрібно зафіксувати функцію основного стриж-

³¹ Таких випадків багато, для прикладу : Закон України від 23 травня 2024 року № 3755-IX «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України та Кодексу адміністративного судочинства України щодо вдосконалення участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції», Закон України від 27 квітня 2021 року № 1416-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи», Закон України від 13 травня 2020 року № 590-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення механізмів регулювання банківської діяльності», Закон України від 18 червня 2020 року № 731-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо перебігу процесуальних строків під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19)».

невого акта процесуального законодавства, який повинен визначати загальні засади відправлення як державного, так і недержавного правосуддя у країні, та водночас він не має залишатися єдиним правовим актом з регулювання відносин у сфері цивільного судочинства. Цей Кодекс має стати не декларативно, а фактично стабільним підґрунтям усього масиву процесуального законодавства, яке складатиметься, з одного боку, з майже незмінюваної основи, а з іншого – з локалізованих (вузькоспрямованих) законодавчих актів, які будуть оперативно усувати прогалини та колізії в процесуальному законодавстві. Як результат, засадничий нормативний законодавчий акт залишатиметься сталим, не змінюваним за будь-якої нагальної потреби, та буде інкорпоровувати лише перевірені часом нововведення, оскільки кодекс за своїм призначенням має визначати принципи (засади) регулювання процесуальних відносин, не претендуючи на всеохопність.

Децентралізація джерел процесуального права. Поступова консолідація приписів норм процесуального права, які централізовано створює держава, має врівноважуватися протилежною тенденцією – децентралізацією джерел процесуального права, спрямованих на саморегулювання цивільних процесуальних відносин. Це зумовлено тим, що судова влада стане по-справжньому незалежною лише тоді, коли саме органи судової влади будуть допущені до врегулювання певних правових питань за допомогою актів, що самі й видаватимуть. Така децентралізація потрібна насамперед для заповнення певних прогалин та конструювання процедурних регламентів у тих випадках, коли потрібно забезпечити ефективне функціонування великих суддівських колективів. До того ж за національним законодавством суддівське самоврядування є однією з гарантій забезпечення незалежності суддів³².

Децентралізація джерел процесуального права є логічною, послідовною та відповідає меті її здійснення згідно

з європейськими традиціями і стандартами. Надалі такі тенденції мають посилюватися в міру зростання рівня незалежності судової влади. Отже, для того щоб суд став дійсно самостійним і незалежним, потрібно відкрити шляхи до створення певних «м'яких» норм суддівською професійною спільнотою та органами суддівського самоврядування.

Про роль і повноваження Верховного Суду у відправленні цивільного судочинства. Особливою проблемою і водночас завданням цивільного процесуального законодавства є забезпечення сталості та єдності судової практики. Вирішальна роль у її вирішенні належить саме Верховному Судові (частина 1 статті 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). У контексті належного формування судової практики потрібно розрізняти три складники: 1) однакове та уніфіковане застосування закону, досягнення єдності судової практики; 2) забезпечення розвитку права, зокрема судової практики, здатності адекватно відповідати на зміни в очікуваннях суспільства; 3) дотримання принципу суддівської незалежності.

У Висновку № 20 (2017) КРЕС про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону зазначено, що найбільш потужним інструментом досягнення єдності судової практики є судовий прецедент³³.

Українську правову систему, з одного боку, може бути віднесено до континентальної правової сім'ї, незважаючи на вплив з боку системи загального права, з іншого – Верховний Суд діє фактично в парадигмі прецедентного права, оскільки правові висновки мають для судів обов'язковий характер під час застосування тих самих норм права. Для порівняння, якщо в німецькому праві висновок суду касаційної інстанції є обов'язковим винятково в тій самій справі (якщо суд касаційної інстанції направляє її на новий розгляд до суду першої або апеляційної інстанції) та не поширюється на інші подібні справи, у яких суди вирішували таку саму пра-

³² Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

³³ Висновок КРЕС від 10 листопада 2017 року № 20 (2017) про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/opinion_20_ua.pdf.

вову проблему, то в українському праві щодо таких відносин застосовують алгоритм використання прецеденту.

Водночас зазначений прецедент в українському праві (який за назвою визначено як «правовий висновок щодо застосування норми права у подібних відносинах») має похідний від норми писаного права характер, юридична доля правового висновку Верховного Суду пов'язана з долею тієї норми права, щодо застосування якої його сформульовано; втрата чинності нормою права приводить до автоматичної втрати актуальності й відповідного правового висновку, сформульованого щодо її застосування.

4. Проблеми чинного законодавчого регулювання цивільних процесуальних відносин

Під час проведення цього дослідження та в результаті правозастосовної діяльності виявлено низку проблем, які потребують невідкладного вирішення, зокрема:

а) надмірна кількість змін, унесених на цей час у чинний ЦПК України, показує, що цей нормативний акт не є достатньо стабільним і досконалим. Процес внесення численних змін до нього зазвичай не має системного і послідовного характеру, що спричинило появу в тексті Кодексу безлічі колізій і суперечностей. Тому суди й учасники судових процесів змушені вдаватися до додаткового тлумачення змісту ЦПК.

Щодо цього Р. Циппеліус писав, що системи кодифікованого права містять компоненти суддівського права, принаймні під час здійснення суддями добудови права. Ця добудова розвиває та уточнює правову норму щодо тих її складників, до яких тлумачний, герменевтичний інструментарій пропонує кілька варіантів розуміння, або тих, які через прогалини в регулюванні потребують доповнення чи уточнення³⁴. На наше переконання, надмірна кількість суперечностей у застосуванні тієї чи іншої норми права та її неоднозначне тлумачення в практиці судів викликають потребу в уточненні самої правової норми, її зміні або вза-

галі скасуванні за неможливості усунути розбіжності;

б) іншою проблемою, яка потребує вирішення, є значна кількість бланкетних норм у тексті процесуального кодексу: досить часто в ньому законодавець застосовує такі конструкції: «крім випадків, встановлених законом», «у випадках, встановлених законом» тощо. Уважаємо, що подібні неконкретні конструкції мають бути замінені на зрозуміліші й змістовніші, зокрема бути чітко зазначено, які саме правила, про що саме та до регулювання яких саме відносин ці посилання мають бути застосовані;

в) у текстах законодавчих актів також потрібно відмовитися від норм-визначень, оскільки закон не може бути «посібником з права»;

г) правова сфера має розвиватися в напрямі гуманізації, що передбачає повагу до людської гідності. Використовувані в процесуальному законодавстві категорії, як-от «малозначна справа» та «справа незначної складності», викликають справедливе емоційне та правове несприйняття в учасників судових проваджень, оскільки очевидно, що будь-яка справа в суді для її сторони є досить значущою і важливою;

д) потребує чіткого врегулювання питання заборони сутяжництва. Межа між правом і зловживанням ним має бути чітко окреслена;

е) упровадження професійного представництва адвокатом як фізичних, так і юридичних осіб, тобто відмова від самопредставництва останніх, приведе до оптимізації цивільного процесу, підвищення професійного рівня в судовій практиці;

є) доцільно перенести обов'язок щодо повідомлення учасників справи із суду, який має бути лише незалежним арбітром, на ініціатора судового розгляду (позивача, заявника, скаржника). До того ж це має економічну доцільність, оскільки державні видатки буде скорочено;

ж) кількість справ, що допускаються до апеляційного та касаційного перегляду, має бути зменшено, тобто потрібно посилити «процесуальні фільтри». На тлі зростання кількості судових спорів жоден суд касаційної інстанції не зможе пере-

³⁴ Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Р. Корнута. Київ : Видавництво «Реферат», 2004. С. 10–11.

глянути всі судові рішення судів апеляційної інстанції, а тому Верховний Суд має зосередитися на формуванні судової практики та вирішенні найбільш значущих судових спорів;

з) однією з надзвичайно важливих функцій Великої Палати Верховного Суду є вирішення між різними судами так званих юрисдикційних спорів, водночас розв'язання цих спорів не може бути обтяжене також вирішенням спору по суті пред'явлених позовних вимог;

і) потрібно посилити децентралізоване правове регулювання, з метою створення певних «м'яких» норм суддівською професійною спільнотою та органами суддівського самоврядування.

Вирішення всіх наведених процесуальних проблем не має порушити засадничого принципу незалежності судової влади, вплинути на авторитет кожного судді, зашкодити суду в справедливому вирішенні спору.

На переконання одного з авторів Конституції США А. Гамільтона, судова влада не розпоряджається ні мечем, ні скарбницею. Вона не впливає ні на силу, ні на багатство суспільства й не може ухвалювати жодних дієвих рішень. Правильно буде сказати, що вона не має ані СИЛИ, ані ВОЛІ, а має лише розсудливість ³⁵.

³⁵ Федераліст: коментар до Конституції Сполучених Штатів / А. Гамільтон, Д. Медісон, Д. Джей: пер. з англ. Київ : Сфера, 2002. С. 392. І далі: «Ії [судової влади] зазіхання на повноваження будь-якої з двох інших гілок ніколи не матимуть успіху,

Відповідно й ідеальне законодавче регулювання діяльності суду має забезпечувати збереження найголовнішої риси судової влади – розсудливість в усіх сферах власної діяльності.

Загальні висновки. Характеризуючи нинішній стан чинного процесуального законодавства, можна визначити такі його недоліки, як мінливість; непрогнозованість – брак єдиної загальної концепції розвитку національного законодавства; стан «перевиробництва» права: нормативних актів багато, але вони не позбавлені суперечностей і прогалин; неоднаково повне врегулювання правовими нормами різних суспільних відносин.

Ураховуючи нинішню ситуацію в країні, не потрібно ставити надмірну мету – повне об'єднання всіх процесуальних норм в одному Кодексі. Законотворець під час ведення ним правотворчої діяльності насамперед повинен прагнути, щоб кожен новий нормативно-правовий акт був, по-перше, якісним, по-друге, не викликав суперечностей у правовій системі. Тобто правові норми мають взаємно узгоджуватися, а не суперечити одна одній, тому на перше місце потрібно поставити стабільність і фундаментальність викладених у ЦПК України норм.

тимчасом як для захисту їхніх зазіхань їй потрібна вся можлива обережність. Не менш очевидно й те, що попри можливість окремих випадків утиску з боку судів вони ніколи не становитимуть загрози для загальної свободи народу».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамов С. Н. Гражданский процесс. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1949. 203 с.
2. Берлін Ісая. Чотири есе про свободу / Переклад з англійської О. Коваленка. Київ : Основи, 1994. 272 с.
3. Бобрик В. І. Теоретичні передумови оптимізації цивілістичного судочинства : монографія. Київ : «МП Леся», 2014. 87 с.
4. Бобрик В. І. Уніфікація цивільного, господарського та адміністративного судочинства як загальний напрям оптимізації судочинства в Україні. Проблеми оптимізації цивільного процесу в сучасних умовах судової реформи: Збірник наукових матеріалів круглого столу / За ред. О. Д. Крупчана, В. І. Бобрика. Київ : НДІ Приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. 143 с.
5. Висновок Консультативної ради європейських суддів від 10 листопада 2017 року № 20 (2017) про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/opinion_20_ua.pdf.
6. Грабовська О. О. Теоретичні та практичні проблеми доказування у цивільному процесі України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 472 с.

7. Игеринг Рудольф. Борьба за право. Киев : «Центр учебной литературы», 2021. 104 с.
8. Про правотворчу діяльність 3: акон України від 24.08.2023 року № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>.
9. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
10. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.2017 року № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#n2>.
11. Мічурін Є. О. Цивільний процес як основа судочинства у приватних відносинах. Проблеми оптимізації цивільного процесу в сучасних умовах судової реформи: Збірник наукових матеріалів круглого столу / За ред. О. Д. Крупчана, В. І. Бобрика. Київ : НДІ Приватного права і підприємництва НАПрН України, 2010. 143 с.
12. Неновски Нено. Преемственность в праве (перевод с болгарского). М. : Юридическая литература, 1977. 168 с.
13. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 264 с.
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 березня 2024 року у справі № 191/4364/2 (провадження № 14-172цс23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118297143>.
15. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 27 липня 2021 року у справі № 585/2836/16-ц (провадження № 61-187св19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98671856>.
16. Рішення ЄСПЛ від 01 червня 2023 року, яке набуло статусу остаточного 01 вересня 2023 року у справі «Маймулахін і Марків проти України», заява № 75135/14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_i96#Text.
17. Рішення ЄСПЛ від 28 липня 1999 року у справі «Селмуні проти Франції» (Selmouni v. France), заява 25803/94 § 101. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22languageisocode%22:\[%22ENG%22\],%22appno%22:\[%2225803/94%22\],%22documentcollectionid2%22:\[%22GRANDCHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-58287%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22languageisocode%22:[%22ENG%22],%22appno%22:[%2225803/94%22],%22documentcollectionid2%22:[%22GRANDCHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58287%22]})
18. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах : монографія. Харків : Право, 2010. 256 с.
19. Сачко А. Р. Місце та значення актів-концепцій в механізмі правотворчості. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2024/1/16.pdf>.
20. Федераліст: коментар до Конституції Сполучених Штатів / А. Гамільтон, Д. Медісон, Д. Джей: пер. з англійської. Київ : Сфера, 2002. 542 с.
21. Фридрих фон Хайек. Право, законодательство и свобода. Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. Киев : Издательство «Центр учебной литературы», 2021. 644 с.
22. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / За загальною редакцією Василюни Н. В., Гулька Б. І., Кота О. О. Київ : ВД «Декор», 2021. 1028 с.
23. Циппеліус Р. *Філософія права* : Підручник: пер. з нім. Київ : Тандем, 2000. 300 с.
24. Циппеліус Р. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів – Р. Корнута. Київ : Видавництво «Реферат», 2004. 176 с.
25. Цувіна Т. А. Право на суд у цивільному судочинстві: монографія/ Т. А. Цувіна. Харків : Слово, 2015. 281 с.
26. Юридична енциклопедія: В 6-ти т. / Голова ред.кол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3. С. 339–340.

Стаття надійшла в редакцію: 08.08.2025

Стаття прийнята: 21.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.2>

ГАРАНТІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ: НЕОБХІДНІСТЬ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА

Трунова Галина Анатоліївна,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
старша наукова співробітниця відділу проблем цивільного, трудового і
підприємницького права
Інституту держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України

Стаття присвячена аналізу проблем чинного законодавства та правозастосовної практики щодо соціального захисту ветеранів війни.

Досліджено положення чинного законодавства та міжнародно-правових актів щодо соціального захисту учасників бойових дій. Проаналізовано норми Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», який унормовує конституційні гарантії забезпечення права ветеранів війни на соціальний захист. Наголошено на безсистемності та застарілості окремих положень зазначеного Закону.

Акцентовано увагу на термінологічній проблемі підміни категорії «права» на окремі види соціального забезпечення для ветеранів війни категорією «пільги». Категорія «соціальна пільга» як вид соціального забезпечення притаманна пострадянському простору та покликана забезпечувати найбільш вразливі верстви населення для їх життєзабезпечення. Наголошено, що термінологічні неточності не повинні впливати на можливість реалізації ветеранами війни права на соціальний захист.

Проаналізовано проєкти нормативно-правових актів щодо ветеранської політики та встановлення нормативів робочих місць для ветеранів, зроблено висновки та запропоновані окремі рекомендації щодо їх удосконалення. Наведено досвід інших держав щодо соціальної реінтеграції та працевлаштування ветеранів. Наголошено на необхідності узгодження програм підтримки працевлаштування ветеранів війни з іншими програмами, стратегіями соціального, економічного та екологічного розвитку.

Акцентовано увагу на важливості забезпечення актуальної статистики потреб ветеранів війни та функціонування відповідних державних інституцій зі збору даних. Також підкреслено необхідність врахування майбутніх соціальних ризиків щодо потреб ветеранів війни у соціальному житті.

Зроблено висновки про нагальну потребу модернізації законодавства щодо соціального захисту ветеранів війни з визначенням окремих гарантій забезпечення прав ветеранів війни на соціальний захист та механізму їх реалізації, включно з процедурами оскарження.

Ключові слова: ветеран війни, право на соціальний захист, гарантія, пільга, модернізація, соціальний ризик, проєкт закону, правотворчість.

Trunova Halyna. Social protection guarantees for war veterans: the need to modernize legislation

The article is devoted to the analysis of the problems of the current legislation and law enforcement practice regarding the social protection of war veterans.

The provisions of the current legislation and international legal acts regarding the social protection of combatants are studied. The norms of the Law of Ukraine "On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection", which regulates the constitutional guarantees of ensuring the right of war veterans to social protection, are analyzed. The unsystematic and outdated nature of certain provisions of the said Law is emphasized.

Attention is focused on the terminological problem of replacing the category of "rights" for certain types of social security for war veterans with the category of "exemption". The category of "social exemption" as a type of social security is inherent in the post-Soviet space and is designed to provide the most vulnerable segments of the population with their livelihoods. It is

emphasized that terminological inaccuracies should not affect the possibility of war veterans to exercise their right to social protection.

Draft regulatory legal acts on veteran policy and establishment of job standards for veterans were analyzed, conclusions were drawn and separate recommendations were proposed for their improvement. The experience of other states on social reintegration and employment of veterans was presented. The need to coordinate programs to support employment of war veterans with other programs, strategies of social, economic and environmental development was emphasized.

Attention was focused on the importance of ensuring up-to-date statistics on the needs of war veterans and the functioning of relevant state institutions for data collection. The need to take into account future social risks regarding the needs of war veterans in social housing was also emphasized.

Conclusions were drawn on the urgent need to modernize legislation on social protection of war veterans with the definition of individual guarantees for ensuring the rights of war veterans to social protection and the mechanism for their implementation, including appeal procedures.

Key words: war veteran, right to social protection, guarantee, benefit, modernization, social risk, draft law, lawmaking.

Соціальний захист ветеранів та ветеранок війни є невід'ємним складником суверенітету держави. Визнання внеску в безпеку та оборону країни, забезпечення добробуту та реінтеграція у цивільне життя тих, хто служив у збройних силах, особливо учасників бойових дій, є фундаментальним обов'язком усього українського народу, який втілений у суспільному договорі та закріплений в Основному Законі держави.

Згідно із частиною п'ятою статті 17 Конституції України держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їх сімей. Держава повинна надавати громадянам, які захищають Вітчизну, і членам їхніх сімей особливий статус та забезпечувати додаткові гарантії соціального захисту відповідно до частини п'ятої статті 17 Конституції України як під час проходження служби, так і після її закінчення [1].

Пунктом 74 Рекомендації СМ/Рес(2010)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо прав людини військовослужбовців визначено, що професійним військовослужбовцям збройних сил, які звільняються зі збройних сил, повинні бути надані відповідні пакети преференцій та програми, що готують їх до цивільного життя [2].

Правове регулювання соціального захисту ветеранів та членів їх сімей унормовано законами України: «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993

№ 3551-XII, «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист» від 24.03.1998 № 203/98-ВР, «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV, «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 09.04.1992 № 2262-XII, «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та осіб з інвалідністю внаслідок війни» 16.03.2004 № 1603-IV та іншими нормативно-правовими акти.

Чинне законодавство передбачає понад 40 пільг для ветеранів, проте доступ до них ускладнений бюрократією [3]. До того ж правозастосовна практика свідчить про системну проблему у механізмі реалізації права на соціальний захист ветеранів у повному обсязі. На розгляді адміністративних судів перебуває значна кількість справ, у яких позивачами є ветерани. Це пов'язано з наявністю різних процедурних механізмів реалізації прав ветеранів, а також неоднозначним правозастосуванням суб'єктами владних повноважень [4].

Особливо гостро питання доступу до ефективного соціального захисту ветеранів постало після 24 лютого 2022 року з моменту повномасштабного вторгнення. На сьогодні в Україні за інформацією з відкритих джерел зареєстровано понад 1,3 млн ветеранів війни, а після завершення війни, за прогнозами Міністерства у справах ветеранів, їхня кількість

сягне до 5 млн осіб. Офіційна статистика не враховує членів сімей ветеранів, які потребують соціального захисту.

Стратегія ветеранської політики на період до 2030 року визначає стратегічною ціллю номер один – відновлення людського капіталу та добробуту ветеранів/ветеранок, членів їх сімей, включно з відновленням здоров'я, забезпеченням працевлаштування та освітою ветеранів та ветеранок, підтримку членів сім'ї, їх економічну незалежність, державні гарантії. Стратегічна ціль номер два – повага та вшанування пам'яті. Стратегічна ціль номер три – визначення участі ветеранів/ветеранок у забезпеченні національної безпеки та обороноздатності [5].

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22.10.1993 № 3551-XII (далі – Закон № 3551), який був ухвалений ще у 1993 році та розрахований на старше покоління – ветеранів Другої світової війни, оперує категорією «пільга» у питанні забезпечення гарантій соціального захисту ветеранів війни. Так, у статті 12 розділу третього Закону № 3551 «Пільги ветеранам війни та гарантії їх соціального захисту» закріплений перелік пільг учасникам бойових дій та особам, прирівняним до них, який за змістом включає права ветеранів війни на пільги (75-процентна знижка плати за користування комунальними послугами та ін., пільги зі сплати податків, зборів, мита та інших платежів до бюджету та ін.), соціальну допомогу (разова грошова виплата до Дня незалежності та ін.), медичні послуги (щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів та ін.), забезпечення житлом (першочергове забезпечення жилою площею осіб, які потребують поліпшення житлових умов, та першочергове відведення земельних ділянок для індивідуального житлового будівництва та ін.), професійне навчання (державна цільова підтримка для здобуття професійної освіти та ін.), соціальні послуги (позачергове обслуговування закладами та установами, що надають соціальні послуги з догляду. У разі неможливості здійснення такого обслуговування закладами соціального захисту

населення відшкодовуються витрати, пов'язані з доглядом за цим ветераном війни та ін.).

Відзначимо, що у тексті Закону № 3551 спостерігається певна непослідовність закріплення прав ветеранів війни. Так, право на безоплатну правничу допомогу щодо питань, пов'язаних із соціальним захистом ветеранів війни, закріплено в заключних положеннях Закону. До того ж частина гарантованих Законом № 3551 пільг давно вже втратила актуальність. Наприклад, позачергове користування всіма послугами зв'язку та позачергове встановлення на пільгових умовах квартирних телефонів або ж першочергове обслуговування підприємствами, установами та організаціями служби побуту, громадського харчування, житлово-комунального господарства, міжміського транспорту. Також більшість пільг оперує прислівником «позачергово», який є своєрідним віддзеркаленням радянського минулого.

На нашу думку, у контексті забезпечення гарантій соціального захисту ветеранів війни повинно йтися не про пільги, а про права, адже гарантії соціального захисту передбачають закріплення в законодавстві прав на окремі види соціального забезпечення, а також механізму реалізації цих прав, включно з правом на оскарження.

Як стверджує В.М. Андріїв, пільги слід відрізнити від поняття «гарантії», під якими розуміють систему юридичних, економічних, організаційних, моральних, політичних умов, передумов, способів, засобів, що створюють рівні можливості для особистості в реалізації її інтересів, прав і свобод [6, с. 10].

Категорія «соціальна пільга» як вид соціального забезпечення притаманна пострадянському простору та покликана забезпечувати найбільш вразливі верстви населення для їх життєзабезпечення. Законодавство про пільги сформовано переважно на початку дев'яностих років з метою захисту населення від економічної нестабільності [7]. У тлумачному словнику української мови пільга визначається як повне або часткове звільнення від дотримання встановлених законом загальних правил, вико-

нання яких-небудь обов'язків, великодушне, не дуже суворе ставлення до чиєї-небудь провини, полегшення [8]. В міжнародних нормативно-правових актах не передбачено такого виду допомоги, адже соціальний захист повинен забезпечувати гідний рівень існування людини. Як правило, вживається термін "benefit" – користь, перевага, яка щось вам дає [9], а також щось, що дає добрі або корисні результати чи ефекти, або сприяє благополуччю [10].

На наше переконання, законодавець підмінює права ветеранів війни на соціальний захист у вигляді соціальної допомоги, соціальних послуг та інших складників права на соціальне забезпечення виключно категорією «пільга».

Визначення термінів повинне відповідати їхньому змісту, що міститься в офіційній діловій мові, спеціальних науках та чинному законодавстві, а також має бути однаковим у всьому тексті закону. Якщо термінологія закону не відповідає загальноновживаному її розумінню і обмежується лише певним законом, то у проєкті дається відповідне застереження [11].

Однак зазначені термінологічні неточності не повинні впливати на реалізацію права ветеранів війни на соціальний захист. У зв'язку з цим справедливою є позиція Г.І. Чанишевої щодо визначення соціальної пільги як передбаченого законодавством надання додаткових прав, повне або часткове звільнення від виконання окремих обов'язків у зв'язку з особливим соціальним статусом особи або специфікою її професійної діяльності [12, с. 59]. На нашу думку, зазначена дефініція сформована вченою з огляду на зміст чинного законодавства. Однак у процесі реформування така термінологічна невизначеність та плутанина повинна бути виправлена, посприяти цьому повинен Закон України «Про правотворчість» від 24.08.2023 № 3354-IX.

Нині Міністерством у справах ветеранів України розроблено проєкт Закону України «Про основні засади державної ветеранської політики щодо ветеранів/ветеранок російсько-української війни, ветеранів/ветеранок, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих)

Захисників та Захисниць України», яким пропонується визначити на законодавчому рівні мету, завдання та принципи державної ветеранської політики, правовий статус ветеранів/ветеранок, ветеранів/ветеранок, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України, встановити види підтримки, яка надається цим категоріям осіб для забезпечення їх гідного життя, шани та поваги до них у суспільстві [13].

Аналіз тексту зазначеного законопроєкту свідчить про можливі позитивні системні зміни у соціальному захисті ветеранів війни. Водночас положення проєкту потребують доопрацювання щодо деталізації гарантій забезпечення права ветеранів війни на соціальний захист, встановлення механізмів реалізації прав. До того ж необхідно забезпечити термінологічне узгодження положень проєкту з нормами чинного законодавства та Конституцією України. Зокрема, термін «соціальний захист» у тексті проєкту відсутній, натомість ідеться про «державну підтримку». Необхідно також виключити положення, якими дублюються права з інших нормативно-правових актів, гарантовані всім громадянам нашої держави, зокрема у сфері охорони здоров'я.

Зауважимо, що нещодавно був прийнятий Закон України «Про ветеранське підприємництво», який сприятиме економічній незалежності та соціальній безпеці ветеранів війни.

Також на розгляді законодавця перебувають декілька проєктів законів щодо встановлення нормативів робочих місць ветеранам війни.

Згідно із даними Звіту «Працевлаштування ветеранів та ветеранок: бар'єри та адаптаційні виклики» квітень–травень 2025 року, більше половини опитаних ветеранів та ветеранок стикнулися з перешкодами під час працевлаштування (57%) [14]. Зазначене свідчить про нагальну актуальність і затребуваність встановлення нормативів робочих місць для ветеранів та ветеранок під час працевлаштування на законодавчому рівні.

Принагідно зауважимо, що у зазначеному Звіті проаналізовано навички, які допомагають ветеранам працевлашту-

ватися та працювати. Професійні навички та досвід військових – це цінний капітал, нові ідеї та інновації для розвитку економіки країни. Це питання потребує детального аналізу та популяризації. Зокрема, роботодавці у разі оголошення вакансій можуть висувати вимоги до претендентів саме з урахуванням певних загальних критеріїв щодо навичок, здобутих на військовій службі, які є надзвичайно затребуваними в цивільному житті. Цікавим є досвід Ізраїлю щодо позитивного впливу ветеранів ЦАХАЛ на розвиток високих технологій промисловості в Ізраїлі [15, с. 34–38]. Зазначене вимагає скоординованої роботи із соціальними партнерами та вироблення узгодженої позиції.

Встановлення нормативів робочих місць (квотування або ж встановлення цілей щодо працевлаштування) для соціальної реінтеграції ветеранів/ветеранок у цивільне життя – це стала практика у світі.

Історично витоки встановлення нормативів робочих місць (квотування) сягають початку ХХ століття та виникли за часів Першої світової війни, коли в Німеччині та Австрії були прийняті правила та закони, які сприяли інтеграції поранених солдатів. Пропозиції щодо резервування робочих місць для ветеранів з інвалідністю через системи квот уперше обговорювалися на міжнародній конференції між союзниками в 1920 році, яка рекомендувала національним урядам ухвалити законодавство, яке б зобов'язувало державних і приватних роботодавців наймати колишніх солдатів з інвалідністю. Комітет експертів, який зібрався в 1923 році під егідою МОП, підтримав використання юридичних зобов'язань для сприяння працевлаштуванню колишніх солдатів з інвалідністю і запропонував, щоб роботодавці, які мали визначену кількість працівників, охоплювалися законодавством, з винятками для тих, хто зазнав певних труднощів. Звільнені роботодавці або ті, хто не досяг цільового відсотка, зобов'язані були сплатити збір або штраф [16].

Нині у багатьох країнах світу наявні різні програми щодо соціальної реінтеграції та працевлаштування ветеранів. У США Законом про переваги ветеранів

1944 року (the Veterans' Preference Act of 1944) передбачені преференції для ветеранів під час працевлаштування. Так, станом на вересень 2024 року понад 700 000 ветеранів працювали в різних федеральних департаментах і відомствах США, що становить майже чверть усіх цивільних працівників федерального уряду [17]. Згідно з канадською Національною стратегією зайнятості ветеранів, державна служба визначена як лідер з працевлаштування для ветеранів [18]. У Великій Британії передбачені преференції для ветеранів під час працевлаштування на державну службу, а також стимули для роботодавців у пільгах щодо страхування [19].

Позитивно оцінюючи законодавчі ініціативи, що викладені в проєктах законів реєстр. № 13180 від 17.04.2025 та реєстр. № 13180-1 від 01.05.2025 (альтернативний), відзначимо, що альтернативний проєкт закону реєстр. № 13180-1 від 01.05.2025 містить більш ґрунтовні пропозиції та механізми реалізації нормативів робочих місць для працевлаштування учасників бойових дій. На відміну від проєкту реєстр. № 13180, альтернативним законопроектом вносяться зміни до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», який є спеціальним нормативно-правовим актом та визначає правовий статус ветеранів війни.

Заразом аналіз проєкту закону реєстр. № 13180-1 від 01.05.2025 викликає певні міркування. Так, положеннями законопроекту реєстр. № 13180-1 одним із напрямів підтримки працевлаштування учасників бойових дій визначається, зокрема, організація та фінансування професійної підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки учасників бойових дій для забезпечення їх працевлаштування. Водночас проєктом закону не передбачено завершених механізмів реалізації зазначених положень. Не визначено узгодженої позиції з положеннями Законів України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI та «Про професійний розвиток працівників» від 12.01.2012 № 4312-VI.

Також необхідно узгоджувати відповідні положення щодо підтримки пра-

цевлаштування учасників бойових дій з іншими програмами і стратегіями соціального, економічного та екологічного розвитку та сприяти їм. На нашу думку, варто розглянути питання нормативів робочих місць для ветеранів у взаємозв'язку зі Стратегією національної оборони і сумісними сферами питань; проаналізувати питання про доцільність встановлення підвищених нормативів робочих місць для ветеранів у сфері державної служби, пов'язаної з оборонною та правоохоронною сферою, або ж встановити додаткові преференції для ветеранів/ветеранок війни під час прийняття на роботу у зазначеній сфері.

Важливим аспектом у процесі вдосконалення законодавства у сфері соціального захисту ветеранів є знання про фактичну зайнятість, доходи, наявність житла, інвалідність, потреби та проблеми з реалізацією гарантованих прав. За твердженням Тарака Шаха, спеціаліста в галузі даних Групи з аналізу даних прав людини ООН, дані допомагають виявити цикли чи закономірності, сформовані через порушення прав людини [20].

Частково інформація доступна завдяки даним Єдиного державного реєстру ветеранів війни. Також аудит та аналітику потреб ветеранів здійснює Український ветеранський фонд при Мінветеранів та ветеранські організації. Водночас наявність системної статистичної інформації щодо потреб ветеранів допоможе краще зрозуміти напрями розвитку ветеранської політики та вдосконалити чинне законодавство. Наприклад, у США створено Національний центр аналізу та статистики щодо ветеранів при Міністерстві у справах ветеранів для збору, перевірки, аналізу та поширення ключової статистики щодо ветеранського населення США та ветеранських програм для підтримки діяльності з планування, аналізу та прийняття рішень [21]. Збір та аналіз актуальної та повної статичної інформації щодо потреб ветеранів війни дозволить координувати ветеранську політику, реформувати законодавство, покращити доступ та ефективність соціального захисту ветеранів.

Надзвичайно важливим аспектом реалізації конституційних прав ветеранів

війни є забезпечення прав ветеранів на повагу до честі і гідності, справедливе та ввічливе ставлення. У відповідності до Звіту «Стигматизація ветеранів і ветеранок: ситуація в Україні та досвід США» 2025 опитування свідчать як про негативне, так і про позитивне ставлення населення до ветеранів. Серед негативних емоційних реакцій відзначали страх та агресію через стереотипне очікування деструктивної поведінки від ветеранів, зокрема під час працевлаштування. Це нерідко є причиною приховування свого статусу ветеранами та ветеранками, аби уникнути пов'язаних з цим конфліктів, та спричиняти відокремлення ветеранів та ветеранок від решти населення. Відзначається, що небезпеки стигматизації ветеранів можуть мати вплив не лише на них самих, а й на державу загалом [22]. Соціальний захист ветеранів війни повинен включати розробку державних програм, спрямованих на боротьбу з проявами будь-якої дискримінації і стигматизації ветеранів війни, включаючи інформаційно-просвітницьку роботу з населенням.

Відзначимо, що порівняльний аналіз потенційних соціальних ризиків щодо ветеранів війни свідчить про високу ймовірність ризику безпритульності серед ветеранів війни в інших країнах. Так, у США у 2024 році 32 882 ветерани були визначені безпритульними, що є найнижчою кількістю з початку 2009 року [23]. В Україні нині катастрофічні проблеми з житловим фондом внаслідок воєнної агресії. У зв'язку з цим, враховуючи можливі ризики, потрібно реалізувати державні програми для ветеранів війни щодо забезпечення доступним та соціальним житлом з метою реалізації права на житло як складника соціального захисту, а також захисту від ризику безпритульності або можливості його настання.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати нагальну необхідність модернізації законодавства щодо гарантій соціального захисту ветеранів війни відповідно до частини 5 статті 17 Конституції України шляхом внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Потрібно

визначити ключові гарантії соціального захисту ветеранів війни, зокрема, шляхом конкретизації окремих прав ветеранів війни щодо поваги до честі і гідності, охорони здоров'я, професійного навчання та працевлаштування, а також окремих видів соціального забезпечення, включно з механізмом реалізації права на житло

з метою забезпечення доступного та ефективного соціального захисту ветеранів війни. Модернізація законодавства щодо соціального захисту ветеранів війни потребує достовірної статичної інформації щодо потреб ветеранів війни, а також виявлення потенційних соціальних ризиків для ветеранів війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рішення Конституційного Суду України від 18 грудня 2018 року № 12-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-18#Text>.
2. CM/Rec(2010)4 – Recommendation of the Committee of Ministers to member states on human rights of members of the armed forces (Adopted by the Committee of Ministers on 24 February 2010 at the 1077th meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://search.coe.int/cm?i=09000016805cf8ef>.
3. Рекомендації учасників слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів на тему: «Соціальний захист ветеранів війни та осіб, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 19.09.2022 р. URL: <https://komspip.rada.gov.ua/uploads/documents/31750.pdf>.
4. Збірник правових позицій Верховного Суду щодо захисту прав ветеранів АТО та ООС. Громадська організація «Громадянський центр правових ініціатив». Одеса, 2021. 100 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/FBA_LCI_Centre_2022.pdf.
5. Про схвалення Стратегії ветеранської політики на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2024 року № 1209-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2024-%D1%80#Text>.
6. Андріїв В. Поняття та сутність пільги як правової категорії. *Юридичні науки*. 2018. № 1 (106). С. 7–11.
7. Про схвалення Стратегії упорядкування системи надання пільг окремим категоріям громадян до 2012 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 № 594-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/594-2009-%D1%80#Text>.
8. Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980). URL: <https://sum.in.ua/s/piljgha>.
9. Oxford Learner's Dictionaries. URL: https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/us/definition/english/benefit_1?q=benefit.
10. Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/benefit>.
11. Правила оформлення проектів законів та основні вимоги законодавчої техніки : методичні рекомендації. Апарат Верховної Ради; Правила, Рекомендації від 01.06.2006. Видання четверте, виправлене і доповнене. Київ. 2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0002451-06?find=1&text=%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%B2>.
12. Чанишева Г.І. Соціальні пільги: поняття, правова природа, класифікація. *Juris Europensis Scientia*. 2020. № 3. С. 55–59. С. 59.
13. Проект Закону України «Про основні засади державної ветеранської політики щодо ветеранів/ветеранок російсько-української війни, ветеранів/ ветеранок, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, членів їх сімей, членів сімей загиблих (померлих) Захисників та Захисниць України». URL: <https://mva.gov.ua/gromadskosti/category/193-consultations-with-the-public/proekt-zakonu-ukraini-pro-osnovni-zasadi-derzhavnoi-veteranskoj-politiki-schodo-veteraniv--veteranok-rosiysko-ukrainskoi-viyni-veteraniv--veteranok-yaki-maut-osoblivi-zaslugi-pered-batkivschinou-chleniv-ih-simey-chleniv-simey-zagiblih-pomerlih-zahisnikiv-ta-zahisnits-ukraini>.
14. Звіт «Працевлаштування ветеранів та ветеранок: бар'єри та адаптаційні виклики» квітень–травень 2025 року. Український ветеранський фонд. Мінветеранів.

URL: https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2025/06/Pratsevashtuvannia_veteraniv_ta_veteranok_bariery_ta_adaptatsiyni.pdf.

15. Cistulli M. Israeli Defense Force Veteran Reintegration: why does the veteran reintegration system work so well in Israel. *London School of Economics Undergraduate Political Review*. 2023. 6(1). P. 30–52. URL: <https://upr.lse.ac.uk/articles/75/files/65123c48eae98.pdf>.

16. Thornton P. Employment Quotas, Levies And National Rehabilitation Funds For Persons With Disabilities: Pointers For Policy And Practice. ILO. 1998. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_emp/@ifp_skills/documents/publication/wcms_106625.pdf.

17. VetSuccess Serving the Displaced Federal Workforce: How Federal Layoffs Are Impacting the Veteran Workforce. URL: <https://www.americanvetgroup.com/how-federal-layoffs-are-impacting-the-veteran-workforce>.

18. Canada launches first strategy to support Veteran employment. URL: <https://www.veterans.gc.ca/en/about-vac/our-values/national-veterans-employment-strategy/national-veterans-employment-strategy>.

19. Employment schemes for veterans. URL: <https://www.gov.uk/government/collections/employment-schemes-for-veterans>.

20. Better data collection bolsters human rights of marginalised people. UN. 16 February 2022. URL: <https://www.ohchr.org/en/stories/2022/02/better-data-collection-bolsters-human-rights-marginalised-people>.

21. National Center for Veterans Analysis and Statistics. URL: <https://www.va.gov/vetdata/>.

22. Звіт «Стигматизація ветеранів і ветеранок: ситуація в Україні та досвід США». Український ветеранський фонд. 2025. URL: <https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/2025/04/Styhmatyzatsiia-veteraniv-i-veteranok.pdf>.

23. Veteran Homeless Rate Dropped by 8% in 2024, Bucking National Trend. URL: <https://www.military.com/daily-news/2024/12/27/veteran-homeless-rate-dropped-8-2024-bucking-national-trend.html>.

Стаття надійшла у редакцію: 20.08.2025

Стаття прийнята: 05.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРИВАТНОГО ПРАВА

УДК 347.454.31

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.3>

ОБОВ'ЯЗКИ ПІДРЯДНИКА ЗА ДОГОВОРОМ ПІДРЯДУ НА ПРОВЕДЕННЯ ПОШУКОВИХ РОБІТ: ООНОВЛЕННЯ СТАТТІ 890 ЦК УКРАЇНИ

Гуцуляк Володимир Казимирович,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу приватноправових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті проаналізовано закріплені в § 4 глави 61 ЦК України обов'язки підрядника за договором підряду на проведення пошукових робіт з огляду на оновлення цивільного законодавства України. Запропоновано низку авторських пропозицій щодо внесення змін до статей 889, 890 ЦК України, зважаючи на розуміння того, що діяльність підрядника у сфері пошукових робіт пов'язана з небезпекою виробництва та ризиками подальшого безпечного використання результату.

Зважаючи на те, що права та обов'язки підрядника в досліджуваних правовідносинах можуть бути закріплені як на законодавчому, так і на договірному рівні, запропоновано їх класифікувати на:

- 1) договірні, тобто узгоджені сторонами в договорі на проведення пошукових робіт;
- 2) нормативно-закріплені, передбачені положеннями різнорівневих нормативно-правових актів, що поширюють свою дію як на підрядника, так і на залучених ним третіх осіб (субпідрядників). Останні можуть поділятися на:
 - а) загальні, закріплені в § 1 гл. 61 ЦК України, для всіх видів договору підряду;
 - б) спеціальні, закріплені в § 4 гл. 61 ЦК України, для сторін договору підряду на проведення пошукових робіт.

Запропоновано вимоги щодо якості пошукових робіт та їх результату класифікувати на: а) вимоги, які визначені на розсуд сторін (містяться в технічному завданні на проведення пошукових робіт, що стають елементом змісту договору з моменту їх прийняття підрядником і конкретизують предмет договору); б) вимоги, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства, зокрема відповідно до державних будівельних норм і правил.

Проаналізовано правове значення акта приймання-передачі технічної документації, який має особливу юридичну силу, адже є доказом виконання підрядником своїх договірних зобов'язань. Установлено, що якщо сторони погодили між собою можливість відходу від технічних завдань чи положень іншої нормативно-технічної документації, однак не закріпили спеціальної вказівки щодо згоди замовника на доплату за проведені роботи більш високої якості, підрядник у такому разі може претендувати тільки на ту суму доходу, що передбачена договором.

Запропоновано авторську редакцію ст. 890 ЦК України.

Ключові слова: договір, зобов'язання, пошукові роботи, права та обов'язки, підрядник, замовник, якість результату робіт, нормативно-технічна документація, строки проведення робіт, виндикаційний позов.

Hutsulyak Volodymyr. Contractor's obligations under a contract for exploration work: update to Article 890 of the Civil Code of Ukraine

The article analyzes the obligations of a contractor under a contract for exploration work, as set forth in § 4 of Chapter 61 of the Civil Code of Ukraine, in light of the recent amendments to Ukrainian civil legislation. A number of author's proposals are made to amend Articles 889 and 890 of the Civil Code, based on the understanding that the contractor's activities in the field of exploration work are associated with production hazards and risks to the subsequent safe use of the results.

Given that the rights and obligations of the contractor in the legal relations under consideration may be enshrined both at the legislative and contractual levels, it is proposed to classify them as follows:

a) general, enshrined in § 1 of Chapter 61 of the Civil Code of Ukraine, for all types of contract agreements;

b) special, enshrined in § 4 of Chapter 61 of the Civil Code of Ukraine, for parties to a contract agreement for exploration work.

It is proposed to classify the requirements for the quality of exploration work and its results as follows: a) requirements determined at the discretion of the parties (contained in the technical specifications for exploration work, which become part of the contract from the moment they are accepted by the contractor and specify the subject matter of the contract); b) requirements that are mandatory in accordance with civil legislation, including state building codes and regulations.

The legal significance of the act of acceptance and transfer of technical documentation, which has special legal force, as it is proof of the contractor's fulfillment of its contractual obligations, has been analyzed. It has been established that if the parties have agreed on the possibility of deviating from the technical tasks or provisions of other regulatory and technical documentation, but have not specified a special provision regarding the customer's consent to pay extra for higher quality work, the contractor in this case can only claim the amount of income provided for in the contract.

Proposed author's revisions to Articles 890 of the Civil Code of Ukraine.

Key words: *contract, obligations, search operations, rights and obligations, contractor, customer, quality of work results, regulatory and technical documentation, deadlines for work, vindication claim.*

Аналіз обов'язків підрядника доцільно розпочати з розуміння того, що діяльність останнього пов'язана з небезпекою виробництва та подальшого безпечного використання результату. Так, за договором підряду на проведення пошукових робіт порушення підрядником обов'язку щодо належної якості результату пошукових робіт у будівництві може призвести до руйнування об'єкта будівництва, що може створити загрозу життю та здоров'ю як замовника, так й інших осіб. Тобто підрядник зобов'язаний виконати роботу якісно, відповідно до технічного завдання та вихідних даних, на власний ризик, у встановлений строк; погоджувати результати пошукових робіт із замовником, а за необхідності – також з уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування; не передавати їх без згоди замовника іншим особам; гарантувати замовникові відсутність в інших осіб права перешкодити або обмежити виконання робіт на основі підготовлених

за договором результатів пошукових робіт тощо.

Перший обов'язок підрядника, що закріплений у ст. 887 ЦК України, – якісно провести роботу та передати належної якості результат замовнику. Одразу ж зазначимо, що цей обов'язок підрядника доволі часто уточнюється та конкретизується сторонами в технічному завданні або в тексті договору з посиланням на технічні документи.

Щодо якості проведення пошукових робіт та, відповідно, їх результату насамперед зазначимо, що, з огляду на зміст ч. 1 ст. 857 ЦК України, якість результату виконаної роботи полягає в точній відповідності результату всім вимогам, що містяться в умовах договору, а за неповноти або відсутності таких умов – вимогам, що звичайно ставляться до роботи відповідного характеру. Сторони договору підряду на проведення пошукових робіт можуть визначати посилання на певні стандарти, нормативно-технічні документи, які можуть деталізуватись та конкретизуватись

у самому договорі. Тобто якість результату пошукових робіт залежить від ступеня відповідності цим показникам, адже ними закріплюються мінімальні вимоги до якості результату таких робіт. Будь-які домовленості сторін про зниження таких вимог повинні визнаватися недійсним.

Зважаючи на наведене, вимоги щодо якості пошукових робіт та їх результату можна поділити на: а) вимоги, які визначені на розсуд сторін (містяться в технічному завданні на проведення пошукових робіт, що стають елементом змісту договору з моменту їх прийняття підрядником і конкретизують предмет договору); б) вимоги, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства, зокрема відповідно до державних будівельних норм і правил.

Підтримуючи таку позицію, І. С. Лукасевич-Крутник цілком слушно пропонує вищенаведені вимоги до якості проєктних та пошукових робіт іменувати ініціативними та обов'язковими. Відповідно, дослідниця до якісних пропонує уналежнювати лише ті проєктні та пошукові роботи, а також їх результат, які відповідають поставленим вимогам. А недоліки можуть проявлятися в невідповідності проєктних та пошукових робіт, їх результату ініціативним та (або) обов'язковим вимогам [1, с. 105].

Водночас, якщо брати до уваги так звані ініціативні вимоги, у договорі підряду на проведення пошукових робіт може бути передбачено умову про виконання робіт на більш високому рівні, ніж це передбачено технічним завданням на проведення такого роду робіт чи в іншій нормативно-технічній документації. У такому разі доцільно говорити про виникнення в підрядника права на доплату. Водночас ч. 3 ст. 632 ЦК України закріплено заборону зміни ціни договору після його виконання. Інакше кажучи, якщо сторони погодили між собою можливість відходу від технічних завдань чи положень іншої нормативно-технічної документації, однак не закріпили спеціальної вказівки щодо згоди замовника на доплату за проведені роботи більш високої якості, підрядник може претендувати тільки на ту суму доходу, що передбачена договором.

Щодо цього слушною є думка стосовно погодження такої умови безпосередньо в договорі як такої, що стимулюватиме підрядника забезпечити максимально високу якість результату виконуваної роботи порівняно з установленими обов'язковими для сторін умовами. Така умова буде більш вигідною з економічного боку і для замовника, в інтересах якого краще раз заплатити за досягнення результату роботи високої якості, ніж у подальшому неодноразово після спливу гарантійних строків витратити гроші на ремонт чи інші вдосконалення одержаного результату робіт [2, с. 177]. Щоправда в договорі підряду на проведення пошукових робіт варто й закріпити обмеження можливості підрядника як фахівця нав'язувати якісь додаткові види робіт, що не впливатимуть на якість їх результату.

Аналізуючи обов'язок підрядника передати замовнику результати пошукових робіт, насамперед зазначимо, що сторони в договорі можуть погодити між собою як порядок приймання-передачі результатів за окремими етапами пошукових робіт, які обов'язково вказуються в календарному плані робіт, так і після виконання підрядником всього обсягу робіт. Передача замовнику результатів робіт оформлюється підписанням акту приймання-передачі чи іншим документом. Водночас на законодавчому рівні відсутні будь-які примірні форми таких інших документів, правильне оформлення яких посвідчувало б факт приймання-передачі результату пошукових робіт. Така законодавча відмова від детального регулювання порядку передання результату пошукових робіт свідчить про відхід від радянської практики постійного контролю та всілякого погодження своїх дій сторонами з положеннями спеціальних підзаконних нормативно-правових актів. Наприклад, уті часи діяла окрема інструкція, присвячена порядку приймання-передачі виготовленої технічної документації [3]. Натомість сьогодні сторони, зважаючи на відсутність конкретних законодавчих вимог до порядку приймання-передачі результатів пошукових робіт, можуть врегулювати це питання на власний розсуд, враховуючи загальні положення ст. 853 ЦК України.

Зважаючи на наведене, одразу ж зазначимо, що обов'язку підрядника передати замовнику результати пошукових робіт кореспондує закріплений у законодавчій дефініції договору підряду на проведення проєктних та пошукових робіт обов'язок замовника прийняти їх результат. Тобто в процесі передачі та прийняття результату пошукових робіт беруть участь обидві сторони. Водночас такий важливий обов'язок замовника незрозуміло з яких причин упущений законодавцем у переліку обов'язків замовника, що закріплені в ст. 889 ЦК України. Зважаючи на наведене, вважаємо за доцільне закріпити такий обов'язок замовника шляхом доповнення ст. 889 ЦК України таким обов'язком: «1) прийняти результати пошукових та/або проєктних робіт у строки, погоджені сторонами, за умови відсутності відступів від умов договору або інших недоліків».

Отримавши повідомлення від підрядника про готовність результату роботи до здачі, замовник не може ухилитися від його прийняття. Ба більше, замовник зобов'язаний включитися в процес погодження готової технічної документації. Погодження замовником готової технічної документації передують процедурі приймання-передачі результатів пошукових робіт.

Правове значення акта приймання-передачі технічної документації відображається в тому, що приймання результату пошукових робіт: а) означає кількісну і якісну оцінку роботи підрядника; б) сприяє остаточному розрахунку між сторонами; в) підтверджує фактичне закінчення робіт і передання їх результату замовнику. Тобто зазначений документ має особливу юридичну силу, адже він є доказом виконання підрядником своїх договірних зобов'язань.

У разі аргументованої відмови замовника від прийняття результатів пошукових робіт сторонами складається двосторонній акт з переліком необхідних виправлень, а також строків їх виконання. Необхідні виправлення проводяться підрядником за умови, що вони не виходять за межі раніше виданого технічного завдання. Якщо для виконання окремих етапів пошу-

кових робіт залучався субпідрядник, за всі неточності технічної документації, що виникли з вини останнього, з огляду на зміст ч. 2 ст. 838 ЦК України, відповідає безпосередньо генпідрядник. Після усунення всіх неточностей акт приймання-передачі результатів пошукових робіт підписується або безпосередньо замовником та підрядником, або ж уповноваженими на те представниками сторін.

Щодо закріпленого в п. 2 ч. 1 ст. 890 ЦК України обов'язку підрядника в разі необхідності погодження готової технічної документації з уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування одразу ж зазначимо, що зазначений обов'язок кореспондує обов'язку замовника брати участь разом із підрядником у погодженні готової проєктно-технічної документації з уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування (п. 4 ч. 1 ст. 889 ЦК).

З огляду на буквальне тлумачення положень п. 4 ч. 1 ст. 889 та п. 2 ч. 1 ст. 890 ЦК України, можна дійти сумнівного висновку, що законодавець закріпив лише обов'язок щодо погодження результатів робіт виключно для проєктанта. Водночас цілком зрозуміло, що такий обов'язок поширюється і на підрядника за договором на проведення пошукових робіт, оскільки, як і замовник повинен перевірити їх відповідність технічному завданню, так і в окремих випадках уповноважені органи державної влади та органи місцевого самоврядування повинні перевірити їх відповідність вимогам технічних регламентів і завданям для проведення пошукових робіт. Зважаючи на це, вважаємо за доцільне уточнити п. 4 ч. 1 ст. 889 та п. 2 ч. 1 ст. 890 ЦК України в таких редакціях:

– п. 4 ч. 1 ст. 889 ЦК України: *«брати участь разом із підрядником у погодженні готової проєктно-технічної документації та результатів пошукових робіт з уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування»;*

– п. 2 ч. 1 ст. 890 ЦК України: *«погоджувати готову проєктно-кошторисну документацію та результати пошукових робіт із замовником, а в разі необхідності – також з уповноваженими органами*

державної влади та органами місцевого самоврядування».

Крім того, на практиці непоодинокі випадки, коли для перевірки відповідності органи державної влади чи місцевого самоврядування можуть зобов'язати сторони провести та надати висновок експертної оцінки відповідності результатів пошукових робіт установленим вимогам. За підсумками проведеної експертизи уповноважений державний орган чи орган місцевого самоврядування видає висновок про відповідність результатів пошукових робіт установленим вимогам або ж висловлює свої зауваження для їх усунення. У разі висловлення якихось зауважень щодо невідповідності вимогам технічних регламентів чи технічному завданню для проведення пошукових робіт витрати на проведення додаткових робіт покладаються на сторону, з вини якої вони виникли. Наприклад, на замовника такі витрати будуть покладені в разі виявлення недоліків у технічному завданні на проведення таких робіт. Натомість на підрядника такі додаткові витрати будуть покладені, якщо підрядник допустив відступи від завдань замовника.

Водночас у кожному конкретному випадку експерт повинен встановити, чи загрожуватимуть такі відступи наступним етапам виконання робіт (проектувальним, будівельним тощо), тобто чи можна їх визнавати недоліками. Чинне цивільне законодавство не забороняє замовнику звернутись у такому разі до підрядника з претензією про усунення цих відступів чи зменшення вартості робіт, однак у разі відмови підрядника спір у кожному конкретному випадку вирішуватиметься судом, де основним завданням замовника буде довести, що допущені недоліки є істотними та такими, що погіршують або ж роблять результат робіт непридатним для використання [2, с. 176].

Одним із важливих обов'язків підрядника, що закріплений у ст. 890 ЦК України, є обов'язок не передавати без згоди замовника проектно-кошторисну документацію іншим особам (п. 4 ч. 1 ст. 890 ЦК). При буквальному тлумаченні цього положення знову доводиться констатувати, що законодавець закріпив лише обов'язок підрядника щодо не передання без згоди

замовника проектно-кошторисної документації іншим особам за договором на проведення проектних робіт. Тобто законодавець у п. 4 ч. 1 ст. 890 ЦК України закріпив обмеження на передачу виключно результатів проектних робіт. Водночас цілком зрозуміло, що такий обов'язок поширюється і на підрядника за договором підряду на проведення пошукових робіт. Тому доходимо висновку про нагальну потребу в редагуванні і п. 4 ч. 1 ст. 890 ЦК України в такий редакції: *«не передавати без згоди замовника проектно-кошторисну документацію, результати пошукових робіт іншим особам»*.

Обов'язок підрядника дотримуватися режиму таємниці результатів пошукових робіт заснований на необхідності зберегти конфіденційність інформації відповідно до закону чи положень договору. Як видається, законодавець не дарма закріпив такий обов'язок підрядника, адже результати пошукових робіт (звіти, креслення, схеми тощо) розроблені на основі виданого замовником технічного завдання, у якому могли бути передані певні відомості, що містять конфіденційну інформацію. Оразу ж зазначимо, що схожий обов'язок покладається на замовника за цим договором підряду, адже він також зобов'язаний не передавати проектно-кошторисну документацію іншим особам і не розголошувати дані, що містяться в ній, без згоди підрядника (п. 2 ч. 1 ст. 889 ЦК). Як убачається з редакції цього положення, законодавець знову акцентує свою увагу виключно на відносинах за договором підряду на проведення проектних робіт, що потребує редакційного корегування шляхом установлення обов'язку замовника за договором на проведення пошукових робіт не передавати результати таких робіт іншим особам і не розголошувати дані, що містяться в них, без згоди підрядника.

На нашу думку, законодавець не дарма закріпив такий обов'язок замовника в п. 2 ч. 1 ст. 889 ЦК України, оскільки непоодинокими є випадки, коли при проведенні окремих етапів пошукових робіт застосовують нові, не відомі до того підходи в проведенні такого роду робіт, а замовник після ознайомлення з поетап-

ними результатами вже розпочне їх упродовження шляхом розкриття цих відомостей проєктанту, забудовнику тощо. Як видається, саме із цих міркувань законодавець і передбачив обов'язковість отримання замовником згоди підрядника на розкриття таких відомостей третім особам.

Водночас слушною є висловлена І. С. Лукасевич-Крутник пропозиція щодо закріплення на рівні ЦК України обов'язку замовника отримувати згоду підрядника в разі повторного використання проєктно-кошторисної документації на іншій земельній ділянці та повторного використання проєктних рішень, які містяться в проєктно-кошторисній документації [1, с. 113]. Щоправда, така пропозиція потребує певного редакційного уточнення, зважаючи хоча б на те, що, по-перше, положення ст. 889 ЦК поширюють свою дію і на відносини з проведення пошукових робіт, по-друге, воно повинно бути викладено в диспозитивній формі, адже сторони можуть передбачити право на таке повторне використання в договірному порядку, по-третє, виклад цього обов'язку доцільно відобразити в окремому пункті ч. 1 ст. 889 ЦК України: *«3) повторно використовувати проєктно-кошторисну документацію та результати пошукових робіт лише за згодою підрядника»*.

Одним із непойменованих обов'язків підрядника, однак таким, що впливає зі змісту ч. 2 ст. 888 та п. 1 ч. 1 ст. 890 ЦК України, є обов'язок підрядника попередити замовника про обставини, що перешкоджають виконанню пошукових робіт, а також про невідповідність технічної документації замовника та інших вихідних даних вимогам чинного законодавства. Одразу ж зазначимо, що, попри відсутність законодавчого закріплення зазначеного обов'язку в ст. 890 ЦК України, таку вимогу доцільно закріплювати в договірному порядку.

Так, підрядник при проведенні пошукових робіт повинен чітко дотримуватися положень технічного завдання і не ухилятися від закріплених у ньому способів і методів проведення пошукових робіт. Загалом зі змісту § 4 гл. 61 ЦК України важко встановити, протягом якого строку підрядник повинен повідомити замовника про недоліки технічного завдання або

вихідних даних та призупинити роботу. Щодо цього в юридичній літературі наголошується, що за договорами підряду на проведення проєктних та пошукових робіт немає вказівки на певні строки виконання підрядником як основного обов'язку, так й інших обов'язків [4, с. 62–63]. Водночас, з огляду на зміст загальних положень про підряд, підрядник зобов'язаний своєчасно попередити замовника про те, що додержання вказівок замовника загрожує якості або придатності результату роботи (п. 2 ч. 1 ст. 847 ЦК). Якщо замовник, незважаючи на своєчасне попередження з боку підрядника, у відповідний строк не змінить указівок про спосіб виконання роботи або не усуне інших обставин, що загрожують якості або придатності результату роботи, підрядник має право відмовитися від договору та право на відшкодування збитків (ч. 1 ст. 848 ЦК). Тому сторонам у договорі підряду на проведення пошукових робіт доцільно спочатку погодити такий строк, інакше можуть виникнути судові суперечки з покладенням на підрядника обов'язку доведення своєчасності попередження замовника та призупинення робіт.

Ба більше, хоча законодавець і застосовує поняття «своєчасність», однак не розкриває його зміст. Як нам видається, під «своєчасністю» в кожному конкретному випадку слід розуміти проміжок часу між тим, як підрядник виявив недоліки технічного завдання або вихідних даних та призупинив роботу, та моментом надходження повідомлення (на нашу думку, слід вчиняти в письмовій формі та з фіксацією цього факту) замовнику.

У разі ухвалення замовником рішення про призупинення пошукових робіт сторонам доцільно порекомендувати скласти відповідний акт про призупинення пошукових робіт. Такий акт слід складати й у разі відмови від договору, якщо замовник, незважаючи на своєчасне попередження з боку підрядника, у відповідний строк не внесе зміни до технічного завдання чи інших вихідних даних.

Аналізуючи такий обов'язок підрядника, як обов'язок виступити перед замовником гарантом відсутності в інших осіб права перешкоджати або обмежувати проведення робіт на основі підготовле-

ної за договором технічної документації за результатами пошукових робіт, слід зазначити, що підрядник, провівши необхідні дослідження та розробивши конкретну звітну документацію, є гарантом непред'явлення третіми особами віндикаційних позовів після передачі результатів таких робіт. Тобто зазначене правило чітко спрямоване на захист прав та інтересів замовника та регулює відносини не з третіми особами, а лише у зв'язку з діями третіх осіб. Інакше кажучи, у замовника в разі перешкоджання або обмеження виконання робіт на основі підготовленої за договором технічної документації за результатами пошукових робіт виникає право на стягнення з підрядника завданих цим збитків.

Отже, розглядаючи права та обов'язки підрядника за договором підряду на проведення пошукових робіт, вважаємо за доцільне редагувати ст. 890 ЦК України як таку, що присвячена визначенню обов'язків підрядника за договором підряду на проведення проєктних робіт без урахування особливостей досліджуваного нами договору:

«Стаття 890. Обов'язки підрядника

1. Підрядник зобов'язаний:

*1) виконувати роботи відповідно до **технічного завдання** та вихідних даних для проведення проєктних **та/або пошукових** робіт та згідно з договором;*

*2) погоджувати готову проєктно-кошторисну документацію **та/або результати пошукових робіт** із замовником, а в разі необхідності – також з уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування;*

*3) передати замовникові готову проєктно-кошторисну документацію **та/або результати пошукових робіт**;*

*4) повторно використовувати проєктно-кошторисну документацію **та/або результати пошукових робіт** лише за згодою підрядника;*

*5) не передавати без згоди замовника проєктно-кошторисну документацію **та/або результати пошукових робіт** іншим особам;*

*6) гарантувати замовникові відсутність в інших осіб права перешкодити або обмежити виконання робіт на основі підготовленої за договором проєктно-кошторисної документації **та/або результатів пошукових робіт**».*

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лукасевич-Крутник І. С. Договір підряду на проведення проєктних та пошукових робіт : монографія. Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2012. С. 105, 113.

2. Гриняк А. Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. С. 177, 176.

3. Инструкция о порядке приемки изготовленной технической документации: Утверждена Госстроем СССР, Министерством финансов СССР и ЦСУ СССР 9 июня 1959 г. / Законодательство о капитальном строительстве в СССР. В 2-х т. Т. 1. М. : Госюриздат, 1961. С. 453–456.

4. Пленюк М. Д. Строки і терміни у договорах про виконання робіт (цивільно-правовий аспект) : монографія. Київ : Ред. журн. «Право України», 2013. С. 62–63.

Стаття надійшла в редакцію: 08.08.2025

Стаття прийнята: 21.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ВИНА, РИЗИК: СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЙ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОСІБ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ТОВАРИСТВА

Жорнокуй Валентина Григорівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри правового забезпечення підприємницької діяльності
та фінансової безпеки
Харківського національного університету внутрішніх справ

У статті проведено аналіз співвідношення та застосування категорій «відповідальність», «вина» та «ризик», що використовують у процесі участі осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, у корпоративних відносинах. Обстоюється позиція, що підприємницький ризик не є підставою для притягнення до відповідальності вказаних осіб. Проте акцентована увага, що на рівні законодавства не розмежовуються поняття звичайних умов цивільного обороту та звичайного підприємницького ризику з метою запобігання безпідставного застосування заходів відповідальності до учасників корпоративних відносин. Застережено, що такі оцінні категорії мають бути наповнені конкретним змістом у процесі доказування відповідно до процесуального законодавства, що відповідає сучасній судовій практиці.

Доведено, що для притягнення осіб, які здійснюють функції органу підприємницького товариства, до відповідальності достатньо довести, що під час здійснення прав і виконання обов'язків вони діяли недобросовісно або нерозумно (зокрема, якщо їх дії не відповідали звичайним умовам цивільного обороту або звичайному підприємницькому ризику). Тим самим недобросовісність і нерозумність дій вказаних осіб одночасно підтверджує дві обставини: 1) порушення обов'язку діяти в інтересах товариства добросовісно й розумно (протиправність поведінки); 2) вину особи, яка завдала збитки (тягар доказування вини в цьому разі, як виняток, покладається на особу, що вимагає відшкодування збитків).

Аргументовано, що для корпоративних відносин специфічним є розуміння вини при порушенні обов'язку діяти добросовісно й розумно в інтересах підприємницького товариства (що виражається в дотриманні того ступеня турботливості та обачності, який вимагався за характером цивільного обороту в умовах звичайного підприємницького ризику).

Ключові слова: юридична особа, підприємницьке товариство, добросовісність, розумність, вина, відповідальність, ризик, особи.

Zhornokui Valentyna. Liability, guilt, risk: correlation and application of categories in the context of activities of persons performing functions of entrepreneurial company's agencies

The author of the article has analyzed the correlation and application of the categories of "liability", "guilt" and "risk" used in the process of participation of persons performing the functions of entrepreneurial company's agencies within corporate relations. The author has grounded the point of view that entrepreneurial risk is not a basis for bringing the specified persons to liability. However, particular attention has been emphasized that the concepts of ordinary conditions of civil turnover and ordinary entrepreneurial risk are not distinguished at the legislative level in order to prevent the groundless application of liability measures to corporate relations participants. It has been noted that such assessment categories should be filled with specific content in the process of proving in accordance with procedural legislation that corresponds to up-to-date caselaw.

It has been proved that in order to bring persons performing the functions of entrepreneurial company's agency to liability, it is sufficient to prove that they acted in bad faith or unreasonably

(including if their actions did not comply with ordinary conditions of civil turnover or ordinary entrepreneurial risk) while exercising the rights and performing the duties. Thus, the bad faith and unreasonability of the specified persons' actions is simultaneously confirmed by two circumstances: 1) violation of the obligation to act in good faith and reasonably in favour of the company (wrongfulness of behavior); 2) guilt of the person who caused damage (in this case, as an exception, the person demanding compensation for the damage bears the burden of proving the guilt).

It has been argued that understanding of guilt while violating the obligation to perform in good faith and reasonably in favour of the entrepreneurial company (that is expressed in keeping the degree of care and diligence required by the nature of civil turnover in terms of ordinary entrepreneurial risk) is the specific feature for corporate relations.

Key words: legal entity, entrepreneurial company, good faith, reasonableness, guilt, liability, risk, persons.

Однією з умов виникнення цивільно-правової відповідальності осіб, що здійснюють функції органу підприємницького товариства, є наявність *вини* у їх діях (бездіяльності). У розвиток загального правила ст. 92 ЦК України, закони про підприємницькі товариства (ч. 1 ст. 90 Закону України «Про акціонерні товариства» (далі – Закон України «Про АТ»), ч. 2 ст. 40 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») містять прямо сформульовану відповідальність членів наглядової ради і виконавчого органу за завдання збитків цим товариствам. Так, особа буде нести відповідальність, якщо буде доведено, що під час здійснення своїх прав і виконання обов'язків вона діяла недобросовісно або нерозумно, зокрема якщо її дії (бездіяльність) не відповідали звичайним умовам цивільного обороту або *звичайному підприємницькому ризику* (виділено – В. Ж.).

В англо-американському правопорядку форма вини напряду залежить від невиконання того чи іншого фідуціарного обов'язку. Так, якщо поведінка директора мотивована фактичним наміром зашкодити (умисел), то йдеться про порушення обов'язку лояльності (така поведінка директора розглядається як суб'єктивна недобросовісність і пояснюється через призму порушення обов'язку діяти з добрим наміром, що є елементом *duty of loyalty*). Груба необережність традиційно розглядається як порушення *duty of care* і виражається в необдуманому та безрозсудному відношенні до своїх обов'язків.

У цивільному законодавстві країн романо-германської правової сім'ї закріплена презумпція невинуватості, за якою

дії учасників цивільних правовідносин первинно є добросовісними й розумними. Так, ст. 92 ЦК України та ч. 1 ст. 90 Закону України «Про АТ», які передбачають відповідальність посадових осіб перед товариством за збитки, завдані товариству їхніми діями (бездіяльністю), прямо не вказують на вину як елемент складу корпоративного правопорушення, оскільки вона як обов'язковий елемент складу правопорушення презюмується, з огляду на загальні положення законодавства про відшкодування збитків¹. Тому, заявляючи вимоги про притягнення до відповідальності осіб, що здійснюють функції органу підприємницького товариства, позивач має спростувати таку презумпцію, вказавши на обставини, що свідчать про недобросовісність та (або) нерозумність їх дій (бездіяльність), що викликали несприятливі наслідки для товариства. Тобто господарським судам слід давати оцінку тим обставинам, наскільки вчинення тієї або іншої дії входило або мало б, враховуючи звичайні умови ділового обороту, у коло обов'язків цих осіб, зокрема з урахуванням масштабів діяльності товариства, характеру відповідної дії тощо. Наведені обставини віднайшли своє застосування в судовій практиці в Україні [2; 3].

У використаній конструкції відповідальності осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, вина може бути виражена як у формі умислу, так й у формі необережності. Застосування

¹ Ігнорування вини як самостійного елементу корпоративного правопорушення веде до того, що діяльність керівника юридичної особи фактично прирівнюється до підприємницької, що суперечить «правилу ділового рішення» [1, с. 67].

такого підходу зумовлене необхідністю діяти розумно й добросовісно, що не дозволяє вказаним особам відійти в конкретних обставинах від таких критеріїв і недооцінити ступінь ризику завдання збитків товариству.

Одна з перешкод притягнення вказаних осіб до відповідальності за заподіяні ними збитки зумовлена тим, що досить складно доказувати їх вину саме за конкретні збитки, яка, на думку Н. І. Майданик, може бути встановлена й безпосередньо судом під час розгляду позову про відшкодування збитків, заподіяних товариству [4, с. 142]. Відповідно до ч. 1 ст. 614 ЦК України особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Наведений підхід може бути предметом для дискусії, оскільки в низці випадків законом передбачається відповідальність незалежно від вини. Сторони також мають право передбачити відповідальність незалежно від вини порушника, а відсутність вини доводить особа, що порушила свій обов'язок (ч. 2 ст. 614 ЦК України).

Для притягнення осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, до відповідальності вимагається наявність складу корпоративного правопорушення. У цьому разі об'єктивним критерієм, що свідчить про протиправність поведінки, є порушення нормативних приписів. З огляду на ч. 3 ст. 92 ЦК України, орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно й розумно та не перевищувати своїх повноважень. Для вказаних осіб така розумність і добросовісність передбачає напруження оптимальних рішень у межах управління з урахуванням звичайного підприємницького ризику.

У сучасній юридичній літературі питання ризику як умови цивільно-правової відповідальності набули теоретичного та практичного значення. Така ситуація, на думку В. Д. Примака, актуалізує питання про те, чи визначає ЦК України якусь іншу, ніж вина, суб'єктивну умову

відповідальності підприємців. Чи можна вважати, що у відповідальності без вини (так званої об'єктивної відповідальності) місце останньої заступає ризик, який, не будучи названий у законі, є самостійною «підставою» відповідальності підприємця; за що, з правового погляду, відповідає учасник цивільних відносин, тобто чи має місце і чи можлива відповідальність «за ризик», як такий, що є критерієм випадків «безвинної» відповідальності, і чи мають слугувати цьому особливості певної діяльності, які унеможливають, роблять явно недоцільним чи вочевидь несправедливим застосування відповідальності за шкоду [5, с. 201–202].

Категорія ризику належить до числа основних системоутворювальних факторів підприємницької діяльності. З огляду на що вчені неодноразово зверталися до неї для обґрунтування теорій відповідальності без вини. Так, обговорюється питання щодо можливості не розглядати ризик як суб'єктивну умову відповідальності аналогічно вині, оскільки він не відображає відношення зобов'язаної особи до своїх протиправних дій. До того ж закон покладає відповідальність саме за вину, а не за ризик. З наведеного спільну ризик можна підвести лише під тим, що добросовісність, вина і ризик визнаються суб'єктивними категоріями, які характеризують психічне відношення особи до своєї діяльності.

У цивілістичній доктрині немає єдиного підходу до співвідношення ризику та цивільно-правової відповідальності: 1) вказані категорії розуміють як дійсність і можливість, оскільки відповідальність – це покладення невігідних майнових наслідків на особу, яка допустила порушення цивільних прав і обов'язків, а ризик не передбачає безпосереднього покладення на особу невігідних майнових наслідків (означає лише можливість настання невігідних майнових наслідків у майновій сфері певної особи); 2) загальними умовами настання цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивного права та/або юридичного обов'язку (вина, причинно-наслідковий зв'язок між діями правопорушника і збитками потерпілого, шкода або збитки на стороні потерпі-

лого). Для розподілу і несення ризику як результату відповідної діяльності не потрібна наявність таких умов. Водночас розподіл ризиків має сенс якраз тоді, коли правопорушення ще не відбулося і відсутні зазначені вище умови настання відповідальності. Отже, співвідношення категорій ризику і відповідальності полягає в тому, що ризик дає змогу подолати негативні наслідки, які зумовлені не лише протиправністю поведінки боржника, а і його поведінкою взагалі, натомість відповідальність у будь-якому разі пов'язана з негативними наслідками для особи, яка порушила норми права.

Сам по собі ризик характерний не лише і не стільки праву. У поле зору правника ризик, як правило, потрапляє тоді, коли можливий збиток проявився у дійсності та постало питання про відповідальність за те, що відбулося. Отже, між такими поняттями, як ризик і відповідальність, є взаємозв'язок. Постає питання: чи варто охоплювати поняттям цивільно-правової відповідальності і, відповідно, застосовувати її умови до тих ситуацій, коли відсутнє відповідальне ставлення суб'єктів до своїх обов'язків, що забезпечує правильне їх виконання. І як у такому разі бути з ризиковою діяльністю? Вона охоплюється умовами цивільно-правової відповідальності чи ні, адже ризик характеризує діяльність, що здійснюється у межах правового поля? [6, с. 99–100]

Ризик характеризує діяльність, яка здійснюється в межах правового поля, та є станом, що характеризується ймовірністю, невизначеністю та альтернативністю. Звідси поведінка, спрямована на досягнення незаконних цілей або з використанням незаконних засобів, не має характеризуватися за допомогою категорії «ризик». Проте в разі порушення особою норм права йтиметься вже про відповідальність.

Залишилися нез'ясованими численні аспекти, що стосуються стандартів поведінки осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств. Безпосередньо це стосується проблеми підприємницького ризику. Основна проблема в застосуванні норм про відповідальність указаних осіб полягає в тому,

щоб знайти межу між допустимим підприємницьким ризиком, без якого неможливою є ефективна підприємницька діяльність, і ризиком, що визнається надмірним, коли дія чи бездіяльність, що викликали для товариства шкоду, визнається винуваною.

Діяльність підприємницьких товариств має передусім економічне спрямування, звідси й більшість ризиків, які супроводжують цю діяльність, є економічними. У тому випадку, коли ризик спричиняє юридичні наслідки, може йтися про корпоративні ризики. Така особливість корпоративних ризиків накладає відбиток на їх внутрішній поділ, серед різновидів яких, за критерієм видів корпоративних відносин, М. М. Великанова виділяє *внутрішні корпоративні ризики* (ризики у відносинах між учасниками господарської організації; ризики у відносинах між господарською організацією та її учасниками; ризик у відносинах між органами господарської організації або владно-управлінські ризики) та зовнішні корпоративні ризики [7, с. 171–172].

Переводячи на діяльність осіб, які здійснюють функції органів підприємницьких товариств, можна зауважити, що якщо вони знали про ймовірність настання негативних (збиткових) наслідків для товариства від укладення конкретного договору, то такі особи мають відповідати за завдання шкоди товариству. Тобто ризик у цьому разі можна розглядати як небезпеку виникнення несприятливих наслідків, відносно якої не відомо, настане вона чи ні [8, с. 7]. Тобто під час вчинення ризикових дій існує ймовірність настання негативних майнових наслідків для товариства. Імовірність, як ознака ризику, покладена в основу поняття невизначеності, якою вважається ситуація, коли настання подій дуже ймовірне і може бути оцінене кількісно. При цьому ймовірність розуміється як числова характеристика ступеня можливості виникнення будь-якої визначеної події за тих чи інших визначених умов, здатних повторюватися необмежену кількість разів [9, с. 63].

Через імовірність реалізації, невизначеність наслідків і варіативність рівня ризик набуває суб'єктивної оцінки.

Саме ця характерна риса ризику як вияв нерівнозначності оцінки цього об'єктивного явища передбачає наявність рівня кваліфікації осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, та можливості прогнозування його настання і запобігання негативних наслідків, пов'язаних з його ідентифікацією, оцінкою і страхуванням. Тобто важливою ознакою діяльності вказаних осіб є усвідомлення прийняття ризиків власної діяльності та керуваність ними. Це дасть змогу, з одного боку, посилити захист прав, інтересів та правомірних очікувань учасників корпоративних відносин, зокрема й товариства, а з іншого – об'єктивується значення рівня добросовісності та розумності дії (бездіяльності) осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, у контексті вимог до їх професійних повноважень.

ЦК України оперує загальними засадами щодо добросовісності діяльності в інтересах підприємницького товариства його учасниками (акціонерами, членами) та особами, що здійснюють функції його органів. Закон не може передбачити всі особливості та специфіку відносин у корпоративній сфері, що зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Для вирішення вказаних питань є правова доктрина, яка має дати відповідь на питання про співвідношення категорій «добросовісність» та «розумний ризик». В Україні надається більше переваги доведенню наявності чи відсутності добросовісності в діях вказаних осіб, і покладається чимало зусиль для притягнення їх до відповідальності. Натомість майже не приділяється увага доказуванню розумного ризику в їх діях.

Тобто, якщо ризикова діяльність є розумною, то це виключає вину як суб'єктивну умову корпоративної відповідальності, оскільки означатиме, що особа діяла в межах наданих їй повноважень та згідно з призначенням належних їй прав і вжила всіх залежних від неї заходів належного виконання обов'язку. Отже, оскільки вина відсутня, то й особа не може бути притягнута до такої відповідальності. Так, особи, що здійснюють функції органів підприємницьких това-

риств, можуть діяти правомірно, зокрема в ризиковій по суті підприємницькій діяльності, але з огляду на різні обставини допустити прорахунки або ухвалити рішення, яке призвело юридичну особу до збитків, оскільки навіть розумний ризик може спричинити виникнення шкоди. Утім, як наголошує І. В. Спасибо-Фатеева, «вони можуть діяти й навмисно, здійснюючи дії, спрямовані на настання негативних для юридичної особи майнових наслідків або створення умов для їх настання, зокрема стану стійкої неплатоспроможності» [10, с. 214]. Однак має бути зрозуміло, що ці ситуації різняться, але норми права в обох випадках передбачають однакові правові наслідки для осіб, що здійснюють функції органів підприємницьких товариств, – їх субсидіарну відповідальність за боргами товариства. Проте, з позицій учень М. М. Великанової, відшкодування такої шкоди має здійснюватися не за правилами цивільно-правової відповідальності, а шляхом розподілу ризику в диспозитивний чи імперативний спосіб як мірою захисту [7, с. 345].

Водночас, якщо категорію «ризик» розуміти як можливість настання несприятливих наслідків, то не всі ті дії, що вчиняються в межах підприємництва, матимуть ризиковий характер. Як наслідок, помилковим буде визнання будь-яких дій члена органа управління ризиковими. Багато з таких дій вчиняються у процесі звичайної діяльності, що не пов'язана з ризиком. Уважаємо, що критеріями звичайного підприємницького ризику є правомірність й обґрунтованість, оскільки: 1) дії (бездіяльність) особи, що здійснює функції органу підприємницького товариства, під час такого ризику не повинні мати неправомірний характер (ризик не має бути пов'язаний з порушенням норми права або чужого інтересу, він має стосуватися можливості отримання прибутку або завдання збитків); 2) звичайний підприємницький ризик буде обґрунтований у випадку, коли вказані особи під час вчинення дій (бездіяльності) вели себе добросовісно й розумно, зокрема, під час визначення ступеня ризику. Тобто, ризикуючи, такі особи мають зважено підходити до оцінки можливості отримання

комерційної вигоди або видатків. Ризикові дії (бездіяльність) не мають бути спрямовані виключно на ті наслідки, які є не вигідними для підприємницького товариства, збитковими для нього.

Ураховуючи викладене, вважаємо, що підприємницький ризик не є підставою для притягнення до відповідальності осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства. При цьому на рівні законодавства не розмежовуються поняття звичайних умов цивільного обороту та розумного (звичайного) підприємницького ризику з тим, щоб запобігти безпідставному застосуванню заходів відповідальності до учасників корпоративних відносин. У будь-якому разі такі оцінні поняття, як звичайні умови цивільного обороту та розумний підприємницький ризик, мають бути наповнені конкретним змістом у процесі доказування відповідно до процесуального законодавства, що узгоджується з чинною судовою практикою.

Для притягнення осіб, що здійснюють функції органу підприємницького товариства, до відповідальності достатньо довести, що під час здійснення прав і виконання обов'язків вони діяли недо-

бросовісно або нерозумно (зокрема, якщо їх дії не відповідали звичайним умовам цивільного обороту або звичайному підприємницькому ризику). Тим самим ЦК України, по суті, виходить з того, що недобросовісність і нерозумність дій указаних осіб одночасно підтверджує дві обставини: 1) порушення обов'язку діяти в інтересах товариства добросовісно й розумно (протиправність поведінки); 2) вину особи, яка завдала збитки (у цьому разі тягар доказування вини, на відміну від загального правила, покладатиметься на особу, яка вимагає відшкодування збитків).

Для корпоративних відносин специфічне є розуміння вини при порушенні обов'язку діяти добросовісно й розумно в інтересах підприємницького товариства (що виражається в дотриманні того ступеня турботливості та обачності, який вимагався за характером цивільного обороту в умовах звичайного підприємницького ризику). Є також проблема встановлення різного стандарту доказування вини для осіб, що здійснюють функції органів підприємницького товариства, у різних організаційно-правових формах таких юридичних осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кологойда О. Інститут юридичної відповідальності в корпоративному праві. *Право України*. 2021. № 6. С. 59–77.
2. Постанова КГС ВС від 10.04.2025 у справі № 910/3782/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/126569254> (дата звернення: 28.05.2025).
3. Постанова КГС ВС від 29.05.2024 у справі № 910/15260/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383225> (дата звернення: 27.05.2025).
4. Майданик Н. І. Питання цивільно-правової відповідальності керівників і контролерів юридичних осіб за заподіяну юридичним особам шкоду. *Правовий захист корпоративних прав за законодавством України та країн Європейського Союзу*: 36. наук. праць за матеріалами XVII Міжнар. наук.-практ. конф. (27–28 верес. 2019 р., м. Івано-Франківськ) / НДІ приват. права і під-ва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. Івано-Франківськ, 2019. С. 141–148.
5. Примак В. Д. Ризик і питання безвинної відповідальності. *Вісник господарського судочинства*. 2002. № 4. С. 200–206.
6. Великанова М. М. Правові наслідки порушення зобов'язання: перегляд підходів до розуміння поняття «цивільно-правова відповідальність». *Цивільне право України: погляд у майбутнє* : збірник наукових праць до 70-річчя з дня народження Наталії Семенівни Кузнєцової / за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. О. Кота. Одеса : Вид-во «Юридика», 2024. С. 89–102.
7. Великанова М. М. Ризики в цивільному праві : монографія. Київ : Алерта, 2019. 378 с.
8. Гринюк О. В. Цивільно-правові аспекти майнового страхування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 20 с.

9. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / Відп. ред. Р. А. Майданик. Київ : Юстініан, 2007. 912 с.

10. Спасибо-Фатєєва І. В. Загальні положення про суб'єктів цивільно-правової відповідальності. *Вчення про цивільно-правову відповідальність* : монографія / І. В. Спасибо-Фатєєва, Л. М. Баранова, О. О. Біляєв та ін. ; за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2025. С. 205–224.

Стаття надійшла у редакцію: 15.08.2025

Стаття прийнята: 27.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 342.72/.73:342.565.2:347.426.6](477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.5>

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ОСОБІ НЕКОНСТИТУЦІЙНИМ АКТОМ: ДО ПИТАННЯ ПРО НЕОБХІДНІСТЬ ЗАКОНОДАВЧИХ ЗМІН

Карнаух Вадим Сергійович,

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглянуто окремі аспекти, пов'язані з питанням відшкодування шкоди, завданої фізичним або юридичним особам неконституційним актом. Звернено увагу на дискусію щодо достатності чинного правового регулювання для забезпечення ефективного захисту прав осіб, яким заподіяно шкоду внаслідок застосування неконституційного акта, та щодо шляхів усунення відповідної законодавчої прогалини. Стверджується, що позбавлення особи права на відшкодування шкоди, заподіяної неконституційним актом, є недопустимим. Безумовним пріоритетом є правило щодо прямої дії норм Конституції України, закріплене в частині третій статті 8 Конституції України. За відсутності спеціального закону та з огляду на статтю 3 Конституції України вбачаються сумнівними заперечення щодо визнання у формулюванні «незаконні рішення, дії ... органів державної влади, органів місцевого самоврядування ... при здійсненні ними своїх повноважень» у статті 56 Конституції України та частині першій статті 1173 Цивільного кодексу України можливості поширення на неконституційні правові акти (неконституційні нормативно-правові акти та індивідуальні акти, ухвалені на підставі неконституційних нормативно-правових актів). Досліджено досвід правового регулювання відносин з відшкодування шкоди, заподіяної неконституційним актом, у деяких європейських державах (Республіка Хорватія, Республіка Кіпр та Словацька Республіка). Стверджується, що з огляду на частину третю статті 8 та статті 56 Конституції України, виконання позитивного обов'язку держави, що впливає із частини третьої статті 152 Конституції України, є можливим без ухвалення окремого закону, який би на виключних засадах регулював відносини щодо відшкодування шкоди, заподіяної неконституційними актами і діями. Удосконалення чинних законодавчих норм для ефективного усунення наявної правової прогалини може передбачати внесення змін до окремих нормативно-правових актів (Цивільний кодекс України, Закон України «Про Конституційний Суд України»).

Ключові слова: Конституція України, Цивільний кодекс України, неконституційний акт, відшкодування шкоди, спеціальний делікт.

Karnaukh Vadym. Compensation of damage caused to a person by an unconstitutional act: on the need for legislative changes

Certain aspects related to the issue of compensation of damage caused to individuals or legal entities by an unconstitutional act are examined in the article. Attention is drawn to the debate on the adequacy of existing legal regulation to ensure effective protection of the rights of persons who have suffered damage as a result of the application of an unconstitutional act and on ways to eliminate the relevant legislative gap. It is stated that depriving a person of the right to compensation for damage caused by an unconstitutional act is unacceptable. The rule on the direct effect of the provisions of the Constitution of Ukraine, enshrined in part three of Article 8 of the Constitution of Ukraine, is an unconditional priority. In the absence of a special law and based on Article 3 of the Constitution of Ukraine, objections to the recognition in the wording "illegal decisions, actions...of state authorities, local self-government bodies...in the exercise of their powers" in Article 56 of the Constitution of Ukraine and part one of Article 1173 of the Civil Code of Ukraine of possibility of application to unconstitutional legal acts (unconstitutional normative legal acts and individual acts adopted on the basis of an unconstitutional normative legal acts) seem to be questionable. The experience of legal regulation of relations concerning

compensation of damage caused by an unconstitutional act in some European states (the Republic of Croatia, the Republic of Cyprus, and the Slovak Republic) has been studied. It is stated that, based on part three of Article 8 and Article 56 of the Constitution of Ukraine, the fulfillment of the positive obligation of the state arising from part three of Article 152 of the Constitution of Ukraine is possible without the adoption of a separate law that would regulate relations regarding compensation of damage caused by unconstitutional acts and actions on an exclusive basis. Improving existing legislative norms to effectively eliminate the existing legal gap may involve amending certain normative legal acts (the Civil Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Constitutional Court of Ukraine").

Key words: Constitution of Ukraine, Civil Code of Ukraine, unconstitutional act, compensation of damage, special tort.

Відповідно до частини 3 статті 152 Конституції України, матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою в установленому законом порядку [1]. Звертаючись до цієї норми Основного Закону України, Конституційний Суд України вказував на обов'язок держави: ухвалити відповідний закон, який має визначити порядок та умови такого відшкодування [2]; розробити порядок (юридичний механізм) відшкодування шкоди, якої було заподіяно внаслідок дії неконституційної норми [3].

Тривала відсутність законодавчих змін у світлі означеного обов'язку держави зумовила появу неоднозначного правозастосування Верховного Суду та широку наукову дискусію. Різні виміри проблематики відшкодування шкоди, завданої неконституційним актом, розглядали у своїх дослідженнях В. В. Артюхова, М. В. Афанасьєва, Ю. Г. Барабаш, І. Е. Берестова, В. В. Борденюк, О. Ю. Водянніков, М. І. Козюбра, П. О. Коломійцев, Ю. Б. Ключковський, Л. В. Красицька, О. О. Первомайський, Д. С. Терлецький, Г. Ю. Шаркова та інші науковці. Водночас висловлені погляди як щодо достатності чинних правових норм, так і шляхів удосконалення правового регулювання характеризується суттєвими відмінностями. Залишається незначною й увага дослідників до зарубіжного досвіду у відповідному контексті. Указані аспекти зумовлюють актуальність цієї наукової розвідки.

Насамперед слід звернутися до питання щодо регулятивного потенціалу чинних законодавчих приписів для забезпечення ефективного захисту прав осіб,

яким заподіяно шкоду внаслідок застосування неконституційного акта.

І. Е. Берестова, О. О. Первомайський, Г. Ю. Шаркова, В. В. Артюхова та П. О. Коломійцев, посилаючись на правило про пряму дію норм Конституції України (частина 3 статті 8 Конституції України – В. К.) та статтю 56 Конституції України, зазначають про відсутність потреби в окремому законі для компенсації збитків, заподіяних особі неконституційним законом. Завершеність цієї позиції дещо послаблюється іншим твердженням науковців про те, що момент виникнення права на відшкодування майнової шкоди, її розмір (включно з реальними збитками або упущеною вигодою) та порядок відшкодування будуть найбільш ефективними за наявності спеціального закону про порядок відшкодування державою шкоди, завданої законом, який був визнаний неконституційним [4, с. 13–15].

Ю. Г. Барабаш указує, що відповідне право на відшкодування має самостійний характер, не має абсолютного характеру, а тому висловлює сумніви щодо можливості безпосереднього звернення до суду для його реалізації на підставі частини 3 статті 8 Конституції України, а також критикує підхід національних судів щодо застосування принципу аналогії закону до вказаного інституту відшкодування шкоди за статтею 152 Конституції України, звертаючи увагу на різну юридичну природу статті 56 та частини 3 статті 152 Конституції України [5, с. 56–57].

На думку О. Ю. Водянікової, право на відшкодування, передбачене статтею 56 Конституції України, не стосується шкоди, завданої актами і діями, що визнані неконституційними. Це право стосується шкоди, завданої незаконними рішеннями,

діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Хоча частина третя статті 152 Конституції України встановлює обов'язок відшкодування шкоди, її застосування потребує чіткої імплементації через законодавчі акти, які досі не були ухвалені [6, с. 216–217].

Натомість В. В. Борденюк, розглядаючи та позитивно вирішуючи питання про можливість поширення статей Цивільного кодексу України, що встановлюють цивільно-правову відповідальність держави у вигляді відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень на відносини, які виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої неконституційними актами і діями, доходить висновку, що поняття «незаконні рішення та дії», яке вживається в статті 56 Конституції України, охоплює нормативно-правові акти у формі законів, які визнані неконституційними, а також правові акти індивідуального характеру. Водночас Цивільний кодекс України розглядається як закон, до якого відсилає частина третя статті 152 Конституції України [7, с. 28, 30–31].

М. І. Козюбра, визнаючи наявність законодавчої прогалини, викликаной відсутністю спеціального закону, який установлює порядок відшкодування шкоди, заподіяної фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, зазначав, що підставою для вирішення цього питання є положення частини другої статті 8 Конституції України, за якою її норми є нормами прямої дії і яка гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод безпосередньо на підставі Конституції. Видатний правознавець також указував на можливість подолання відповідної прогалини шляхом використання під час судового розгляду справ із зазначеного питання статті 56 Основного Закону України, статей 1166, 1167, 1175 Цивільного кодексу України, частини п'ятої статті 21 Кодексу адміністративного судочинства України [8, с. 38–39].

Д. С. Терлецький зазначає, що в умовах відсутності спеціального закону положення частини третьої статті 152 Конституції України мають застосовуватися безпосередньо в системному зв'язку з положеннями статей 3 та 8 Конституції України, а положення статті 1175 Цивільного кодексу України можуть бути додатковим аргументом для обґрунтування неприпустимості відмови в судовому захисті конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України [9, с. 54–55].

Подібний підхід застосовується й Верховним Судом. У постанові від 19 березня 2025 року в справі № 300/2457/19 Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду не погодився з висновками суду апеляційної інстанції про відсутність закону, що визначає порядок реалізації права на відшкодування моральної та матеріальної шкоди, завданої законом, що визнаний неконституційним, і зазначив, що таким законом є Цивільний кодекс України (статті 16, 22, 1166, 1173, 1175) з урахуванням положень статті 56 Конституції України, юридичних позицій, сформульованих у Рішенні Конституційного Суду України від 27.02.2018 № 1-р/2018, а також висновків Верховного Суду, сформульованих у постановах Великої Палати Верховного Суду від 12.03.2019 у справі № 920/715/17, від 18.02.2020 у справі № 815/7279/15 [10].

На нашу думку, в умовах наявного правового регулювання позбавлення особи права на відшкодування шкоди, заподіяної неконституційним актом, є недопустимим. Безумовним пріоритетом є правило щодо прямої дії норм Конституції України, закріплене в частині третій статті 8 Конституції України. За відсутності спеціального закону та з огляду на статтю 3 Конституції України вбачаються сумнівними заперечення щодо визнання в формулюванні «незаконні рішення, дії ... органів державної влади, органів місцевого самоврядування ... при здійсненні ними своїх повноважень» у статті 56 Конституції України та частині 1 статті 1173 Цивільного кодексу України можливості поширення на неконституційні правові акти

(неконституційні нормативно-правові акти та індивідуальні акти, ухвалені на підставі неконституційних нормативно-правових актів). Водночас застереження можливо висловити у зв'язку із застосуванням частини 1 статті 1175 Цивільного кодексу України, у якій йдеться про шкоду, завдану в результаті ухвалення нормативно-правового акта [11]. У доктрині цілком обґрунтовано вказується, що відшкодування в разі неконституційності акта має настати за застосування акта [12, с. 45]. Верховний Суд зазначив, що заподіяння шкоди завжди відбувається внаслідок вже прийнятого та застосовного в минулому до особи неконституційного акта [13] (виділено мною – В. К.).

Для вирішення питання щодо можливих шляхів удосконалення національного законодавства корисним убачається висвітлення в цій роботі порівняльно-правового аспекту шляхом звернення до досвіду Республіки Хорватія, Республіки Кіпр та Словацької Республіки.

У Республіці Хорватія питання, пов'язані з відшкодуванням шкоди внаслідок здійснення конституційного контролю, регулюються Конституційним законом «Про Конституційний Суд Республіки Хорватія» (далі – Конституційний закон). Так, у частині 1 статті 38 Конституційного закону передбачено право фізичних та юридичних осіб звернутися з поданням щодо здійснення процедури перевірки конституційності закону та законності й конституційності інших нормативно-правових актів. З частини 2 статті 58 Конституційного закону випливає, що скасування норми закону або нормативно-правового акта внаслідок розгляду такого звернення зумовлює виникнення у відповідної особи права звернутися до уповноваженого органу для зміни індивідуального акта, яким було порушено її право та який ухвалено на підставі норми закону або іншого нормативно-правового акта, яку було скасовано. Своєю чергою, зі статті 59 Конституційного закону слідує, що в разі неможливості усунення негативних наслідків порушення прав особи шляхом зміни остаточного індивідуального акта така особа може протягом 6 місяців з дня офіційного опублікування рішення Конституційного Суду

в «Official Gazette Narodne novine» звернутися до компетентного суду з вимогою про усунення цих наслідків шляхом відшкодування шкоди [14]. Як указує суддя Конституційного Суду Хорватії у відставці Славіца Баніч, лише у випадку, якщо зміна правового акта не може усунути шкідливі наслідки порушеного права, спричинені неконституційним актом, відшкодування шкоди може вимагатися в компетентному суді відповідно до норм деліктного права [15, с. 104]. У цьому разі для отримання грошової компенсації потерпіла особа повинна довести умови цивільно-правової відповідальності: шкоду, причинно-наслідковий зв'язок між шкодою та діями / бездіяльністю правопорушника, але не вину, наявність якої є спростовною презумпцією [16, с. 17].

Відсутність у Республіці Хорватія законодавчих норм, які надають Конституційному Суду в разі заподіяння шкоди неконституційним актом право безпосередньо присуджувати компенсацію в межах відокремленого від відшкодування шкоди в цивільному процесі механізму захисту порушених прав, не стала перешкодою для формування правового обґрунтування щодо надання відповідної компенсації самим Конституційним Судом. Нормативною підставою для цього є ч. 5 ст. 31 Конституційного закону, згідно з якою, Конституційний Суд може визначати спосіб, у який буде виконуватися його рішення, відповідно його припис [14]. У рішенні Конституційного Суду Республіки Хорватія від 2013 року щодо Закону «Про державних виконавців» повноваження надавати таку сатисфакцію Конституційний Суд вивів саме з указанного положення. Проте Конституційний Суд підкреслив, що така сатисфакція є незалежним зобов'язанням держави і не впливає на загальне право вимагати відшкодування завданих збитків у судовому провадженні відповідно до загальних норм деліктного права. Грошова компенсація, яку присудив Конституційний Суд, ґрунтується на принципі справедливості, який пронизує весь текст Конституції і є невід'ємним у сфері захисту прав людини та основоположних свобод. Після цього рішення звільнені державні виконавці успішно порушили справи про від-

шкодування шкоди відповідно до Закону про зобов'язання, вимагаючи відшкодування різних видів збитків, яких вони зазнали внаслідок дії неконституційного правового акта [15, с. 107].

Переходячи до досвіду Республіки Кіпр, насамперед слід зауважити, що стаття 146 Конституції Республіки Кіпр, яка закріплює механізм конституційного контролю, зазнавала суттєвих змін у 2015, 2020, 2022 та 2025 роках. Як наслідок, наразі повноваження Верховного Конституційного Суду щодо здійснення конституційного контролю загалом обмежені випадками передання йому апеляції Адміністративним апеляційним судом, який в усіх інших випадках є повноважним розглядати та ухвалювати рішення щодо апеляції на рішення адміністративних судів, які мають виключну компетенцію ухвалювати остаточне рішення впершій інстанції за будь-якою апеляцією на рішення, акт чи бездіяльність будь-якого органу, суб'єкта владних повноважень або особи, яка здійснює виконавчі чи розпорядчі повноваження, з підстав суперечності їх положенням Конституції або закону або ухвалення їх з перевищенням чи зловживанням повноважень, наданих цьому органу, суб'єкту чи особі [17].

Питання щодо відшкодування шкоди регламентується ч. 6 ст. 146 Конституції Республіки Кіпр, згідно з якою будь-яка особа, якій завдано шкоди будь-яким рішенням, актом або бездіяльністю, визнаними недійсними відповідно до цієї статті, має право, тією мірою, якою її вимогу не було задоволено відповідним органом, суб'єктом владних повноважень або особою, звернутися до суду для отримання компенсації або альтернативно надання іншого засобу правового захисту, надання справедливого та співмірного відшкодування, визначеного судом, або про надання іншого справедливого і співмірного засобу правового захисту, який цей суд має право застосувати [17]. У практиці Верховного Суду Республіки Кіпр напрацьовано особливості застосування способу захисту, закріпленого в ч. 6 ст. 146 Конституції. Так, у справі «Frangoulides v. Republic (1982) 3 CLR 462» Верховний Суд зазна-

чив таке: «Підстава позову, передбачена частиною 6 статті 146 Конституції, є підставою *sui generis* у тому сенсі, що вона жодною мірою не є пов'язаною із загальним позовом про відшкодування шкоди або з будь-якою іншою підставою позову, що визнається в законодавстві («*Costas Tsakkistos v. The Attorney-General* (1969) 1 C.L.R. 355»). Право на відшкодування збитків, передбачене статтею 146, є повною мірою незалежним від будь-якої іншої підстави позову, як зазначив Верховний Суд у справі «*Attorney-General v. Andreas Marcoulides and Another* (1966) 1 C.L.R. 242». Не тільки його юридична основа, а й спосіб кількісної оцінки збитків відрізняється від загального позову [18].

У Словацькій Республіці на конституційно-правовому рівні визначальними є приписи ч. 3–4 ст. 46 Конституції Словацької Республіки, згідно з якими кожен має право на відшкодування шкоди, завданої незаконним рішенням суду, іншого органу державної влади чи органу публічного управління або неналежною офіційною процедурою. Умови та порядок судового та іншого правового захисту встановлюються законом [19]. Законом, до якого відсилає конституційна норма, є Закон Словацької Республіки «Про відповідальність за шкоду, завдану при здійсненні владних повноважень, та про внесення змін до деяких законів» № 514/2003. Відповідно до ч. 2 § 9 вказаного закону, неналежною офіційною процедурою не вважається здійснення Національною Радою Словацької Республіки (парламентом Словаччини – В. К.) конституційних повноважень щодо ухвалення законів. Водночас з ч. 4 § 6 закону слідує, що відповідні рішення парламенту щодо ухвалення законів не можуть уважатися незаконними рішеннями в розумінні інших приписів цього закону. Зв'язок між правом на відшкодування та здійсненням конституційного контролю Конституційним судом установлюється в ч. 4 § 9 закону виключно щодо неналежної судової процедури, під час оцінки якої враховується остаточне рішення Конституційного суду Словацької Республіки за конституційною скаргою, яким Конституційний суд Словацької Республіки вста-

новив порушення права на своєчасний розгляд справи [20].

Зазначені особливості спеціального словацького закону, до якого відсилає конституційна норма, що закріплює право на відшкодування, зумовлюють необхідність звернення до інших норм законодавчих норм. Так, відповідно до ч. 1 ст. 127 Конституції Словацької Республіки Конституційний суд розглядає скарги фізичних або юридичних осіб, які заявляють про порушення їхніх основних прав і свобод або прав людини і основних свобод, що впливають з міжнародного договору, ратифікованого Словацькою Республікою і опублікованого в порядку, встановленому законом, за винятком випадків, коли рішення про захист цих прав і свобод ухвалює інший суд. Згідно із ч. 3 цієї ж статті Конституційний Суд може своїм рішенням, яким задовольняє скаргу, присудити відповідну грошову компенсацію особі, чиї права, передбачені частиною 1, були порушені [19].

У результаті розгляду конституційної скарги на індивідуальний акт відповідно до ч. 2 ст. 133 Закону Словацької Республіки «Про Конституційний Суд Словацької Республіки та внесення змін і доповнень до інших законів» (далі – «Закон про Конституційний Суд Словацької Республіки»), Конституційний Суд скасовує рішення або дію, що призвели до порушення основних прав і свобод скажника. Конституційний Суд також скасовує втручання, що призвело до порушення основних прав і свобод скажника, якщо це не суперечить природі втручання. Водночас з ч. 3 ст. 133 впливає, що одним з повноважень Конституційного Суду в разі задоволення конституційної скарги є присудження справедливої грошової компенсації за умови заявлення відповідної вимоги. У статті 135 Закону про Конституційний Суд Словацької Республіки передбачається, що в разі присудження справедливої грошової компенсації Конституційним Судом державний орган, який порушив основні права і свободи скажника, зобов'язаний виплатити скажнику справедливу грошову компенсацію протягом двох місяців з моменту набрання рішенням Конституційного Суду законної сили. Невиконання цієї вимоги

відповідним державним органом у вказаний строк має наслідком збільшення розміру присудженої компенсації на 5 % за кожний рік або частину року затримки, до моменту її виплати [21].

Проведене дослідження з урахуванням досвіду зарубіжного правового регулювання дає змогу сформулювати такі висновки.

1. З огляду на частину третю статті 8 та статті 56 Конституції України, виконання позитивного обов'язку держави, що слідує із частини третьої статті 152 Конституції України, є можливим без ухвалення окремого закону, який би на виключних засадах регулював відносини щодо відшкодування шкоди, заподіяної неконституційними актами і діями [22, с. 135].

2. Шляхом удосконалення чинних законодавчих норм для ефективного усунення наявної правової прогалини може бути внесення змін до окремих нормативно-правових актів (Цивільний кодекс України, Закон України «Про Конституційний Суд України»).

3. При конструюванні правил нового спеціального делікту щодо відшкодування шкоди, заподіяної неконституційними актами в Цивільному кодексі України, доцільним убачається розуміння застосування неконституційного акта до особи як безпосередньої причини заподіяння шкоди, що опосередковано може досягатися шляхом використання текстовальних підходів статті 56 Конституції та частини 1 статті 1173 Цивільного кодексу України в частині визначення способу заподіяння шкоди. Альтернативно, у разі відмови від закріплення нового спеціального делікту таке розуміння пропонується закріпити при уточненні (розширенні) правила спеціального делікту, передбаченого статтею 1175 Цивільного кодексу України.

4. Досвід окремих європейських держав (Республіка Хорватія, Словацька Республіка) передбачає можливість присудження грошової компенсації конституційним судом. Так, відповідне повноваження суду в Республіці Хорватія виводиться із частини 5 статті 31 Конституційного закону, яка є подібною до частини 1 статті 97 Закону Укра-

їни «Про Конституційний Суд України» № 2136-VIII [23], а в Словацькій Республіці воно прямо передбачається для випадків задоволення конституційної скарги у разі заявлення відповідної вимоги.

5. У контексті регламентації повноважень органу конституційної юрисдикції щодо відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами та діями, доцільним є оновлення положень Закону

України «Про Конституційний Суд України» № 2136-VIII шляхом надання можливості Конституційному Суду України визначити особливості порядку відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої актами та діями, що визнані неконституційними, як це передбачено в частині 4 статті 64 проєкту закону України «Про конституційне провадження» № 4533, підготовленого до другого читання зі змінами [24].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
2. Рішення Конституційного Суду України від 7 жовтня 2009 № 25-рп/2009 в справі № 1-32/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v025p710-09#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
3. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 7 квітня 2021 року № 1-п(II)/2021 в справі № 3-333/2018(4498/18). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-21#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
4. Approaches to compensation for damage caused by unconstitutional law in Eastern Europe / Berestova I., Pervomayskiy O., Sharkova H., Artiukhova V., Kolomiitsev P. ASIA LIFE SCIENCES. Supplement 22(1): 1–18, 2020. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/797/5258-10-Berestova%20et%20al-proof.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 09.09.2025).
5. Юрій Барабаш. «Засіб захисту прав vs юридична визначеність» як дилема вітчизняної офіційної конституційної доктрини в контексті функціонування інституту індивідуальної скарги. *Український часопис конституційного права*. 2020. №4. С. 47–60. URL: <https://www.constjournal.com/wp-content/uploads/issues/2020-4/pdfs/2-yurii-barabash-zasib-zakhystu-prav-yurydychna-vyznachenist-yak-dylema-vitchyznianoj-ofitsiinoj.pdf> (дата звернення: 09.09.2025).
6. Олександр Водянніков. Неконституційні акти та відповідальність держави: між нормами конституції та судовою практикою. *Чи є дієвим право людини без права на його ефективний захист: питання відшкодування за порушене право внаслідок визнання акта неконституційним*: зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 22 листопада 2024 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2025. С. 198–220.
7. Борденюк В. В. Деякі питання відшкодування державою шкоди, завданої актами та діями, що визнані неконституційними: цивільно-правовий аспект. *Нове українське право*. 2024. Вип. 6. С. 26–32.
8. Микола Козюбра. Відшкодування державою шкоди, завданої фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними: концептуально-методологічні підходи. *Чи є дієвим право людини без права на його ефективний захист: питання відшкодування за порушене право внаслідок визнання акта неконституційним*: зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 22 листопада 2024 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2025. С. 37–41.
9. Дмитро Терлецький. Відшкодування шкоди, завданої актами, що визнані неконституційними: *Salus populi suprema lex esto*. *Чи є дієвим право людини без права на його ефективний захист: питання відшкодування за порушене право внаслідок визнання акта неконституційним*: зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 22 листопада 2024 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2025. С. 52–56.
10. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 19 березня 2025 року в справі № 300/2457/19. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125967361> (дата звернення: 09.09.2025).

11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
12. Юрій Ключковський. Проблеми захисту права, порушеного застосуванням неконституційного закону. *Чи є дієвим право людини без права на його ефективний захист: питання відшкодування за порушене право внаслідок визнання акта неконституційним*: зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 22 листопада 2024 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2025. С. 43–50.
13. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 24 липня 2025 року в справі №320/5355/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/129104527> (дата звернення: 09.09.2025).
14. The Constitutional Act on the Constitutional Court of the Republic of Croatia. URL: https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/The_Constitutional_Act_on_the_Constitutional_Court_of_the_Republic_of_Croatia_consolidated_text_Official_Gazette_No_49-02.pdf (дата звернення: 09.09.2025).
15. Slavica Banić. Monetary satisfaction and other types of indemnities in the Decisions of the Croatian Constitutional Court - insurance of the fair balance between interests of the state and rights of individuals. *Чи є дієвим право людини без права на його ефективний захист: питання відшкодування за порушене право внаслідок визнання акта неконституційним*: зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 22 листопада 2024 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2025. С. 103–108.
16. Ewa Bagińska (ed), *Damages for Violations of Human Rights: A Comparative Study of Domestic Legal Systems Ius Comparatum – Global Studies in Comparative Law Vol 9* (Springer International Publishing AG Switzerland 2016). 486pp.
17. Το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας (ΣΥΝΤΑΓΜΑ). URL: <https://www.cylaw.org/nomoi/enop/non-ind/syntagma/full.html> (дата звернення: 10.09.2025).
18. Increasing the efficiency of the Supreme Administrative Courts' powers. Seminar organised with the support of the European Commission. URL: <https://aca-europe.eu/seminars/Brussels2012/Cyprus.pdf> (дата звернення: 09.09.2025).
19. Ústava Slovenskej republiky. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/1992-460#cl46> (дата звернення: 10.09.2025).
20. Zákon o zodpovednosti za škodu spôsobenú pri výkone verejnej moci a o zmene niektorých zákonov. URL: <https://www.zakonypreludi.sk/zz/2003-514> (дата звернення: 12.09.2025).
21. Law of 24 October 2018 on the Constitutional Court of the Slovak Republic, amending and supplementing certain other laws. URL: https://www.ustavnysud.sk/documents/20121/78498/314_2018_Law.pdf/fd28e16a-ac14-9e9d-7e34-c6e295fe50c1 (дата звернення: 10.09.2025).
22. Вадим Карнаух. Відшкодування шкоди, завданої особі неконституційним (незаконним) актом: досвід правового регулювання окремих європейських держав. *Чи є дієвим право людини без права на його ефективний захист: питання відшкодування за порушене право внаслідок визнання акта неконституційним*: зб. матеріалів Міжнар. семінару-практикуму (м. Київ, 22 листопада 2024 р.) / Касац. адмін. суд у складі Верховного Суду. Харків : Право, 2025. С. 130–137.
23. Про Конституційний Суд України : Закон України № 2136-VIII від 13.07.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 12.09.2025).
24. Про конституційне провадження : проєкт закону України № 4533 до другого читання зі змінами від 10.09.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70729 (дата звернення: 12.09.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 10.08.2025

Стаття прийнята: 02.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК: 349.2

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.6>

НАЦІОНАЛЬНА РАМКА НАУКОВИХ КВАЛІФІКАЦІЙ ЯК ПІДСИСТЕМА НАЦІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ КВАЛІФІКАЦІЙ

Костюченко Олена Євгенівна,

доктор юридичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено аналізу наукових кваліфікацій в Україні, Французькій Республіці та Федеративній Республіці Німеччина. Приділено увагу класифікації рівня доктора філософії (Ph.D.) та габілітованого доктора наук, які здебільшого діють у державах Європейського Союзу. Акцентовано, що українська система наукових кваліфікацій істотно відрізняється від європейських, що не робить її гіршою за останні. Обстоюється думка про необхідність збереження українських наукових кваліфікацій, проте пропонується впорядкувати ці кваліфікації за європейським типом через Національну рамку наукових кваліфікацій. Наголошується, що відповідно до європейських стандартів рамка наукових кваліфікацій має бути підсистемою Національної системи кваліфікацій. Головне призначення Національної рамки наукових кваліфікацій – визначити рівень кваліфікації вченого, що вказує на його здатність до сумлінного і якісного виконання роботи відповідного рівня складності. Описи кваліфікацій будуть базою для формування професійних стандартів у сфері науки, що не виключає прямого впливу на розмір заробітної плати залежно від кваліфікаційного рівня працівника сфери освіти і науки та інших галузей, де для обіймання посади до кандидата висувають вимоги щодо наукових компетенцій, які необхідні для виконання працівником його трудової функції. У статті запропоновано 6 рівнів наукових кваліфікацій, а під національною рамкою наукових кваліфікацій пропонується розуміти системний і структурований опис кваліфікаційних рівнів за результатами наукової та/або науково-педагогічної та/або науково-технічної діяльності. Також наголошується, що для цілей опису кваліфікаційних рівнів, окрім традиційних для освітніх та професійних кваліфікацій критеріїв, варто додати «досвід застосування наукових та/або науково-педагогічних та/або науково-технічних компетентностей», який обраховується в роках та, як правило, є документально підтвердженим спеціальним стажом у сфері освіти і науки (мистецтва) – науковий та/або науково-педагогічний стаж.

Ключові слова: кваліфікація, наукова кваліфікація, Національна система кваліфікацій, Національна рамка наукових кваліфікацій, Європейська рамка кваліфікацій, трудове законодавство, спеціальний стаж, працівник, класифікація професій.

Kostiuchenko Olena. National framework of scientific qualifications as a subsystem of the National Qualification System

This article is dedicated to the analysis of scientific qualifications in Ukraine, the French Republic and the Federal Republic of Germany. Particular attention is given to the classification of the academic titles Doctor of Philosophy (Ph.D.) and Doctor of Sciences (Dr. habil.), which are mostly recognized within the countries of the European Union. It is emphasized that the Ukrainian system of scientific qualifications differs significantly from European ones; however, it does not make it worse. The article defends the need to preserve Ukrainian scientific qualifications, but it is proposed to organize these qualifications according to the European standards through the National Framework of Scientific Qualifications. It is emphasized that in accordance with European standards, the framework of scientific qualifications should act as a subsystem of the National Qualifications System. The main purpose of the National Framework of Scientific Qualifications is to determine the level of scientist's qualification, reflecting his ability to conscientiously and qualitatively perform work of appropriate complexity. Qualification descriptions within this framework will serve as a basis for the formation of professional standards in the field of science.

This does not exclude a direct impact on salary level depending on an employee's qualification level in the field of education, science and other sectors, where the performance of a labor function requires specific scientific competencies. The article proposes 6 levels of scientific qualifications. It suggests that the National Framework of Scientific Qualifications should be understood as a systematic and structured description of these qualification levels, based on the results of scientific and/or scientific-pedagogical and/or scientific-technical activities. It is also emphasized that for the purposes of describing levels of scientific qualification, in addition to the criteria traditionally used for educational and professional qualifications, it is advisable to include an important indicator as "experience in applying scientific, scientific-pedagogical and/or scientific-technical competencies". This experience is typically measured in years and should be documented as specialized work experience in the field of education and science (or the arts) – scientific and/or scientific-pedagogical experience.

Key words: qualification, scientific qualification, National Qualifications System, National Framework of Scientific Qualifications, European Qualifications Framework, labor legislation, special experience, employee, classification of professions.

Постановка проблеми. Євроінтеграційні процеси, що тривають в Україні, зумовлюють удосконалення трудового законодавства, яке охоплює перебудову українських підходів до правового регулювання кваліфікацій різних категорій працівників. Проте в Україні Національна система кваліфікацій не має належного правового регулювання. Станом на сьогодні запроваджена Національна рамка кваліфікацій [1], яка узгоджується з Європейською рамкою кваліфікацій [2], але обидва документи відображають виключно результати навчання за прогресивними рівнями майстерності та не охоплюють питань щодо кваліфікацій з особливостями, характерними для певних галузей. Тобто Національна рамка кваліфікацій є інструментом для класифікації кваліфікацій відповідно до набору критеріїв для певних досягнутих рівнів навчання, який спрямований на інтеграцію та координацію підсистем національних кваліфікацій та покращення прозорості, доступу, розвитку і якості кваліфікацій стосовно ринку праці й громадянського суспільства (пункт с додатку I Рекомендації Ради ЄС щодо Європейської рамки кваліфікацій для навчання протягом усього життя (далі – Рекомендації)).

Водночас Національна система кваліфікацій не обмежується Національною рамкою кваліфікацій і може мати різні підсистеми. Зокрема, види кваліфікацій учених в Україні відрізняються від європейських, тому для збереження національних традицій та практики підготовки наукових кадрів необхідно продовжити вдоскона-

лення трудового законодавства України щодо побудови Національної системи кваліфікацій.

Мета дослідження – обґрунтувати необхідність розвитку Національної системи кваліфікацій, де Національна рамка наукових кваліфікацій буде бути її підсистемою.

Стан опрацювання проблематики. Запровадження Національної рамки кваліфікацій тією чи іншою мірою привертає увагу дослідників. У науковій літературі висловлюють аргументи на користь упровадження галузевих або секторальних рамок кваліфікацій, проте загалом питання щодо впровадження цілісної Національної системи кваліфікацій з галузевими рамками кваліфікацій залишається малодослідженим і вимагає наукового обґрунтування побудови такої системи.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Рекомендації Ради ЄС щодо Європейської рамки кваліфікацій для навчання протягом усього життя «національна система кваліфікацій» означає всі аспекти діяльності держави-члена, пов'язані з визнанням навчання та інших механізмів, що пов'язують освіту та професійну підготовку з ринком праці й громадянським суспільством. Це містить розробку та впровадження інституційних механізмів і процесів, пов'язаних із забезпеченням якості, оцінюванням та присудженням кваліфікацій. Національна система кваліфікацій може складатися з кількох підсистем і включати національну рамку кваліфікацій (пункт b додатку I Рекомендації) [2].

Отже, європейські підходи до системи кваліфікацій базуються на тому, що національні системи кваліфікацій можуть охоплювати різні підсистеми, зокрема й рамки кваліфікацій з урахуванням особливостей організації праці в галузях.

Кваліфікації вчених мають правове регулювання в усіх розвинених державах світу. Час від часу правове регулювання вдосконалюється залежно від суспільних потреб, тому для оновлення українського підходу до наукових кваліфікацій варто розглянути й зарубіжні підходи до правового регулювання наукових кваліфікацій. Загальновідомим є той факт, що більшість держав має такі кваліфікації для вчених, як доктор філософії (Ph.D.) та габілітований доктор наук. Отже, для прикладу проаналізуємо законодавство Французької Республіки та Федеративної Республіки Німеччина як держав, що належать до романо-германського типу правової системи, але мають відмінності державного устрою, а саме: Франція – унітарна держава, Німеччина – федеративна держава.

Досвід Французької Республіки щодо кваліфікацій учених. Відповідно до статті L612-7 Освітнього кодексу Франції підготовка в галузі досліджень проводиться на третьому циклі вищої освіти в межах докторантури. Підготовка докторської дисертації здійснюється під науковим керівництвом й організовується в межах докторської школи. Докторський ступінь присуджується після захисту дисертації або представлення комплексу оригінальних наукових праць [3]. Захист докторської дисертації у Франції з присудженням ступеня доктора наук (доктор філософії (Ph.D.)) є визнанням професійної кваліфікації вченого у сфері наукових досліджень. Цей ступінь свідчить виключно про здатність конкретної особи здійснювати оригінальні наукові дослідження, що, своєю чергою, дає право реалізовувати право на працю в науці. *Докторський диплом (доктор філософії (Ph.D.)) засвідчує професійні здібності до здійснення наукових досліджень.* Водночас такий доктор наук не має права на здійснення керівництва в наукових дослідженнях. Відповідно до частини четвертої статті L612-7 Освітнього кодексу Франції

здатність керувати дослідженнями підтверджується дозволом, виданим відповідно до чинного законодавства [3]. Дозвіл на керівництво дослідженнями (Habilitation à diriger des recherches – франц.) згідно зі статтею D613-6 Освітнього кодексу є самостійним видом національних дипломів [3].

Відповідно до статті 1 спільного Наказу Міністерства національної освіти, молоді і спорту, Міністерства солідарності, охорони здоров'я і соціального захисту та Міністерства досліджень і технологій щодо дозволу на керівництво дослідженнями від 23 листопада 1988 року закріплює, що дозвіл на керівництво дослідженнями (Habilitation à diriger des recherches – (франц.) HDR) засвідчує високий науковий рівень кандидата, оригінальний характер його підходу в галузі науки, його здатність опанувати дослідницьку стратегію в достатньо широкій науковій або технологічній галузі та його здатність керувати молодими дослідниками. Зокрема, це дає змогу бути кандидатом на доступ до складу університетських професорів. Згідно з частиною третьою статті 7 названого Наказу журі проводить перевірку гідності кандидата, оцінює його здатність розробляти, керувати, очолювати та координувати дослідницьку й валоризаційну діяльність та ухвалює рішення про надання акредитації [4]. Тобто габілітація, як процедура отримання дозволу на управління дослідженнями (HDR), дає право габілітованому доктору наук керувати, організовувати, координувати дослідницьку діяльність, а також оцінювати наукові результати інших дослідників. *Диплом габілітованого доктора наук (HDR) засвідчує найвищу кваліфікацію у сфері наукових досліджень у всій повноті такої діяльності. Додатково цей національний диплом дає право обіймати професорські посади в наукових установах та/або закладах вищої освіти.*

Отже, законодавством Французької Республіки закріплено два види кваліфікації вчених: 1) доктор філософії (Ph.D.), де кваліфікаційний рівень обмежується професійними здібностями до здійснення наукових досліджень; 2) габілітований доктор наук (HDR), що засвідчує найвищі

компетентності в науковій діяльності, додатково така кваліфікація є необхідною умовою для реалізації права на працю на професорських посадах у наукових установах та/або закладах вищої освіти. Обидві кваліфікації за своєю сутністю є науковими кваліфікаціями, де найвища кваліфікація є складником трудової правосуб'єктності для обіймання професорських посад.

Досвід Федеративної Республіки Німеччина щодо кваліфікацій учених. У Німеччині питання щодо підготовки та здобуття ступеня доктор наук – доктор філософії (Ph.D.) з можливістю подальшої габілітації нормативно врегульована за трирівневою системою. На першому рівні федеральним законом урегулюється питання про університетські дипломи. На другому рівні діють закони Земель Федеративної Республіки Німеччина. На третьому рівні деталізація законодавчих норм здійснюється в правилах (локальних актах), затверджених закладами вищої освіти тощо.

Згідно з положеннями § 18 «Університетські дипломи» федеративного рамкового Закону про вищу освіту, диплом доктора філософії (Ph.D.) самостійно не виділяється, а самі дипломи про вищу освіту є такими: 1) про підготовку в певній галузі знань (напрямку підготовки), що засвідчує професійну кваліфікацію; 2) про підготовку за програмами з прикладних наук, диплом містить позначку «університет прикладних наук» («Fachhochschule» – нім. («FH»)); 3) про ступінь магістра за професійною кваліфікацією; 4) університет може присуджувати ступені за професійною кваліфікацією, відмінні від зазначених вище, на основі угоди з іноземним університетом. Такий ступінь може бути присуджений на додаток до одного зі ступенів, зазначених вище. Законодавством федеративних Земель може бути передбачено, що мистецькі коледжі можуть присуджувати ступені, відмінні від тих, що зазначені вище, для підтвердження професійної кваліфікації за програмами навчання [5].

Відповідно до § 30 «Присудження університетських дипломів» Закону про вищу освіту Землі Рейнланд-Пфальц, на основі докторського ступеня університет

або університет прикладних наук присуджує докторський ступінь із позначкою, що вказує на предметну галузь, або ступінь «доктор філософії (Ph.D.)». У пункті першому § 31 «Використання університетських дипломів, університетських титулів або звань» названого закону закріплено, що *докторський ступінь, присвоєний у формі «доктор філософії (Ph.D.)», також може використовуватися в скороченні «Dr.» без додаткового позначення, що вказує на галузь навчання, одночасне використання обох форм не допускається.* У пунктах першому та десятому § 34 «Просування по службі, габілітація» Закону про вищу освіту Землі Рейнланд-Пфальц містяться такі положення: (1) Університети мають право присуджувати докторські ступені. Докторський ступінь є доказом здатності проводити поглиблену, самостійну наукову роботу, що підтверджується захистом наукової дисертації або еквівалентним академічним досягненням у формі усного виступу (ригоризму) або диспуту... (10) Університети мають право присуджувати габілітації (постдокторські кваліфікації), які засвідчують здатність особи самостійно представляти академічний предмет у дослідженнях та викладанні. Габілітація ґрунтується на науковому тракті (габілітаційній дисертації) або еквівалентному академічному досягненні, а також на усних іспитах у формі спеціалізованої презентації та академічної дискусії. Габілітація підтверджує педагогічну здатність; для вступу на габілітацію потрібен докторський ступінь або еквівалентна академічна кваліфікація та підтвердження педагогічних здібностей [6].

Відповідно до Положення факультету 03 Університету Йоганна Гутенберга в Майнці щодо присудження академічного ступеня «доктор права (Dr. iur.)» таке присудження здійснюється на підставі захисту дисертації, зміст, обсяг та порядок апробації дисертаційного дослідження визначаються названим положенням. Це положення охоплює не лише питання організації проведення захисту дисертації, а й порядку вступу на навчання для здобуття ступеня «доктор права (Dr. iur.)», порядку призна-

чення наукового керівника, рецензентів, учасників процедури атестації здобувача академічного ступеня тощо [7]. Правила габілітації факультетів 02, 05, 06 та 07 Майнського університету імені Йоганна Гутенберга в § 1 містять положення, що визначають правові умови габілітації. *Габілітація є способом підтвердження видатних академічних досягнень та педагогічних (дидактичних) здібностей, необхідних для призначення професором (кваліфікація викладача).* Габілітація надає заявнику право самостійно викладати певну предметну галузь в Університеті Йоганна Гутенберга в Майнці (*venia legendi*). Відповідно до § 12 названих правил *габілітований кандидат має право додати до свого докторського ступеня позначку «habilitata» або «habilitatus» («habil.»).* Збереження габілітації вимагає щорічного обов'язкового викладання з розрахунку щонайменше 2 години на тиждень протягом навчального року [8].

Отже, законодавством Федеративної Республіки Німеччина закріплено два види кваліфікації вчених: 1) доктор філософії (Ph.D.), де кваліфікаційний рівень засвідчує здатність до наукової діяльності на професійній основі. Для позначення докторського ступеня можуть використовуватися позначки «Ph.D.» або «Dr.»; 2) габілітований доктор наук, що дає право на додавання до свого докторського ступеня позначки «habilitata» або «habilitatus» («habil.»), а сутність кваліфікації вченого після габілітації полягає у визнанні його педагогічної кваліфікації. Габілітація є строковою, що вимагає від вченого систематичної викладацької діяльності. Обидві кваліфікації за своєю сутністю є науковими кваліфікаціями, де докторський ступінь засвідчує кваліфікацію у сфері науки, а кваліфікація габілітованого доктора засвідчує педагогічну кваліфікацію і є складником трудової правосуб'єктності для здійснення викладацької (науково-педагогічної) діяльності.

Наведені вище обидві іноземні кваліфікації вчених є документально підтвердженим виразом 8-го рівня кваліфікації відповідно до Європейської рамки кваліфікацій [2], а габілітація є документальним підтвердженням спеціалізації на 8-му рівні кваліфікації, що засвідчує додаткові

компетентності у сфері освіти та науки. Національна рамка кваліфікацій упорядковує освітні та професійні кваліфікації. Водночас якщо виходити з того, що наукова кваліфікація є певного роду спеціалізацією у професії, то відповідно заглиблення у професію на рівні науки є здобуттям додаткових компетентностей, які засвідчують конкретно визначений рівень майстерності вченого у сфері наукових досліджень, науково-технічних розробок тощо.

Українські наукові кваліфікації істотно відрізняються від німецьких та французьких, адже згідно із частиною першою статті 28 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [9] присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань є державним визнанням рівня кваліфікації вченого, а самі кваліфікації поділяють на: 1) наукові ступені – доктор філософії і доктор наук; 2) вчені звання – старший дослідник, доцент і професор.

Отже, українська практика диференціації компетентностей учених, що базується на кваліфікаційних вимогах до наукових ступенів та вчених звань, має істотні особливості, які, на нашу думку, повинні бути збережені, зокрема шляхом запровадження Національної рамки наукових кваліфікацій як підсистеми Національної системи кваліфікацій. Зокрема, деталізація кваліфікаційних рівнів через Національну рамку наукових кваліфікацій дає змогу забезпечити прозорий та обґрунтований розподіл праці у сфері наукової (науково-технічної) та/або науково-педагогічної діяльності, що, своєю чергою, дає підстави роботодавцю розподіляти завдання для працівників відповідно до їх кваліфікації. Упровадження диференціації кваліфікацій учених за відповідними рівнями загалом відповідає європейському підходу до порядку визначення рівня кваліфікації через знання, уміння / навички, комунікацію, відповідальність та автономію. Водночас, ураховуючи той факт, що йдеться не про освітню чи професійну кваліфікацію, а про кваліфікацію професійного здійснення наукової (науково-технічної) та/або науково-педагогічної діяльності, то характеристики кваліфікаційних

рівнів також мають охоплювати досвід застосування наукових та/або науково-педагогічних та/або науково-технічних компетентностей.

Головне призначення Національної рамки наукових кваліфікацій полягає у визначенні рівня кваліфікації вченого, що вказує на його здатність до сумлінного і якісного виконання роботи відповідної складності. Кваліфікаційні описи є базою для формування професійних стандартів у сфері науки, що не виключає прямого впливу на розмір заробітної плати залежно від кваліфікаційного рівня працівника сфери освіти і науки та інших галузей, де для обіймання посади до кандидата висувають вимоги щодо наукових компетенцій, які є необхідними для виконання працівником його трудової функції. У цьому контексті важливо розуміти, що як правовий інструмент трудового права «кваліфікація є ключовим показником, що визначає здатність працівника ефективно виконувати покладені на нього трудові обов'язки, а також є критерієм для оцінки професійної компетентності під час прийняття на роботу чи атестації» [10, с. 121].

У нормативному акті щодо запровадження Національної рамки наукових кваліфікацій пропонується закріпити таке: 1. Національна рамка наукових кваліфікацій – системний і структурований опис кваліфікаційних рівнів за результатами наукової та/або науково-педагогічної та/або науково-технічної діяльності. 2. Наукова кваліфікація – визнана державою та засвідчена відповідним документом стандартизована сукупність здобутих особою компетентностей та/або результатів навчання у сфері наукової, науково-педагогічної, інноваційної та науково-технічної діяльності. 3. Для цілей опису кваліфікаційних рівнів Національної рамки наукових кваліфікацій, окрім традиційних для освітніх та професійних кваліфікацій критеріїв, доцільно додати такий критерій, як «досвід застосування наукових та/або науково-педагогічних та/або науково-технічних компетентностей», який обраховується в роках та, як правило, є документально підтвердженим спеціальним стажем у сфері освіти і науки

(мистецтва) – науковим та/або науково-педагогічним стажем.

Розподіл наукових кваліфікацій у Національній рамці наукових кваліфікацій пропонується такий: 1) доктор філософії; доктор мистецтва; (кандидат наук) – 1 рівень. Цей рівень Національної рамки наукових кваліфікацій відповідає 8-му рівню Національної рамки кваліфікацій та третьому циклу вищої освіти Рамки кваліфікацій Європейського простору вищої освіти; 2) старший дослідник – 2-й рівень, що здобувається тільки після 1 рівня; 3) доцент – 3-й рівень, що здобувається після як 1-го, так і 2-го рівня; 4) професор, який має науковий ступінь (доктор філософії, доктор мистецтва (кандидат наук)) – 4-й рівень, що здобувається після 1-го та 3-го рівнів; 5) доктор наук; доктор наук, який має вчене звання доцента або старшого дослідника – 5-й рівень, що здобувається після як 1-го, так і 2-го, 3, 4 рівнів; 6) доктор наук, який має вчене звання професора – 6-й рівень, що здобувається після 5-го рівня.

При запровадженні кваліфікаційних рівнів необхідно розглянути доцільність, з погляду істотних відмінностей у компетентностях, поєднання наукового ступеня доктор філософії (кандидат наук) та вченого звання професор. Це питання є соціально болісним, з огляду на реалії матеріального забезпечення вчених, водночас через призму кваліфікації як інструменту, що дає уявлення роботодавцю про рівень, обсяг та складність завдань, що можуть бути доручені працівникові, професор, який не має наукового ступеня доктора наук, не має істотних відмінностей у кваліфікації від кваліфікації доцента.

У разі скасування поєднання наукових кваліфікацій доктора філософії (кандидата наук) та професора необхідно компенсувати втрату такого права шляхом визначення кола осіб, для яких таке право втрачається, наприклад, для осіб, які вступили до аспірантури в рік запровадження таких змін. Компенсаторним (компенсаційним) механізмом втрати права на доплату за вчене звання професора може бути заміна такої доплати на надбавку науковим та науково-педа-

гогічним працівникам, які підготували трьох докторів філософії / докторів мистецтв. Розмір такої надбавки можна встановити на рівні різниці між доплатами за вчене звання доцента і професора. На сьогодні ця різниця становить 8 %. Такий підхід зберігатиме заохочувальні функції для науковців, які забезпечують підготовку нових поколінь учених, водночас такі правові інструменти, як кваліфікація та додаткова заробітна плата, будуть використовуватися відповідно до своєї правової природи та цілей їх застосування.

Висновки. Розвиток трудового законодавства України щодо кваліфікацій працівників, зокрема у сфері науки, має будуватися на сучасних європейських підходах, де Національна рамка наукових кваліфікацій має бути запроваджена як підсистема Національної системи кваліфікацій. Такі кроки стануть рушійною силою подальшого розвитку Національної системи кваліфікацій, що створює правові можливості збереження істотних національних традицій підготовки кадрів на основі рамкових європейських підходів з урахуванням галузевої специфіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій : постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341. *Офіційний вісник України*. 2011. № 101. Ст. 3700.
2. Council Recommendation of the European Union of 22 May 2017 on the European Qualifications Framework for lifelong learning and repealing the recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning (2017/C 189/03). *Official Journal of the European Union*. 15.6.2017. C 189/15 C 189/28.
3. Code de l'éducation. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071191/LEGISCTA000006182438/#LEGISCTA000006182438.
4. Arrêté du 23 novembre 1988 relatif à l'habilitation à diriger des recherches. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000298904/2025-08-08/>.
5. Hochschulrahmengesetz (HRG) Ausfertigungsdatum: 26.01.1976. das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 15. November 2019 (BGBl. I S. 1622) geändert worden ist. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/hrg/BJNR001850976.html>.
6. Hochschulgesetz (HochSchG) Vom. 23 September 2020. letzte berücksichtigte Änderung: mehrfach geändert und §§ 70, 117 und 118 neu gefasst durch Artikel 1 des Gesetzes vom 17.06.2025 (GVBl. S. 202). URL: <https://landesrecht.rlp.de/bsrp/document/jlr-HSchulGRP2020rahmen>.
7. Ordnung des Fachbereiches 03 der Johannes Gutenberg-Universität Mainz für die Verleihung des Akademischen Grades „Doctor iuris (Dr. iur.)“ vom 28.03.2023. URL: https://download.uni-mainz.de/verwaltung-sl/ordnungen/PromO_Dr_jur_aktuell.pdf.
8. Habilitationsordnung der Fachbereiche 02, 05, 06 und 07 der Johannes Gutenberg-Universität Mainz. URL: https://download.uni-mainz.de/verwaltung-sl/ordnungen/HabilO_FB_02_05_06_07_aktuell.pdf.
9. Про наукову і науково-технічну діяльність : Закон України від 26 листопада 2015 р. № 848-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 2. Ст. 40.
10. Вапнярчук Б. В. *Наукові працівники як спеціальні суб'єкти трудового права* : дис. ... д-ра філософії : спец. 081 «Право» / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2025. 216 с.

Стаття надійшла у редакцію: 09.08.2025

Стаття прийнята: 21.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ПОДІЛ МАЙНА ПОДРУЖЖЯ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ ОДНОГО З ПОДРУЖЖЯ

Красицька Лариса Василівна,

orcid.org/0000-0002-9187-4445

доктор юридичних наук, професор,

завідувач відділу науково-правових експертиз

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

У статті доведено, що поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, може бути здійснений як за взаємною згодою подружжя у позасудовому порядку, так і в судовому порядку за позовом одного з подружжя.

Аргументовано, що на поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, впливає правовий режим майна подружжя. Наявність шлюбного договору між подружжям обумовлює наявність договірної правовідносин між подружжям. Відсутність шлюбного договору між подружжям обумовлює наявність законного режиму майнових правовідносин між подружжям, визначеного сімейним законодавством України. Наявність зареєстрованого шлюбу між подружжям надає підстави для застосування правової презумпції спільності майна подружжя, набутого в період шлюбу. Спростування правової презумпції спільності майна, набутого подружжям у період шлюбу, покладається на того з подружжя, хто заінтересований у визначенні спірного майна як об'єкта права особистої приватної власності дружини, чоловіка.

Обґрунтовано, що поділ спільного майна подружжя є ефективним способом захисту прав одного з подружжя, якщо реальний поділ майна призводить до припинення між подружжям відносин права спільної сумісної власності і переведення подружжя у статус власників майна, що належить їм на праві приватної власності.

Визначено, що на сьогодні в судовій практиці склався підхід, що один з подружжя при поділі спільного сумісного майна може претендувати на виплату частки у статутному капіталі товариства, що є відмінним від виплати половини вартості внеску засновника (одного з подружжя) у статний капітал цього товариства.

Аргументовано, що потребує наукового дослідження та законодавчого визначення правовий режим біологічних та анатомічних матеріалів людини, у тому числі в контексті поділу майна подружжя.

Обґрунтовано, що має бути закріплений на рівні закону підхід правозастосовної практики, який полягає в тому, що збільшення вартості майна одного з подружжя та істотність такого збільшення підлягають з'ясуванню шляхом порівняння на час вирішення спору вартості об'єкта до та після поліпшення.

Ключові слова: поділ майна, подружжя, спосіб захисту, право власності, право спільної сумісної власності, право особистої приватної власності, спосіб захисту права власності, шлюб, сімейні правовідносини, спільне майно.

Krasytska Larysa. Division of marital property as method for protecting the right to ownership of one of the spouses

The author of the article has proved that division of property, which is the object of spouses' right of ownership in common, can be carried out both by spouses' mutual consent within extrajudicial procedure and within court proceedings by the claim of one of the spouses.

It has been argued that spouses' legal regime of property has the impact on the the division of property, which is the object of spouses' right of ownership in common. The existance of a marriage contract determines the contractual regime of property legal relations between the spouses. The absence of a marriage contract determines the legal regime of property legal relations between the spouses stipulated by the family legislation of Ukraine. The registered

marriage between the spouses provides grounds for applying the legal presumption of spouses' community of goods acquired during the marriage. Negation of the legal presumption of community of goods acquired by spouses during the marriage rests with the spouse who is interested in determining the disputed property as an object of the right of personal private property of a wife, a husband.

It has been substantiated that the division of spouses' joint property is an effective method to protect the rights of one of the spouses, if the actual division of property may lead to the termination of relations to the right of ownership in common between the spouses and transfer of spouses to the status of owners of the property belonging to them by right of private property.

The author has defined that there is an approach in the current judicial practice that one of the spouses in the process of dividing the joint community property may claim the payment of a share in the company's charter capital, which is different from the payment of half of the founder's (one of the spouses) contribution value to the charter capital of that company.

It has been argued that the legal regime of a person's biological and anatomical materials, in particular in terms of the marital property division, requires scientific research and legislative definition.

The author has substantiated that legal precedents approach should be consolidated at the level of a law, which is that increase in the property value of one of the spouses and the significance of such an increase are subject to clarification by comparing the value of the object before and after the improvement at the moment of resolving the dispute.

Key words: *division of property, spouses, method of protection, right to ownership, right of ownership in common, right of personal private property, right to ownership's method of protection, marriage, family legal relations, joint property.*

Постановка проблеми. Поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, є одними із найрозповсюджених категорій спорів, що виникають з сімейних правовідносин. Не зважаючи на наявність ретельного правового регулювання відносин щодо поділу спільного майна подружжя, розвиток суспільних відносин і поява різноманітних об'єктів, які можуть бути предметом поділу, ставлять як перед правозастосовцем, так й перед законодавцем і правничою наукою проблемні питання, які потребують свого вирішення, зокрема щодо поділу спільного майна подружжя, якщо за період шлюбу один із подружжя зробив внесок до статутного капіталу господарського товариства за рахунок спільного майна подружжя, поділу доходу від здійснення підприємницької діяльності фізичною особою – підприємцем (одним із подружжя) тощо.

Стан дослідження. Питання поділу спільного майна подружжя вже були предметом дослідження українських правників. Ґрунтовні дослідження правового режиму майна подружжя та його поділу було проведено в дисертаційній роботі на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук та наукових статтях І. В. Жилінкової [1; 2]. Проте науковий інтерес до цієї проблеми не

зник. Зокрема О. В. Мельниченко розглянула особливості поділу майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу [3], О. Простибоженко провів порівняльно-правове дослідження правового режиму майна подружжя у праві України та країн Європейського Союзу [4], Ю. Ю. Цал-Цалко дослідила процесуальні особливості розгляду спорів щодо поділу спільного майна подружжя [5]. Зважаючи, що нові об'єкти цивільних прав як об'єкти права спільної сумісної власності подружжя були малодослідженими, то потребує більш ретельного розгляду питання поділу майна подружжя як способу захисту права власності одного з подружжя.

Метою статті є визначення особливостей поділу майна подружжя як способу захисту права власності одного з подружжя і розробка пропозицій з удосконалення правового регулювання сімейних відносин у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Спосіб захисту сімейних прав та інтересів можна визначити як матеріально-правовий захід примусового характеру, спрямований на досягнення бажаного правового результату у вигляді відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права, припинення правопорушення, усунення реальної загрози порушення сімей-

них прав та інтересів та вплив на правопорушника [6, с. 438–439].

Згідно з ч. 2 ст. 18 Сімейного кодексу України від 10 січня 2002 року (далі за текстом – СК України) суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін. Способами захисту сімейних прав та інтересів, зокрема, є: 1) встановлення правовідношення; 2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; 3) припинення правовідношення, а також визнання його недійсним, скасування; 4) припинення дій, які порушують сімейні права; 5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; 6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором; 7) зміна правовідношення; 8) визнання протиправними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [7].

Стаття 69 СК України передбачає право подружжя на поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя: «Дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. Дружина і чоловік мають право розділити майно за взаємною згодою. Договір про поділ житлового будинку, квартири, іншого нерухомого майна, а також про виділ нерухомого майна дружині, чоловікові зі складу усього майна подружжя має бути нотаріально посвідчений».

Отже, поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, може бути здійснений як за взаємною згодою у позасудовому порядку, так і в судовому порядку за позовом одного з подружжя.

На поділ майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, впливає правовий режим майна подружжя. Визначення правового режиму майна подружжя відбувається, перш за все, з визначення наявності між подружжям укладеного шлюбного договору. Наявність шлюбного договору між подружжям обумовлює наявність договір-ного режиму майнових правовідносин між

подружжям. Відсутність шлюбного договору між подружжям обумовлює наявність законного режиму майнових правовідносин між подружжям, визначеного сімейним законодавством України.

У контексті визначення правового режиму майна подружжя необхідно зазначити, що наявність зареєстрованого шлюбу між подружжям надає підстави для застосування правової презумпції спільності майна подружжя, набутого в період шлюбу, яка передбачена ст. 60 Сімейного кодексу України: «Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя» [7].

Спростування правової презумпції спільності майна, набутого подружжям у період шлюбу, покладається на того з подружжя, хто заінтересований у визначенні спірного майна як об'єкта права особистої приватної власності дружини, чоловіка відповідно до статей 57, 58 СК України.

Велика Палата Верховного Суду вважає, що при розгляді справ про поділ спільного сумісного майна подружжя (жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі) встановлення обсягу спільно нажитого майна є передусім питаннями доведення відповідних обставин, спростування чи неспростування презумпції спільної сумісної власності, які суд вирішує в мотивувальній частині свого рішення. Більше того, відповідне судове рішення лише підтверджує наявність режиму спільного сумісного майна, і для такого підтвердження заявлення вимоги про визнання певних об'єктів спільним сумісним майном та, як наслідок, зазначення в резолютивній частині судового рішення про таке визнання не є необхідним. *Ефективним способом захисту за таких умов є саме вирішення вимоги про поділ спільного сумісного майна* [8].

Поділ спільного майна подружжя є ефективним способом захисту прав одного з подружжя, якщо реальний поділ майна призводить до припинення між подружжям відносин права спільної сумісної власності і переведення подружжя (колишнього подружжя) у статус власників майна, що належить їм на праві приватної власності.

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду в своїй постанові від 28 листопада 2023 року у справі № 761/23526/20 зазначив: «Якщо майно придбано подружжям під час шлюбу чи жінкою та чоловіком в період проживання однією сім'єю, то реєстрація прав на нього (транспортний засіб, житловий будинок чи іншу нерухомість) лише на ім'я одного із подружжя не спростовує презумпцію належності його до спільної сумісної власності. Заінтересована особа може довести, що майно придбане нею у шлюбі, але за її особисті кошти. У цьому разі презумпція права спільної сумісної власності на це майно буде спростована. Якщо ж заява одного з подружжя про те, що річ була куплена на його особисті кошти, не буде належно підтверджена, презумпція права спільної сумісної власності подружжя залишиться непохитною. Отже, тягар доказування у справах цієї категорії покладено на того із подружжя чи ту особу, яка заперечує проти належності майна до об'єктів спільної сумісної власності подружжя чи осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу [9].

При здійсненні поділу спільного майна подружжя найбільш складним питанням є визначення правового режиму майна, яке у період шлюбу трансформувалося з одного майна в інше, наприклад, коли спільне майно подружжя було внесено до статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю тощо.

Щодо застосування такого способу захисту права власності одного з подружжя, як поділ спільного майна подружжя, якщо за період шлюбу один із подружжя зробив внесок до статутного капіталу товариства з обмеженою відповідальністю за рахунок спільного майна подружжя, то в правозастосовній практиці існували різні підходи.

Велика Палата Верховного Суду висловила свою правову позицію в постанові від 10 квітня 2024 року у справі № 760/20948/16-ц, в якій зазначила, що «у разі внесення одним із подружжя як вкладу у статутний капітал товариства з обмеженою відповідальністю коштів, які є спільною сумісною власністю, вказане товариство стає їх власником. Натомість особа, яка внесла вклад у статутний капітал товариства набуває право на частку учасника цього товариства. Інший з подружжя, який був співвласником коштів, внесених у статутний капітал товариства з метою захисту свого права при поділі їх спільного сумісного майна набуває право вимагати виплати вартості частки члена подружжя у статутному капіталі. Водночас як учасник товариства, який вносить спільне сумісне майно у статутний капітал цього товариства, так інші його учасники мають розуміти наслідки у випадку ухвалення рішення про виплату вартості частки члена подружжя у статутному капіталі. Тому помилковим є висновок апеляційного суду про можливість задоволення вимоги про виплату частини вартості внесеного одним з подружжя вкладу у статутний капітал товариства. Позивачка може вимагати виплати вартості частки члена подружжя у статутному капіталі, визначену на дату пред'явлення позовних вимог» [10].

У Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства «ІКІО» щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України від 19 вересня 2012 року № 17-рп/2012 зазначається, що «на думку Конституційного Суду України, приватне підприємство (або його частина), засноване одним із подружжя, – це окремий об'єкт права спільної сумісної власності подружжя, до якого входять усі види майна, у тому числі вклад до статутного капіталу та майно, виділене з їх спільної сумісної власності ... В аспекті конституційного звернення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України треба розуміти так, що статутний капітал та майно приватного підприємства

є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя» [11].

Велика Палата Верховного Суду звернула увагу також на те, що «при поділі доходу від здійснення підприємницької діяльності фізичною особою - підприємцем необхідно враховувати, чи був він використаний проти волі іншого з подружжя та чи використаний в інтересах сім'ї. Суди попередніх інстанцій залишили поза увагою вказані обставини, відмовивши в задоволенні цієї вимоги. Однак якщо колишня дружина використала дохід від здійснення підприємницької діяльності на свій розсуд, проти волі іншого з подружжя і не в інтересах сім'ї чи не на її потреби або приховала його, такі кошти слід було б врахувати при поділі» [8].

Жвавого обговорення серед правників набуло рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 14 листопада 2022 року у справі № 760/1150/22, в якому зазначається, що «відповідач за первісним позовом, позивач за зустрічним позовом також просив стягнути з ОСОБА_3 на свою користь грошову компенсацію його частки в розмірі 93974,10 грн., що є еквівалентом 3000 Євро на дату звернення з зустрічною позовною заявою, відповідно до сплачених грошових коштів на виконання договору №1/3011/16 від 30.11.2016 року на підставі якого була здійснена операція по ендопротезуванню молочних залоз ОСОБА_3, на що слід зазначити наступне. Встановлено, що на підставі договору №1/3011/16 від 30.11.2016 року ОСОБА_3 була здійснена операція по ендопротезуванню молочних залоз. За цим договором сторони погодили, що вартість вказаної операції визначена в розмірі 172200,00 грн., що є еквівалентом 6000 Євро. Статтею 183 ЦК України передбачено, що неподільною є річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення. У статті 364 ЦК України зазначено, що якщо виділ у натурі частки із спільного майна не допускається згідно із законом або є неможливим, співвласник, який бажає виділу, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки. Оскільки дана річ є неподільною, на неї

витрачались грошові кошти з сімейного бюджету, ОСОБА_1 має право на отримання від ОСОБА_3 половини вартості вищевказаної операції в сумі 3000 Євро, що еквівалентно 93974,10 грн.» [12].

Як бачимо, в цьому випадку предметом поділу між подружжям стали кошти, витрачені під час шлюбу на операцію по ендопротезуванню молочних залоз дружини, при цьому на ендопротезовані молочні залози дружини поширили правовий режим неподільної речі.

Варто зазначити, що на сьогодні в правничій літературі точаться дискусії щодо правового режиму біологічних, анатомічних матеріалів людини. Так, Є. Харитонов, О. Харитонova зазначають, що «похідні біологічні та анатомічні матеріали людини, призначені для трансплантації та донорства, є об'єктами цивільних прав спеціального призначення з правовим режимом речей, обмежених у обігу. Це, як правило, біологічні та анатомічні матеріали, які є невідновлювальними. Щодо відновлювальних біоматеріалів (волосся тощо), вони мають правовий режим речей і перебувають у вільному цивільному обігові. На синтезовані біоматеріали, штучні органи, біопрінтні органи і тканини, створені з використанням технології біодруку також поширюється правовий режим речей, оскільки вони створюються штучно, поза організмом людини, слугують для задоволення певних потреб людини у сфері здоров'я, а також мають вартість. Деякі із похідних біологічних об'єктів є повністю оборотоздатними (біоімплантанти, біопрінтні органи і тканини)» [13, с. 157].

Безперечно, що сучасні реалії розвитку суспільних відносин ставлять перед законодавцем та правничою наукою нові завдання, пов'язані з визначенням правового режиму нових об'єктів цивільних прав, у тому числі й для визначення їх правової долі в процесі поділу майна подружжя.

Крім того, в судовій практиці виникають проблемні питання й щодо поділу майна, що належало одному з подружжя, а в період шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя.

Велика Палата Верховного Суду з цього приводу сформулювала таку правову позицію: «Аналіз положень статей 57 та 62 СК України дає підстави для висновку про те, що стаття 57 цього Кодексу визначає правила віднесення майна до об'єктів особистої приватної власності одного з подружжя, тоді як стаття 62 цього Кодексу встановлює спеціальні умови, з настанням яких визначені попередньою нормою об'єкти особистої приватної власності одного з подружжя можуть бути визнані за рішенням суду об'єктами спільної сумісної власності подружжя. Для застосування правил, передбачених статтею 62 СК України, збільшення вартості майна повинне відбуватись внаслідок спільних затрат подружжя, незалежно від інших чинників (зокрема, тенденцій загального подорожчання конкретного майна), при цьому суттєвою ознакою повинне бути істотне збільшення вартості майна як об'єкта, його якісних характеристик. Збільшення вартості майна та істотність такого збільшення підлягає з'ясуванню шляхом порівняння на час вирішення спору вартості об'єкта до та після поліпшення; при цьому сам по собі розмір грошових затрат подружжя чи одного з них, а також визначену на час розгляду справи вартість ремонтних робіт не можна вважати тим єдиним чинником, що безумовно свідчить про істотність збільшення вартості майна як об'єкта. Визначаючи правовий статус спірного майна як спільної сумісної власності подружжя, суд має враховувати, що частка в такому майні визначається відповідно до розміру фактичного внеску кожної зі сторін, у тому числі за рахунок майна, набутого одним з подружжя до шлюбу, яке є його особистою приватною власністю, у придбання (набуття) майна» [14].

Підхід правозастосовної практики, що збільшення вартості майна та істотність такого збільшення підлягають з'ясуванню шляхом порівняння на час вирішення спору вартості об'єкта до та після поліпшення, має бути закріплений і в ч. 1 ст. 62 СК України. У зв'язку з чим пропонується внести зміни до ч. 1 ст. 62 СК України і викласти її в такій редакції:

«1. Якщо майно дружини, чоловіка за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат або затрат другого з подружжя, то у разі спору таке майно може бути визнане за рішенням суду об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, але при цьому на суму вартості майна до його поліпшення збільшується частка того з подружжя, якому воно належало».

Вбачається, що саме за таких умов буде дотримано принцип справедливості при визнанні майна, що належало на праві особистої приватної власності одному з подружжя, об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, якщо воно істотно збільшилося у своїй вартості у період шлюбу.

Висновки. Підсумовуючи розгляд питання про поділ майна подружжя як способу захисту права власності одного з подружжя, можна зазначити, що поділ спільного майна подружжя є ефективним способом захисту прав одного з подружжя, якщо реальний поділ майна призводить до припинення між подружжям відносин права спільної сумісної власності і переведення подружжя у статус власників майна, що належить їм на праві приватної власності.

При поділі майна подружжя враховується правовий режим майна подружжя. Наявність шлюбного договору між подружжям обумовлює наявність договірного режиму майнових правовідносин між подружжям. Відсутність шлюбного договору між подружжям обумовлює наявність законного режиму майнових правовідносин між подружжям, визначеного сімейним законодавством України. Наявність зареєстрованого шлюбу між подружжям надає підстави для застосування правової презумпції спільності майна подружжя, набутого в період шлюбу. Спростування правової презумпції спільності майна, набутого подружжям у період шлюбу, покладається на того з подружжя, хто заінтересований у визначенні спірного майна як об'єкта права особистої приватної власності дружини, чоловіка.

На сьогодні в судовій практиці склався підхід, що один з подружжя при поділі спільного сумісного майна може претен-

дувати на виплату частки у статутному капіталі товариства, що є відмінним від виплати половини вартості внеску засновника (одного з подружжя) у статний капітал цього товариства.

Запропоновано внести зміни до ч. 1 ст. 62 СК України, яка регулює відносини щодо виникнення права спільної

сумісної власності подружжя на майно, що належало дружині, чоловікові, та передбачити на рівні закону положення, що збільшення вартості майна одного з подружжя та істотність такого збільшення підлягають з'ясуванню шляхом порівняння на час вирішення спору вартості об'єкта до та після поліпшення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Жилінкова І. В. Поняття правового режиму майна подружжя. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 2. С. 156–164.
2. Жилінкова І. В. Поділ майна подружжя. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 6. С. 243–247.
3. Мельниченко О. В. Поділ майна подружжя за законодавством України та країн Європейського Союзу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський ун-т права. Київ, 2015. 236 с.
4. Простибоженко О. Правовий режим майна подружжя у праві України та країн Європейського Союзу (порівняльно-правове дослідження) / Олег Простибоженко ; Київ. регіон. центр Нац. акад. прав. наук України ; Центр сімейно-прав. дослідж. Харків : Право, 2021. 240 с.
5. Цал-Цалко Ю. Ю. Процесуальні особливості розгляду спорів щодо поділу спільного майна подружжя : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Одеська нац. юрид. академія. Одеса, 2010. 238 с.
6. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. К. : Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.
7. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 15.08.2025).
8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23 січня 2024 року, судова справа № 523/14489/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116920101> (дата звернення: 16.08.2025).
9. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 28 листопада 2023 року, судова справа № 761/23526/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115238722> (дата звернення: 16.08.2025).
10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 10 квітня 2024 року, судова справа № 760/20948/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118520073> (дата звернення: 15.08.2025).
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства „ІКІО” щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 61 Сімейного кодексу України від 19 вересня 2012 року № 17-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-12#Text> (дата звернення: 26.08.2025).
12. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 14 листопада 2022 року, судова справа № 760/1150/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107614558> (дата звернення: 26.08.2025).
13. Харитонов Є., Харитонova О. Біологічні та анатомічні матеріали людини: до питання визначення та співвідношення. *Юридичний вісник*. 2025. № 3. С. 147–161. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2025/19.pdf (дата звернення: 26.08.2025).
14. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 вересня 2020 року, судова справа № 214/6174/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92270721> (дата звернення: 27.08.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 12.08.2025

Стаття прийнята: 01.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.65/.68.06(477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.8>**МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СУЧАСНОГО СПАДКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ****Кухарев Олександр Євгенович,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ

Статтю присвячено з'ясуванню та аналізу методологічних засад сучасного спадкового права України. Наголошено, що спадкове право перебуває під впливом національних традицій, звичаїв, вирізняється високим ступенем імперативності та вважається однією з найстабільніших і консервативних підгалузей цивільного права.

На підставі аналізу норм спадкового законодавства, матеріалів судової практики та цивілістичної доктрини сформульовано методологічні засади спадкового права, які доцільно враховувати під час проведення його оновлення: 1) вичерпний перелік видів спадкування – за заповітом та за законом; 2) основу спадкування становить універсальне спадкове правонаступництво; 3) пріоритет спадкування за заповітом над спадкування за законом, що зумовлено дією принципу свободи заповіту; 4) застосування договірної форми регулювання спадкових правовідносин, потенціал якої використаний незначною мірою.

Визначено основні напрями вдосконалення спадкового законодавства. Так, обґрунтовано необхідність розширення заповідальних розпоряджень шляхом надання заповідачеві правової можливості покладення на спадкоємця за заповітом обов'язку до вчинення дій, спрямованих на утримання належної заповідачеві тварини та догляд за нею. Окреслено зміни до конструкції заповіту з умовою з метою забезпечення належного виконання останньої волі заповідача. У статті наводяться аргументи на користь структурного розміщення норм інституту спадкового договору в книзі 5 Цивільного кодексу України «Зобов'язальне право». Підкреслено, що спадковий договір – це договір на випадок смерті, а не договір про спадкування. З метою збереження спадкового майна, забезпечення його прибутковості висловлено пропозицію про вдосконалення договору на управління спадщиною шляхом внесення змін до цивільного законодавства в частині строку дії цього договору.

Ключові слова: спадкове право, спадкування, спадкове правонаступництво, спадкові правовідносини, спадщина, спадкодавець, спадкоємець, заповіт, методологія спадкового права, диспозитивність, рекодифікація.

Kukhariev Olexandr. Methodological principles of modern inheritance law of Ukraine

The article is focused on clarifying and analyzing methodological principles of modern inheritance law of Ukraine. It has been emphasized that inheritance law is under influence of national traditions, customs; it is characterized by a high degree of imperativeness and is considered as one of the most stable and conservative sub-branches of civil law.

Based on the analysis of inheritance legislation norms, case-law materials and civil doctrine, the author has formulated methodological principles of inheritance law, which should be considered while updating it: 1) exhaustive list of succession types – according to last will and testament, and in accordance with law; 2) universal hereditary legal succession is the basis for inheritance; 3) priority of succession according to last will and testament over succession in accordance with law, which is due to the operation of freedom of last will and testament principle; 4) application of a contractual form of regulating hereditary legal relations, whose potential is used to a small extent.

The main areas of improving hereditary legislation have been defined. Thus, the author has justified the need to expand testamentary dispositions by providing an ancestor with the legal

opportunity to impose the obligation on a lawful heir under last will and testament to perform actions aimed at maintaining and caring for an animal belonging to the ancestor. Changes to the design of last will and testament with a condition have been outlined in order to ensure the proper fulfillment of the ancestor's last will. The author of the article has provided arguments in favor of the structural placement of the norms of the succession agreement institution in Book 5 of the Civil Code of Ukraine "Law of Obligations". It has been emphasized that succession agreement is a contract in case of death, but not a contract of succession. The author has expressed a suggestion on improving the inheritance agreement's management by amending civil legislation in terms of this agreement's duration time in order to preserve the inherited property and to ensure its profitability.

Key words: inheritance law, succession, hereditary legal succession, hereditary legal relations, inheritance, ancestor, lawful heir, last will and testament, methodology of inheritance law, discretion, recodification.

Розпочатий в Україні процес рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства, євроінтеграційні процеси, що тривають, зумовлюють проведення ревізії сучасних цивілістичних досліджень у сфері спадкового права та здійснення подальших наукових розвідок у цьому напрямі. Норми спадкового права відособлені від інших структурних елементів системи цивільного права переважно предметом свого регулювання, до якого належать правовідносини, спрямовані на забезпечення посмертного переходу прав та обов'язків від однієї особи (спадкодавця) до інших осіб (спадкоємців). Це безпосередньо спадкові правовідносини та інші, тісно пов'язані з ними (наприклад, відносини, що регулюють складення та посвідчення заповіту). Відносна автономність спадкового права пояснюється певними правовими категоріями, що властиві виключно цій підгалузі цивільного права: спадщина, спадкодавець, спадкоємець, заповіт, виконавець заповіту, заповідальний відказ, спадкова трансмісія тощо.

Причому спадкове право є специфічною підгалуззю цивільного права, оскільки перебуває під впливом національних традицій і звичаїв. І така його властивість вимагає дуже обережного та обґрунтованого запровадження зарубіжних конструкцій і правових механізмів, які в окремих випадках можуть виявитися чужорідними. Невипадково в Концепції оновлення Цивільного кодексу України наголошується на необхідності дотримання національних традицій і звичаїв у процесі вдосконалення українського законодавства про спадкування з урахуванням тенденцій у законодавствах

країн Європейського Союзу [1, с. 125]. Закономірно, що норми цієї підгалузі не так динамічно змінювались і доповнювались, як інші частини цивільного права. У правовій доктрині справедливо підкреслюється стабільність і консервативність спадкового права [2, с. 413]. Додатково слід указати на переважно імперативне регулювання спадкових правовідносин, особливо щодо спадкування за законом, здійснення права на спадкування.

Спадкове право традиційно перебуває у фокусі уваги вітчизняних цивілістів, зокрема й на монографічному рівні. Так, можна назвати ґрунтовні розвідки, проведені Ю. О. Заікою «Спадкове право в Україні: становлення і розвиток» (2007 р.) [3], Л. В. Козловською «Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав» (2015 р.) [4], М. О. Михайлів «Правове регулювання відносин спадкування в міжнародному приватному праві» (2022 р.) [5]. Окремої уваги потребує колективна монографія «Спадкове право: крізь призму судової практики», видана у 2022 р. за редакцією І. В. Спасибо-Фатєєвої [6].

На рівні наукових статей аналізується переважно спадкування окремих об'єктів правонаступництва (право на частку в статутному капіталі господарського товариства [7, с. 115–127], [8, с. 49–54], право на вклад у банку [9, с. 42–52], право на об'єкти інтелектуальної власності [10, с. 41–46], [11, с. 232–236]), здійснення спадкоємцями права на прийняття спадщини та на відмову від її прийняття [12, с. 59–63], управління спадщиною [13, с. 318–323], [14, с. 44–49] тощо.

І при першому наближенні виникає враження, ніби всі проблемні питання

сфери спадкування неодноразово були предметом наукових розвідок, детально пропрацьовано та остаточно вирішено.

Утім, сучасна правова доктрина відчуває дефіцит у дослідженнях саме загальних питань спадкового права, пов'язаних із його структурою, принципами, місцем у системі цивільного права, а також тими визначальними напрямками, що мають бути покладені в основу модернізації спадкового законодавства.

Тому **метою** статті є виявлення та аналіз методологічних засад сучасного спадкового права України.

Спадкування передбачає насамперед заміну померлої особи її наступником у тих правовідносинах, які не залежать від особи на стороні суб'єкта. Ідея заміни становить ядро правового механізму спадкування і лише як наслідок такої заміни відбувається розподіл належного власнику майна між його спадкоємцями. Тому спадкування визначається в законі через категорію «перехід» прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців). При цьому неабиякий інтерес викликає з'ясування того, як саме спадкування модифікує те правовідношення, у якому брав участь спадкодавець за життя. І тут важливо врахувати, що не будь-які правовідносини допускають заміну суб'єкта. Так, за змістом ст. 1219 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема: 1) особисті немайнові права; 2) право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; 3) право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 4) права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; 5) права та обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені ст. 608 ЦК.

Визначальні засади спадкового права не можна назвати сталими, оскільки їх формування перебуває під впливом цілої низки чинників: соціально-економічної ситуації; ціннісних орієнтирів суспільства; певної встановленої в державі іде-

ології; появи нових об'єктів цивільного права. Варто лише вказати на включення до ЦК у 2023 р. такої категорії об'єктів цивільних прав, як цифрові речі (Закон України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо розширення кола об'єктів цивільних прав» від 10.08.2023 р. № 3320-IX набрав чинності 03.09.2023 р.). У сучасний період спостерігається ускладнення спадщини, до якої можуть входити підприємства та фермерські господарства як єдині майнові комплекси, частки в статутному (складеному) капіталі господарських товариств, майнові права інтелектуальної власності. І такі об'єкти вимагають невідкладних дій з управління щонайменше впродовж строку, встановленого законом для прийняття спадщини.

На мою думку, сучасне спадкове право України має певні, властиві лише цій підгалузі методологічні засади:

1. Вичерпний перелік видів спадкування – за заповітом та за законом. На це вказує насамперед зміст ст. 1217 ЦК, де міститься закритий перелік видів спадкування, а також належність України до романо-германської правової системи. Водночас окреслене питання набуває актуальності через запровадження інституту спадкового договору, норми якого структурно розміщені в книзі 6 ЦК «Спадкове право». Щодо цього в юридичній літературі висловлюється позиція про те, що спадкування здійснюється, зокрема й на підставі договору [15, с. 213–216]. Наприклад, Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova визначають спадковий договір специфічною підставою спадкування [16, с. 577]. Р. А. Майданик бачить можливість у майбутньому визнати спадковий договір особливим, самостійним видом спадкування з формуванням відповідних умов за результатами практики застосування цього інституту [17, с. 98, 99].

Важливо врахувати, що спадковий договір не є регулятором спадкових правовідносин, оскільки не впливає на їх виникнення, зміну чи припинення. Спадковий договір не є договором про спадкування, а норми, що регулюють цей договір, утворюють інститут зобов'язального, а не спадкового права. Як у цивілістич-

ній літературі [18, с. 475; 19, с. 169], так і в судовій практиці [20; 21] панівною є позиція про те, що перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому до відповідних правовідносин не застосовують правила про обов'язкову частку у спадщині, прийняття спадщини тощо. У ЦК спадковий договір за своєю типовою належністю є різновидом договорів про передачу майна у власність і моделюється за принципами договору довічного утримання (догляду). Спадковим є договір на випадок смерті, а не договір про спадкування. Назву «спадковий договір» можна пояснити двома обставинами. По-перше, момент виникнення в набувача права власності на майно, що є предметом цього договору, який пов'язаний зі смертю відчужувача. По-друге, можливістю покладення на набувача обов'язку виконання певних дій і після смерті відчужувача. За таких обставин вважаю за доцільне перенесення норм інституту спадкового договору до книги 5 ЦК «Зобов'язальне право».

Не є окремим видом спадкування й наступництво за правом на обов'язкову частку в спадщині (ст. 1241 ЦК). Хоча думка про те, що спадкування обов'язкової частки – це окремий вид спадкування й висловлюється окремими науковцями [22, с. 200, 201]. Щодо цього слід указати таке. Стаття 1241 ЦК структурно розміщена в главі 85 «Спадкування за заповітом», що спершу наводить на думку, що законодавець розглядає отримання спадщини за таким правом у межах спадкування за заповітом. Однак, згідно з пп. 5.15 п. 5 гл. 10 розд. II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, нотаріус видає спадкоємцю, який має право на обов'язкову частку в спадщині, свідоцтво про право на спадщину за законом. Крім того, ЦК містить вичерпний перелік спадкоємців, наділених правом на обов'язкову частку в спадщині, що внеможливорює вибір правонаступника в такому разі. А вибір спадкоємця – основне право спадкодавця в межах цивільно-правового інституту спадкування за заповітом, що становить його ядро та визначає

функціональне призначення. Адже складаючи заповіт, особа має на меті змінити той порядок спадкування, що визначений у законі. Нарешті, закон не тільки імперативно визначає перелік осіб, наділених правом на обов'язкову частку у спадщині, а й установлює її розмір. Тобто простежується чітка аналогія з колом спадкоємців за законом та нормативним розподілом спадщини між ними.

Саме тому право на обов'язкову частку в спадщині не є самостійним видом спадкування, а належить до спадкування за законом, незважаючи на структурне розміщення відповідної норми в главі 85 ЦК.

2. Основу спадкування становить універсальне спадкове правонаступництво.

Універсальне спадкове правонаступництво є фундаментальною, базовою засадою спадкового права та пронизує всі його правові інститути. Термін «правонаступництво» розуміється переважно як перехід прав та обов'язків, що належать одному суб'єкту, до іншого. При цьому основною характеристикою правонаступництва визначають зв'язок між правонаступником та правопередником. Позиції вчених щодо визначення сутності правонаступництва в цивільному праві зводяться здебільшого до зміни в суб'єктному складі правовідношення, а саме до повної заміни правопередника правонаступником [23, с. 224].

Спадкове правонаступництво є історично першою формою правонаступництва, у якій найбільш повно втілена ідея тотожності прав та обов'язків, що переходять від спадкодавця до спадкоємців. Конструкція універсального правонаступництва розроблена ще в Стародавньому Римі та не обмежувалася в той час переходом прав та обов'язків померлої особи в їх нерозривній єдності з покладенням відповідальності за зобов'язаннями. Ішлося також про необхідність продовження в особі спадкоємця юридичної особистості спадкодавця.

У законодавстві України категорія «універсальне спадкове правонаступництво» нормативно не закріплена. Проте принцип універсального правонаступництва та єдності спадщини (спадкового майна) наведений у Регламенті ЄС № 650/2012

про юрисдикцію, застосовуване право, визнання і виконання рішень, прийняття і виконання автентичних інструментів з питань спадкування та створення європейського свідоцтва про спадкування (так званий Регламент «Рим IV»). Відповідно до абз. 1 ст. 23 цього Регламенту, принцип єдності спадщини (спадкового майна), який відповідає принципу універсального правонаступництва означає те, що всі об'єкти, які входять до складу спадщини, незалежно від їх місцезнаходження, цілісно врегульовуються одним правопорядком (правом держави, у якій покійний мав місце постійного проживання на момент смерті) [24].

Слід відзначити, що перехід прав та обов'язків спадкодавця до його спадкоємців здійснюється в межах спадкового правовідношення, що виникає з часу відкриття спадщини та завершується оформленням спадкоємцями своїх прав на спадщину. При цьому поняття «спадкове правовідношення» та «спадкове правонаступництво» не є тотожними, хоча подібна думка й висловлюється в юридичній літературі. Правонаступництво, як одномоментний перехід, є динамікою, рухом спадкового правовідношення або проявом останнього. Саме правонаступництво ілюструє посмертний рух прав та обов'язків спадкодавця до його спадкоємців, що, своєю чергою, визначає їх юридичну долю та зміну суб'єкта-носія.

Спадкові правовідносини, що виникли після відкриття спадщини, можуть на тому й завершитися, якщо ніхто зі спадкоємців не прийняв спадщину або був усунений від права на спадкування. У такому разі немає місця й для спадкового правонаступництва через незавершеність спадкових правовідносин і відсутність руху прав та обов'язків. Ось чому спадкові правовідносини автоматично не породжують спадкового правонаступництва. Поняття «спадкове правовідношення» та «спадкове правонаступництво» співвідносяться між собою як причина та наслідок. Невипадково В. І. Біленко пише, що спадкування є підставою для універсального спадкового правонаступництва [25, с. 572].

Універсальне правонаступництво при спадкуванні є складною та багатогранною

категорією та не обмежується загальним поняттям спадкування, визначеним у ст. 1216 ЦК. Універсальне правонаступництво як методологічна засада спадкового права «пронизує» всі його інститути.

Цілісність конструкції універсального спадкового правонаступництва забезпечується сукупністю таких чинників: 1) спадщина переходить до спадкоємців як єдине ціле; 2) спадкоємець набуває спадщину від спадкодавця без попередньої передачі її третім особам (безпосередність); 3) спадщина переходить до спадкоємців одночасно з часу її відкриття незалежно від часу прийняття та державної реєстрації; 4) права та обов'язки, що належали спадкодавцеві, переходять до спадкоємців у незмінному вигляді в тому складі, обсязі та вартісному виразі, які існували на час відкриття спадщини; 5) безумовність і беззастережність актів прийняття спадщини та відмови від її прийняття: спадкоємець не може прийняти спадщину або відмовитися від її прийняття із застереженням, зауваженням, висувати певні умови, самостійно визначати порядок спадкування або впливати на обсяг майнових прав інших спадкоємців.

Верховний Суд наголосив, що для прийняття спадщини властивий універсальний характер, оскільки воно поширюється на всю спадщину, з чого б вона не складалася і де б не розташовувалася. Прийняття може мати місце лише стосовно всієї спадщини як єдиного цілого. Відповідно, прийняття частини спадщини означає прийняття всієї спадщини [26].

Саме з урахуванням сутності універсального спадкового правонаступництва вважаю недоцільним запровадження до законодавства України заповідальних трастів, що широко застосовують у країнах загального права, де, на відміну від системи романо-германського права, діє інший порядок переходу спадщини до спадкоємців. Найбільш суттєва відмінність полягає в тому, що після смерті власника спадкове майно переходить не безпосередньо до спадкоємців, а до особливого суб'єкта – особистого представника (personal representative) спадкодавця. Особистий представник, який діє на правах довірного власника (trustee), займає

ється ліквідацією спадкового майна – виявляє та збирає майно спадкодавця, сплачує його борги та належні податки, мита, вчиняє інші дії, пов'язані з управлінням майном.

Варто в цьому аспекті відзначити природу класичного англійського трасту, за яким управитель (trustee) виступає в майновому обороті в ролі формального (номінального) власника за «загальним правом» (legal owner) та діє як агент вигодонабувача-бенефіціара (beneficiary). Останній вважається «матеріальним», або «бенефіціарним», власником (beneficial owner), але не за «загальним» правом, а за «правом справедливості» (equitable owner), тобто вже в іншій правовій системі. Таким же equitable owner вважається й установник трасту (settlor, або trustor), якщо він не поєднується з вигодонабувачем. Тому класичний траст загалом є інститутом «права справедливості» (law of equity).

Тож заповідальний траст не узгоджується з концепцією універсального спадкового правонаступництва як методологічної засади спадкового права України.

3. Пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом, що зумовлено дією принципу свободи заповіту. Незважаючи на відсутність прямого законодавчого закріплення ні в ст. 3 ЦК, ні в нормах книги 6 ЦК, свобода заповіту визнається принципом спадкового права як правовою доктриною [4, с. 90, 91; 5, с. 147; 27, с. 7], так і Верховним Судом [28; 29]. Свобода заповіту виходить за межі наданого особі права призначати спадкоємців і розподіляти між ними спадщину, оскільки динаміка розвитку спадкового правовідношення визначається волевиявленням особи, вчиненим за життя в передбаченому законом порядку. Це зводить заповіт до рангу регулятора цивільних правовідносин, який, по суті, замінює закон.

Воля особи тут первинна, а норми інституту спадкування за законом застосовують за відсутності заповіту або в разі неохоплення ним усієї спадщини, тобто мають додаткове значення. Крім того, для формування черг спадкоємців за законом законодавець вдається до абстрактної моделі припустимої волі спадкодавця

щодо розподілу належного йому майна. Саме така логіка покладена в основу нормативно закріпленого порядку закликання до спадкування почергово від найближчих спадкодавцеві осіб, які визначені в першій черзі спадкоємців за законом (діти, один з подружжя, батьки) до більш далеких родичів (у п'яту чергу спадкують інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно).

Має бути враховано, що причина пріоритету спадкування за заповітом над спадкуванням за законом криється не лише в технічному розміщенні норм, що регулюють спадкування за заповітом, перед інститутом спадкування за законом, на чому часто наголошують у юридичній літературі. Принципове значення в цьому аспекті має збільшення законодавчої уваги до заповіту як підстави спадкування, яке забезпечене розширенням переліку видів заповітів та розпоряджень, що становлять його зміст, наданням можливості тлумачення заповіту як самими спадкоємцями, так і судом, деталізацією відносин із виконання заповіту в межах окремої глави книги 6 ЦК.

На нашу думку, коло заповідальних розпоряджень, визначених у главі 85 ЦК, доцільно розширити шляхом надання заповідачеві правової можливості покладення на спадкоємця за заповітом обов'язку до вчинення дій, спрямованих на утримання належної заповідачеві тварини та догляд за нею. До речі, необхідність установлення подібного заповідального розпорядження продиктована потребами практики, де мають місце непоодинокі випадки звернення до нотаріусів з метою призначення спадкоємцем за заповітом улюбленої свійської тварини спадкодавця. Утім, зміст ст. 180 ЦК про віднесення тварин до об'єктів цивільних прав (хоча й особливих), на яких поширюється правовий режим речі, унеможливує розпорядження про призначення тварин спадкоємцями.

Принцип свободи заповіту вимагає забезпечення виконання волі заповідача й при складенні заповіту з умовою. Так, відповідно до ст. 1242 ЦК, заповідач може зумовити виникнення права на спадкування в особи, яка призначена в заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної,

так і не пов'язаної з її поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання в певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо). За конструкцією цього заповіту ненастання умови на час відкриття спадщини позбавляє спадкоємця, стосовно якого така умова встановлена, права на спадкування. Утім, відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом (ч. 5 ст. 1275 ЦК). Це законодавче положення штучно створює передумови для зловживань з боку особи, яка належить до кола спадкоємців за законом та матиме правову можливість відмовитися від прийняття спадщини за заповітом з умовою, проте прийняти її за законом. Саме тому до змісту ст. 1242 ЦК слід включити застереження про те, що відсутність умови, визначеної в заповіті, позбавляє спадкоємця, стосовно якого така умова встановлена, спадкування як за заповітом, так і за законом.

4. Застосування договірної форми регулювання спадкових правовідносин.

Безперечною перевагою сучасного спадкового права є величезний потенціал саморегуляції, що надає суб'єктам широку автономію у визначенні моделі своєї поведінки. Ідеться насамперед про використання договору у сфері спадкового права. Аналіз книги 6 ЦК дає змогу виділити такі види договорів, які у своїй сукупності формують окрему групу договорів у сфері спадкового права, що має локальний характер, оскільки можливість їх укладення обмежується спадковими правовідносинами:

1) договір про зміну черговості одержання права на спадкування (ст. 1259 ЦК України);

2) договір про зміну розміру частки у спадщині (ч. 2, 3 ст. 1267 ЦК);

3) договір про поділ спадщини між спадкоємцями (ст. 1278 ЦК);

4) договір про задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця (ч. 2 ст. 1282 ЦК);

5) договір між спадкоємцями та виконавцем заповіту про призначення останнього (ч. 2 ст. 1287 ЦК);

6) договір на управління спадщиною (ст. 1285 ЦК);

7) договір охорони спадкового майна (ст. 1283 ЦК).

Водночас потенціал спадкового права в частині застосування договору використаний не повною мірою. Це зумовлено тим, що окреслені вище договори укладаються рідко. Ба більше, окремі договірні конструкції, незважаючи на їх нормативне закріплення, майже не застосовуються, зокрема, договір про задоволення спадкоємцями вимог кредитора спадкодавця. Хоча такий договір є ефективним способом регулювання порядку виконання успадкованого обов'язку, оскільки може містити, наприклад, умови про зменшення розміру боргів спадкодавця, розстрочку виконання зобов'язання тощо.

При цьому важливо врахувати, що договори у спадковому праві мають значно менше, допоміжне значення порівняно з роллю класичного договору. Згідно з п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК, договір визнається самостійною підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. Натомість у спадковому праві права та обов'язки настають не із самого факту укладення договору, а внаслідок юридичного складу, що породжує виникнення спадкового правовідношення, у якому центральне місце посідає факт відкриття спадщини. Тобто договір у цій сфері є одним з елементів юридичного складу.

Слід вказати на закритий (вичерпний) перелік договорів у досліджуваних правовідносинах. Це означає, що особи мають право укласти лише ті договори, що прямо передбачені в книзі 6 ЦК. Такий висновок зумовлений тим, що в спадковому праві переважають імперативні норми й звужена автономія учасників правовідносин порівняно, скажімо, з договірним правом, де повною мірою діє принцип свободи договору. Саме через це не можуть бути укладені договори про продаж спадщини, про відмову від права на обов'язкову частку в спадщині або зменшення її розміру, про дарування завдяки спадковій частці та інші, відомі зарубіжним правопорядкам. Так само спадкоємець не може відмовитися від прийняття спадщини на користь іншого спадкоємця за плату. Хоча на доктринальному рівні висловлюють пропозиції щодо можливості вчинення продажу

спадщини, її застави [6, с. 137–139; 30, с. 187]. Проте, на нашу думку, такі новації не сприятимуть функціональному призначенню спадкового права, що полягає не лише в забезпеченні посмертного переходу прав та обов'язків суб'єкта до його правонаступників, а й, що є не менш важливим, стабільності майнового обороту, на який суттєво впливає смерть учасника. Надання спадкоємцям можливості продати, передати спадщину в заставу, особливо особі, яка не належить до кола спадкоємців, суттєво ускладнить відповідні правовідносини. До того ж відсутні жодні перешкоди вчинити такі дії після оформлення прав на спадщину, що набуде іншого правового режиму, як і спадкоємець, який буде вже власником такого майна.

Що стосується договорів у сфері спадкового права, то більш нагальною потребою, на нашу думку, є вдосконалення договору на управління спадщиною. Зокрема, строк чинності такого договору недоцільно обмежувати моментом з'явлення спадкоємців або прийняття ними спадщини, про що наголошується в ч. 2 ст. 1285 ЦК. Такий законодавчий підхід суттєво знижує ефективність управління спадщиною як потужного механізму забезпечення її збереження, прибутковості. Уважаємо, що управління має тривати до оформлення спадщини спадкоємцям, що пов'язане з отриманням ними свідоцтв про право на спадщину.

Тому вдосконалення спадкового законодавства має здійснюватися з урахуванням наведених методологічних засад та особливостей спадкового права, що має яскраво виражену специфіку.

Висновки. Спадкове право є специфічною підгалуззю цивільного права,

що перебуває під впливом національних традицій, звичаїв, відрізняється високим ступенем імперативності та вважається однією з найстабільніших і консервативних підгалузей цивільного права.

Аналіз спадкового законодавства, практики його застосування, а також цивілістичної доктрини дає змогу виокремити методологічні засади сучасного спадкового права України, які доцільно враховувати в процесі його оновлення: 1) вичерпний перелік видів спадкування – за заповітом та за законом; 2) основу спадкування становить універсальне спадкове правонаступництво; 3) пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом, що зумовлено дією принципу свободи заповіту; 4) застосування договірної форми регулювання спадкових правовідносин, потенціал якої використаний незначною мірою.

Обґрунтовано необхідність розширення заповідальних розпоряджень шляхом надання заповідачеві правової можливості покладення на спадкоємця за заповітом обов'язку до вчинення дій, спрямованих на утримання належної заповідачеві тварини та догляд за нею. Крім того, окреслено зміни до конструкції заповіту з умовою з метою забезпечення виконання останньої волі заповідача. У статті наводяться аргументи на користь структурного розміщення норм інституту спадкового договору в книзі 5 ЦК «Зобов'язальне право». З метою збереження спадкового майна, забезпечення його прибутковості висловлено пропозицію про вдосконалення договору на управління спадщиною шляхом внесення змін до цивільного законодавства щодо строку дії цього договору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.
2. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 3 : Доктрина приватного права України / Н. С. Кузнєцова, Є. О. Харитонов, Р. А. Майданик та ін. ; за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Харків : Право, 2013. 760 с.
3. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-ге вид. Київ : КНТ, 2007. 288 с.
4. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 448 с.

5. Михайлів М. О. Правове регулювання відносин спадкування в міжнародному приватному праві : монографія. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2022. 520 с.
6. Спадкове право: кризь призму судової практики : монографія / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 536 с.
7. Спасибо-Фатєєва І. В. Проблеми на перетині корпоративних та спадкових правовідносин: як і що спадкується після смерті учасника товариства з обмеженою відповідальністю? *Право України*. 2023. № 9. С. 115–127.
8. Курашова І. М. Дискусійні питання спадкування частки у статутному капіталі ТОВ (порівняльно-правовий аналіз). *Право та інноваційне суспільство*. 2018. № 2. С. 49–54.
9. Ісаєв А. М. Спадкування грошей та права на вклад у фінансовій установі. Проблеми законності. 2015. Вип. 131. С. 42–52.
10. Токарева В. О., Личко В. С. Спадкування об'єктів в мережі інтернет: досвід західних держав. *Часопис цивілістики*. 2024. Вип. 53. С. 41–46.
11. Синдецька А. В. Проблемні аспекти спадкування прав на винаходи: аналіз теорії та практики. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 2. С. 232–236.
12. Скрябін О. М., Устінова-Бойченко Г. М. Особливості прийняття спадщини в умовах воєнного стану. *Правовий часопис Донбасу*. 2023. № 4. С. 59–63.
13. Гринько С. Д., Ромась М. І. Договір управління спадщиною в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльно-правовий аспект. *Наукові записки. Серія Право*. 2024. Вип. 16. С. 318–323. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/483/502>
14. Узунов С. О. Особливості довірчого управління спадковим майном за цивільним законодавством України. *Часопис цивілістики*. 2022. Вип. 47. С. 44–49.
15. Антошкіна В. К. Проблеми правового регулювання спадкового договору в цивільному праві. *Вісник Донецького національного університету. Сер. В. Економіка і право*. 2011. Вип. 2. С. 213–216.
16. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Приватне право як концепт. Т. IV: Від ідеї до реалізації : монографія. Одеса : Фенікс, 2021. 632 с.
17. Майданик Р. А. Спадковий договір у цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 90–105.
18. Оновлення договірних регулювань приватноправових відносин в Україні : монографія / за заг. ред. А. Б. Гриняка, О. О. Кота, М. Д. Пленюк. Київ : НДІ приват. права і підприємництва ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. 488 с.
19. Заїка Ю. О., Рябоконт Є. О. Спадкове право : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.
20. Постанова Верховного Суду від 04 травня 2022 р. справа № 183/6067/19, провадження № 61-10956св21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104414841>
21. Постанова Верховного Суду від 22 травня 2024 р., справа № 391/666/21, провадження № 61-2697св24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119393374>
22. Спадкове право: Нотаріат. *Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб.* / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Клименко та ін.; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2007. 1216 с.
23. Погребняк В. Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : Алерта, 2020. 640 с.
24. Regulation (EU) № 650/2012 of the European Parliament and of the Council of 4 July 2012 on jurisdiction, applicable law, recognition and enforcement of decisions and acceptance and enforcement of authentic instruments in matters of succession and on the creation of a European Certificate of Succession. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32012R0650>
25. Біленко В. І. Особливості універсального правонаступництва у спадкових правовідносинах в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 570–573. URL: http://lsej.org.ua/12_2023/141.pdf
26. Постанова Верховного Суду від 07 травня 2025 р., судова справа № 757/16035/16-ц, провадження № 61-17046св24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128347009>

27. Достдар Р. Принципи спадкового права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 12. С. 6–8.

28. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25 травня 2021 р., судова справа № 522/9893/17, провадження № 14-173цс2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98235794>

29. Постанова Верховного Суду від 13 січня 2025 р., судова справа № 444/373/18, провадження № 61-12689св23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124409207>

30. Скрипник В. Л. Теоретичні і методологічні проблеми об'єктів цивільних прав : монографія. Кременчук : Вид. Щербатих О. В., 2020. 380 с.

Стаття надійшла в редакцію: 25.08.2025

Стаття прийнята: 09.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 341.9.018

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.9>

НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО В КОНТЕКСТІ ОНОВЛЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Міловська Надія Василівна,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу дослідження проблем правотворчості
та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Перевертун Оксана Володимирівна,

науковий співробітник відділу дослідження проблем
правотворчості та адаптації законодавства України до права ЄС
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті визначено основні напрями модернізації законодавства про міжнародне приватне право, реалізація яких забезпечить процес кількісних та якісних змін взаємопов'язаної та упорядкованої системи нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів, а також підвищення ефективності дії колізійних норм у відносинах з іноземним елементом.

Встановлено, що потреба у забезпеченні концептуальної цілісності та системності приватноправового законодавства, створенні передумов для більш узгодженого і передбачуваного правозастосування у справах, ускладнених іноземним елементом, зумовлює включення положень про міжнародне приватне право до Цивільного кодексу України окремою завершальною книгою восьмою, що забезпечить єдність та логічність тісно пов'язаних між собою правових масивів і надасть значні правозастосовні переваги.

Обґрунтовано, що потребою часу є впровадження більш прогресивного регулювання для ключового принципу міжнародного приватного права – принципу «автономії волі», вдосконалення інструментів балансування між правовою визначеністю й гнучкістю колізійних норм, більш ефективне використання принципу «найтіснішого зв'язку», а також розвиток одновекторного підходу до вирішення колізійних питань, що зумовлено законодавчим встановленням імперативних норм. Важливою складовою концептуальних змін є заповнення прогалів і підвищення ефективності дії колізійних норм у відносинах з іноземним елементом в окремих сферах приватноправових відносин з урахуванням сучасних міжнародних та європейських тенденцій розвитку міжнародного приватного права.

Зроблено висновок, що модернізація законодавства України про міжнародне приватне право спрямована на його систематизацію та вдосконалення правового регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом, адаптацію законодавства до реалій сьогодення, які продиктовані сучасними європейськими підходами, що ґрунтуються на принципах верховенства права, захисту прав людини та її основоположних свобод, диспозитивності тощо.

Ключові слова: міжнародне приватне право, розвиток законодавства, колізійне регулювання, приватноправові відносини з іноземним елементом, колізійна норма.

Milovska Nadiia, Perevertun Oksana. Directions of development of legislation on international private law in the context of update of the Civil Code of Ukraine

In the article the main directions of modernization of the legislation on international private law are defined, the implementation of which will ensure the process of quantitative and qualitative changes in the interconnected and ordered system of regulatory legal acts of Ukraine and current

international treaties, as well as increasing the effectiveness of conflict of laws rules in relations with a foreign element.

It has been established that the need to ensure the conceptual integrity and consistency of private law legislation, and to create preconditions for more consistent and predictable law enforcement in cases complicated by a foreign element, necessitates the inclusion of provisions on international private law in the Civil Code of Ukraine as a separate final book, the eighth, which will ensure the unity and logic of closely related legal arrays and provide significant law enforcement advantages.

It is substantiated that there is a pressing need to introduce more progressive regulation of the key principle of international private law – the principle of “autonomy of will”, improvement of the tools for balancing between legal certainty and the flexibility of conflict-of-laws rules, more effective use of the principle of “closest connection,” as well as the development of a single-vector approach to resolving conflict-of-laws issues, necessitated by the legislative establishment of imperative rules. An important component of conceptual changes is to fill gaps and enhance the effectiveness of conflict-of-laws rules in relations with a foreign element in certain areas of private law relations, taking into account contemporary international and European trends in the development of international private law.

It is concluded that the modernization of the Ukrainian legislation on international private law is aimed at its systematization and improvement of the legal regulation of private law relations with a foreign element, adaptation of legislation to today’s realities, which are dictated by modern European approaches based on the principles of the rule of law, protection of human rights and fundamental freedoms, dispositivity, etc.

Key words: *international private law, development of legislation, conflict of laws regulation, private law relations with a foreign element, conflict of laws rule.*

Стратегічний курс України на інтеграцію до Європейського Союзу (далі – ЄС) обумовлює європейський вектор розвитку законодавства, входження України до єдиного правового простору з ЄС, забезпечення системності законодавства України, його ефективності, узгодженості із принципами верховенства права, демократії, захисту прав і свобод людини.

Європейська тенденція до уніфікації та гармонізації приватноправового регулювання слугує вагомим чинником модернізації та розвитку національного приватноправового законодавства, невід’ємною частиною якого є законодавство про міжнародне приватне право.

Прийняття Закону України «Про міжнародне приватне право» [1] від 23 червня 2005 р. № 2709-IV сприяло переходу вітчизняної доктрини й практики міжнародного приватного права на теоретичну платформу західноєвропейських країн і міжнародних організацій. Водночас за 20 років багато що змінилося в економічному, політичному та правовому вимірах. Національне законодавство у цій сфері не в повній мірі відповідає потребам практики, доктринальним і сучасним законодавчим досягненням міжнародного приватного права європейських країн, а тому потребує удосконалення з урахуванням

європейського досвіду та забезпечення відповідності оновлених положень потребам національної правової системи та соціальним запитам.

Правовою передумовою оновлення законодавства про міжнародне приватне право стало створення Робочої групи з оновлення (рекодифікації) цивільного законодавства України [2] та підготовка нею Концепції оновлення Цивільного кодексу України [3]. Відповідно до даної Концепції системних змін і структурних інновацій потребує не тільки основний акт приватного права – Цивільний кодекс України, а й інші акти приватного права, зокрема, йдеться про необхідність оновлення (рекодифікації) міжнародного приватного права [4].

Проблематика законодавства про міжнародне приватне право та його удосконалення, що відображена у наукових працях В. В. Луця, В. І. Кисіля, О. С. Довгера, Р. А. Майданика, В. Я. Калакури, М. М. Богуславського, В. В. Балдинюка, І. В. Мироненка, С. Г. Кузьменка, К. Г. Цірат та інших, потребує подальшого аналізу з метою забезпечення ефективного регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом, а також вироблення єдиних концептуальних засад систематизації законодавства про міжнародне приватне право.

Метою статті є наукове обґрунтування основних напрямів модернізації законодавства про міжнародне приватне право, реалізація яких забезпечить процес кількісних та якісних змін взаємопов'язаної та упорядкованої системи нормативно-правових актів України і чинних міжнародних договорів, а також підвищення ефективності дії колізійних норм у відносинах з іноземним елементом.

Оновлення та розвиток законодавства України про міжнародне приватне право є комплексним процесом, який ґрунтується на глибокому аналізі та врахуванні найкращих світових практик, європейських стандартів та актуальних потреб українського суспільства з урахуванням концептуального стратегічного підходу до розвитку правової системи, забезпечення інтегрованості та внутрішньої єдності усієї сукупності нормативно-правових актів у відповідній сфері відносин. Такий процес має здійснюватися на основі принципів верховенства права, законності, правової визначеності, рівності перед законом, пріоритетності утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, обґрунтованості забезпечення концептуальних засад розвитку законодавства України, системності, наукового забезпечення.

У контексті модернізації законодавства України про міжнародне приватне право важливе значення мають світові тенденції розвитку права та законодавства. Однією із таких тенденцій є глобалізаційні трансформації національного права та законодавства, тобто трансформації права, детерміновані економічною, політичною, правовою, культурною глобалізацією, що є відображенням перманентного характеру глобального правового розвитку, посилення взаємодії та взаємозалежності правових систем (національних, міждержавних, міжнародних), їхньої інтеграції. Глобалізаційні трансформації національного права (правової системи) відбуваються на основі істотного врахування в національному праві та законодавстві міжнародно-правових принципів і норм, за активної взаємодії національної правової системи з міжнародними і між-

державними правовими системами, міжнародними і регіональними інституціями, передбачають формування й реалізацію політики правової глобалізації, інтеграції, інтернаціоналізації, адаптації, гармонізації, імплементації, уніфікації правових норм [5, с. 154–155].

Процес оновлення міжнародного приватного права у сучасних умовах набуває глобального характеру перш за все у європейських країнах. Він характеризується гармонізацією правового режиму впорядкування приватної сфери шляхом створення рекомендаційних актів, метою яких є формування спільних (загальних) підходів до врегулювання найбільш актуальних проблемних питань.

Моделі оптимальної регламентації для багатьох сфер приватноправових відносин сьогодні пропонуються численними директивами і регламентами ЄС, міжнародними документами. Серед регіональних та універсальних міжнародних актів надзвичайно важливими в аспекті модернізації та розвитку українського колізійного законодавства є сучасні регламенти ЄС (Рим I, Рим II, Рим III, Рим IV, Брюссель I, Брюссель II bis, Регламент (ЄС) № 2016/1103, Регламент (ЄС) № 2016/1104 тощо), які фактично створили європейську кодифікацію міжнародного приватного права.

Особливе місце у процесі оновлення вітчизняного законодавства про міжнародне приватне право належать конвенціям Гаазької конференції міжнародного приватного права. Конвенціями Гаазької конференції, членом якої з 2003 р. є також Україна, охоплено широке коло питань як у сфері міжнародного цивільного процесу, сімейного, спадкового права, так й окремих аспектів права міжнародних комерційних контрактів. У рамках цієї організації розроблено низку документів щодо уніфікації саме колізійних норм (наприклад, Конвенція про право, що застосовується до агентських відносин 1978 р.; Конвенція про право, що застосовується до траснів 1985 р.; Конвенція про цінні папери 2006 р. тощо).

Безперечно, розширення участі України у міжнародних договорах, євроінтеграційні процеси та збільшення загальної

кількості правовідносин, ускладнених іноземним елементом, актуалізують потребу у вдосконаленні законодавчого врегулювання та гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами. Водночас при реформуванні міжнародного приватного права важливо враховувати національні особливості та суспільні потреби, що виключає можливість повного запозичення європейського підходу. Правова система ЄС ґрунтується на спільних цінностях та є відображенням європейської єдності, а відтак нормативно-правові акти ЄС спрямовані першочергово на їхнє внутрішнє використання між державами-членами. Окрім того, після остаточного вступу України до ЄС, регламенти ЄС стануть обов'язковими для виконання, що виключає необхідність їх інкорпорації в національне законодавство.

Як відзначається вченими, системне оновлення законодавства України про міжнародне приватне право має здійснюватися шляхом законодавчого розширення та поглиблення базових ідей зарубіжних новітніх кодифікацій міжнародного приватного права у таких напрямках: зміцнення приватноправових засад колізійного права, розширення його диспозитивності, підвищення регулятивних можливостей колізійних норм з урахуванням сучасних європейських правових традицій; надання колізійним нормам більшої гнучкості з одночасним збереженням їхньої визначеності, в тому числі за допомогою принципу та прив'язки «найтіснішого зв'язку» та заснованого на ньому захисного (корегуючого) застереження; подальша матеріалізація колізійного права (його націленість на матеріальний результат рішення у конкретній справі – *material justice*); уточнення одновекторного (*unilateral*) підходу до вирішення колізійного питання [6, с. 236].

Так, потребою часу є впровадження більш прогресивного регулювання для ключового принципу міжнародного приватного права – принципу «автономії волі» (*lex voluntatis*) як у частині загальних правил, так і в частині спеціальних його проявів в окремих видах правовідносин (договірних, недоговірних, трудових тощо). З урахуванням прийнятих

Гаазькою конференцією з міжнародного приватного права «Принципів вибору права у міжнародних комерційних договорах» 2015 р. [7] доцільним є низка доповнень до законодавчого наповнення принципу «автономії волі» (*lex voluntatis*) шляхом закріплення можливості учасників приватноправових відносин з іноземним елементом щодо вибору права не лише конкретної країни, а й норм транснаціонального характеру, які не належать до певної національної правової системи, в тому числі норм «*lex mercatoria*», загальних принципів права або аналогічних положень [8, с. 6].

Важливим напрямом оновлення законодавства України про міжнародне приватне право є й вдосконалення інструментів балансування між правовою визначеністю й гнучкістю колізійних норм, більш ефективне використання принципу «найтіснішого зв'язку», визначення законодавчих орієнтирів для знаходження у широкому колі зв'язків правовідносин з кількома країнами того одного, нормоутворюючого, найтіснішого зв'язку, при визначенні якого мають враховуватися як територіальні, так і матеріальні фактори, що мають відношення до відповідних правовідносин.

Актуальним є також розвиток багатовекторного (*multilateral*) методу вибору права. При цьому не варто відмовлятися від елементів матеріалізації колізійного права (його націленості на матеріальний результат рішення по конкретній справі) та від одновекторного (*unilateral*) підходу до вирішення колізійного питання. Подальший розвиток законодавства про міжнародне приватне право має передбачати ширше використання множинності колізійних прив'язок шляхом, в одних випадках, розширення переліку альтернативних прив'язок для визнання дійсності/недійсності актів, в інших – надання підвищеного захисту суб'єктам, наприклад, працівникам у трудових договорах. У той же час одновекторний (*unilateral*) підхід до вирішення колізійного питання, на відміну від різновекторного (*multilateral*), не потребує наявності системи колізійних правил, що зумовлено законодавчим встановленням імперативних норм.

У даному контексті слід зазначити, що практика застосування інституту імперативних норм в Україні свідчить про необхідність внесення до нього певних коректив щодо зміни назви цих норм на «надімперативні», яка точніше передає характер таких норм та усуває їх змішування з імперативними нормами внутрішнього приватного права, а також визначення ознак надімперативних норм з метою встановлення орієнтирів для віднесення окремих норм до категорії надімперативних [3, с. 66–67]. Зарубіжна судова практика та доктрина до таких норм відносить правила, які пов'язані з захистом певних соціальних груп людей або національної економічної системи; норми, що є результатом державного втручання в договірні правовідносини; норми по захисту прав працівників та споживачів; норми про монополії, анти-трастові та імпорتنі обмеження; норми, що забезпечують контроль над валютними операціями; норми, що не допускають звільнення від відповідальності; деякі правила про цінні папери; норми, що забезпечують державну політику в галузі страхування та банківської діяльності [9, с. 107–108]. На думку А. С. Довгєрта, з урахуванням одновекторного підходу, до надімперативних норм слід відносити лише ті, що мають публічно-правовий характер [6, с. 235].

Окремим напрямом розвитку законодавства про міжнародне право є його систематизація, зміна автономного типу кодифікації міжнародного приватного права, що має місце сьогодні у вигляді окремого Закону України «Про міжнародне приватне право», на галузевий тип кодифікації шляхом розміщення у Цивільному кодексі України окремої Книги 8 «Міжнародне приватне право», що передбачатиме спеціальні механізми регулювання у випадку переведення приватних відносин у міжнародну площину [6, с. 236].

Доповнення Цивільного кодексу України книгою про міжнародне приватне право відповідатиме логіці, ергономіці та системності приватноправового законодавства України, забезпечить зручність в користуванні правовим масивом, що підтверджується й практикою сучасних світових приватноправових кодифікацій.

Важливими є й інші напрями розвитку законодавства України про міжнародне приватне право в окремих сферах приватноправових відносин з метою заповнення прогалин і підвищення ефективності дії колізійних норм у відносинах з іноземним елементом з урахуванням сучасних міжнародних та європейських тенденцій розвитку міжнародного приватного права. З цією метою доцільним є: визначення на законодавчому рівні сфери дії особистого закону фізичної особи та особистого закону юридичної особи, відсутність врегулювання яких породжує проблеми на етапі правозастосування; більш повне колізійне регулювання цивільної правоздатності і дієздатності фізичної особи, питань тимчасового управління майном безвісно відсутньої особи; усунення правової невизначеності колізійного регулювання повноважень власника майна; системне та цілісне колізійне регулювання права власності та інших речових прав на цінні папери та прав з цінних паперів; визначення на законодавчому рівні сфери дії права, що застосовується до права власності та інших речових прав; удосконалення колізійного регулювання договірних зобов'язань, ускладнених іноземним елементом в контексті визначення права, що застосовується до авторських договорів, дистриб'юторських договорів, договорів, укладених на позабіржових торговельно-інформаційних системах, договорів відносно віртуальних активів, договорів, які укладаються в рамках розміщення цінних паперів, та захисту прав інвесторів у цінні папери, договорів у сфері інтелектуальної власності тощо; колізійне врегулювання питань безпідставного збагачення, визначення права, що застосовується до зобов'язань, які виникають внаслідок вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення, визначення права, що застосовується до зобов'язань, які виникають внаслідок недобросовісної конкуренції та недобросовісного ведення переговорів; запровадження колізійного регулювання зареєстрованого партнерства, правових наслідків фактичного союзу та зареєстрованого партнерства; врегулювання на законодавчому рівні питання виконання іноземних судових доручень; удо-

сконалення норм міжнародного приватного права щодо визнання та виконання рішень іноземних судів тощо.

Таким чином, модернізація законодавства України про міжнародне приватне право спрямована на його систематизацію та вдосконалення правового регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом, адаптацію законодавства до реалій сьогодення, які продиктовані сучасними європейськими підходами, що ґрунтуються на принципах верховенства права, захисту прав людини та її основоположних свобод, диспозитивності тощо.

Потреба у забезпеченні концептуальної цілісності та системності приватноправо-

вого законодавства, створенні передумов для більш узгодженого і передбачуваного правозастосування у справах, ускладнених іноземним елементом, зумовлює включення положень про міжнародне приватне право до Цивільного кодексу України окремою завершальною книгою, що передбачатиме спеціальні механізми регулювання у випадку переведення приватних відносин у міжнародну площину, сприятиме підвищенню як ролі Цивільного кодексу України в регулюванні приватних відносин, так і значимості самих правил міжнародного приватного права, забезпечить єдність та логічність тісно пов'язаних між собою правових масивів і надасть значні правозастосовні переваги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>.
2. Постанова Кабінету Міністру України «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 р. № 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text>.
3. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Вид. дім «АртЕк», 2020. 128 с.
4. Довгерт А. С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. № 1. С. 27–41.
5. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 2: *Філософія права* / редкол. С. І. Максимов (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.
6. Довгерт А. С. Основні напрями рекодифікації міжнародного приватного права в Україні. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Том 30. № 3. С. 221–241.
7. Гаазькі принципи вибору права у міжнародних комерційних договорах 2015 р. URL: <https://assets.hcch.net/docs/a3b1d0ac-4b81-4330-8716-ab1ea96de790.pdf>.
8. Цірат К. Г. Автономія волі сторін у Гаазьких принципах вибору права у міжнародних комерційних договорах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 19 с.
9. Кисіль В. І. Коментар статті 14. Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / за ред. А. Довгерта. Харків: ТОВ «Одіссей», 2008. 352 с.

Стаття надійшла у редакцію: 10.08.2025

Стаття прийнята: 22.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.61

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.10>**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ШЛЮБУ ЯК ДОГОВОРУ****Михальнюк Оксана Василівна,**

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права

Навчально-науковий інститут права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті систематизовано доктринальні підходи до розуміння поняття шлюбу в модерний період, що дало змогу виявити еволюцію наукових поглядів від традиційного інституційного підходу до більш гнучкої договірної концепції. Обґрунтовано, що в сучасній правовій доктрині відбувається поступовий перехід від розуміння шлюбу як виключно статусних відносин до визнання його договірних ознак, хоч і з певними обмеженнями публічно-правового характеру.

Запропоновано комплексний підхід до розуміння шлюбу як інституту, що поєднує статусні та договірні елементи, при цьому договірна природа проявляється на етапах укладення та припинення шлюбу, а статусна – під час існування шлюбних правовідносин. Обґрунтовано, що договірний характер шлюбу проявляється в: а) добровільності укладення; б) необхідності досягнення згоди щодо всіх істотних умов; в) можливості саморегулювання майнових відносин; г) можливості припинення за волевиявленням сторін.

Аргументовано, що шлюб відповідає основним ознакам договору (добровільність, взаємна згода, спрямованість на виникнення прав та обов'язків), однак має певні специфічні особливості, зокрема: а) особливий суб'єктний склад; б) особистий характер відносин; в) особливий предмет регулювання; г) наявність імперативних обмежень договірної свободи.

Установлено, що шлюбний договір відрізняється від класичних цивільно-правових договорів такими ознаками: а) особливий суб'єктний склад; б) спеціальна правоздатність; в) особлива сфера регулювання; г) обмеження договірної свободи імперативними нормами сімейного законодавства.

Обґрунтовано, що укладення шлюбного договору призводить до таких правових наслідків у контексті прав та обов'язків подружжя, як: а) зміна законного режиму майна подружжя на договірний; б) індивідуалізація майнових прав та обов'язків; в) можливість передбачити наслідки розірвання шлюбу; г) підвищення правової визначеності майнових відносин.

Систематизовано основні правові наслідки визнання договірної природи шлюбу: а) розширення автономії волі подружжя щодо регулювання майнових відносин; б) можливість саморегулювання відносин через укладення шлюбного договору; в) спрощення процедури припинення шлюбу за взаємною згодою; г) необхідність дотримання принципу добросовісності при здійсненні прав та виконанні обов'язків подружжя.

Ключові слова: сімейне право, сімейно-правові договори, шлюб, правова природа шлюбу, подружжя, шлюбний договір.

Mykhalniuk Oksana. Theoretical and legal foundations of understanding marriage as a contract

The article systematizes doctrinal approaches to understanding the concept of marriage in the modern period, which makes it possible to trace the evolution of scholarly views from the traditional institutional approach to a more flexible contractual concept. It is substantiated that contemporary legal doctrine demonstrates a gradual shift from perceiving marriage exclusively as a status-based relationship towards recognizing its contractual features, albeit subject to certain public law limitations.

A comprehensive approach is proposed to understanding marriage as an institution that combines both status-related and contractual elements, where the contractual nature is manifested at the stages of entering into and terminating marriage, while the status-related

nature dominates during the existence of marital legal relations. It is argued that the contractual character of marriage is expressed in: (a) the voluntary nature of entering into marriage; (b) the necessity of reaching agreement on all essential conditions; (c) the possibility of self-regulation of property relations; (d) the possibility of dissolution at the will of the parties.

It is argued that marriage meets the essential characteristics of a contract (voluntariness, mutual consent, the intention to create rights and obligations), but it also possesses specific features, namely: (a) a special composition of subjects; (b) the personal character of relations; (c) a specific subject matter of regulation; (d) the existence of imperative restrictions on contractual freedom.

It is established that a prenuptial (marital) agreement differs from classical civil law contracts in the following features: (a) a special composition of subjects; (b) special legal capacity; (c) a specific sphere of regulation; (d) restrictions on contractual freedom by imperative provisions of family legislation.

It is substantiated that the conclusion of a prenuptial (marital) agreement entails the following legal consequences in the context of the rights and obligations of the spouses: (a) transformation of the statutory regime of spousal property into a contractual one; (b) individualization of property rights and obligations; (c) the possibility of anticipating the consequences of divorce; (d) enhancement of legal certainty in property relations.

The main legal consequences of recognizing the contractual nature of marriage are systematized, namely: (a) expansion of the spouses' autonomy of will regarding the regulation of property relations; (b) the possibility of self-regulation of relations through a prenuptial agreement; (c) simplification of the divorce procedure by mutual consent; (d) the necessity of adhering to the principle of good faith in exercising rights and performing obligations of the spouses.

Key words: family law, family law contracts, marriage, legal nature of marriage, spouses, prenuptial agreement.

У сучасній юридичній науці питання правової природи шлюбу традиційно розглядається крізь призму інституційного підходу, де шлюб постає насамперед як соціально-правовий статус, закріплений нормами публічного права. Водночас трансформація суспільних відносин, розвиток приватноправових засад та підвищення ролі автономії волі учасників сімейних правовідносин зумовлюють переосмислення цієї категорії. Сучасна доктрина поступово визнає договірні елементи в змісті шлюбу, що відкриває нові перспективи для гармонізації інтересів подружжя й підвищення правової визначеності їхніх відносин.

Актуальність теми зумовлена кількома чинниками. По-перше, зростає потреба в комплексному теоретико-правовому аналізі шлюбу в умовах модернізації сімейного законодавства України та його гармонізації з європейськими правовими стандартами. По-друге, посилюється значення інституту шлюбного договору як інструменту саморегулювання майнових відносин між подружжям, що вимагає чіткого визначення співвідно-

шення інституційних і договірних елементів шлюбу.

Вивчення шлюбу як юридичного явища у вітчизняній науці сімейного права здійснюється, як правило, у контексті суміжних проблем: соціальної природи шлюбу (О. І. Сафончик) [1, с. 559], правової природи шлюбу (О. О. Мельник) [2, с. 213], умов його реєстрації (Б. К. Левківський) [3, с. 65], надання права на шлюб (С. Б. Булеца, І. Е. Ревуцька) [4, с. 62], а також природи шлюбу, щодо якої склалося декілька підходів, відповідно до яких шлюб розглядається як договір, таїнство, особливий інститут, статус, партнерство, союз тощо.

Метою статті є аналіз договірних аспектів інституту шлюбу та їх особливостей при правовому регулюванні в Україні.

У цивільному праві договір є найпоширенішою формою правочину. Відповідно до ст. 626 Цивільного кодексу України, договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Це визначення роз-

криває суть договору саме як результату узгодженого волевиявлення сторін.

Основними ознаками договору є свобода волевиявлення, юридична обов'язковість, взаємність прав і обов'язків, консенсуальність тощо. Не заглиблюючись детально в тлумачення цих особливостей договору загалом, варто зазначити, що ці ознаки є універсальними для всіх видів договорів, однак у контексті сімейного права, зокрема шлюбу, вони набувають певних особливостей. Наприклад, хоча шлюб за своєю природою є сімейно-правовим інститутом, у ньому можна простежити ознаки цивільно-правового договору. Найперше це стосується взаємної згоди сторін, адже жоден шлюб не може бути укладений без усвідомленого та вільного волевиявлення обох осіб. Відповідно до ст. 24 Сімейного кодексу України, підставою для реєстрації шлюбу є саме згода жінки та чоловіка. Так, принцип свободи волевиявлення, що є характерним для договору, є центральним і для інституту шлюбу. Якщо виявиться, що одна зі сторін була змушена укласти шлюб або її воля була спотворена (наприклад, через обман чи психічний розлад), шлюб може бути визнаний недійсним – про це зазначається в статті 41 Сімейного кодексу України.

Також у шлюбі виникають взаємні права та обов'язки – як майнові, так і немайнові. Зокрема, подружжя зобов'язане взаємно піклуватися одне про одного, матеріально підтримувати, спільно вирішувати питання виховання дітей. У цьому сенсі можна провести паралель з договірною природою шлюбного союзу, оскільки після його укладення сторони опиняються у правовому зв'язку із чітко окресленими обов'язками. Водночас шлюб не має відплатного характеру і не є спрямованим на досягнення майнової вигоди, що відрізняє його від класичних договорів у цивільному праві. Так, шлюб хоч і має риси договору, але не може бути визнаний ним повною мірою.

Питання про юридичну природу шлюбу є предметом наукових дискусій. У сучасній юридичній літературі є два підходи до розуміння шлюбу – як юридичного акту і як правочину.

Юридичний акт – це дія, що породжує правові наслідки, незалежно від волі чи розуміння повного обсягу цих наслідків особою. У цьому розумінні укладення шлюбу є актом, що спричиняє зміну правового статусу осіб, навіть якщо вони не усвідомлюють усіх юридичних наслідків цього кроку.

Правочин – дія, яка спрямована на набуття чи зміну прав і обов'язків. Якщо розглядати шлюб як правочин, то слід визнати, що подружжя вступає у шлюб з розумінням того, що створює нову юридичну реальність (подружжя, спільна власність, право на аліменти тощо).

Однак визнання шлюбу виключно як правочину ускладнюється тим, що він підлягає державній реєстрації, має публічно-правовий характер та регламентується спеціальним законодавством (Сімейний кодекс України, Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану»), тому правильніше вважати шлюб особливою формою юридичного акту, що містить елементи правочину, але має ширший соціально-правовий контекст.

О. І. Сафончик, зі свого боку, зазначає, що подружній союз між особами різної статі є не лише особистісною угодою, а й соціально значущим явищем, що встановлює юридичний статус дітей, народжених у цих відносинах, а також регламентує питання власності між партнерами та їхні права у сфері спадкування; з погляду правової системи, шлюб функціонує як юридичний факт, що породжує ці права та обов'язки, проте саме створення такого союзу залишається добровільним волевиявленням майбутнього подружжя і за своєю природою є правочином з юридичними наслідками [5, с. 56].

Отже, шлюб відповідає основним ознакам договору (добровільність, взаємна згода, спрямованість на виникнення прав та обов'язків), однак має певні специфічні особливості, зокрема: а) особливий суб'єктний склад; б) особистий характер відносин; в) особливий предмет регулювання; г) наявність імперативних обмежень договірної свободи.

На наш погляд, шлюб можна визначити як комплексний інститут, що поєд-

нує статусні та договірні елементи, при цьому договірна природа проявляється на етапах укладення та припинення шлюбу, а статусна – під час існування шлюбних правовідносин. Договірний характер шлюбу проявляється у: а) добровільності укладення; б) необхідності досягнення згоди щодо всіх істотних умов; в) можливості саморегулювання майнових відносин; г) можливості припинення за волевиявленням сторін.

У контексті дослідження також важливо провести порівняльний аналіз понять «шлюб» та «шлюбний договір». На наш погляд, варто розрізняти шлюб як правовий інститут і шлюбний договір як окремих правочин, адже, незважаючи на схожість термінів, ці поняття мають суттєві відмінності. Шлюб – це інститут, який регулює як особисті немайнові відносини (повага, вірність, спільне проживання), так і майнові (спільна власність, право на аліменти). Як юридичне явище він виникає на підставі спільної заяви майбутнього подружжя і реєструється органами державної влади.

Натомість шлюбний договір вважається додатковим інструментом, яким подружжя може деталізувати або змінити правовий режим свого майна. Згідно зі ст. 92 Сімейного кодексу України, шлюбний договір може бути укладений як до реєстрації шлюбу, так і під час його існування. Він не впливає на чинність самого шлюбу і, відповідно, не є його обов'язковим складником. Ідеться саме про виконання допоміжної функції, що дає змогу врегулювати потенційні спори між подружжям у майбутньому.

Так, хоч і шлюб, і шлюбний договір мають ознаки договору, тільки шлюбний договір відповідає класичному визначенню договору в цивільному праві. Шлюб же є публічно-правовим інститутом з особливою формою укладення та правовими наслідками, що деякою мірою виходять за межі договору. Отже, шлюбний договір доцільно розглядати як важливий, проте факультативний елемент інституту шлюбу, що розширює можливості подружжя самостійно визначати правовий режим свого майна.

Шлюбний договір за законодавством України можна розглядати як специфіч-

ний різновид сімейно-правового договору. Необхідність існування інституту шлюбного договору в українському суспільстві зумовлена сучасним станом соціально-економічного розвитку, тривалою еволюцією сімейних відносин та позитивним ставленням населення до договірного регулювання сімейних майнових правовідносин.

Метою існування шлюбного договору можна вважати потребу належного врегулювання майнових прав та інтересів громадян України з різним майновим статусом в умовах сучасного становлення в державі ринкових відносин, а також сприяння більш вільному розпорядженню подружнім майном, надання подружжю доволі широкого кола можливостей для визначення своїх майнових відносин для того, щоб воно мало змогу відступити від правового режиму майна, який встановлено законом.

Практичне використання шлюбного договору як регулятора майнових відносин подружжя ускладнюється необізнаністю та негативним ставленням українців до нього, про що яскраво свідчить статистика. Попри все, спостерігається позитивна динаміка зростання кількості укладених шлюбних договорів: наприклад, за даними Міністерства юстиції України, у 2024 році «нотаріуси України посвідчили близько 2,8 тисячі шлюбних договорів, що майже на 7 % більше, ніж у 2023 році, та приблизно на 75 % – ніж у 2022-му» [6]. На противагу цьому, кількість шлюбних договорів є незначною порівняно з кількістю укладених шлюбів в Україні. Така ситуація зумовлена не тільки недостатністю правових знань серед пересічних громадян, а й недосконалістю правового регулювання цих відносин.

Фактично, на практиці шлюбні договори укладаються не для впорядкування спільного життя та володіння майном, а здебільшого як інструменти на випадок припинення подружніх стосунків [7, с. 622]. А отже, потреба в укладенні шлюбних договорів здебільшого є саме безпечною гарантією в процесі розлучення.

Зважаючи на аспект конкретної категорії, шлюбний договір вважається осо-

бливою формою угоди між особами, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, або між подружжям, що вже перебуває у шлюбі. Відповідно до ст. 92 Сімейного кодексу України, шлюбний договір є договором, яким регулюються майнові права та обов'язки подружжя. Чітко простежується його мета – упорядкувати шлюбні майнові відносини в індивідуальному порядку, відповідно до волі сторін.

На відміну від самого шлюбу як правового статусу, шлюбний договір має характер цивільно-правового договору, що базується на принципах диспозитивності, автономії волі та договірної свободи. Водночас його дія обмежена нормами сімейного законодавства, що накладає на нього специфічні вимоги.

Варто зазначити про наступні ключові ознаки шлюбного договору. Найперше – це добровільний характер і свобода волевиявлення. Шлюбний договір укладається виключно за згодою сторін, відповідно він не може бути результатом примусу, тиску чи обману. Якщо встановлено, що одна зі сторін була змушена до його укладення або не розуміла змісту своїх дій, договір може бути визнано недійсним у судовому порядку (орієнтація на загальні положення Цивільного кодексу про недійсність правочинів). Так, свобода волевиявлення є основоположним елементом договору: сторони мають право самостійно вирішувати, чи укласти шлюбний договір, а також узгоджувати аспекти його змісту.

Другою ознакою є взаємність прав та обов'язків сторін. Дійсно, шлюбний договір передбачає встановлення, зміну або уточнення майнових прав та обов'язків подружжя. Наприклад, сторони можуть погодити режим роздільної власності, порядок розподілу доходів, способи утримання одного з подружжя або навіть визначити правила користування спільним майном у разі розлучення [8, с. 67]. Ці положення мають бути збалансованими та не повинні порушувати основні принципи рівності подружжя. У цьому проявляється договірний характер цього договору, адже обидві сторони мають право впливати на зміст правового регулювання їхніх відносин.

Що стосується обмеження договірної свободи імперативними нормами сімей-

ного права, то, незважаючи на договірну природу, свобода укладення шлюбного договору не є абсолютною. Підтвердженням цього факту є низка імперативних норм, які не можуть бути змінені за згодою сторін. Зокрема, шлюбний договір не може обмежувати правосуб'єктність одного з подружжя, його особисту свободу, право на звернення до суду, участь у вихованні дітей тощо – про це прямо свідчать норми, закріплені в ст. 93 Сімейного кодексу України. Також заборонено передбачати умови, що ставлять одного з подружжя в явно не вигідне або принизливе становище. Так, шлюбний договір діє в межах, визначених публічним інтересом і мораллю, що є характерною рисою саме сімейно-правових угод.

Особливої уваги потребують обов'язкові умови щодо форми укладення, а саме нотаріальне посвідчення та державна реєстрація шлюбного договору. Особливістю шлюбного договору є його спеціальна форма, яка підвищує юридичну визначеність і забезпечує належний правовий захист.

Згідно із ч. 2. ст. 94 Сімейного кодексу України, нотаріальне посвідчення є обов'язковою умовою дійсності шлюбного договору. Нотаріус перевіряє особу, дієздатність сторін, роз'яснює правові наслідки договору. Такий підхід запобігає зловживанням і формалізує волевиявлення. Звернути увагу варто на те, що якщо договір укладається до реєстрації шлюбу, то він набирає чинності лише з моменту такої реєстрації, і це означає, що на етапі заручин договір ще не має сили, а лише відкладену дію. Саме така форма забезпечує офіційний характер правочину та його подальшу юридичну захищеність.

Отже, шлюбний договір є своєрідною «договірною надбудовою» над шлюбом, яка дозволяє подружжю індивідуалізувати свої майнові відносини. Водночас він має обмежену диспозитивність, тобто свобода договору реалізується в межах, установлених законом. Це і є його відмінністю від класичних цивільних договорів. Укладення шлюбного договору призводить до таких правових наслідків у контексті прав та обов'язків подружжя: а) зміна законного режиму

майна подружжя на договірний; б) індивідуалізація майнових прав та обов'язків; в) можливість передбачити наслідки розірвання шлюбу; г) підвищення правової визначеності майнових відносин.

У результаті проведеного дослідження договірної природи шлюбу як правового інституту та її впливу на виникнення й припинення шлюбних правовідносин сформульовано такі основні теоретичні та практичні висновки:

1. Шлюб як правовий інститут поєднує в собі як елементи юридичного акту, так і ознаки правочину. Його укладення здійснюється на підставі вільного та усвідомленого волевиявлення осіб, що відповідає загальним ознакам договору: добровільність, взаємність прав і обов'язків, спрямованість на досягнення юридичних наслідків, правова обов'язковість. Водночас шлюб не є договором у класичному цивільно-правовому розумінні, оскільки його основною метою є створення сім'ї, а не досягнення матеріальної вигоди, а також тому, що в регулюванні шлюбних відносин значну роль відіграють імперативні приписи сімейного законодавства.

2. Шлюбний договір, своєю чергою, становить специфічний різновид сімейно-правової угоди, у якій договірні засади виявляються найбільш повно. Його укладення відбувається у формі нотаріально посвідченої письмової угоди між нареченими або подружжям, предметом якої є врегулювання майнових прав і обов'язків сторін. Шлюбний договір характеризується добровільністю укладення, взаємністю умов, обов'язковістю виконання, а також певними межами

договірної свободи, що зумовлені вимогами законодавства та необхідністю захисту особистих немайнових прав подружжя.

Правові наслідки укладення шлюбного договору є значущими в аспекті майнового регулювання відносин між подружжям. Договір дає змогу визначити правовий режим спільного та роздільного майна, встановити порядок користування майном, фінансові обов'язки сторін, а також механізми поділу майна в разі припинення шлюбу. Це сприяє правовій визначеності, стабільності в сімейних відносинах, а також забезпечує ефективний спосіб профілактики майнових спорів між подружжям.

3. Особливе значення договірний складник шлюбних правовідносин набуває при їх припиненні. Шлюбний договір здатен істотно спростити процедуру розірвання шлюбу, зокрема, шляхом визначення наперед умов розподілу майна та врегулювання фінансових зобов'язань. Проте він не може змінювати чи скасовувати імперативні приписи сімейного законодавства, наприклад, щодо особистих немайнових прав подружжя.

4. Отже, шлюб як правова конструкція є поєднанням морально-етичного та юридичного змісту, у межах якого договірний елемент відіграє важливу, однак не всеохопну роль. Шлюбний договір є ефективним правовим інструментом для врегулювання майнових відносин, проте не може підмінити або змінити сутність інституту шлюбу як соціально-правового явища, регульованого як диспозитивними, так й імперативними нормами права.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сафончик О. І. Деякі питання щодо шлюбу як соціально-правового явища та його правової природи. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 559–564.
2. Мельник О. О. Правова природа шлюбних відносин: теорія та практика. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 81, Ч. 1. С. 208–211.
3. Левківський Б. Проблеми законодавчого регулювання реєстрації шлюбу та пов'язаних з реєстрацією правовідносин. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2011. Вип. 87. С. 63–66.
4. Булеца С. Б., Ревуцька І. Е. До питання про поняття та ознаки шлюбу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 50, Т. 1. С. 56–61.

5. Сафончик О. І. Щодо питання формування концепції шлюбних правовідносин і правовідносин, подібних до шлюбних. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика. 2019. № 1. С. 53–59.

6. Міністерство юстиції України. Шлюбний договір: захист прав та інтересів подружжя. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/miniust-shliubnyi-dohovir-zakhyst-prav-ta-interesiv-podruzhhia> (дата звернення: 27.08.2025).

7. Маланчук Т., Дегтяр Р. Інститут шлюбного договору в Україні: перспективи удосконалення та зарубіжний досвід правового регулювання. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (57). С. 620–623.

8. Михальнюк О. В. Договори подружжя стосовно їх спільного та роздільного майна. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 3. С. 66–70. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2015/19.pdf (дата звернення: 28.08.2025).

Стаття надійшла в редакцію: 27.08.2025

Стаття прийнята: 12.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ПОСМЕРТНА РЕПРОДУКЦІЯ ДЛЯ ВІЙСЬКОВИХ І ЦИВІЛЬНИХ: ЗАСАДИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ПРАВОВОЇ РЕФОРМИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Островська Богдана Василівна,

доктор юридичних наук, старший дослідник,
провідний науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України,
професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету

У статті представлено наукове дослідження, спрямоване на вирішення демографічної кризи в Україні шляхом запровадження правової реформи у сфері допоміжних репродуктивних технологій, а саме через законодавче регулювання посмертної репродукції в Україні в умовах воєнного часу.

Метою статті є висвітлення практичної можливості використання допоміжних репродуктивних технологій в Україні у сфері посмертної репродукції людини, насамперед для військовослужбовців, під час війни в Україні задля збереження генофонду українського народу. Для реалізації цієї реформи представлено пропозиції відповідних законодавчих змін.

У дослідженні відображено важливість охорони репродуктивного здоров'я населення у воєнний час з метою повоєнного відновлення держави. Зокрема, обґрунтовано перспективи запровадження послуг з посмертної репродукції на рівні державних програм також для цивільних осіб з метою забезпечення продовження роду у випадках поганих медичних прогнозів для осіб, які страждають на небезпечні для їх життя захворювання після їх лікування чи смерті. Крім того, пропонується розвивати в Україні передовий досвід посмертного вилучення репродуктивних клітин.

Загалом, у статті порушено питання суб'єктів та обсягу надання послуг, джерел їх фінансування, правового статусу дітей, уніфікації правової термінології, правової відповідальності тощо.

Результати дослідження спрямовані на розробку новел в українському законодавстві у сфері прав людини, які пропонують до розгляду та подальшого обговорення на рівні міжгалузевих робочих груп при здійсненні ними законотворчої діяльності у сфері допоміжних репродуктивних технологій. Законодавчі зміни в цій сфері, зокрема, допоможуть розв'язати проблему регулювання державою послуг сурогатного материнства в Україні, що переважно здійснюються на комерційній основі приватними медичними закладами. Це дасть змогу батькам військовослужбовців та чоловікам військовослужбовиць брати участь у програмі сурогатного материнства з використанням генетичного біологічного матеріалу загиблих родичів.

Ключові слова: посмертна репродукція, допоміжні репродуктивні технології, продовження роду, право на біологічне батьківство / материнство, військовослужбовці, людський репродуктивний біоматеріал, посмертне вилучення репродуктивних клітин, правовий статус дітей, генофонд українського народу.

Ostrovska Bohdana. Postmortal reproduction for military and civilians: foundations and prospects of legal reform in conditions of war

The article presents a scientific study aimed at addressing Ukraine's demographic crisis through legal reform in assisted reproductive technologies, specifically by regulating posthumous reproduction in wartime.

The purpose of this study is to demonstrate the practical potential of using assisted reproductive technologies in Ukraine for posthumous human reproduction, primarily for military personnel during the ongoing war, to preserve the Ukrainian gene pool. Relevant legislative proposals are provided to support this reform.

The study emphasizes the importance of safeguarding reproductive health during wartime to facilitate postwar national recovery. It particularly supports the introduction of posthumous

reproductive services within state programs, including options for civilians, to ensure family continuity after a person's death, especially in cases with a poor medical prognosis for individuals suffering from life-threatening conditions. Furthermore, it advocates for developing Ukraine's advanced experience in posthumous reproductive cell retrieval.

The article addresses issues concerning the subjects and scope of these services, financing sources, the legal status of children, standardizing legal terminology, and liability.

The findings aim to inspire legislative innovations in Ukraine related to human rights, which are proposed for review and discussion by interdisciplinary working groups involved in legislative processes regarding assisted reproductive technologies. These legal reforms are particularly significant in regulating surrogacy services, predominantly provided on a commercial basis by private clinics, enabling fathers of military personnel and husbands of military spouses to participate in surrogacy using the genetic material of deceased relatives.

Key words: *posthumous reproduction, assisted reproductive technologies, procreation, right to biological paternity/maternity, military personnel, human reproductive biomaterial, posthumous reproductive cell retrieval, legal status of children. gene pool of the Ukrainian people.*

Протягом десятиліть війни, що триває на території України з Російською Федерацією, демографічна криза стала надзвичайно гострою, а питання збереження генофонду українського народу стало вагомим проблемою. Головним завданням подолання цієї проблеми є відновлення народжуваності в умовах високої смертності. Тому охорона репродуктивного здоров'я у воєнний час стає запорукою покращення демографічних показників у повоєнний період.

Основний акцент робиться на розробці законодавства, яке регулює допоміжні репродуктивні технології (далі – ДРТ), насамперед посмертну репродукцію для військовослужбовців та інших осіб, залучених до оборони Української держави, діяльність яких пов'язана з високим ризиком травмування або захворювань, що можуть заподіяти непоправної шкоди їх репродуктивному здоров'ю.

Важливі ідеї щодо забезпечення наступності поколінь та збереження життя прийдешніх поколінь закладено в Концепції Збереження генофонду нації під час мобілізації № 22/012532-еп від 05.10.2015 року [1]. У ній пропонувалося надавати перевагу призову чоловіків 40–65 років, зумовлюючи це тим, що такий вік «дає змогу виконувати поставлені завдання, а головне – [є] більша вірогідність того, що в чоловіків указаної вікової групи вже є діти [...], і цим збільшується вірогідність того, що з їх смертю генофонд нації буде збережено, і родини не втрачатимуть без сліду своїх рідних». Натомість зі смертю 20–30-річних чоло-

віків незворотно зменшується генофонд нації, оскільки здебільшого в них ще немає дітей.

Надалі ідея необхідності збереження нації знайшла свій розвиток уже під час повномасштабного російського вторгнення в Україну. У петиції «Створення державної програми зі збереження та захисту генофонду української нації» від 05.08.2022 року ініціюється створення «на законодавчому рівні Державної програми зі збереження та захисту генофонду української нації» [2]. У межах такої програми пропонувалося: «надати за державний кошт можливість усім військовослужбовцям репродуктивного віку (чоловікам і жінкам) за власним бажанням зберегти свій генетичний біологічний матеріал у спеціальному банку з метою забезпечення продовження роду в разі їх загибелі чи втрати репродуктивної функції; забезпечити за державний кошт для дружин військовослужбовців можливість проведення процедур ДРТ з використанням генетичного біологічного матеріалу їхніх чоловіків у разі їх загибелі чи втрати ними репродуктивної функції; надати право батькам військовослужбовців та чоловікам військовослужбовиць брати участь у програмі сурогатного материнства з використанням генетичного біологічного матеріалу загиблих родичів та забезпечити за державний кошт проведення необхідних репродуктивних процедур за цією програмою; забезпечити інформування військовослужбовців та членів їхніх сімей про можливість такої державної програми та її

важливість для збереження генофонду нації».

Надалі ухвалений ВРУ Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство)» № 3496-IX від 22.11.2023 року визначив принципи забезпечення реалізації репродуктивних прав людини захисниками України в разі отримання ними травм або захворювань, що впливають на їхні репродуктивні функції [3]. У ньому йдеться про право на посмертне використання збережених репродуктивних клітин осіб, причетних до виконання ними свого військового (службового) обов'язку, пов'язаного із захистом Батьківщини, оскільки навіть за ймовірності їх повернення живими ризик мати безпліддя серед таких осіб надзвичайно високий. Це зумовлено значним рівнем травматизму, впливом хімічних і токсичних сполук, поширеністю інфекційних захворювань та їх переходом у хронічну форму, впливом температур (перегрівом / переохолодженням), постійним стресом, недосипанням, загальним фізичним і психічним виснаженням. Усі ці та інші фактори разом мають украй негативний вплив на репродуктивну систему людини.

Водночас убачається перспективною можливість поширення зазначеного права на посмертну репродукцію на всіх громадян України. Відмінність має полягати у витратах на забір і зберігання (кріоконсервацію) репродуктивних клітин військовослужбовців та зазначених у законі осіб, які мають бути покладені на держбюджет, а для цивільних осіб оплата аналогічних послуг має здійснюватися їх власним коштом.

Це право слід також закріпити за іноземними легіонерами, які як добровольці стоять на обороні української держави та світової безпеки й перебувають на офіційній службі в Інтернаціональному легіоні територіальної оборони Збройних сил України [4]. Крім того, при розробці відповідного законопроекту у сфері надання послуг з ДРТ військовослужбовцям-іноземцям слід обов'язково враховувати внутрішнє право країн їх резидентства з метою уникнення правових колізій

у процесі визнання батьківства (зокрема, через процедуру всиновлення), особливо у випадках, коли їх національне законодавство обмежує / забороняє відповідні послуги для своїх громадян [5].

Питання оплати послуг ДРТ слід також брати до уваги при формуванні бюджету, оскільки процедура забору репродуктивного біоматеріалу для жінок є набагато дорожчою, ніж для чоловіків. Її вартість сягає 70 тис. грн, бо вона потребує попередньої гормональної стимуляції та медичного втручання, а також є значно тривалішою по часу.

Окремо доцільно врегулювати правові засади надання послуг з ДРТ з метою здійснення посмертної репродукції за кордоном у разі неможливості їх отримання в Україні, включно з процедурою перетину кордону особою та її репродуктивного біоматеріалу.

Важливим аспектом є захист прав осіб з обмеженими можливостями при реалізації їх права на посмертну репродукцію, зокрема, які набули інвалідності в результаті російської збройної агресії, а також повне забезпечення їх прав людини та запобігання будь-яким проявам дискримінації щодо них у процесі застосування ДРТ.

Необхідно також закріпити в законі (включно з кримінальним кодексом) питання правової відповідальності (за службову недбалість, підміну репродуктивного біоматеріалу тощо), оскільки тема штучної репродукції *a priori* пов'язана із загрозою торгівлі органами та людьми. Тому слід заборонити продаж репродуктивного біоматеріалу людини, адже його комерційне використання є формою торгівлі органами та дітьми (насамперед ембріонами), за що має наставати кримінальна відповідальність. Допустимим є лише його донорство.

Тема посмертної репродукції стосується багатьох правових аспектів, які вимагають закріплення у вигляді законодавчих новел щодо захисту репродуктивних прав людини. А саме майнових й особистих немайнових прав людини щодо отримання юридично дійсної прижиттєвої згоди, застосування методу сурогатного материнства, реєстрації народження дитини, особливо якщо її батьки не пере-

бували в зареєстрованому шлюбі, визнання батьківських прав, спадкування тощо.

У контексті цієї проблематики слід указати «Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 року» (далі – Стратегія), яка була схвалена Розпорядженням КМУ від 30 вересня 2024 року № 922-р та розроблена Міністерством соціальної політики України за підтримки Фонду ООН у галузі народонаселення в Україні (UNFPA), спільно з Інститутом демографії та проблем якості життя НАН України та іншими міжнародними партнерами та експертами з демографії [6]. Ця Стратегія «спрямована на подолання ключових демографічних викликів, що загострилися через збройну агресію». Серед основних її завдань – створення умов для підвищення рівня народжуваності та підтримка сім'ї (стратегічна ціль 2). Однак у ній не визначено конкретних кроків, що могли б бути дієвим засобом її реалізації з метою покращення демографічної ситуації в Україні. А саме необхідність внесення законодавчих змін у чинне законодавство.

Водночас «Планом заходів з реалізації у 2024–2027 роках Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року», розробленому КМУ, як окреме завдання визначається також «покращення репродуктивного здоров'я нації» [7]. Для його реалізації передбачаються низка заходів, як-от: 5) удосконалення законодавства щодо застосування репродуктивних технологій протягом 2025–2027 років, що є найголовнішим із запропонованих вище кроків та основою для запровадження ефективних змін у цій сфері.

Тож перейдемо до розгляду конкретних аспектів, які потребують внесення низки актуальних змін. Оскільки раніше національне законодавство, зокрема цивільне право, не передбачало можливості зачати дитину після смерті спадкодавця, наразі це породжує необхідність визначення правового статусу дітей, народжених таким шляхом, пов'язаного з їх спадковими правами. А саме – включення їх до кола спадкоємців за законом і за заповітом. Для цього потрібно внести законодавчі зміни до Цивільного

кодексу України (далі – ЦКУ). Також це питання торкається їх соціальних пільг як дітей загиблих військовослужбовців та дітей війни, якщо вони народяться у воєнний період. Тобто це насамперед прямо стосується положення статті 1261, яке визначає: «У першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті...», що потребує заміни на «...у тому числі зачаті після смерті спадкодавця або оголошення його померлим та народжені після його смерті...» [8]. За аналогією це стосується й дітей спадкодавця, який не перебував у зареєстрованому шлюбі.

Ключовим питанням є отримання прижиттєвої письмової згоди (розпорядження / нотаріально посвідченої заяви) особи на випадок смерті стосовно використання її репродуктивного біоматеріалу. Відповідно до чинного законодавства, наразі це неможливо юридично ні оформити у вигляді довіреності, ні отримати в процесі спадкування. Згідно з пунктом 6 частини 1 статті 248 ЦКУ, що стосується припинення представництва за довіреністю: «представництво за довіреністю припиняється у разі: 6) смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності. У разі смерті особи, яка видала довіреність, представник зберігає своє повноваження за довіреністю для ведення невідкладних справ або таких дій, невиконання яких може призвести до виникнення збитків» [8]. Тому ця стаття потребує доповнення новою нормою, яка стосуватиметься посмертного використання репродуктивного біоматеріалу людини. Крім того, використання репродуктивного біоматеріалу після смерті особи стосується особистих немайнових прав людини, оскільки згідно із частиною 3 статті 269 ЦКУ воно «тісно пов'язане з фізичною особою». А згідно з пунктом 1 частини 1 статті 1219 ЦКУ, особисті немайнові права не входять до складу спадщини тому, що «нерозривно пов'язані з особою спадкодавця». Відповідно, внесення змін до чинного законодавства вкрай необхідне.

Водночас у законодавстві має бути визначений правовий статус і самого репродуктивного біоматеріалу людини, відмінного від усіх інших вилучених органів людини, які застосовують для трансплантації, оскільки він передбачає біологічні процеси, необхідні для повноцінного зародження життя, а отже, народження людини. А такою характеристикою не володіє жодний із вилучених органів людини. При цьому принциповим питанням має бути розширення змісту поняття «репродуктивний біоматеріал людини», яке повинно містити не лише чоловічі та жіночі репродуктивні клітини (гамети), а й репродуктивні тканини й ембріони. Наприклад, використання репродуктивних тканин зумовлено тим, що в деяких випадках військовослужбовиця може мати протипоказання до здачі репродуктивних клітин, пов'язані з необхідністю застосування до неї гормональної терапії перед забором яйцеклітини [9].

Окремим питанням, яке потрібно чітко закріпити в законодавстві, є відповідальне зберігання репродуктивного біоматеріалу. Особливу увагу слід приділити строку його зберігання в кріоконсервованому вигляді, який майже необмежений за часом. Науково доведено, що статеві клітини та ембріони можна зберігати протягом тривалого часу без шкоди для їхньої якості. Фактично, були успішні випадки народження здорових дітей з ембріонів, які були заморожені на термін до 30 років [10]. Це дасть змогу уникнути проблем, пов'язаних з його незаконною утилізацією (знищенням), що загалом можливо лише за вільним волевиявленням особи, яка здала на зберігання власний репродуктивний біоматеріал.

Оскільки репродуктивний біоматеріал людини може зберігатися фактично безстроково, його знищення є позбавленням останньої можливості мати генетично рідну дитину після загибелі одного з подружжя / партнера, який / яка здала його на зберігання з метою майбутньої реалізації їх права на біологічне батьківство / материнство [11].

Принципово важливим є запровадження створення державних кріобанків для зберігання репродуктивного біома-

теріалу, оскільки їх кількість в Україні не є достатньою для задоволення нагальних потреб, пов'язаних із забезпеченнями послугами з ДРТ всіх громадян, які цього потребують [12]. Наразі деякі приватні клініки також зголосилися допомогти військовим. Однак у програмі вони братимуть участь лише за умови покриття витрат на зазначені вище процедури. Загалом забезпечення таких програм (проектів) бюджетним коштом або з інших джерел, не заборонених законодавством, як зазначається в «Експертному висновку Міністерства фінансів України до проекту закону України «Про внесення змін та доповнень до деяких законів України з метою забезпечення прав учасників війни на біологічне посттравматичне батьківство/материнство» згідно зі статтею 27 Бюджетного кодексу України» від 23.09.2022 року № 07050-07-3/21712 сприятиме реалізації права вищезазначених осіб, які віддали своє життя за захист України, на біологічне батьківство (материнство) [13]. Тому після їх смерті держава має нести моральний обов'язок забезпечити можливість (закріпленої як право) бути народженим (ба більше, зачатими) їх нащадкам, що є, по суті, їх правом на продовження роду.

Дотичним до цього питання є визначення кола суб'єктів (осіб), уповноважених на посмертне використання репродуктивного біоматеріалу загиблої особи. До таких осіб можемо зарахувати насамперед другого з подружжя або особу, яка фактично проживала разом із загиблим однією сім'єю як дружина / чоловік, при цьому не перебуваючи в зареєстрованому шлюбі. Тоді постає друге питання, чи варто обмежитися лише цією особою, чи слід розширити це право на вільний розсуд особи на основі відповідного правового оформлення її прижиттєвої волі, подібного до розпорядження на випадок смерті військового [14].

Потрібно окремо окреслити випадки коли гине військовослужбовиця, оскільки в цьому разі єдиним способом реалізації посмертної репродукції з використанням жіночих репродуктивних клітин є застосування методу сурогатного материнства, доки у світовій медичній практиці ще не розвинуті технології штучної

матки. Зокрема, послуги сурогатного материнства надають лише подружнім парам, оскільки копія свідоцтва про шлюб є обов'язковим документом. Тому процес залучення сурогатної матері в разі посмертної репродукції також потребує правового регулювання у вигляді доповнення вищезазначеного Порядку відповідним положенням.

Крім того, слід визначити подальшу долю кріоконсервованого репродуктивного біоматеріалу в разі смерті обох із подружжя. Це порушує питання розширення прав батьків загиблих на реалізацію програм посмертної репродукції з використанням репродуктивного біоматеріалу їхніх дітей та за участі сурогатної матері, що є досить контроверсійним питанням. Це також спонукає до врегулювання процедури донорства з метою народження дитини шляхом застосування ДРТ. Це питання має бути врегульовано прижиттєво, на час забору репродуктивного біоматеріалу.

У вищезгаданій петиції «Створення державної програми зі збереження та захисту генофонду української нації» від 05.08.2022 року №22/155070-еп підкреслюється, що запозичення Україною досвіду розвинених країн, як-от США та Ізраїль у сфері посмертної репродукції має вагоме значення для забезпечення репродуктивних можливостей військових, які, що дуже ймовірно, можуть зіткнутися з безпліддям, враховуючи високонебезпечний і стресовий характер військової служби, а також вплив зовнішнього середовища або ж медичного лікування в результаті поранень чи захворювань [2]. Зазвичай такі програми проводять через військові шпиталі та клініки, що забезпечує військовослужбовцям доступ до необхідної медичної підтримки.

Слід також зважити на необхідність перейняття вдалого досвіду Ізраїлю щодо посмертного вилучення репродуктивних клітин, яке запитують один із подружжя або батьки зазвичай молодих солдатів, які загинули під час військової служби. З огляду на медичні дослідження і наявну практику, чоловічі репродуктивні клітини залишаються життєздатними ще протягом двох діб після смерті людини. Загалом ці питання стосуються їх вилу-

чення в особи, якій констатували смерть мозку, у відділенні інтенсивної терапії або ж від померлої особи протягом 24–36 годин після смерті [15]. Це явище було вже відоме протягом близько двадцяти років, та воно різко зросло в перші дні після теракту, вчиненого терористичною організацією ХАМАС в Ізраїлі 7 жовтня 2023 року як миттєва суспільна реакція на пряму екзистенційну загрозу для всіх тих, хто постраждав, як цивільних осіб, так й ізраїльських солдатів, які захищали країну [16]. Масштаб цієї трагедії дав поштовх до стрімкого розвитку та вдосконалення законодавства цієї галузі відповідно до викликів часу. Наразі під час війни українська влада має враховувати різні сценарії розвитку подій, щоб мати можливість за потреби оперативно відреагувати, будучи заздалегідь підготовленою.

Водночас запровадження послуг з посмертної репродукції також для цивільних осіб має низку вагомих переваг, як-от збереження фертильності особи за життя шляхом кріоконсервації її репродуктивного біоматеріалу (репродуктивних клітин, тканин або ембріонів) перед початком лікування. Воно могло б сприяти забезпеченню продовженню роду у випадках поганих медичних прогнозів для осіб, які страждають на небезпечні для їх життя захворювання після лікування чи смерті. Наприклад, за необхідності застосування хіміотерапії для онкологічних пацієнтів, що, як наслідок, справляє високопотенційний негативний вплив на здатність людини мати дітей. А також для забезпечення продовження роду після смерті особи, зокрема у випадках поганих медичних прогнозів для осіб, які страждають на небезпечні для їх життя захворювання, що в цьому контексті означає високу ймовірність смерті внаслідок її прогресування. При цьому актуалізується питання застосування посмертної репродукції в процесі надання паліативної допомоги [17].

У медичній літературі посмертну допоміжну репродукцію класифікують як планову та позапланову. Планова передбачає кріоконсервацію репродуктивних клітин, тканин або ембріонів

перед смертю, а також збереження фертильності перед хімієтерапією або військовою службою. Вона передбачає чітку згоду особи щодо використання її зібраного біоматеріалу помертню. Планова ж зазвичай сприймається у свідомості суспільства як менш контроверсійна, порівняно з позаплановою. Суперечливим є те, що позапланова передбачає передсмертне або посмертне вилучення гамет або репродуктивних тканин у разі неочікуваної смерті або хвороби. Попри те, що випадки позапланової посмертної репродукції є рідкісними, їх широко обговорювали в науковій літературі та медіа через етичні аспекти, що порушує серйозні питання стосовно згоди померлого та турботи про нащадків, бо є суттєва відмінність (юридична, медична, етична і психологічна) в заборі репродуктивного біоматеріалу від живої людини та від померлої. Окреме питання, що також потребує розгляду з огляду на його етичність та юридичні й техніко-медичні особливості проведення процедури, стосується забору репродуктивних клітин чи тканин у неповнолітніх перед лікуванням для збереження їх фертильності, а також, як уже зазначалося, безпосередньо перед смертю (*perimortem*) чи посмертно (*postmortem*).

Така перспективна практика може застосовуватися і для пацієнтів, які страждають на онкологічні захворювання та змушені проходити високотоксичне лікування (гонадотоксичну терапію), що передбачає такі методи лікування, як хімієтерапія, променева терапія та хірургічне втручання. Ці методи лікування можуть значно пошкодити системи організму людини та негативно вплинути на його репродуктивну функцію, а саме чоловічі й жіночі репродуктивні клітини, а також органи й залози, відповідальні за репродуктивні гормони. Усе це часто призводить до зниження фертильності та безпліддя. Тому таких пацієнтів слід проінформувати про варіанти збереження фертильності та майбутньої репродукції перед таким лікуванням. Такі послуги надають значну психологічну підтримку як паліативним хворим, які страждають на важку чи смертельно небезпечну хворобу, так і їх родинам.

Отже, прогрес у ДРТ, включно з кріоконсервацією репродуктивного біоматеріалу людини та заплідненням *in vitro*, уможливив їх використання після смерті людини. У повоєнний період це є важливим стратегічним напрямом збереження генетичної спадщини. У такий спосіб завдяки застосуванню програм з посмертної репродукції сім'ї можуть підтримувати генетичний зв'язок із загиблими. Крім того, успішна реалізація таких програми, а саме народження дитини, містить важливий емоційний складник, що характеризується наявністю компенсаторної функції, яка є важливим засобом психотерапії для підтримання ментального здоров'я при посттравматичних розладах у вдів / удівців / рідних. Для деяких сімей народження дитини є способом повернути відчуття того, що життя не зупинилося, а продовжується навіть після смерті близької людини. Тому використання досягнень науково-технічного прогресу у сфері посмертної репродукції є не лише визначними можливостями нашого часу, а й нагальною необхідністю для збереження генофонду українського народу з метою відбудови України та її подальшого сталого розвитку.

У цьому контексті слід визначити такі принципові питання, які зумовлюють необхідність усунення прогалин у чинному законодавстві [18].

Насамперед слід зазначити, що ДРТ розглядаються як інструмент для збереження та відновлення генофонду нації, враховуючи катастрофічні демографічні втрати чоловіків репродуктивного віку під час війни, а також жінок і дітей.

Запліднення за допомогою репродуктивного біоматеріалу померлого військовослужбовця / військовослужбовиці або трансфер ембріонів, зачатих *in vitro* після їх смерті, є способом реалізації їх права на біологічне батьківство / материнство.

Наразі в Україні значна проблема термінової розробки та вдосконалення національного законодавства щодо ДРТ, щоб відповідати викликам воєнного часу та забезпечувати збереження генофонду нації. При цьому слід урахувувати євроінтеграційні процеси України та необхідність уніфікувати всі нормативно-правові акти у сфері репродукції людини, євро-

пейське законодавство та міжнародне право.

На порядку денному має бути розширення поняття репродуктивного біоматеріалу людини, визначення якого має містити не лише репродуктивні клітини, а й репродуктивні тканини та ембріони.

Можливість використання репродуктивного біоматеріалу померлої людини порушує низку етичних питань, а тому врахування біотичних принципів є важливим ключовим елементом усієї політики у сфері ДРТ.

У разі загибелі військовослужбовиці актуалізується питання застосування методу сурогатного материнства, що стає єдиним способом реалізації посмертної репродукції з використанням її репродуктивного біоматеріалу. Нагадаємо, що з моменту здобуття незалежності Україна стала відома як один зі світових лідерів за доступністю послуг ДРТ для іноземців, насамперед сурогатного материнства. У цій сфері вона набула слави європейського центру репродуктивного туризму. Протягом багатьох років це була ніша приватного бізнесу. Настав час узяти це питання під державний контроль та забезпечити українським жінкам право народжувати, щоб запобігти вимиранню нації та для відновлення українського генофонду [19].

Критичний аналіз демографічної ситуації в Україні (низька народжуваність поряд з високою смертністю) додатково вимагає спрямування державної політики на підтримку батьківства, материнства та дитинства вже зараз й особливо в період повоєнного відновлення.

Потребує чіткого визначення правовий статус дітей, зачатих або імплантованих *in utero* (у перекладі з лат. – внутрішньо-утробно) після смерті їх батька / матері, а також регулювання їх спадкових прав.

Фінансування послуг з допоміжної репродукції для військовослужбовців та осіб, причетних до захисту України, визначених у законі, повинно покриватися з державного бюджету, тому такі особи мають бути повністю звільнені від витрат на забір та зберігання репродуктивного біоматеріалу, а також процедуру запліднення. Сюди ж слід уналежнити іноземних легіонерів.

Забезпечення пільг дітям загиблих військовослужбовців та поліцейських також має бути закладено в держбюджет.

Оскільки участь у бойових діях передбачає ризики отримання інвалідності, то питання захисту прав осіб, які, насамперед, набули інвалідності в результаті російської збройної агресії, від дискримінації в процесі застосування ДРТ при реалізації їх права на посмертну репродукцію має бути гарантований державою.

Важливо врегулювати питання правової відповідальності за службову недбалість та підміну репродуктивного біоматеріалу людини, оскільки це пов'язано з ризиками торгівлі органами і дітьми (ембріонами).

Слід заборонити продаж репродуктивного біоматеріалу людини, адже його комерційне використання також є формою торгівлі органами та людьми, за яку має наставати кримінальна відповідальність.

Допустимим є лише донорство репродуктивного біоматеріалу людини.

Необхідно врегулювати процедуру надання послуг з посмертної репродукції за кордоном у разі неможливості їх отримання в Україні.

Запозичення передового досвіду Ізраїлю та США щодо посмертного вилучення репродуктивних клітин / тканин та його розвиток в Україні дасть можливість бути підготовленим до запобігання раптовим демографічним втратам та швидко реагувати в екстремальних умовах завдяки досягненням біомедицини.

Використання досягнень біомедицини щодо здійснення посмертної репродукції та правове регулювання вищезазначених аспектів цієї сфери правовідносин слугуватиме вирішенню вагомої проблеми демографічної кризи в Україні та збереження репродуктивних можливостей її громадян. І для цього наразі наявні всі практичні можливості. Тому ухвалення відповідного законодавства, розробка і впровадження державних програм у сфері ДРТ, насамперед для зростання рівня народжуваності, є важливим перспективним напрямом реалізації державою політики повоєнного відновлення України як її стратегічної цілі для забезпечення відновлення спроможності держави в усіх її галузях на десятиліття.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Концепція «Збереження генофонду нації під час мобілізації», від 05.10.2015 року № 22/012532-еп. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/12532> (дата звернення: 29.08.2025).
2. Петиція «Створення державної програми зі збереження та захисту генофонду української нації», від 05.08.2022 року № 22/155070-еп. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/155070> (дата звернення: 29.08.2025).
3. Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права військовослужбовців та інших осіб на біологічне батьківство (материнство) : Закон України від 22.11.2023 р. № 3496-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3496-IX#Text> (дата звернення: 29.08.2025).
4. Інтернаціональний легіон Територіальної оборони України. Офіційний сайт Української Гельсінської спілки з прав людини. 07.04.2022 року. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/internatsionalnyy-lehion-terytorialnoi-oborony-ukrainy/> (дата звернення: 29.08.2025).
5. Науково-експертний висновок з окремих питань правового статусу іноземців, які тимчасово перебувають на території України, в частині користування ними правами в сфері охорони здоров'я, зокрема стосовно рівності їх прав та прав громадян України щодо отримання послуг в сфері допоміжних репродуктивних технологій. № 110 від 07.05.2024 р. Інститут правотворчості та науково-правових експертиз Національної академії наук України. URL: <https://lawmaking.academy/naukovo-ekspertna-diyalnist-2/> (дата звернення: 29.08.2025).
6. «Стратегія демографічного розвитку України на період до 2040 року». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-demohrafichnoho-rozvytku-ukrainy-na-period-do-2040-roku-922r-300924> (дата звернення: 29.08.2025).
7. План заходів з реалізації у 2024–2027 роках Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-realizatsii-u-20242027-rokakh-stratehii-demohrafichnoho-rozvytku-ukrainy-na-period-do-2040-roku-i011124-1091> (дата звернення: 29.08.2025).
8. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2003, №№ 40–44, Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.08.2025).
9. Зберігання тканини яєчника: шанс на народження дитини. URL: <https://cryobank.ua/uk/articles-uk/zberigannya-tkanini-yayehnika-shans-na-narodzhennya-ditini/> (дата звернення: 29.08.2025).
10. Cryopreservation and Storage of Biological Materials Process. URL: <https://silkmedicalclinic.com/cryopreservation-and-storage-of-material/#:~:text=Germ%20cells%20and%20embryos%20can,as%20long%20as%2030%20years> (дата звернення: 29.08.2025).
11. Островська Б. В. Збереження генофонду України: національна стратегія захисту. XIV Міжнародна науково-практична конференція «Правова парадигма відновлення України: проблеми та перспективи», м. Київ, Національний авіаційний університет, 23 лютого 2024 р. С. 107–110. URL: <https://nas.academia.edu/BohdanaOstrowska> (дата звернення: 29.08.2025).
12. Островська Б. В. Діти in vitro: українські реалії приватноправового регулювання. *Нове українське право*. 2022 (1). С. 69 (С. 64-70). URL: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.1.9> (дата звернення: 29.08.2025).
13. Експертний висновок Міністерства фінансів України до проекту Закону України «Про внесення змін та доповнень до деяких законів України з метою забезпечення прав учасників війни на біологічне посттравматичне батьківство/материнство» згідно зі статтею 27 Бюджетного кодексу України від 23.09.2022 року № 07050-07-3/21712. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/bills_documents/document-2957761.pdf (дата звернення: 29.08.2025).
14. Про затвердження Порядку та строків передачі військовослужбовцем оригіналу особистого розпорядження командирів військової частини, командирів / керівників

підрозділу органу (служби, військового формування) для зберігання в особовій справі : Постанова Кабінету Міністрів України від 14 травня 2024 р. № 550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.08.2025).

15. Raziel A., Friedler S., Strassburger D., Kaufman S., Umansky A, Ron-El R. Nationwide use of postmortem retrieved sperm in Israel: a follow-up report, *Fertility and Sterility*. Vol. 95, Iss. 8, 2011, PP. 2693–2695. URL: <https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2011.04.066> (дата звернення: 29.08.2025).

16. Ghert-Zand R. Embryologists inundated with requests for sperm retrieval from the fallen and dead. *The times of Israel*. 12 October 2023. URL: <https://www.timesofisrael.com/embryologists-inundated-with-requests-for-sperm-retrieval-from-the-fallen-and-dead/> (дата звернення: 29.08.2025).

17. Polyakov A., Rozen G. Fertility Preservation: Exploring the complexities of posthumous reproduction in fertility preservation for oncology patients with poor prognosis. *Reproduction and Fertility*. Volume 4, Issue 4, 2023. URL: <https://doi.org/10.1530/RAF-23-0072> (дата звернення: 29.08.2025).

18. Ostrovska B. Posthumous Reproduction for the Military: Practical Opportunities During the War in Ukraine. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: журнал*. Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2025. Вип. 19 (31). С. 253–259. DOI: <https://doi.org/10.33098/2078-6670.2025.19.31.253-259> (дата звернення: 29.08.2025).

19. Ostrovska B. International Issues of Surrogacy During the Pandemic and the War in Ukraine. *Yearbook of Private International Law*. Koninklijke Brill BV, Leiden, the Netherlands & Swiss Institute of Comparative Law. 2025. Vol. 26 (2024/2025), pp. 327–341.

Стаття надійшла у редакцію: 11.08.2025

Стаття прийнята: 26.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

УДК 342.9.03(477)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.12>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА ЛЮДИНИ НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У СФЕРІ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Борденюк Василь Іванович,

доктор юридичних наук, професор,

головний науковий співробітник

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз

Національної академії наук України

У статті на основі аналізу положень Конституції України, міжнародних договорів, які є частиною національного законодавства України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законів України, що встановлюють порядок здійснення адміністративного судочинства, виявлені основні проблеми законодавчого забезпечення конституційного права людини на судовий захист у сфері публічно-правових відносин. Зокрема, за результатами такого аналізу обґрунтовано висновки про те, що конституційне право особи на судовий захист не є абсолютним, а тому порядок його здійснення встановлюється на рівні законів, які повинні розвивати відповідні положення Конституції України, а не змінювати зміст цього права, що його обмеження можуть встановлюватися на законодавчому рівні лише у випадках, передбачених Конституцією України. Крім того, в статті здійснено ретроспективний аналіз законів України про внесення змін до КАС України та Конституції України, за результатами якого констатовано наявність тенденції до звуження змісту та обсягу конституційного права на судовий захист не тільки на законодавчому, а й на конституційному рівні, а також виявлені основні напрями обмеження цього права на законодавчому рівні, що порушують його суть. Зокрема, до таких напрямів віднесено: встановлення на законодавчому рівні: особливостей оскарження та скасування рішень окремих суб'єктів владних повноважень, можливість встановлення яких не передбачена в Конституції; надмірно широкого кола суб'єктів владних повноважень, щодо актів яких не допускається зупинення їх дії та забороняється встановлювати для них обов'язку вчинити певні дії; досить широкого кола судових рішень, які не підлягають касаційному оскарженню. Аргументовано, що одним із вагомих чинників, який перешкоджає ефективній реалізації права на судовий захист, є наявність у законодавстві України, що визначає правові здійснення правосуддя, численних норм, які не відповідають вимогам юридичної визначеності, яка є складовою принципу верховенства права, що задекларований у ч. 1 ст. 8 Конституції України.

Ключові слова: право людини на судовий захист, адміністративне судочинство, правосуддя, система адміністративних судів, юридична визначеність, верховенство права.

Bordeniuk Vasyl. Some Issues of Legislative Enforcement for the Constitutional Right of Individuals to Judicial Protection in the Sphere of Public-Law Relations

This article, based on an analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, international treaties that form part of Ukraine's national legislation, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, and other relevant laws governing administrative proceedings, identifies the main problems in ensuring legislative support for the constitutional right of individuals to judicial protection within the sphere of public-law relations. The analysis substantiates the conclusion

that the constitutional right of an individual to judicial protection is not absolute. Consequently, the procedure for its implementation must be determined by law. Such laws should develop the relevant provisions of the Constitution of Ukraine rather than alter the substance of this right. Any restrictions on this right may be established only in cases expressly provided for by the Constitution of Ukraine. Furthermore, the article presents a retrospective analysis of the Ukrainian legislation amending both the Code of Administrative Procedure and the Constitution of Ukraine. The results of this analysis indicate a tendency toward narrowing the content and scope of the constitutional right to judicial protection—not only at the legislative but also at the constitutional level. The article also identifies the main legislative directions that restrict this right in ways that undermine its essence. In particular, these directions include: the legislative establishment of special procedures for appealing and annulling decisions of certain public authorities, where the possibility of such procedures is not provided for in the Constitution; the introduction of an excessively broad range of public authorities whose acts cannot be suspended or whose obligation to perform specific actions cannot be imposed by court order; the establishment of a wide category of judicial decisions that are not subject to cassation appeal. It is argued that one of the significant factors hindering the effective realization of the right to judicial protection is the presence, in Ukrainian legislation governing the administration of justice, of numerous provisions that fail to meet the requirements of legal certainty. Legal certainty is a fundamental element of the rule of law, as enshrined in Part 1 of Article 8 of the Constitution of Ukraine.

Key words: right to judicial protection, administrative proceedings, justice, system of administrative courts, legal certainty, rule of law.

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1], виконання якого значною мірою залежить від наявності ефективного механізму реалізації конституційного права людини на судовий захист її прав і свобод, яке гарантоване Основним Законом України (ст. 55). В юридичному відношенні цей механізм включає систему норм конституційного та інших галузей права, що визначають порядок розгляду і вирішення судами відповідних категорій справ з метою ефективного захисту прав і свобод людини, а в організаційному – всі суди, які входять до системи судоустрою України й які беруть участь у реалізації відповідної функції у процесі здійснення правосуддя шляхом розгляду цивільних, кримінальних, господарських та адміністративних справ, що, відповідно, складають зміст цивільного, кримінального, господарського та адміністративного судочинства. Крім того, до механізму судового захисту прав і свобод людини належить Конституційний Суд України як орган конституційної юрисдикції, який бере участь у реалізації відповідної функції в процесі вирішення питань про відповідність Конституції України законів України та інших актів, здійснення офіційного тлумачення Конституції України, а також інших повноважень, визначених Конституцією України.

Відповідно до ч. 5 ст. 125 Конституції України провідна роль у механізмі судового захисту прав і свобод належить адміністративним судам, які діють «з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин», що зумовлює об'єктивну потребу в теоретичному обґрунтуванні шляхів удосконалення законодавчого забезпечення конституційного права особи на судовий захист її прав, свобод та інтересів у вказаній сфері у контексті розроблення Наукової концепції розвитку законодавства України як «документа юридичного прогнозування рекомендаційного характеру, в якому на теоретико-емпіричній основі здійснюється системне прогнозування розвитку законодавства України, його окремих сфер, галузей та напрямів». Відповідно до ч. 4 ст. 22 Закону України «Про правотворчу діяльність» [2] її розроблення має здійснюватися один раз на п'ять років Національною академією наук України. Актуальність постановки цієї проблеми диктується тим, що практика діяльності адміністративних судів з розгляду та вирішення відповідних публічно-правових спорів засвідчила наявність не тільки певних здобутків, а й численних проблем, що виникають через наявність у законодавстві України, що визначає порядок здійснення адміністративного судочинства, численних правових норм, які

потребують удосконалення відповідно до вимог Конституції України.

Стан дослідження проблеми.

Питання судового захисту прав, свобод та інтересів особи в адміністративному судочинстві в тому чи іншому аспекті розглядалися у багатьох наукових працях, серед яких варто згадати роботи таких учених як; В.В. Амелюхін, В.М. Бевзенко, Я.О. Берназюк, В.В. Горбалінський, В.В. Ільков, В.К. Колпаків, О.В. Кузьменко, Т.О. Коломоєць, Н.В. Коваленко, Д.В. Лученко, Р.С. Мельник, Т.П. Мінка, Р.М. Миронюк, О.І. Миколенко, Ю.О. Легеза, О.М. Пасенюк, О.П. Рябченко, О.М. Сибіга, М.І. Смокович, С.Г. Стеценко, В.П. Тимошук, Е.Л. Трегубов, Ю.І. Цвіркун та інші. Проте питання законодавчого забезпечення права на судовий захист в адміністративному судочинстві в переважній більшості відповідних наукових праць, по суті, залишилися поза межами відповідних наукових досліджень, в яких основна увага здебільшого зосереджена на суто формальному аналізі відповідних положень Кодексу адміністративного судочинства України, що визначають порядок здійснення адміністративного судочинства.

Метою цієї статті є теоретичне обґрунтування на основі аналізу відповідних положень Конституції України, міжнародних договорів та судової практики шляхів вдосконалення законодавства України, що визначає правові засади судового захисту прав, свобод та інтересів особи від порушень з боку суб'єктів владних повноважень, відповідно до вимог Конституції України та верховенства права.

Виклад основного матеріалу. Теоретичному обґрунтуванню основних шляхів законодавчого забезпечення конституційного права особи на судовий захист має передувати аналіз відповідних положень Конституції України, яка в її преамбулі визначена Основним Законом України, що «означає акцентування на її основоположності відносно держави та системи права» [3, с. 27]. Зокрема, такі її властивості відображені в ст. 8 Основного Закону, згідно з якою: в Україні визнається і діє принцип верховенства

права (ч. 1); Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (ч. 2).

Це означає, що законодавче забезпечення конституційного права особи на судовий захист має здійснюватися виключно на основі конституційних норм, до яких належать передусім норми розділу I «Загальні засади», що визначають основи конституційного ладу в Україні. Це зумовлено тим, що більшість норм цього розділу сформульована у вигляді норм-принципів, котрі виконують роль «нормативної першооснови», на якій має здійснюватися правове регулювання суспільних відносин не лише на законодавчому, а й на конституційному рівні, зокрема у тих випадках, коли йдеться про внесення змін до інших розділів Конституції України. До таких норм-принципів, на основі яких має базуватися законодавче регулювання суспільних відносин у сфері судового захисту прав і свобод людини, слід віднести ті положення згаданого вище розділу I, згідно з якими: Україна є демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1); людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3); в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8).

Вихідні положення, на яких має базуватися законодавче забезпечення права особи на судовий захист, містять норми розділу II «Права і свободи людини і громадянина» Конституції України. Серед них вирішальна роль у визначенні на законодавчому рівні порядку реалізації цього права належить нормам ст. 55 Конституції України, відповідно до якої: права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ч. 1); кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» (ч. 2): кожному гарантується право звернутись із конституційною

скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом» (ч. 4); кожен має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 5).

Крім того, відповідного змісту ориєнтири, на яких має базуватися законодавче забезпечення права особи на судовий захист, містять норми Конституції України, згідно з якими: усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними (ст. 21); права і свободи людини і громадянина, конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані; при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ст. 22); громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. (ст. 24); право на судовий захист не може бути обмежене, в тому числі і «в умовах воєнного або надзвичайного стану» (ч. 2 ст. 64).

Відповідні дороговкази законодавчого забезпечення права особи на судовий захист містять норми розділу VIII «Правосуддя» Конституції України, в яких, зокрема визначаються гарантії незалежності та недоторканності суддів (ст. 126), основні засади судочинства (ч. 2 ст. 129) тощо. У той же час у цьому розділі передбачена також можливість звуження змісту та обсягу на законодавчому рівні гарантованого статтею 55 Конституції права особи на судовий захист її прав і свобод. Зокрема, відповідного змісту положення містять: ч. 2 ст. 124, згідно якою юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення; ч. 4 ст. 124, згідно з якою «законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок

урегулювання спору»; п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції, згідно з яким однією із засад здійснення судочинства в Україні є забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення лише «у визначених законом випадках». Конституційні передумови встановлення на законодавчому рівні відповідних обмежень конституційного права особи на судовий захист були передбачені в Законі України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401-VIII [6], в якому, до речі, не була врахована вимога ст. 157 Основного Закону, згідно з якою «Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина...».

На міжнародно-правовому рівні вихідні положення, на яких має базуватися законодавче забезпечення права особи на судовий захист, містяться в ст. 8 Загальної декларації прав людини, згідно з якою «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» [6], а також у ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою «кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [7]. При цьому гарантоване цією Конвенцією право на справедливий суд незмінно розглядається як складовий елемент принципу верховенства права, який властивий усім її статтям та визнається частиною спільної спадщини членів Ради Європи, що підписали цю Конвенцію.

Встановлені в Конституції України та відповідних міжнародно-правових актах вихідні засади (принципи) здійснення конституційного права особи на судовий захист в цілому відтворені (хоча не зовсім послідовно) в Цивільному, Господарському Кримінальному процесуальних кодексах України, Кодексі адміністра-

тивного судочинства України (далі – КАС України) [6] та інших законах України.

У цьому контексті право на судовий захист є частиною загального правового статусу людини, зміст якого складають її права та юридичні обов'язки, визначенні Конституцією і законами України, а також чинними міжнародними договорами, які є частиною національного законодавства України. При цьому поняття «право на судовий захист» може вживатися в об'єктивному і суб'єктивному значеннях. В об'єктивному значенні право особи на судовий захист представляє комплексний (міжгалузевий) правовий інститут, який об'єднує норми конституційного та інших галузей права, що визначають порядок розгляду і вирішення судами відповідних категорій справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

У суб'єктивному значенні під правом на судовий захист у загальному плані слід розуміти закріплену і гарантовану Конституцією та законами України можливість особи звернутися до суду з метою відновлення своїх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав і свобод або запобігання їх незаконному обмеженню шляхом своєчасного розгляду та вирішення цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

Таке розуміння конституційного права особи на судовий захист дістало відображення в рішенні Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9-зп. У цьому рішенні Конституційний Суд за результатами офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України вирішив, що її ч. 1 ст. 55 треба розуміти так, що «кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або

створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод» (п. 1 резолютивної частини) [7].

Водночас, за результатами огляду відповідних положень Конституції України та міжнародних договорів, доводиться констатувати, що у сучасних умовах конституційне право особи на судовий захист, незважаючи на те, що це право відповідно вимог статей 55 та 64 Конституції України гарантується кожному і не може бути обмежене, не є абсолютним. У зв'язку з чим порядок його здійснення встановлюється на рівні законів, які, проте, повинні розвивати відповідні положення Конституції України, що визначають засади здійснення права на судовий захист, а не змінювати його зміст. Тобто йдеться про те, що відповідні обмеження конституційного права на судовий захист можуть встановлюватись на законодавчому рівні лише у випадках, передбачених Конституцією України.

З огляду на те, що права і свободи особи можуть порушуватися у різних сферах суспільного життя, слід зазначити, що в реалізації функції судового захисту її прав, свобод та інтересів беруть участь усі суди, які спеціалізуються на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. При цьому, як уже зазначалося, провідна роль у здійсненні цієї функції належить адміністративним судам, головним завданням яких є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень (ч. 1 ст. 2 КАС України).

Тим часом, у сучасних умовах простежується тенденція до звуження змісту та обсягу цього права як на законодавчому, так і на конституційному рівнях. При цьому ретроспективний аналіз відповідних законів України про внесення змін до КАС України та до Конституції України дає підстави умовно виділити два етапи звуження змісту та обсягу права особи на судовий захист в адміністративному судочинстві.

Перший етап охоплює період з моменту набрання чинності КАС України в редакції 2005 року до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 № 1401- (далі – Закон № 1401-VIII) [8]. Характерною особливістю цього етапу є те, що відповідні обмеження права особи на судовий захист встановлювались на законодавчому рівні на шляхом внесення змін до КАС України та інших законів України. Відповідне обмеження права особи на судовий захист було чи не вперше передбачено в ч. 5 ст. 117 КАС України (в редакції від 06.07.2005), яка не допускала забезпечення позову шляхом зупинення відповідних рішень Національного банку України та забороняла проведення певних дій тимчасовому адміністратору, ліквідатору банку або Національному банку України при здійсненні тимчасової адміністрації або ліквідації банку.

Відповідного змісту зміни, які були спрямовані на обмеження права на судовий захист особи, були внесені до статей 109, 117, 176 КАС України Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України» від 21.08.2009 № 1616-VI [9]. Зміст цих змін зводився до заборони судам відкривати провадження в адміністративній справі щодо оскарження протоколу територіальних (окружних) виборчих комісій щодо встановлення підсумків голосування у межах територіального виборчого округу під час проведення виборів Президента України, народних депутатів України, а також протоколу про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці (п. 4 ч. 1 ст. 109) та застосовувати повноваження суду щодо забезпечення адміністративного позову, які встановлені статтею 117 КАС України, до спорів, які стосуються призначення, підготовки і проведення виборів (ч. 6 ст. 117). Принагідно відзначимо, що відповідні зміни були визнані визнано неконституційними згідно з рішенням Конституційного Суду України від 19.10.2009 № 26-рп/2009 [10].

Особливо виразно тенденція щодо обмеження права особи на судовий захист дістала відображення у Законі

«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» від 13.05.2010 № 2181-VI [11]. Цим Законом були внесені зміни до КАСУ, згідно з якими: не допускалося забезпечення позову шляхом зупинення актів Верховної Ради України, Президента України, Вищої ради юстиції та встановлення для них заборони вчиняти певні дії (ч. 5 ст. 117); рішення Вищого адміністративного суду України щодо оскарження актів, дій чи бездіяльності вказаних вище державних органів вважались остаточними і такими, що не підлягали перегляду в апеляційному чи касаційному порядку (ч. 6 ст. 171¹).

У такий спосіб цим Законом було суттєво обмежено права особи на судовий захист, яке включає не тільки право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності вказаних державних органів, а й право на поновлення порушених такими актами прав і законних інтересів особи, яке має забезпечуватися застосуванням відповідних заходів забезпечення позову, а також право на апеляційне та касаційне оскарження, яке було гарантоване п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Проте Конституційний Суд у рішенні від 16.06.2011 № 5-рп/2011, на противагу рішенню від 19.10.2009 № 26-рп/2009 [9], вирішив, з одного боку, визнати таким, що відповідає Конституції України (є конституційним), положення п. 1 ч. 5 ст. 117 КАС України щодо недопущення забезпечення позову шляхом зупинення актів Верховної Ради України та Президента України або встановлення для них заборони вчиняти певні дії (абз 1 п. 1 резолютивної частини), а з другого – припинити конституційне провадження у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення п. 1 ч. 5 ст. 117 цього Кодексу щодо недопущення забезпечення позову шляхом зупинення актів Вищої ради юстиції або встановлення для неї заборони вчиняти певні дії з мотивів невідповідності конституційного подання вимогам, передбаченим Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України» (п. 2 резолютивної час-

тини) [12]. Цим рішенням Конституційний суд, по-суті, санкціонував подальше звуження обсягу конституційного права особи на судовий захист на законодавчому рівні, в результаті чого сьогодні спостерігається тенденція до розширення кола суб'єктів владних повноважень, щодо актів яких не допускається застосування відповідних заходів забезпечення позову шляхом зупинення їх дії та встановлення для них заборони вчиняти певні дії.

Другий етап обмеження права особи на судовий захист розпочався з моменту набрання чинності Законом України № 1401-VIII [8]. Його характерною рисою є те, що цим Законом, всупереч вимозі ст. 157 Конституції України щодо неможливості внесення до неї змін, якщо вони передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина були закладені конституційні передумови для звуження змісту та обсягу права особи на судовий захист на законодавчому рівні. Зокрема, це дістало відображення: у звуженні кола правовідносин, на які поширюється юрисдикція судів (ч. 2 ст. 124); у можливості запровадження законом обов'язкового досудового порядку врегулювання спору (ч. 4 ст. 124); у звуженні права особи на касаційне оскарження судового рішення, яке можливе лише у «визначених законом випадках» (п. 8 ч. 2 ст. 129).

На законодавчому рівні тенденція до звуження змісту та обсягу конституційного права особи на судовий захист в адміністративному судочинстві дістала відображення в новій редакції КАС України та інших законах України, в яких визначаються особливості судового захисту прав та інтересів окремих категорій осіб у процесі вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин. Зокрема до таких законів належать закони України «Про судоустрій і статус суддів» [13] від 02.06.2016 № 1402-VIII (далі – Закон № 1402-VIII), «Про Вищу раду правосуддя» [14] від 21.12.2016 № 1798-VIII (далі – Закон № 1798-VIII).

У цих законах, усупереч вимогам ч. 1 ст. 3 КАС України, згідно з якою порядок здійснення адміністративного

судочинства встановлюється виключно «Конституцією України, цим Кодексом та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України», визначаються порядок та підстави оскарження та скасування рішень Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (далі – ВККС) та Вищої ради правосуддя (далі – ВРП), що, по суті, спрямовані на звуження змісту та обсягу конституційного права суддів та прокурорів на судовий захист.

Зокрема, положення такого змісту містить ч. 8 ст. 101 Закону № 1402-VIII, відповідно до якої рішення ВККС «щодо надання рекомендацій можуть бути оскаржені тільки разом із рішенням (ВРП – авт), ухваленим за відповідною рекомендацією». У результаті цього Верховний Суд як суд першої інстанції та Велика Палата Верховного Суду як суд апеляційної інстанції, як правило, відмовляють у відкритті провадження у справах щодо оскарження таких рішень ВККС, а у разі відкриття таких проваджень – закривають їх за клопотанням ВККС.

Однак цитована норма ч. 8 ст. 101 Закону № 1402-VIII не узгоджується з положеннями Конституції України (ст. ст. 55, 64, 124), яка гарантує право кожному на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб та «зобов'язує суди приймати заяви до розгляду навіть у випадку відсутності в законі спеціального положення про судовий захист» (п. 2 мотивувальної частини рішення КСУ від 25.12.1997 № N 9-зп). Аналогічного змісту норму містить ч. 1 ст. 5 КАС України, згідно з якою право на звернення до адміністративного суду в порядку, встановленому цим Кодексом, має кожна особа, якщо вона вважає, що «рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси».

З іншого боку, такий підхід не узгоджується з природою ВККС, яка в організаційному відношенні є відокремленим від ВРП державним колегіальним органом суддівського врядування (ч. 1 ст. 92 Закону № 1402-VIII), який уповноважений ухвалювати рішення, що можуть мати

негативні юридичні наслідки для суддів (кандидатів на посаду судді). А тому ВККС треба кваліфікувати як суб'єкта владних повноважень, рішення якого повинні підлягати судовому контролю відповідно до вимог КАС України незалежно від наявності рішення ВРП, ухваленого за її рекомендацію. Адже за змістом цитованого вище рішення Конституційного Суду право на судовий захист включає в себе право на оскарження не тільки рішень, дій чи бездіяльності будь-якого суб'єкта владних повноважень (в тому числі ВККС), що порушують або ущемляють права і свободи особи, а й їх рішень, дій чи бездіяльності, що створюють перешкоди (перешкоди) для їх порушень.

Зазначене підтверджується змістом відповідних положень Закону № 1402-VIII, в якому порядок і підстави оскарження та скасування рішень ВККС та ВРП визначаються в різних статтях цього Закону (частини 4 і 5 ст. 79-6 та частини 2 і 3 ст. 88), а також КАС України, в якому ВРП та ВККС згадуються в єдиному контексті з Верховною Радою України, Президентом України та іншими державними органами як окремі суб'єкти владних повноважень (статті 22, 151, 266).

Принагідно зауважимо, що висновки про те, що «ВККС є уповноваженим суб'єктом з питань проведення кваліфікаційного оцінювання суддів та прийняття рішення за його результатами, тобто є суб'єктом владних повноважень, на рішення, дії чи бездіяльність якого поширюються вимоги, встановлені статтею 2 КАС України, в тому числі й щодо прийняття рішень у межах своїх повноважень» був сформульований в п. 82 Постанови Великої Палати Верховного Суду від 11.07.2024 у справі № 990/51/24 [15]. Проте це не знімає з порядку денного необхідності пошуку шляхів законодавчого врегулювання питань оскарження рішень ВККС, оскільки відповідні адміністративні суди, як правило, відмовляють у відкритті провадження у таких справах, а у разі відкриття таких проваджень – закривають їх за клопотанням ВККС.

До проявів обмеження права суддів, прокурорів на судовий захист слід віднести визначення в законах України

№ 1402-VIII (ч. 5 ст. 79-6, ч. 3 ст. 88, ч. 7 ст. 101) та № 1798-VII (ч. 1 ст. 38, ст. ст. 52, 54, 57, 65, 67, 69, 72) виключного переліку підстав оскарження та скасування судом рішень ВККС та ВРП, що відрізняється від підстав оскарження та скасування рішень інших суб'єктів владних повноважень, що визначені в КАС України.

Зокрема, за змістом перелічених вище положень законів № 1402-VIII та № 1798-VII рішення ВККС та ВРП можуть бути оскаржені виключно з таких підстав: 1) склад членів ВККС чи ВРП, який ухвалив відповідне рішення, не мав повноважень його ухвалювати; 2) рішення не підписано членом ВККС чи ВРП, який брав участь у його ухваленні; 3) рішення не містить посилання на визначені законом підстави його ухвалення або мотивів, з яких ВККС чи ВРП дійшли відповідних висновків.

Це в той час, як відповідно до вимог ч. 2 ст. 2 КАС України рішення ВККС та ВРП, як і будь-яких суб'єктів владних повноважень, повинні перевірятися, чи прийняті (вчинені) вони: 1) на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України; 2) з використанням повноваження з метою, з якою це повноваження надано; 3) обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення (вчинення дії); 4) безсторонньо (неупереджено); 5) добросовісно; 6) розсудливо; 7) з дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації; 8) пропорційно, зокрема з дотриманням необхідного балансу між будь-якими несприятливими наслідками для прав, свобод та інтересів особи і цілями, на досягнення яких спрямоване це рішення (дія); 9) з урахуванням права особи на участь у процесі прийняття рішення; 10) своєчасно, тобто протягом розумного строку.

Крім того, вказані вище положення законів № 1402-VIII та № 1798-VII, які визначають виключний перелік підстав оскарження відповідних рішень ВККС та ВРП, не узгоджується з цитованим вище приписом ч.1 ст. 2 КАС України, за змістом якого кожна особа має право звер-

нутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси.

У сучасних умовах одним із поширених способів звуження змісту та обсягу конституційного права особи на судовий захист в адміністративному судочинстві є встановлення на законодавчому рівні заборони на зупинення дії оспоруваних індивідуальних актів або нормативно-правових актів суб'єктів владних повноважень та на вчинення ними певних дій. При цьому спостерігається тенденція до розширення кола суб'єктів владних повноважень, щодо актів яких не допускається зупинення їх дії та встановлення обов'язку відповідача. Так, наприклад, якщо відповідно до ч. 5 ст. 117 КАС України (в редакції від 06.07.2005) застосування відповідних заходів забезпечення позову не допускалось лише щодо відповідних рішень Національного банку України, то тепер за змістом частин 3-9 ст. 151 КАС України (станом на 8 серп. 2025 р) застосування відповідних заходів забезпечення позову не допускається щодо актів (рішень) Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Рахункової палати, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів, Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, Національного банку України, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, Міністерства фінансів України та інших суб'єктів владних повноважень.

Такий підхід законодавця не узгоджується з природою інституту забезпечення позову, який є елементом права на судовий захист, головною метою якого є поновлення порушеного права та гарантування виконання рішення суду в разі задоволення позовних вимог. Крім того, згадані вище положення ст. 151 КАС України суперечать п. 1 ч. 3 ст. 129 Конституції України та п. 2 ч. 3 ст. 2 цього Кодексу, за змістом яких основними засадами (принципами) адміністратив-

ного судочинства є «рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом», що виключає можливість встановлення на законодавчому рівні певних привілеїв чи переваг для окремих суб'єктів владних повноважень у вигляді заборони застосовувати щодо їх актів заходи забезпечення позову, які передбачені в ч. 1 ст. 151 КАСУ.

До проявів обмеження конституційного права особи на судовий захист слід також віднести звуження обсягу її права на касаційне оскарження судового рішення. Як зазначалося вище, конституційні передумови звуження обсягу цього права на законодавчому рівні, всупереч передбачені в новій редакції п. 8 ч. 2 ст. 129 Конституції України, згідно яким право на касаційне оскарження особи має забезпечуватися лише у «визначених законом випадках», що не повною мірою узгоджується з конституційним принципом верховенства права, який виключає можливість прийняття законів, у тому числі законів про внесення змін до Конституції України, спрямованих на звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод (ч 1 ст. 8 та ч. 2 ст. 22). Адже за змістом п. 8 ч. 3 ст. 129 Конституції України, в редакції, що діяла до набрання чинності Законом № 1401-VIII, особа мала право на касаційне оскарження «рішення суду, крім випадків, встановлених законом». Такий підхід свого часу дістав відповідне відображення в п. 6 ч. 1 ст. 7, ст. 13 та ст. 211 КАС України (в редакції чинній до набрання чинності Законом України від 03.10.2017 № 2147-VIII [16]). За їх змістом кожна особа мала право оскаржити в касаційному порядку практично всі судові рішення суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також судові рішення суду апеляційної інстанції повністю або частково, крім окремих випадків, передбачених цим Кодексом.

У сучасних умовах тенденція до звуження обсягу права особи на касаційне оскарження дістала відображення в новій редакції КАС України, в якому визначається досить широке коло судових рішень, які не підлягають касаційному оскарженню. Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 328 цього Кодексу до рішень, які

не підлягають касаційному оскарженню, належать: 1) рішення, ухвали суду першої інстанції та постанови, ухвали суду апеляційної інстанції у справах, рішення у яких підлягають перегляду в апеляційному порядку Верховним Судом; 2) судові рішення у справах незначної складності та інших справах, розглянутих за правилами спрощеного позовного провадження (крім справ, які відповідно до цього Кодексу розглядаються за правилами загального позовного провадження), крім випадків, якщо: а) касаційна скарга стосується питання права, яке має фундаментальне значення для формування єдиної правозастосовчої практики; б) особа, яка подає касаційну скаргу, відповідно до цього Кодексу позбавлена можливості спростувати обставини, встановлені оскарженим судовим рішенням, при розгляді іншої справи; в) справа становить значний суспільний інтерес або має виняткове значення для учасника справи, який подає касаційну скаргу; г) суд першої інстанції відніс справу до категорії справ незначної складності помилково.

Залишаючи поза межами докладного науково-критичного аналізу наведені вище положення ч. 5 ст. 328 КАСУ, відзначимо, що передбачені в ній підходи щодо визначення кола судових рішень, які не підлягають касаційному оскарженню, виглядають теоретично вразливими як з наукової та практичної точок зору, так і з точки зору відповідності принципу верховенства права. Адже результати аналізу відповідних положень КАС України свідчать, що п. 1 ч. 5 ст. 382 цього Кодексу, згідно з яким не підлягають касаційному оскарженню «рішення, ухвали суду першої інстанції та постанови, ухвали суду апеляційної інстанції у справах, рішення у яких підлягають перегляду в апеляційному порядку Верховним Судом», з одного боку, встановлює певні преференції для окремих суб'єктів владних повноважень (зокрема, ВКС, ВРП) шляхом встановлення заборони на касаційне оскарження їх рішень, а з другого – звужує обсяг конституційного права на судовий захист відповідних категорій осіб, права яких порушені рішеннями таких суб'єктів, що не повною мірою узгоджуються з відповідними поло-

женнями статей 8, 22, 24, 55, 64 та 129 Конституції України.

Крім того, певні передумови звуження права особи не касаційне оскарження передбачені в п. 2 ч. 5 цієї статті, яка містить положення, які не відповідають вимогам юридичної визначеності як складової принципу верховенства права, що створює передумови для довільного трактування відповідних норм Верховним Судом як касаційною інстанцією при вирішенні питань про відкриття (чи відмову у відкритті) касаційного провадження у справах, зазначених у вказаному пункті.

На завершення треба зазначити, що чинне законодавство України, що визначає правові здійснення правосуддя, містить чимало інших положень, які прямо або опосередковано спрямовані звуження змісту та обсягу конституційного права особи на судовий захист. Серед них на одну з перших місць – норми, які не відповідають вимогам юридичної визначеності, яка є складовою принципу верховенства права, що задекларований у ч. 1 ст. 8 Конституції України.

Висновки. Результати проведеного дослідження дають підстави сформулювати такі основні висновки.

Законодавче забезпечення конституційного права особи на судовий захист має здійснюватися виключно на основі відповідних конституційних норм, до яких належать норми: розділу I «Загальні засади» (статті 1, 3, 8); розділу II «Права і свободи людини і громадянина» (статті 22, 24, 55, 66); розділу VIII «Правосуддя» (статті 124, 126, 129) Конституції України, а також відповідних міжнародними договорів, які є частиною національного законодавства України.

У сучасних умовах конституційне право особи на судовий захист, незважаючи на те, що це право відповідно вимог статей 55 та 64 Конституції України гарантується кожному і не може бути обмежене, не є абсолютним. У зв'язку з чим порядок його здійснення встановлюється на рівні законів, які повинні розвивати відповідні положення Конституції України, що визначають засади здійснення права на судовий захист, а не змінювати його зміст. Тобто йдеться про те, що відповідні

обмеження конституційного права на судовий захист можуть встановлюватись на законодавчому рівні лише у випадках, передбачених Конституцією України.

Ретроспективний аналіз законів України про внесення змін до КАС України та Конституції України свідчить про наявність тенденції до звуження змісту та обсягу конституційного права на судовий захист не тільки на законодавчому, а й на конституційному рівні. На конституційному рівні така тенденція дістала відображення в Законі України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», яким були закладені конституційні передумови для звуження змісту та обсягу права особи на судовий захист на законодавчому рівні шляхом: звуження кола правовідносин, на які поширюється юрисдикція судів (ч. 2 ст. 124); запровадження законом обов'язкового досудового порядку врегулювання спору (ч. 4 ст. 124); звуження права особи на касаційне оскарження судового рішення, яке можливе лише у «визначених законом випадках» (п. 8 ч. 2 ст. 129).

На законодавчому рівні ця тенденція дістала відображення в новій редакції КАС України та інших законах України, в яких визначаються особливості судового захисту прав та інтересів окремих категорій осіб у процесі вирішення адміністративними судами спорів у сфері публічно-правових відносин, хоча відповідно до вимог ст. 3 цього КАС України порядок здійснення адміністративного судочинства має встановлюватись виключно Конституцією України, цим

Кодексом та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У сучасних умовах основними способами звуження змісту та обсягу конституційного права особи на судовий захист в адміністративному судочинстві, що порушують його суть, є встановлення на законодавчому рівні: особливого порядку оскарження та скасування рішень окремих суб'єктів владних повноважень, які не узгоджуються з відповідними положеннями Конституції та КАС України (закони України № 1402-VIII, № 1798-VIII); надмірно широкого кола суб'єктів владних повноважень, щодо актів яких не допускається зупинення їх дії та забороняється встановлювати для них обов'язку вчинити певні дії (частин 3-9 ст. 151 КАС України); досить широкого кола судових рішень, які не підлягають касаційному оскарженню (ч. 5 ст. 328 КАС України).

Принагідно треба зазначити, що положення відповідного змісту, які спрямовані на звуження змісту та обсягу права на судовий захист, містять також Господарський та Цивільний процесуальні кодекси, в яких встановлюється порядок здійснення господарського та цивільного судочинства. Тож виявлені проблеми законодавчого забезпечення конституційного права на судовий захист особи слід розглядати як своєрідні орієнтири вдосконалення чинного законодавства України, що встановлює порядок здійснення не тільки адміністративного, а й господарського та цивільного судочинства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
2. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX : станом на 19 квіт. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 10.08.2025).
3. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія. Київ : Юрид. фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
4. Загальна декларація прав людини : Декларація Орг. Об'єдн. Націй від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 № 2747-IV : станом на 8 серп. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 28.08.2025).

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за зверненнями жителів міста Жовті Води від 25.12.1997 № 9-зп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#Text>

8. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text> (дата звернення: 29.02.2024).

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України : Закон України від 21.08.2009 № 1616-VI : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-17#Text> (дата звернення: 06.10.2025).

10. Рішення Конституційного Суду України у справі про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України від 19.10.2009 № 26-рп/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v026p710-09#Text> (дата звернення: 02.09.2025).

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження : Закон від 13.05.2010 № 2181-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2181-VI>

12. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження» від 16.06.2011 № 5-рп/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-11/ed20150101#Text> (дата звернення: 12.02.2025).

13. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402 VIII : станом на 4 черв. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 28.08.2025).

14. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 № 1798-VIII : станом на 15 квіт. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text> (дата звернення: 06.10.2025).

15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.07.2024 у справі № 990/51/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120370729>

16. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів (Розділи 1-3) : Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text>

Стаття надійшла у редакцію: 13.08.2025

Стаття прийнята: 01.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ПРИРОДА ТА СУТНІСТЬ МАНІПУЛЮВАННЯ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Міма Ірина Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Навчально-наукового юридичного інституту
Державного університету економіки і технологій

У статті досліджується феномен правового маніпулювання як деструктивного явища, що проявляється в межах механізму правового регулювання суспільних відносин. Розкривається його природа, сутність, ключові ознаки, основні цілі та завдання, а також засоби, які надають цьому суспільному явищу специфічного правового характеру. Правове маніпулювання розглядається як форма психологічного впливу, у якій поєднуються правові, політичні та психологічні інструменти, спрямовані на викривлення справжнього змісту правових норм без формального порушення закону, але всупереч його духу. Визначається, що правове маніпулювання в механізмі правового регулювання суспільних відносин полягає у використанні правових норм і процедур не для досягнення справедливого правопорядку, а з метою реалізації приватних, політичних чи корпоративних інтересів, що спотворює призначення права як регулятора суспільних відносин. Особливу увагу приділено маніпуляції юридичними цілями та засобами в механізмі правового регулювання суспільних відносин. Також у порівняльному аспекті аналізується політико-правове маніпулювання, що дає змогу комплексно дослідити взаємодію правових, політичних і психологічних механізмів впливу на суспільну свідомість. Обґрунтовується його значення як методологічного інструменту для вивчення: а) юридичних засобів, прийомів і технік реалізації політичних маніпуляцій; б) впливу політичної кон'юнктури на саме право, включно з процесами правотворення, правозастосування й тлумачення правових норм. Автором акцентується, що практика правового маніпулювання руйнує засади справедливості, законності та принципи правової держави.

Ключові слова: маніпулювання, правове маніпулювання, правові процеси, правові засоби, психологічний вплив, психологічний феномен, правове регулювання, правова політика, правотворчість, реалізація права, правовий інтерес.

Mima Iryna. The nature and essence of manipulation as a legal category

The article examines the phenomenon of legal manipulation as a destructive phenomenon that manifests itself within the framework of the mechanism of legal regulation of social relations. Its nature, essence, key features, main goals and objectives, as well as the means that give this social phenomenon a specific legal character are revealed. Legal manipulation is considered as a form of psychological influence that combines legal, political and psychological tools aimed at distorting the true content of legal norms without formally violating the law, but contrary to its spirit. It is determined that legal manipulation in the mechanism of legal regulation of social relations consists in using legal norms and procedures not to achieve a just legal order, but to realize private, political or corporate interests, which distorts the purpose of law as a regulator of social relations. Special attention is paid to the manipulation of legal goals and means in the mechanism of legal regulation of social relations. Also, in the comparative aspect, political and legal manipulation is analyzed, which allows for a comprehensive study of the interaction of legal, political and psychological mechanisms of influence on public consciousness. Its significance as a methodological tool for studying: a) legal means, methods and techniques for implementing political manipulations; b) the influence of the political situation on the law itself, including the processes of law-making, law enforcement and interpretation of legal norms, is substantiated. The author emphasizes that the practice of legal manipulation destroys the principles of justice, legality and the principles of the rule of law.

Key words: manipulation, legal manipulation, legal processes, legal means, psychological influence, psychological phenomenon, legal regulation, legal policy, law-making, implementation of law, legal interest.

Постановка проблеми. Одним із ключових викликів сучасної правової системи є поширення практик правового маніпулювання, які знижують ефективність правового регулювання та підбивають довіру громадян до інститутів держави. Це явище особливо актуальне в умовах політичної нестабільності, турбулентності та слабкої правової культури. Визначення природи правового маніпулювання в контексті механізму правового регулювання є важливим для усвідомлення загроз, що постають перед суспільством і державою. У сучасному правовому полі дедалі частіше трапляються випадки, коли особа, не порушуючи формально юридичних норм, досягає результатів, що суперечать принципам справедливості, добросовісності та меті законодавства. Такі дії можуть бути зловживанням правом або правовим маніпулюванням. Хоча обидва явища мають спільну рису – використання правових інструментів із неправомірною метою, – вони суттєво відрізняються за своєю природою. Правова система містить низку об'єктивних і суб'єктивних чинників, які можуть спричиняти неправомірну або сумнівну з погляду добросовісності поведінку суб'єктів права. Одним із таких чинників є прогалина в праві, яка, залишаючи певні питання неврегульованими, створює простір для маніпулювання юридичними конструкціями. У межах цієї статті увага буде приділена розкриттю природи та сутності правового маніпулювання в механізмі правового регулювання суспільних відносин.

Актуальність. На сучасному етапі розвитку держав і державності важко уявити ефективне правове регулювання суспільних відносин без широкого арсеналу правових засобів, які використовують не лише для оптимізації внутрішніх суспільних процесів, а й для позиціонування держави на міжнародній арені. Геополітичні реалії роблять дедалі актуальнішими дискусії про правове маніпулювання як правову категорію, про позитивні та негативні риси цього політико-правового явища для держави та суспільства. Очевидним є нерозривний зв'язок між політичними й правовими інструментами, якими публічна влада

реалізує як стратегічні, так і тактичні цілі. Права й юридичні механізми стають основою для політичних рішень, при цьому правові норми, що затверджують владні органи, часто відображають політичні обставини, які сприяють їх ухваленню [1, с. 49–50].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Штучний поділ політичного і правового регулювання є застарілим та відірваним від реалій. Вітчизняна та зарубіжна когорта вчених досліджували, як зробити політику правовою, а сьогодні основна увага зосереджена на підвищенні ефективності використання юридичних засобів для політичного управління. Водночас маніпулювання як суспільне явище стало предметом психологічних, фінансових, економічних, політичних досліджень [2–6], при цьому правові засоби і механізми маніпулятивного впливу на суспільні процеси залишаються поза традиційними межами наукових досліджень та дискусій, що призводить до диспропорцій наукових досліджень природи, видів і форм маніпуляцій, а також применшує потенціал дослідження самого права та його значення в розвитку сучасного суспільства. Крім того, яким би всебічним не був аналіз маніпуляцій у політичній сфері, він все ж таки буде недостатньо повним та об'єктивним поза кореляцією з правовими інструментами маніпулятивного впливу.

Наразі визнано, що політична влада нерозривно пов'язана з юридичними механізмами, які використовують для її завоювання, утримання та реалізації. Для підвищення ефективності державного управління та зміцнення позицій на міжнародній арені важливо постійно вдосконалювати політико-правовий інструментарій. У світі, де лібералізація і демократизація моделей державного розвитку поєднуються з глобалізацією та жорсткою міжнародною конкуренцією, особливо важливим стає вплив на політико-правову свідомість і суспільні процеси.

Маніпулювання, зокрема через правові засоби, стало невід'ємним елементом політико-правового впливу на суспільні відносини. Важливо відзначити, що правові механізми маніпулятивного впливу на суспільні процеси залиша-

ються малодослідженими в наукових дискусіях, що обмежує повне розуміння їхнього потенціалу в контексті сучасного правового регулювання суспільних відносин та державного управління. З огляду на це, **метою статті** є висвітлення основних положень аналізу правового маніпулювання як правової категорії, що дасть змогу комплексно вивчити як правові механізми маніпуляцій, так і вплив політичної кон'юнктури на правотворчі та правореалізаційні процеси. Крім того, це дослідження допоможе більш глибоко зрозуміти, як політика та право взаємодіють для досягнення певних цілей у глобальному державо- та правотворчому просторі. **Методи дослідження.** Дослідження ґрунтоване на діалектичному, формально-догматичному, системному та порівняльно-правовому методах.

Основні результати дослідження. Під правовим маніпулюванням розуміється цілеспрямоване використання норм права та правових механізмів з формальним дотриманням закону, але зі спотворенням його мети, змісту та принципів [7, с. 35–36]. Таке маніпулювання спрямоване не на досягнення правомірного результату, а на легітимацію приватних, політичних або корпоративних інтересів. Упорядкування суспільних відносин здійснюється з використанням механізму правового регулювання суспільних відносин, тобто сукупністю юридичних засобів і способів, за допомогою яких норми права впливають на поведінку суб'єктів суспільних відносин. Основними елементами є: правові норми; правові факти; правовідносини; акти реалізації прав і обов'язків; юридична відповідальність. Механізм правового регулювання забезпечує впорядкування суспільних відносин відповідно до принципів права, як-от законність, справедливість, рівність, верховенство права.

Правове маніпулювання в механізмі правового регулювання суспільних відносин полягає у використанні правових норм і процедур не для досягнення справедливого правопорядку, а з метою реалізації приватних, політичних чи корпоративних інтересів, що спотворює призначення права як регулятора суспільних відносин. Правове маніпулювання харак-

теризується: формальною законністю (дії не порушують букву закону); прихованою вигодою або метою; використанням правових прогалин, колізій або складності права; ухиленням від соціальної відповідальності; суперечність принципам права (порушується справедливість, рівність, правова визначеність тощо); прихованою метою (зазвичай справжня мета не проголошується відкрито); цілеспрямованістю (це не випадкова помилка, а усвідомлене використання правових прогалин чи колізій) [8, с. 185–200].

Звертаючись безпосередньо до змісту правового маніпулювання, зазначимо, що сам термін «маніпуляція» має яскраво виражений психологічний контекст і трактується як один із найдавніших засобів досягнення цілей людської діяльності, як прагнення змінити сприйняття або поведінку інших людей за допомогою прихованої, обманної чи насильницької тактики [9, с. 154–155]. Також під маніпуляцією розуміють: 1) вид психологічного впливу, майстерне виконання якого веде до прихованого виникнення в іншого суб'єкта намірів, що не збігаються з його актуальними бажаннями; 2) вид психологічного впливу, за допомогою якого майстерність маніпулятора використовують для прихованого впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, стосунків чи установок, які не збігаються з тими, що є в адресата в цей момент; 3) вид психологічного впливу, спрямованого на неявне спонукання іншого до здійснення певних маніпуляторів дій [10, с. 69–73]. Усі наведені визначення ґрунтуються на властивій для маніпуляції ознаці психологічного впливу; ставлення до маніпулятора як до засобу досягнення власних цілей та отримання власного, одностороннього виграшу; прихований характер впливу та використання психологічних прийомів, що дозволяють грати на слабкостях об'єкта маніпуляції.

Психологічний вплив притаманний будь-якій з форм маніпуляції, яка і є різновидом комунікативної практики та практики взаємодії (communicative and interactional practice), за якої маніпулятор здійснює контроль над іншими

людьми, як правило, проти їх волі і всупереч їх інтересам [11, с. 119–120]. Маніпуляцію можна розглядати через призму зловживання владою (*abuse of power*), за такої маніпуляції вчиняється незаконна дія за якої маніпулятори змушують інших людей вірити в що-небудь або робити те, що насправді вигідно лише маніпулятору й не збігається з інтересами маніпульованого. Проте маніпуляцію, як форму неправомірного впливу (*illegitimate influence*) на поведінку людей, слід відрізнити від правомірного переконання (*legitimate persuasion*). Ключова відмінність між двома означеними формами впливу полягає в тому, що у випадку з правомірним переконанням суб'єкт вільний у виборі своїх переконань та вчинків залежно від того, чи згоден він із запропонованою аргументацією, чи ні. У випадку ж з неправомірним маніпулюванням суб'єктам відводиться лише пасивна роль – вони жертви маніпуляції і не здатні зрозуміти справжніх намірів маніпулятора або усвідомити реальні наслідки переконань або дій, що нав'язуються [12, с. 88–90].

У будь-якому разі маніпулятивні технології нерозривно пов'язані з обігом інформації в суспільстві, спрямованістю та специфікою освітніх процесів [13, с. 309] та багато в чому залежать від соціального середовища чи соціокультурного поля, у межах якого здійснюється вплив на конкретну особистість, соціальну групу чи суспільство загалом. Використання об'єкта інформаційного впливу як засобу для досягнення певних цілей суб'єкта впливу є основним критерієм маніпуляції, який, своєю чергою, визначає інші ознаки аналізованого явища – прихований характер впливу, психологічну обробку адресата інформації, оптимальні обставини способу і час подання інформації тощо [14, с. 361–362].

Правове маніпулювання – це використання норм права або правових механізмів у спосіб, який формально відповідає закону, але фактично суперечить його духу, меті чи принципам справедливості. Тобто, це спосіб досягнення неправомірної або неетичної мети через юридично допустимі засоби. Правове маніпулювання не завжди передбачає пряме пору-

шення норм. Воно полягає у використанні «букви закону» для досягнення цілей, що суперечать його «духу», тобто загальній меті правового регулювання. Здебільшого такий підхід часто називають «обхід закону».

Правове маніпулювання на законодавчому рівні притаманне механізму правового регулювання майже всіх політичних процесів і технологій – від організації та проведення виборів, застосування виборчих процедур і прийомів, способів ведення передвиборчої агітації та взаємодії з електоратом, до парламентських дебатів, формування коаліцій, політичних союзів та організацій, а також розробки стратегій і тактик у міжнародних відносинах, укладання та виконання міжнародних угод тощо [15, с. 60–61]. Так, під правовим маніпулюванням пропонуємо розуміти спосіб впливу на суспільні відносини правовими засобами, що є прагненням змінити сприйняття чи поведінку людей за допомогою прихованої, обманної чи насильницької тактики чи стратегії.

Аналізуючи маніпулювання як правову категорію, можна визначити такі його ознаки:

1) це форма психологічного впливу на суспільні відносини з використанням правових засобів, технологій та інструментів. Недооцінка психологічних аспектів управлінських процесів, певних когнітивних спотворень, як і дисфункціональних схильностей різних категорій суб'єктів суспільних відносин [16, с. 127–135], не дає змоги ефективно маніпулювати свідомістю та інтересами громадян, окремих соціальних груп та суспільства загалом;

2) об'єкти правового маніпулювання використовують його суб'єктів лише як засіб досягнення власних правових цілей, навіть якщо результат маніпуляційного впливу, за певного збігу обставин, може збігатися зі справжніми інтересами та потребами тих, що маніпулюються [17, с. 25–33];

3) правове маніпулювання має прихований, неявний характер. При цьому об'єкти маніпуляцій не усвідомлюють (або не повністю усвідомлюють) як сам факт маніпуляції, так і напрям, результат, кінцеву мету маніпуляції. Натомість прямий обман чи відверта брехня не визнається

маніпулюванням. Насильницька ж тактика або стратегія, зазначена у визначенні правової маніпуляції та використувана її суб'єктами, також передбачає залишення об'єктів маніпуляції в невіданні щодо справжніх цілей і задумів суб'єктів маніпуляції, навіть якщо зміна настроїв та очікувань у суспільстві, самих способів регулювання відносин у суспільстві спирається на використання таких юридичних засобів, як посилення покарань, поширення заборон, використання інших імперативних методів впливу, що саме і розуміється під насильницькою тактикою і стратегією [18, с. 55–60]. Крім того, насильницька тактика передбачає нав'язування певних шаблонів поведінки, стереотипів, соціальних міфів тощо;

4) правове маніпулювання активно використовує настрої та очікування населення (суб'єктів, що маніпулюються), його потреби та запити для обрання тактики маніпулятивного впливу, його стратегії та тих засобів, які оптимально вписуються в структуру суспільних відносин, що склалася в конкретній сфері взаємовідносин [19, с. 272–273];

5) правове маніпулювання здійснюється переважно органами / структурами чи окремими суб'єктами публічної влади, наділеними адміністративно-розпорядчими, правотворчими, правозастосовними чи іншими владними повноваженнями;

6) правове маніпулювання – це правомірна діяльність, незважаючи на те, що найчастіше поведінку суб'єкта маніпулювання не можна назвати етичною та відповідною моральним критеріям, затвердженням на цей момент у суспільстві [20, с. 53–59].

Маніпулятивні технології націлені, насамперед, на вже сформовані в людині стереотипи мислення, поведінкові настанови, світогляд, систему цінностей, упевдженн тощо. Так, можемо виокремити три основні складники маніпулятивного впливу будь-якого виду – дискурс, когнітивну діяльність та комунікацію в межах певного соціокультурного поля, які й визначають використання маніпуляцій у різних сферах суспільних відносин із застосуванням різних витончених технологій [21, с. 209–210]. Зазначимо, що правове маніпулювання належить до дій,

які спрямовані на обхід або використання недоліків правової системи для досягнення певної мети, часто з метою отримання неправомірної вигоди або уникнення відповідальності. Це може містити використання прогалин у законодавстві, двозначності термінів або маніпулювання юридичними процедурами.

Метою правового маніпулювання є задоволення інтересів суб'єктів публічної влади (суб'єктів маніпулятивного впливу), що полягають у завоюванні, утриманні та реалізації політичної влади завдяки та на шкоду інтересам інших учасників суспільних відносин, що є об'єктами маніпуляцій [22]. Для досягнення означеної мети правове маніпулювання: створює потрібну атмосферу або психологічний клімат у суспільстві; формує чи змінює сприйняття / ставлення в суспільстві до певних суб'єктів, фактів, процесів тощо; забезпечує контроль чи полегшує управління будь-якими процесами; захищає сформовану систему цінностей, ідеологію, перебіг подій, конкретних суб'єктів тощо; встановлює домінування в будь-якій сфері; формує необхідні відносини з об'єктами маніпуляції або отримує від них необхідну інформацію; доносить конкретну інформацію до співрозмовників, забезпечує впровадження у свідомість певної ідеології, концепції тощо.

Правове маніпулювання використовує широкий спектр правових, а також психологічних інструментів: від інформаційного та пропагандистського впливу, політичних заяв, рішень до суто юридичних засобів [23, с. 7–15]. Зокрема, до юридичних засобів правового впливу вважаємо за доцільне зарахувати: 1) нормативно-правові акти, які видаються будь-якими компетентними органами – суб'єктами публічної влади; 2) правореалізаційні акти, серед яких особливе місце посідають акти застосування права (правозастосовна діяльність, реалізована владними суб'єктами, дозволяє врегульовувати, координувати суспільні відносини в потрібному об'єкті маніпуляції руслі без використання особливих інформаційних та матеріальних ресурсів через дію субординаційних процесів, властивих вертикалі влади); 3) акти тлумачення

права, серед яких насамперед слід виділяти акти офіційного, професійного та наукового тлумачення права.

Особливе місце серед юридичних засобів, що широко використовують при здійсненні правових маніпуляцій, належить юридичним стимулам (суб'єктивні права, пільги, заохочення, премії, дозволи, привілеї, імунітети тощо) та обмеженням (юридичні обов'язки, заборони, штрафи, відповідальність тощо) правового регулювання чи навіть правові режими, які сприяють задоволенню інтересів суб'єктів маніпуляцій.

Висновки. Правове маніпулювання ґрунтується на психологічному впливу, у якій інтегруються політичні, правові та психологічні інструменти. Воно здатне трансформувати уявлення про політико-правову реальність, під-

мінюючи об'єктивні суспільні інтереси суб'єктивними інтересами маніпулятора.

Правове маніпулювання – це об'єктивна реальність сучасного правового регулювання, сутність якого полягає у свідомому спотворенні механізмів правового регулювання задля досягнення приватної вигоди. Особливої уваги потребує феномен маніпулювання юридичними цілями та засобами. У таких умовах право втрачає свою ключову функцію забезпечення справедливості та перетворюється на інструмент легітимації вигідного, але часто несправедливого порядку. Це руйнує основоположні принципи права – законність, рівність, справедливість і верховенство права – та становить серйозну загрозу не лише ефективності правозастосування, а й самому існуванню правової держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мазьняк Р. Політичне маніпулювання: теоретико-методологічний аналіз поняття. *Науковий журнал «Політикус»*. Одеса, 2021. Вип. 5. С. 48–52. URL: http://politicus.od.ua/5_2021/8.pdf (дата звернення: 21.07.2025).
2. Гуменюк О. Є. Психологія впливу : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2003. 304 с. URL: https://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/7210/1/Oxana2003_Vplyv_2003.pdf (дата звернення: 12.07.2025).
3. Денисюк Ж.З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. Київ, 2021. Том 32 (71). № 2. С. 46–51. DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/08> (дата звернення: 12.07.2025).
4. Поліщук І.О., Рум'янцева С.В. Політичне маніпулювання: сутність та проблема його обмеження. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2013. № 2. С. 199–206. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5306> (дата звернення: 17.07.2025).
5. Мартиненко І. О. Сучасні медіа-маніпуляції: механізми та інструменти протидії. Вінниця, 2021. 79 с. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/49_2023/25.pdf (дата звернення: 17.07.2025).
6. Березюк С. В., Пронько Л. М., Годя О. О. Основні чинники формування поведінки людини у суспільстві. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. Вінниця. 2023. № 4 (66). С. 94–109. DOI: <https://doi.org/10.37128/2411-4413-2023-4-7> (дата звернення: 27.07.2025).
7. Крикун В. Поняття «маніпулювання»: сутність та контексти. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. Харків, 2022. Том 2 (53). С. 34–45. URL: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.53.258162> (дата звернення: 21.07.2025).
8. Ben-Shahar, Omri, and Ariel Porat. *Personalized Law: Different Rules for Different People*. New York, 2021. 242 p.; online edn, Oxford Academic, 17 June 2021. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780197522813.003.0012> (дата звернення: 16.07.2025).
9. Marcin Konieczny. Manipulacja, perswazja i socjotechnika jako formy wywierania wpływu. *Studia Prawnicze. rozprawy i Materiały*. 2023. № 2 (33). P. 153–177. URL: <https://sp.ka.edu.pl/numery/2023-2/studia-prawnicze-rim-2023-2-konieczny.pdf> DOI: 10.48269/2451-0807-sp-2023-2-00 (дата звернення: 18.07.2025).

10. Jerzy Stelmach. *Sztuka manipulacji*. Warszawa : Wolter Kluwer, 2018. 120 p.
11. Konieczny M. Manipulacja przekazem informacji na przykładzie działania polskich organów ścigania. *Roczniki Administracji i Prawa*. 2022. 4 (XXII). P. 117–127. URL: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0016.3371> (дата звернення: 18.07.2025).
12. Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування. Київ : «Хай-Тек Прес», 2010. 624 с.
13. Ушкало К. Взаємозв'язок маніпулятивних технологій та зацікавлених груп у сучасному інформаційному суспільстві у контексті теорії А. Бентлі. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Львів, 2023. Вип. 48. с. 307–313. URL: DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.38> (дата звернення: 10.07.2025).
14. Teun A. van Dijk. Discourse and Manipulation. *Discourse and Society*. 2006. 17(3). P. 359–383. URL: <https://doi.org/10.1177/0957926506060250> (дата звернення: 10.07.2025).
15. Paulo N., Bubnitz C. Pow(d)er to the People? Voter Manipulation, Legitimacy, and the Relevance of Moral Psychology for Democratic Theory. *Neuroethics*. 2019. Vol. 12(1). P. 55–71. URL: <http://dx.doi.org/10.1007/s12152-016-9266-7> (дата звернення: 10.07.2025).
16. Татенко В. О. Соціальна психологія впливу : монографія. Київ : Міленіум, 2008. 216 с.
17. Jongepier Fleur and Klenk Michael. Online Manipulation: Charting the Field. *The Philosophy of Online Manipulation*, edited by Fleur Jongepier and Michael Klenk. Routledge: New York, 2022. P. 15–49. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/57070/1/9781000603583.pdf> (дата звернення: 22.07.2025).
18. Sinclair G.F. To Reform the World: International Organizations and the Making of Modern States. Oxford: Oxford University Press, 2017. 368 p.
19. Мазеньяк Р. Політичне маніпулювання як предмет досліджень в українській політичній науці. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. Львів, 2023. Вип. 48, С. 268–275. DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.33> (дата звернення: 10.07.2025).
20. Barnhill Anne. How philosophy might contribute to the practical ethics of online manipulation. *The Philosophy of Online Manipulation*, edited by Fleur Jongepier and Michael Klenk. Routledge: New York, 2022. P. 49–72. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/57070/1/9781000603583.pdf> (дата звернення: 22.07.2025).
21. Cabrejas-Penuelas A.B. Manipulation as an Ideological Tool in the Political Genre of Parliamentary Discourses. *Pragmatics*. 2017. Vol. 27(2). P. 207–234. URL: <http://dx.doi.org/10.1075/prag.27.2.02cab> (дата звернення: 10.07.2025).
22. Vedansh Singh. Impact of manipulating the law for personal gains. Jagran Lakecity University, Bhopal. *Pleaders*. August 26, 2021. URL: <https://blog.ipleaders.in/impact-manipulating-law-personal-gains/#Introduction> (дата звернення: 16.07.2025).
23. Shlomo Cohen. The Concept and Ethics of Manipulation. Ben-Gurion University of the Negev, Israel. 2025. 251 p. <https://doi.org/10.1017/9781009443432> (дата звернення: 16.07.2025).

Стаття надійшла в редакцію: 23.08.2025

Стаття прийнята: 04.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 342.9:342.7

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.14>

ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Чепкова Катерина Олександрівна,

кандидат юридичних наук,
докторант науково-організаційного відділу
Військового інституту
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Герасимчук Лідія Вікторівна,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ

Діти є тією категорією цивільного населення, яка потребує найбільше уваги та турботи зі сторони суспільства та держави в особі уповноважених суб'єктів публічної адміністрації в будь-який час. Першочергово обов'язок виховання, піклування та захисту дітей покладено на батьків кожної дитини. Однак є категорії дітей, у яких у зв'язку із певними життєвими обставинами або взагалі відсутні батьки, або батьки не виконують належним чином свої батьківські обов'язки. Йдеться про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Зазначені категорії дітей набувають особливого захисту і допомоги з боку держави. Авторами статті здійснено акцент на сформованому вітчизняному законодавстві у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У статті проаналізовано діяльність суб'єктів публічної адміністрації, до компетенції яких віднесено здійснення захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Проаналізовано зміну державної публічної політики щодо забезпечення переходу виключно до сімейної форми виховання для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

У період збройного конфлікту держава несе підвищену відповідальність за дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Для забезпечення їх безпекового середовища держава повинна формувати додаткові механізми відповідно до ситуацій, які виникають під час збройного конфлікту. Одним із прикладів є сформований Кабінетом Міністрів України у 2023 році адміністративно-правовий механізм тимчасового переміщення (евакуації) дітей, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну. Авторами статті здійснено аналіз запропонованого механізму, суб'єктів його реалізації, а також проблемних питань, які виникають у процесі його реалізації.

Ключові слова: дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, суб'єкти публічної адміністрації, інструменти публічного адміністрування, збройний конфлікт.

Chepkova Kateryna, Herasymchuk Lidiia. Protection of the rights of orphans and children deprived of parental care during armed conflict: the Ukrainian context

Children are undoubtedly the most vulnerable segment of the civilian population, requiring the utmost attention and care from society and the state, represented by authorized public administration entities. The primary responsibility for raising, caring for, and protecting children lies with each child's parents. However, due to certain life circumstances, there is a category of children who either have no parents at all or whose parents do not properly fulfill their parental responsibilities – orphans and children deprived of parental care. These categories of children receive special protection and assistance from the state. The authors of the article focus on the existing domestic legislation in the field of protecting the rights of orphans and children deprived of parental care. This includes public administration entities whose competence includes the protection of the rights of orphans and children deprived of parental care. The article analyzes changes in state public policy regarding the provision of exclusively family-based care for orphans and children deprived of parental care.

During armed conflict, the state has a heightened responsibility for orphans and children deprived of parental care. To ensure their safety, the state must develop additional mechanisms in response to situations that arise during armed conflict. One example is the administrative and legal mechanism for the temporary relocation (evacuation) of children who live in or are enrolled in institutions of various types, forms of ownership, and subordination for round-the-clock stay, and their return to their place of permanent residence (stay), and in the case of departure from Ukraine to Ukraine. The authors of the article analyze the proposed mechanism, the subjects of its implementation, as well as the problematic issues that arise in the process of its implementation.

Key words: orphaned child, child deprived of parental care, public administration entities, public administration instruments, armed conflict.

Загально усталеними правилами є те, що обов'язок виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний та моральний розвиток, забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти покладений на батьків дитини (ст. 150 Сімейного кодексу України [1]). Державі відведена контролююча роль (ст. 152 Сімейного кодексу України).

Однак життя далеко не завжди розвивається за загальновизнаними правилами і, на превеликий жаль, існують ситуації, коли батьки з тих чи інших обставин не можуть виконувати взагалі або частково свої батьківські обов'язки. У випадку, коли батьки не виконують належним чином свої батьківські обов'язки, українським законодавством передбачено два алгоритми дій: 1) відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 Сімейного кодексу України); 2) позбавлення батьківських прав (ст. 164 Сімейного кодексу України).

У таких ситуаціях усі обов'язки стосовно дитини покладаються на державу в особі уповноважених органів (ст. 52 Конституції України [2], ст. 5 Сімейного кодексу України, ст. 25 Закону Укра-

їни «Про охорону дитинства» [3], Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [4] тощо).

За таких обставин українським законодавством передбачено два правових статуси: дитина-сирота та дитина, позбавлена батьківського піклування.

Можна впевнено констатувати, що в Україні напрацьоване законодавство щодо захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, структура якого виглядає таким чином (за основу взято принцип від актів вищої юридичної сили до актів нижчої юридичної сили): I – Конституція України; II – Сімейний кодекс України; закони України «Про охорону дитинства», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» [5], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»; III – постанови Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» [6], «Деякі

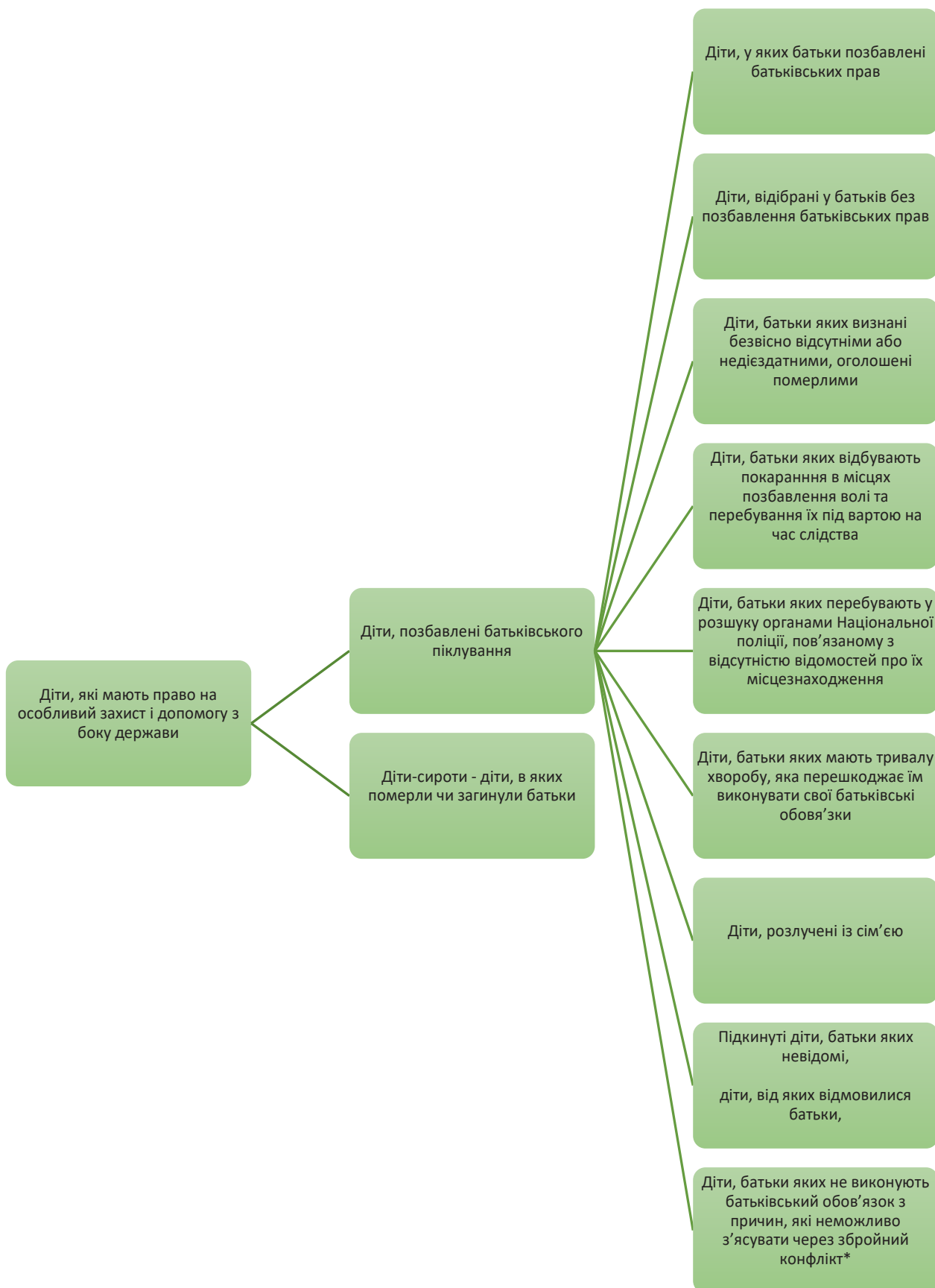

Рис. 1. Діти, які мають право на особливий захист і допомогу з боку держави

* перебування батьків на тимчасово окупованій території України, в районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях

питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю» [7] тощо.

В Україні наявна розгалужена система суб'єктів публічної адміністрації, до компетенції яких віднесено здійснення захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Кабінет Міністрів України, Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство освіти і науки України, Державна служба України у справах дітей, Національна соціальна сервісна служба України, місцеві державні адміністрації тощо. На період дії правового режиму воєнного стану активну роль відіграють військові адміністрації.

Станом на кінець 2024 року в Україні на первинному обліку перебуває 61932 дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування [8].

Українським законодавством передбачені форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які можна поділити на дві групи: I – сімейна форма виховання: 1) усиновлення¹; 2) встановлення опіки, піклування²; 3) передача до прийомної сім'ї³; 4) дитячих будинків сімейного типу⁴;

¹ Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду.

² Опіка (дитина віком від 0 до 14 років) та піклування (дитина віком 14–18 років) – влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ї громадян України, які перебувають переважно у сімейних, родинних відносинах з цими дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення їх виховання, освіти, розвитку і захисту їхніх прав та інтересів.

³ Приймозна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

⁴ Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Загальна кількість дітей, включаючи рідних, у такій сім'ї не може перевищувати десяти осіб.

5) патронат над дітьми⁵; II – інституційна форма виховання: 1) дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усіх типів і форм власності⁶; 2) дитячий будинок-інтернат⁷ тощо.

Державна політика України у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, перебуває в процесі реформування, основною метою якого є забезпечення кожній дитині сімейної форми виховання. Так, у 2023 році Урядом України створено Координаційний центр з розвитку сімейного виховання та догляду дітей [9], який є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України, що створений для забезпечення узгодження дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій з питань підготовки і проведення заходів загальнодержавного значення з метою швидкого та ефективного розроблення і виконання Національного плану сімейного виховання та догляду дітей в Україні і програм з розвитку сімейного виховання дітей.

Наступним кроком, який здійснив Уряд України в цьому напрямі, було схвалення

⁵ Патронат над дитиною – це тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини у сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

⁶ Дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усіх типів і форм власності (далі – інтернатні заклади) – навчальні заклади, що забезпечують дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, умови для проживання, різнобічного розвитку, виховання, здобуття освіти, професійної орієнтації та підготовки, готують дітей до самостійного життя.

⁷ Дитячий будинок-інтернат – стаціонарна соціально-медична установа, призначена для тимчасового (до шести місяців) або постійного (понад шість місяців) перебування або проживання дітей з інвалідністю віком від 4 до 18 років (далі – вихованці) та осіб з інвалідністю віком до 35 років (далі – підопічні) з порушеннями фізичного, інтелектуального розвитку та психічними розладами, які за станом здоров'я потребують стороннього догляду, побутового обслуговування, медичної допомоги, освітніх послуг, комплексу реабілітаційних заходів і згідно з медичним висновком не мають протипоказань для перебування в зазначеній установі незалежно від наявності осіб, зобов'язаних згідно із законом їх утримувати.

Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання у сімейному оточенні на 2024–2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024–2026 роки з її реалізації [10]. У вказаному програмному документі публічної політики закріплено пріоритет забезпечення найкращих інтересів кожної дитини через зростання у сімейному оточенні як ключове завдання державної політики, що має велике значення для збереження та розвитку людського капіталу України.

У цьому напрямі також застосована діджиталізація. Так, 15 травня 2024 року Міністерство соціальної політики України спільно з Координаційним центром з розвитку сімейного виховання та догляду дітей запустило Єдину державну платформу про усиновлення та сімейні форми виховання [11]. Така онлайн-платформа містить усю необхідну інформацію та ресурси, що стосуються усиновлення і влаштування дітей у сімейні форми виховання.

У період збройного конфлікту держава несе підвищену відповідальність за дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Для забезпечення їх безпекового середовища держава повинна формувати додаткові механізми відповідно до ситуацій, які виникають під час збройного конфлікту. Одним із прикладів є сформований Кабінетом Міністрів України у 2023 році адміністративно-правовий механізм тимчасового переміщення (евакуації) дітей, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну [12].

Метою зазначеного механізму є забезпечення безпекового середовища для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (далі – діти), під час збройного конфлікту шляхом евакуації дітей та їх розміщення, належного догляду та виховання на території, віддаленій від території, де можливі або вже ведуться активні бойові дії.

Під дію цього механізму підпадають заклади інституційної форми виховання

(далі – заклади)⁸. Фінансовий складник реалізації механізму покладений на засновника закладу.

Першочерговим кроком, з якого можливий початок реалізації механізму, є здійснення оцінки стану безпеки перебування дітей, яку проводять обласні, Київська міська військові адміністрації у взаємодії з районними військовими адміністраціями, виконавчими органами сільських, селищних, міських рад (військовими адміністраціями населених пунктів) за місцем постійного розташування закладів (враховують інформацію про можливі бойові дії, про тривалу відсутність електричної енергії та опалення, відстань до суб'єктів господарювання, що мають велике значення для національної економіки і оборони держави, відстань до державного кордону України з Російською Федерацією, Республікою Білорусь та тимчасово окупованими територіями, наявність у закладу захисних споруд цивільного захисту).

Якщо за результатами оцінки стану безпеки виявлено потребу у здійсненні евакуації дітей із закладів обласні, Київська міська військові адміністрації повідомляють керівника закладу про таку необхідність із визначенням строку її здійснення. Одночасно повідомляють і територіальні органи Національної поліції для забезпечення супроводу та вжиття

⁸ Будинки дитини (зокрема, спеціалізовані), центри медичної реабілітації та паліативної допомоги дітям; заклади дошкільної та загальної середньої освіти (зокрема, дитячі будинки, санаторні, спеціальні заклади загальної середньої освіти, заклади спеціалізованої освіти із пансіонами (інтернатами) в їх складі); малі групові будинки; притулки для дітей, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, центри соціальної підтримки дітей і сімей, стаціонарні служби (відділення) центрів соціальних служб, що здійснюють соціально-психологічну реабілітацію дітей, стаціонарні служби (відділення) соціально-психологічної реабілітації дітей (надання послуг із соціально-психологічної реабілітації дітям, які перебувають у складних життєвих обставинах) центрів надання соціальних послуг; школи та професійні училища соціальної реабілітації; дитячі будинки-інтернати системи соціального захисту населення; психоневрологічні інтернати; відділення стаціонарного догляду територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг); відділення надання соціальних послуг в умовах цілодобового перебування/проживання центрів надання соціальних послуг; в яких передбачено проживання або цілодобове перебування дітей.

заходів до організації безпеки дітей за маршрутом переміщення.

У тому числі до компетенції обласних, Київської міської військових адміністрацій за місцем розташування закладу віднесено завдання здійснення пошуку закладу, до якого будуть евакуйовані діти. У разі переміщення в іншу область Національна соціальна сервісна служба України, Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, Міністерство молоді та спорту України, Міністерство культури та стратегічної комунікації України визначають обласну, Київську міську військову адміністрацію або заклад державної форми власності, що забезпечує розміщення таких дітей.

У кожному закладі повинен бути затверджений план евакуації дітей, який погоджується з обласними, Київською міською військовими адміністраціями, що переглядається щоквартально. Кожен план евакуації містить маршрут переміщення, що узгоджується з територіальними органами Національної поліції та у разі, коли маршрут пролягає через території, де ведуться активні бойові дії, з Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України та територіальними органами Державної служби України з надзвичайних ситуацій.

Варто відзначити, що ключова роль у вказаному механізмі відведена керівнику закладу, який відповідає за:

- життя і здоров'я дітей та виконує повноваження їх законного представника;
- підготовку дітей до переміщення;
- виконання плану евакуації;
- видання наказу про тимчасове переміщення дітей із затвердженням списків дітей, які є невід'ємною частиною наказу;
- надання копії наказу і списків дітей до служби у справах дітей, структурному підрозділу з питань соціального захисту населення, охорони здоров'я, освіти обласної, Київської міської військової адміністрації;
- видання наказу про організацію роботи супроводжуваних осіб із визначен-

ням відповідальності кожної супроводжуваної особи за конкретних дітей та графіки їх ротації (взаємозамінності);

- повідомлення протягом п'яти робочих днів про прибуття до нового місця проживання службу у справах дітей за місцем постійного розташування закладу та за новим місцем знаходження;

- звернення протягом семи робочих днів із заявою (щодо малолітніх дітей, недієздатних осіб, осіб, дієздатність яких обмежена) до структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районних, районних у м. Києві військових адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад, уповноваженої особи виконавчого органу сільської, селищної, міської ради або центру надання адміністративних послуг за місцем перебування для взяття дітей на облік внутрішньо переміщених осіб;

- надання допомоги неповнолітнім дітям у поданні ними заяви до відповідних органів для взяття на облік внутрішньо переміщених осіб тощо.

Затверджений механізм передбачає можливість евакуації дітей за межі України. В такій ситуації керівник закладу повинен отримати запрошення від організації, яка готова та має змогу прийняти дітей. Після чого керівник закладу повинен отримати погодження обласної, Київської міської військової адміністрації за місцем постійного розташування закладу та Національної соціальної сервісної служби. Вищевказані документи є необхідними для перетину державного кордону [13].

Після прибуття до іншої держави керівник закладу протягом семи робочих днів зобов'язаний звернутися до закордонної дипломатичної установи України у державі тимчасового перебування для взяття дітей та супроводжуваних осіб на тимчасовий консульський облік.

Повернення дітей відбувається на підставі клопотання засновника закладу/керівника закладу/керівника служби у справах дітей, структурного підрозділу з питань соціального захисту населення, охорони здоров'я, освіти і науки обласної, Київської міської військової адміністрації залежно від підпорядкування (сфери

управління) закладу за місцем його постійного розташування або звернення дитини про бажання повернутися в Україну до обласної, Київської міської військової адміністрації за постійним місцем знаходження закладу. Після чого обласна, Київська міська військова адміністрація видає розпорядження про доцільність повернення дітей. На підставі такого розпорядження керівник закладу видає наказ про організацію повернення дітей.

Після прибуття дітей на територію України керівник закладу протягом одного робочого дня повідомляє службу у справах дітей, структурний підрозділ з питань соціального захисту населення, охорони здоров'я, освіти обласної, Київської міської військової адміністрації за місцем постійного розташування закладу про прибуття дітей та надає списки дітей, які повернулися. Вказані структурні підрозділи протягом трьох робочих днів перевіряють списки дітей, які були переміщені, та списки дітей, які повернулися.

Крім того, механізм передбачає реінтеграцію дітей у суспільне життя після повернення. Державна служба у справах дітей після отримання інформації про повернення дітей утворює і координує роботу міжвідомчої команди реінтеграції для планування та координації заходів, спрямованих на реінтеграцію дітей у суспільне життя. Для кожної дитини міжвідомчою командою реінтеграції розробляється, затверджується і виконується індивідуальний план на три місяці.

4811 дітей із закладів інтернатного типу за рішенням Кабінету Міністрів України тимчасово евакуювали до 19 країн Європи: Польщі, Німеччини, Італії, Туреччини, Австрії, Румунії, Швейцарії, Іспанії, Нідерландів, Чехії, Литви, Словаччини, Ізраїлю, Франції, Словенії, Швеції, Угорщини, Греції, Хорватії [14].

Представники обласних служб у справах дітей відстежують долю кожної дитини за кордоном, спілкуються з міжнародними партнерами. Протягом 2024–2025 років були здійснені моніторингові візити до низки країн, куди були евакуйовані діти у складі закладів. Зокрема, до таких: Туреччина – оцінили потреби 230 дітей, до України повернули 201 дитину; Польща – оцінили потреби

746 дітей, повернули до України 15; Італія – оцінили потреби 28 дітей, повернули 20; Австрія – оцінили потреби 190 дітей, повернуті до України 139; Швейцарія – оцінили потреби 89 дітей, повернули 81; Литва – оцінили потреби 38 дітей, одну дитину повернули до України [15].

При цьому із практики Державної служби у справах дітей витікає, що виникають проблемні питання під час повернення дітей з іноземних держав [16]. Для прикладу, ювенальний суд Брешії (Італія) у серпні 2024 року виніс рішення про залишення українських дітей в Італії без обмеження строку. Українське консульство здійснило запит про повернення українських дітей. Однак опікуни 34 дітей, які проживають в муніципалітеті Брешії, звернулися за міжнародним захистом для дітей у зв'язку із тим, що збройний конфлікт продовжується та ймовірно повернення дітей може нести для них небезпеку. Ювенальний суд Брешії визнав наявну загрозу для життя і здоров'я українських дітей у разі їх повернення в Україну та зайняв позицію, що українські діти прибули до їхнього регіону єдиною групою (57 дітей у супроводі відповідальних осіб), тому і повертатися будуть теж єдиною групою [17].

Таким чином, можна констатувати таке. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають право на особливий захист і допомогу з боку держави. Збройний конфлікт формує нові виклики як для держави загалом, так і у сфері захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Українським Урядом сформований один із механізмів захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – тимчасове переміщення (евакуація) дітей, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування та їх повернення. До реалізації вказаного вище механізму залучена низка суб'єктів публічної адміністрації, серед яких: Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство внутрішніх справ України,

Міністерство оборони України, Державна служба України у справах дітей, Національна соціальна сервісна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій тощо. Особливе місце відведено військовим адміністраціям, оскільки до їх компетенції віднесено здійснення постійного моніторингу безпекової ситуації, обліку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, організації проведення тимчасового переміщення (евакуації) як у межах однієї адміністративно-територіальної

одиниці, так і за її межі, в тому числі і за межі України, та ін. Безпосередня відповідальність за життя і здоров'я дітей, організація тимчасового переміщення (евакуації) дітей покладається на керівників закладів.

У рамках зазначеного механізму вже були тимчасово переміщені (евакуйовані) діти. Однак виникають і проблемні питання, такі як повернення українських дітей із-за кордону. В цьому напрямі активно здійснюється робота Державної служби України у справах дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сімейний кодекс України : Кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#n1326>.
2. Конституція України : Основний Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
4. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text>.
5. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 № 20/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80/ed20230803#Text>.
6. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 р. № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#n135>.
7. Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 800. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF#n146>.
8. Публічний звіт Голови Державної служби у справах дітей про підсумки діяльності за 2024 рік. URL: <https://children.gov.ua/sites/default/files/2025-07/%D0%9F%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%94%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%BC%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%81%D1%83%D0%BC%D0%BA%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%8F%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D0%A1%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B1%D0%B8%D0%B7%D0%B0%202024%20%D1%80%D1%96%D0%BA.pdf>.
9. Про утворення Координаційного центру з розвитку сімейного виховання та догляду дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 26 травня 2023 р. № 538. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/538-2023-%D0%BF#Text>.
10. Про схвалення Стратегії забезпечення права кожної дитини в Україні на зростання в сімейному оточенні на 2024–2028 роки та затвердження операційного плану заходів на 2024–2026 роки з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 2024 р. № 1201-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-2024-%D1%80#Text>.
11. Єдина державна платформа про усиновлення та сімейні форми виховання. URL: <https://www.dity.gov.ua/uk>.

12. Порядок тимчасового переміщення (евакуації) дітей та осіб, які проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, та їх повернення за місцем постійного проживання (перебування), а в разі виїзду за межі України – в Україну : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 червня 2023 № 546. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2023-%D0%BF#Text>.

13. Правила перетинання державного кордону громадянами України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 р. № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text>.

14. Третина евакуйованих українських дітей-сиріт залишається за кордоном: чому їх не повертають. URL: <https://zmina.info/news/tretyna-evakujovanyh-ukrayinskyh-ditej-syrit-zalyshayutsya-za-kordonom-chomu-yih-ne-povertayut/#:~:text=%D0%94%D1%96%D1%82%D0%B5%D0%B9%20%D1%96%D0%B7%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%B2%20%D1%96%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%82%D0%B8%D0%BF%D1%83%20%D0%B7%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%85%20%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%B9,%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%87%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8%2C%20%D0%86%D0%B7%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BB%D1%8E%2C%20%D0%A4%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%97%2C%20%D0%A1%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%96%D1%97%2C%20%D0%A8%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%2C%20%D0%A3%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%89%D0%B8%D0%BD%D0%B8%2C%20%D0%93%D1%80%D0%B5%D1%86%D1%96%D1%97%2C%20%D0%A5%D0%BE%D1%80%D0%B2%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%97>.

15. За кордоном залишаються понад 1700 дітей-сиріт і позбавлених батьківського піклування. URL: <https://zmina.info/news/za-kordonom-zalyshayutsya-1775-ditej-syrit-i-pozbavlenyh-batktivskogo-pikluvannya/>.

16. Повернення українських дітей-сиріт з Європи: боротьба триває. URL: https://lb.ua/society/2025/08/01/689324_povernennya_ukrainskih_diteysyrit.html.

17. Repatriation of 57 Ukrainian orphans blocked: children remain in Bergamo. URL: <https://www.unionesarda.it/en/italy/repatriation-of-57-ukrainian-orphans-blocked-children-remain-in-bergamo-lce1wqeq>.

Стаття надійшла у редакцію: 08.08.2025

Стаття прийнята: 20.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ

УДК 343.424:2-53/-56

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.15>

РЕЛІГІЙНИЙ ОБРЯД ЯК ОБ'ЄКТ ПОСЯГАННЯ В РОЗУМІННІ СТ. 180 КК УКРАЇНИ

Бабіков Олександр Петрович,

професор кафедри кримінального права та процесу
ДУ «Київський авіаційний інститут»,
доктор юридичних наук,
керівний партнер АО «ДЕФЕНСОРЕС»

Бабікова Олена Сергіївна,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ,
директор
Науково-дослідного інституту проблем досудового розслідування

Статтю присвячено дослідженню релігійного обряду як обов'язкової ознаки об'єкта розглядуваного кримінального правопорушення, відповідальність за який передбачено ст. 180 КК України. Автори досліджують велику кількість різноманітних церковних (релігійних) обрядів (таїнств). Кожне зі згаданих у дослідженні має свої особливості, порядок та мету проведення, супровід, місце їх здійснення. Автори дослідження брали до уваги релігійні традиції православ'я західного обряду. Питання традицій східного обряду не стали предметом цього дослідження.

Центральним елементом віросповідання є релігійний обряд, сутність якого визначається метою, місцем його проведення, засобами, що використовують для цього, та іншими факторами (історичними, соціальними тощо).

Під обрядом варто розуміти зовнішнє вираження вірувань людини. Поняття обряду дає змогу розглянути співвідношення між ритуалом, релігією, культом і таїнством. Сам обряд і є посередником.

Тож заважання, незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, віросповіданню поза встановленими межами і є незаконним. Злочин вважається закінченим з моменту зриву обряду або загрози такого зриву.

Чинне законодавство чітко не визначає форм та видів діяльності релігійних організацій і критерії їх відповідності статутній меті – сповідування і поширення віри.

Релігія хоч і не наукова за своїм походженням та не раціональна за своєю суттю, але дуже важлива для будь-якого суспільства, особливо в окремі періоди його життєдіяльності.

Можна сказати, що законодавець правильно вирішив установити кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду, водночас багато моментів залишилися поза його увагою.

Ключові слова: релігійний обряд, релігійні культи, свобода віросповідання, хресна хода, релігійні організації.

Babikova Olena, Babikov Oleksandr. Religious ceremony as an object of environment within the meaning of Article 180 of the Criminal Code of Ukraine

The article is devoted to the study of a religious rite as a mandatory feature of the object of the criminal offense under consideration, liability for which is provided for in Article 180 of the Criminal Code of Ukraine. The authors study a large number of various church (religious) rites (sacraments). Each of those mentioned in the study has its own characteristics, procedure and purpose of conducting, support, place of their implementation. The authors of the study took into account the religious traditions of Western Orthodoxy. The issues of Eastern rite traditions did not become the subject of this study.

The central element of religion is a religious rite, the essence of which is determined by the purpose, place of its conduct, the means used for this and other factors (historical, social, etc.).

A rite should be understood as an external expression of a person's beliefs. The concept of a rite allows us to consider the relationship between ritual, religion, cult and sacrament. The rite itself is a mediator.

Therefore, consideration, illegal obstruction of the performance of a religious rite, confession of faith, beyond the established limits is illegal. The crime is considered completed from the moment of disruption of the rite or the threat of such disruption.

Current legislation does not clearly define the forms and types of activities of religious organizations and the criteria for their compliance with the statutory purpose - the profession and spread of faith.

Religion, although not scientific in its origin and not rational in its essence, is very important for any society, especially in certain periods of its life.

It can be said that the legislator correctly decided to establish criminal liability for obstruction of the performance of a religious rite, at the same time, many points remained beyond his attention.

Key words: religious rite, religious cults, freedom of religion, religious procession, religious organizations.

Вступ. Конституція України (ст. 35) гарантує кожному громадянину право на свободу світогляду і віросповідання. Таке право містить свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу й ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви [1]. Неодмінною складовою частиною будь-якого світогляду є вірування (оскільки не всі уявлення про навколишній світ можуть бути в певний час доведені науково). Предметом цих вірувань можуть бути найрізноманітніші явища – як матеріальні, так й ідеальні, як реальні, так й уявні, як колишні, так і сучасні або майбутні. Свобода віровизнання як загальносоціальне (природне) право людини, – це можливість людини вільно обирати об'єкт своєї віри і визначати власне внутрішнє ставлення до нього. Свобода віросповідання як загальносоціальне (природне) право людини є можливістю людини вчиняти певні дії або утримуватися від їх вчинення, за допомогою чого об'єктивується її віро-

визнання. Можливість сповідування віри в будь-що – ось засаднича, стрижнева ідея коментованого припису. Така можливість є необхідним складовим елементом свободи особистого самовизначення. Ця свобода, як відомо, є одним із загальноновизнаних міжнародних стандартів прав людини. Вона є фундаментом особистісних прав людини [2, с. 23].

Центральним елементом віросповідання є релігійний обряд.

Аналіз результатів останніх досліджень. Свої дослідження питанням, які стосуються різних аспектів регулювання та забезпечення прав особи у сфері гарантування кожному громадянину права на свободу світогляду і віросповідання, свободи проведення релігійних обрядів, ведення релігійної діяльності, присвячували такі вчені: О. В. Білаш, В. В. Курафєєв, Е. М. Кісілюк, С. Я. Лихова, С. О. Лук'янченко, О. В. Мартинюк, В. І. Маркін, Т. С. Мартянова, О. С. Островський, М. В. Палій, В. М. Панькевич, І. С. Смірнова та багато інших.

О. В. Білаш свої праці присвячував вивченню питань, які стосуються кримі-

нально-правової характеристики незаконних дій щодо релігійних споруд або святинь. На основі теоретичного узагальнення спільних і відмінних ознак відповідних складів злочинів автором запропоновано напрями вдосконалення кримінального законодавства та сформульовано рекомендації щодо кваліфікації суспільно небезпечних діянь стосовно релігійних споруд або святинь [3]. Е. М. Кісілюк у своїх працях здійснював аналіз кримінально-правових норм, які встановлюють відповідальність за правопорушення у сфері релігії. О. В. Мартинюка насамперед цікавив історичний аспект розглядуваного нами питання.

С. Я. Лихова у своїх працях надавала характеристику об'єктивним і суб'єктивним ознакам кримінальних правопорушень у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина [4].

Водночас саме релігійний обряд, його сутність, призначення, як об'єкт посягання кримінального правопорушення, відповідальність за який передбачено ст. 180 КК України, залишився поза увагою вищезгаданих учених.

Мета статті – дослідити та визначити релігійний обряд як об'єкт посягання ст. 180 КК України «Перешкоджання здійсненню релігійного обряду».

Виклад основного матеріалу. Об'єктом розглядуваного кримінального правопорушення є суспільні відносини, які забезпечують релігійну свободу та свободу віросповідання, які, своєю чергою, повинні містити: право сповідувати індивідуально або спільно з іншими будь-яку релігію; право не сповідувати жодної релігії; право вільно вибирати, мати і поширювати релігійні й інші переконання; право діяти відповідно до релігійних переконань; право пропагувати релігійні переконання й поширювати їх будь-яким, не забороненим законом шляхом; право здійснювати релігійне, атеїстичне і тому подібне виховання та освіту; право здійснювати релігійні обряди й культи; право змінювати релігійне віросповідання; право створювати нове релігійне віросповідання; право на добродійну і будь-яку, не заборонену законом громадську діяльність; право

на рівність усіх громадян перед законом і правосуддям незалежно від релігійного віросповідання [5].

Відповідно до положень ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», релігійні організації мають право засновувати й утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва).

Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводять у культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, у місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах та будинках громадян, а також в установах, організаціях і на підприємствах за ініціативою їх трудових колективів та згодою адміністрації. Природно, що релігійний обряд – це частина діяльності релігійного характеру, до якої також належать різноманітні богослужіння (зокрема, релігійні процесії, церемонії, публічні богослужіння та ін.). Також трапляються визначення, відповідно до яких «релігійний обряд» – це сукупність закріплених у певній релігії колективних або одноосібних дій громадян, які її поширюють або сповідують, пов'язаних з безпосереднім зверненням людини до певної надприродної сили [6].

Згаданий вище законодавчий акт, який є основним у сфері регулювання суспільних відносин, що забезпечують право особи на вибір віросповідання, містить численні поняття, які не є науковими за своїм походженням та не мають раціонального пояснення. Водночас авторитет церкви є доволі впливовим, а територія її діяльності поширеною та охоплює майже всю територію світу. Саме тому законодавець не зміг залишити поза увагою такі важливі суспільні відносини і, відповідно, поставив їх під охорону кримінального закону. Але закон як такий, особливо кримінальний, який має у своєму розпорядженні найбільш суворі норми (санкції), потребує чіткого врегулювання, точного опису в диспозиції статті умов кримінальної відповідальності за порушення норм у сфері забезпечення та охорони прав на свободу світогляду й віросповідання. Натомість у диспозиції ст. 180

КК України законодавець згадав лише релігійний обряд як об'єкт посягання, але залишив поза увагою такі церковні таїнства: релігійні процесії, церемонії, публічні богослужіння, визначені в ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Якщо законодавець у ст. 21 вищевказаного Закону перерахував згадані церковні таїнства як рівнозначні події (процедури), то неправильно залишити їх поза увагою в диспозиції ст. 180 КК України. Тобто, формулюючи норми ст. 180 КК України [7], законодавець напевне спирався на те, що релігійний обряд – це узагальнювальне (родове) поняття, яке містить релігійні процесії, церемонії, публічні богослужіння. Окрім того, у літературі згадується поняття «ритуал». Ритуал, як зазначається в спеціалізованій літературі, застосовують у тих випадках, коли необхідно суворо «регламентувати дії людини». Тож здійснюється ритуалізація діяльності релігійних організації, тобто впорядковується система дій, які мають символічне значення. До ритуалізованих форм діяльності релігійних організацій насамперед слід зарахувати обряд.

Під обрядом варто розуміти зовнішній вираз вірувань людини. Предмет релігійних вірувань людини (Бог, істота величніша) безмежно духовний і перебуває на невидимому щаблі, тому людині загалом складно уявити цей предмет і формувати своє ставлення до нього без будь-якого посередництва. Посередником і є обряд. Він слугує для людини символом й освідченням впливу Бога на людське життя. Православна Церква вірить, що кожний обряд, виконаний у її ім'я, чинить ту або іншу освячувальну, обновлювальну та закріплювальну дію на людину [8, с. 27].

Поняття обряду дає змогу розглянути співвідношення між ритуалом, релігією, культом і таїнством. Одним з елементів структури релігії є культ, під яким варто розуміти сукупність визначених церковними канонами і традиціями обрядів, які дають вірянам можливість безпосередньо спілкуватися з Богом або святими.

Також у літературі згадується поняття «процесія» – це назва розглянутого дійства в західній традиції. Власне, за своєю основною суттю вона не відрізняється від

більш звичної для нас хресної ходи, але протягом двох тисячоліть у Європі, Америці та інших частинах світу, де поширилося західне християнство, розвинулося багато місцевих релігійних обрядів, які мають власну історичну специфіку. Часто такі процесії були (у Середньовіччі) або є зараз своєрідним артперформансом, який спонукає учасників та спостерігачів до переживання жалощів (переважно у Великий Піст, процесія часто є ілюстрацією страждань Христа) або радощів (в інший час). Єдине, що примітно для сучасної процесії західної традиції, – у ній немає мотивів церковно-політичного самоствердження, коли та чи інша конфесія (а процесії здійснюються не лише в католицькій, а й у низці протестантських церков) має намір продемонструвати свою присутність чи якусь власну перевагу над іншими. Більшість процесій, повторимо, традиційні й прив'язані до подій церковного календаря [9].

Хресна хода – цей термін вживається до дійства, поширеного в традиції східного християнства. Сама назва засвідчує, що провідним елементом обряду є хрест, який очолює ходу. Згідно з дослідженнями церковних істориків, хресна хода розвинулася в Константинополі. У давні часи клір Собору Святої Софії в дні релігійних свят або в дні пам'яті різних святих звершував урочисту ходу до храмів або місць, пов'язаних з тим чи іншим святом або святим. З процесом розвитку культури богослужіння у Східній Церкві хресні ходи стали частиною обряду богослужіння під час Страсної та Світлої Седмиці, Богоявлення тощо. Традиційно хресна хода звершується на храмове свято. Крім того, хресні ходи мали і мають місце в разі потреби посиленої молитви, іноді вони пов'язані з місцем, яке, як вірять християни, потребує молитовного захисту. Так, є традиція хресної ходи під час посухи, неврожаю, пошесті тощо.

Як демонструє сучасна історія, під егідою суто молитовного дійства хресна хода може мати не релігійні, а інші, політичні або корпоративні цілі, а сама церква може бути інструментом (зброєю) в руках очільників держави.

Проца. Це суто українське слово є відповідником до дійства, яке протя-

гом віків має місце в християнстві. Прощу здійснюють прочани, або можна також сказати (маємо синонімічний ряд «проща – паломництво»), що паломництво здійснюють паломники, а також (у західній традиції) пілігрими. Ці слова передають одне явище, хоча мають різну етимологію. Паломники в давні часи – це ті, хто ходили переважно на Святу Землю, звідки поверталися з пальмовими гілками (тобто паломник пов'язано з пальмою). Слово пілігрим, яке (з видозмінами) поширене в багатьох європейських мовах, – це результат історично довгої культурної рецепції (латина – народна латина – давньофранцузька – і т. д.) первісного *peregrine*, яке означало приблизно «прибулець здалеку». В українській мові термін проща традиційно має основну конотацію – дійство, яке направлене на каяття того, хто здійснює прощу. Тобто мета прощі – отримати прощення. А отже, у прощі беруть участь ті, хто визнає себе грішником і для кого прощення власних гріхів – основна мета прощі [9].

Чинне законодавство чітко не визначає форм та видів діяльності релігійних організацій і критеріїв їх відповідності статутній меті – сповідуння і поширення віри. Не всі види діяльності цих організацій спрямовані на досягнення мети їх створення. Результатом деяких видів діяльності є безпосереднє досягнення мети, результат інших видів – лише опосередковано слугує її досягненню. Тому діяльність релігійних організацій можна поділити на два види: релігійну й нерелігійну [Новіков В. В. Релігійна діяльність в Україні: сутність, форми, значення, с. 191–195]. У будь-якому разі при встановленні кримінальної відповідальності за злочини проти релігії до уваги потрібно брати їх специфічність, непізнану, надприродну сферу їх діяльності та потребу

суспільства чи окремих його представників в існуванні церкви як одного зі стовпів суспільства.

У спеціалізованій же літературі трапляється велика кількість різноманітних церковних (релігійних) обрядів (таїнств). Кожне зі згаданих у дослідженні має свої особливості, порядок проведення, супровід, місце їх здійснення. Окрім того, у дослідженні ми брали до уваги релігійні традиції православ'я західного обряду. Питання традицій східного обряду, його особливості тощо стануть предметом наступних досліджень.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можна стверджувати, що законодавець правильно вирішив установити кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду. Водночас багато моментів залишилися поза його увагою. Релігія не наукова за своїм походженням та не раціональна за своєю суттю, але дуже важлива для будь-якого суспільства, особливо в окремі періоди його життєдіяльності (війна, хвороби тощо). Її види, обряди, церемонії дуже різноманітні та непізнані, дослідити та вивчити їх з погляду науки неможливо. Два основні нормативні акти, які регулюють (забезпечують) існування суспільних відносин у сфері релігії, не відповідають один одному. Так, у ст. 180 КК України передбачено відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду, тоді як у ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» як рівнозначні перераховані такі релігійні таїнства: богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії. Перерахування їх через кому, говорить про те, що «релігійний обряд» у такому разі є не узагальненим поняттям, а одним із таїнств.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text>
2. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

3. Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо релігійних споруд або святинь [Текст] : монографія / Олександр Білаш (архімандрит Євфросин); передм. : Є. Л. Стрельцов. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. 212 с.

4. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України) : монографія. Київ : Київ. нац. ун-т, 2006. 573 с.

5. Білаш Олександр. Кримінально-правова характеристика незаконних дій щодо релігійних споруд або святинь: монографія; передм.: Є. Л. Стрельцов. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2015. 212 с.

6. Турій А. Відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду. URL: <https://turii.com.ua/publikatsii/vidpovidalnist-za-pereshkodzhannya-zdijsnennju-religijnogo-obryadu/>

7. Кримінальний кодекс України : Закон України 5 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2001, № 25–26, ст. 131). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

8. Марков С. О праве церкви изменять церковные постановления, обряды и обычаи, существа веры не касающиеся. М., 1901. С. 27.

9. Процесія, проща, хресна хода як форми зовнішньої релігійної активності. URL: https://risu.ua/procesiya-proshcha-hresna-hoda-yak-formi-zovnishnoji-religijnoji-aktivnosti_n80841#goog_rewarded

10. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : прийнято ГА ООН від 16 груд. 1966 р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

Стаття надійшла в редакцію: 20.08.2025

Стаття прийнята: 02.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ АРМА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ТА ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Зуєв Володимир Вікторович,

кандидат юридичних наук,

асистент кафедри кримінального процесу

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено дослідженню функціонального призначення Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – АРМА), у кримінальному провадженні та під час міжнародного співробітництва. Визначено історичні та правові передумови створення АРМА, серед яких виконання міжнародних зобов'язань України перед Європейським Союзом та Радою Європи, а також потреба в прозорих механізмах управління арештованим майном. Розкрито ключові напрями діяльності: виявлення та розшук активів на запити правоохоронних органів; управління арештованими активами з метою збереження чи збільшення їх вартості; формування державної політики та нормативної бази у сфері протидії злочинам, пов'язаним з активами.

Акцентовано, що Агентство володіє унікальними аналітичними можливостями, включно з доступом до понад 50 державних і банківських реєстрів, міжнародних інформаційних мереж та платформ. Детально описано процедури взаємодії АРМА з органами досудового розслідування, прокуратурою та судами, строки й порядок реагування на звернення, а також особливості надання аналітичних матеріалів для використання як доказової бази.

Розглянуто міжнародний вимір діяльності АРМА, зокрема укладання меморандумів та угод про співробітництво з аналогічними органами інших держав, що створює інституційну основу для ефективного повернення активів. Проаналізовано законодавчі ініціативи щодо розширення повноважень АРМА та надання йому статусу центрального органу у сфері міжнародної правової допомоги в кримінальному провадженні, проте доведено, що така інтеграція може спричинити правові колізії, зокрема щодо допустимості доказів. Автор робить висновок, що чинний статус АРМА як допоміжного суб'єкта кримінального процесу є доцільним, а подальший розвиток варто спрямовувати на вдосконалення інструментів співпраці з національними та іноземними компетентними органами.

Ключові слова: АРМА, міжнародне співробітництво, міжвідомче співробітництво, уповноважений (центральный) орган при наданні міжнародної правової допомоги.

Zuiev Volodymyr. The functional purpose of ARMA in criminal proceedings and during international cooperation

The article examines the functional role of the Asset Recovery and Management Agency of Ukraine (ARMA) in criminal proceedings and in the framework of international cooperation. The paper outlines the historical and legal prerequisites for the establishment of ARMA, which include Ukraine's commitments under EU visa liberalization requirements, OECD recommendations, and the need to create transparent and effective mechanisms for managing seized assets. The study identifies three key areas of ARMA's activities: tracing and identification of assets at the request of law enforcement authorities; management of seized assets aimed at preserving or increasing their economic value; and participation in shaping state policy and developing the legal framework in this field.

Special attention is paid to the Agency's analytical potential, which relies on access to more than fifty governmental and banking databases as well as international information networks. The article describes in detail the procedures of interaction between ARMA and pre-trial investigation bodies, prosecutors, and courts, the deadlines for responding to official requests, and the possibility of using ARMA's analytical reports as part of the evidentiary base.

The international dimension of ARMA's work is explored through the conclusion of inter-agency agreements with foreign asset recovery offices, which strengthen Ukraine's institutional capacity to repatriate illicit assets. The article also analyzes recent legislative initiatives proposing to designate ARMA as a central authority for international legal assistance. However, it is argued that such a step may lead to legal inconsistencies, particularly regarding the admissibility of evidence obtained through improper channels. The author concludes that ARMA's current status as an auxiliary mechanism within criminal proceedings is appropriate, and that future reforms should focus on enhancing cooperation tools with Ukrainian law enforcement bodies and international partners rather than expanding its procedural authority.

Key words: ARMA, international cooperation, interagency cooperation, authorized (central) body for providing international legal assistance.

Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – Агентство з розшуку та менеджменту активів, АРМА, Агентство), є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, уповноваженим на формування та реалізацію державної політики у сфері виявлення та розшуку активів, які можуть бути арештовані **в кримінальному провадженні**, а також управління активами, **які арештовані в кримінальному провадженні** (ст. 2 ЗУ «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», далі – Закон) [1].

На сьогодні точаться дискусії про необхідність розширення повноважень АРМА та надання статусу саме в кримінальному провадженні, як, наприклад, пропозиції змін до положень КПК щодо визначення АРМА як уповноваженого (центрального) органу під час надання міжнародної правової допомоги. І деякі додаткові повноваження АРМА, пов'язані з управлінням та реалізацією активів, були впроваджені останніми змінами у профільний закон від 18.06.2025 р. (набули чинності 30.07.2025 р.) [2]. Але функціональне призначення АРМА в кримінальному провадженні не змінюється. З огляду на це, виникає потреба з'ясувати роль АРМА в кримінальному процесі, наявні механізми взаємодії з правоохоронними органами та перспективні напрями розширення повноважень у межах кримінального провадження.

АРМА за змістом, обсягом функцій і правовим статусом не має аналогів у системі органів державної влади в Україні та створена за аналогом установ

з повернення та управління активами, які успішно функціонують у державах – членах ЄС відповідно до рішення Ради Європейського Союзу № 2007/845/JHA від 06 грудня 2007 року «Про співпрацю між Офісами з повернення активів держав-членів у сфері розшуку та виявлення доходів, одержаних злочинним шляхом, або іншої власності, пов'язаної зі злочинною діяльністю» [3].

Для створення АРМА в Україні у 2016 році існували такі внутрішні та зовнішні передумови:

- потреба в удосконаленні механізмів виявлення та розшуку активів, які було незаконно виведено за межі України внаслідок вчинення корупційних та інших злочинів, а також необхідність запровадження прозорих та ефективних механізмів управління арештованими активами;

- зобов'язання України в межах виконання Плану дій щодо лібералізації ЄС візового режиму для України, обов'язкові для України рекомендації Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) та інші міжнародні зобов'язання України.

АРМА у своїй діяльності має такі основні напрями, що визначені в ст. 9 Закону [1]:

1. Виявлення та розшук активів.

АРМА уповноважене на виявлення (діяльність з установлення факту існування) та розшук (діяльність із визначення місцезнаходження) активів – майна, на яке може бути накладено арешт у кримінальному провадженні. Також АРМА сприяє здійсненню кримінального провадження шляхом:

- здійснення заходів з виявлення та розшуку активів за зверненням слідчого, детектива, органів досудового розслідування, прокуратури та судів з метою арештування активів.

шту та конфіскації таких активів чи їх стягнення в дохід держави внаслідок визнання необґрунтованими активів, а також заходів з ідентифікації активів, арештованих у кримінальному провадженні, за зверненням прокурора;

- забезпечення міжнародного співробітництва з відповідними органами іноземних держав (*на рівні, що передуює міжнародній правовій допомозі*), міжнародними організаціями, до компетенції яких належать питання щодо виявлення, розшуку активів, а також направлення до них відповідних запитів щодо виявлення та розшуку активів;

- участі в забезпеченні представництва прав та інтересів України в закордонних юрисдикційних органах у справах, пов'язаних з поверненням в Україну активів, одержаних від корупційних та інших злочинів.

2. Управління активами. На підставі рішення суду АРМА здійснює управління активами, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, з метою збереження чи збільшення їх економічної вартості шляхом:

- розшуку належних приміщень, майданчиків для зберігання активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні;

- передачі активів в управління на підставі договору управління;

- розпорядження – реалізації відповідних активів з подальшим розміщенням готівкових коштів на рахунках у державних банках до закінчення кримінального провадження.

3. Формування державної політики у сфері. АРМА забезпечує формування та реалізацію державної політики в сфері виявлення, розшуку та управління активами шляхом:

- розроблення проєктів нормативно-правових актів, підзаконних актів, нормативно-правових актів АРМА;

- укладання міжвідомчих міжнародних угод про співробітництво з органами іноземних держав, до компетенції яких належать питання щодо виявлення, розшуку й управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів;

- надання роз'яснень, методичної та консультаційної допомоги слідчим, детек-

тивам, прокурорам і суддям з питань, пов'язаних з виявленням, розшуком, провадженням оцінки та управлінням активами;

- формування та ведення Єдиного державного реєстру активів, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, який повинен містити дані про активи, на які накладено арешт у кримінальному провадженні, судові рішення про арешт та/або скасування арешту, номер кримінального провадження в Єдиному реєстрі досудових розслідувань та іншу відповідну інформацію.

Ключовою функцією АРМА, безумовно, є **виявлення та розшук активів, які можуть бути арештовані в кримінальному провадженні**. Однак Агентство не ініціює розшук самостійно, активи розшукуються виключно *на запити правоохоронних органів*. Звернення приймаються у конкретному кримінальному провадженні, підготовлені *слідчим, детективом, прокурором, а також від органів, що здійснюють досудове розслідування, та органів прокуратури в особі їх керівників*. Звернення складається у письмовій формі на бланку відповідного органу досудового розслідування чи органу прокуратури, підписується особисто слідчим, детективом, прокурором, керівником органу досудового розслідування, керівником органу прокуратури та додається витяг з Єдиного реєстру досудових розслідувань. За потреби АРМА подає запит на додаткову інформацію.

Виконання звернення здійснюється не пізніше, ніж протягом трьох робочих днів з дня його надходження, або протягом більш тривалого строку, зазначеного у зверненні (ст. 17 Закону). Відлік починається з дати надходження звернення до АРМА. Після проведення заходів з виявлення та розшуку активів складається відповідь на звернення, де зазначаються встановлені відомості про існування активів, на які може бути накладено арешт, а також про їх актуальне чи останнє відоме місцерозташування. Відповідь у письмовій формі та додатки до неї (за наявності) направляються суб'єкту звернення не пізніше наступного робочого дня за днем складання відповіді засобами поштового або

електронного зв'язку на паперовому або іншому носії інформації.

У разі встановлення АРМА за результатами вжиття заходів з виявлення, розшуку активів ознак правопорушень, не вказаних у зверненні, відповідним правоохоронним органам надсилається висновок, який є обов'язковим для розгляду ними.

Для виконання вказаної роботи АРМА має унікальні можливості, зокрема доступ до понад 50 різноманітних автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, та доступ до банківської таємниці всіх дійсних в Україні банківських установ. Крім того, Національне агентство отримує інформацію *в межах співпраці з міжнародними й регіональними мережами* з пошуку та повернення активів (наприклад, CARIN, STAR, BAMIN), які об'єднують майже всі іноземні юрисдикції. Перелічений інструментарій та інші наявні можливості дають змогу аналізувати великі обсяги даних, які суттєво допомагають правоохоронним органам розслідувати злочини.

Підготовлені аналітичні дослідження направляються відповідним правоохоронним органам та можуть бути долучені за рішенням слідчого до матеріалів досудового розслідування як доказу.

Так, завдяки власному аналітичному потенціалу та широкій міжвідомчій співпраці АРМА є для правоохоронної системи не тільки джерелом інформації про потенційно злочинні активи, а й додатковим механізмом у збиранні доказів під час досудового розслідування [4].

Як згадувалось вище, АРМА уповноважена на міжнародну співпрацю з компетентними іноземними органами для виконання своєї функції. Так, відповідно до ст. 10 Закону, АРМА **укладає міжнародні міжвідомчі угоди про співробітництво** з органами іноземних держав, до компетенції яких належать питання щодо виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших кримінальних правопорушень, бере участь у підготовці проєктів міжнародних угод щодо розподілу та повернення акти-

вів в Україну. Засади такого співробітництва визначені ст. 18 Закону [1].

Ці угоди мають на меті створити та закріпити між АРМА та аналогічними іноземними установами з розшуку та менеджменту активів партнерські відносини, що дає змогу максимально ефективно використовувати професійний, експертний та інформаційний потенціал обох сторін. *На сьогодні укладено низку міжнародних угод про таку співпрацю.* Це, наприклад, угоди з: Бюро з повернення активів Мальти (ARB), підписана 07.03.2024 р.; Державною агенцією з управління повернутими активами Республіки Казахстан (RAMCO), підписана 16.07.2024 р.; Національним антикорупційним центром Республіки Молдова (NAC), підписана 05.08.2024 р.; Національним агентством з управління арештованими активами Румунії (ANABI), підписана 06.08.2024 р.; Агентством з управління арештованим майном Федерації Боснія і Герцеговина, підписана 15.08.2024 р.; Офісом з розшуку та управління активами Лівії (LARMO), підписана 20.11.2024 р.; Центральним антикорупційним бюро Республіки Польща, підписана 09.12.2024 р. [5]. Ще низка міжнародних міжвідомчих договорів перебувають на стадії підписання чи узгодження.

Однак останнім часом лунають думки, що АРМА необхідно наділити додатковими повноваженнями саме у сфері міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні, що відображається в низці законопроєктів. Так, зокрема, у законопроєкті № 12446 пропонувалося визначити, що АРМА **«здійснює міжнародну співпрацю»** у сфері виявлення та розшуку активів на запит відповідного органу іноземної держави або центральних органів України, а також **звертається із запитом** до органів іноземних держав, до компетенції яких належать питання щодо виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від кримінальних правопорушень, **інших компетентних органів іноземних держав, судів іноземних держав**, з урахуванням вимог спеціального закону» [6]. Так, запропоновано визнати АРМА одним з уповноважених (центральных) органів України щодо

міжнародного співробітництва під час кримінального провадження.^х

Водночас, відповідно до статті 23 «Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом» 1990 року, підписаної від імені України 29.05.1997 у м. Страсбурзі та ратифікованої відповідним законом України, «сторони визначають центральний орган або, за необхідності, органи, які відповідають за надсилання порушених згідно з главою III Конвенції клопотань і відповіді на них, за виконання цих клопотань або їх передачу компетентним інстанціям для здійснення. Кожна Сторона під час підписання або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття, затвердження чи приєднання повідомляє Генеральному секретарю Ради Європи назви і адреси органів, визначених на виконання пункту 1 цієї статті» [7].

Законом України «Про ратифікацію Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 рік» у підп. 2 п. 1 визначено: «центральною органами України, на які покладаються повноваження згідно з пунктом 1 статті 23 Конвенції, є Міністерство юстиції України (щодо судових рішень) і Генеральна прокуратура України (щодо процесуальних дій під час розслідування кримінальних справ)» [8].

Крім того, відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської конвенції про правову допомогу у кримінальних справах, 1959 рік, та Другого протоколу 1978 року до Конвенції» «органами, на які покладаються повноваження згідно з пунктом 1 статті 15 Конвенції, є Міністерство юстиції України (у справах на стадії судового слідства) і Генеральна прокуратура України (у справах на стадії досудового слідства)» [9].

Законом України «Про ратифікацію Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах» від 1 червня 2011 року зазначено, що «органами, на які покладаються повноваження згідно з пунктом 2 статті 11 Конвенції у редак-

ції статті 3 Другого додаткового протоколу, визначено Міністерство юстиції України (у справах на стадії судового слідства) і Генеральну прокуратуру України (у справах на стадії досудового слідства)» [10].

Частиною 4 статті 9 КПК України передбачено, що в разі, якщо норми КПК України суперечать міжнародному говору, згода на обов'язковість якого надана ВРУ, застосовуються положення відповідного міжнародного договору України [11].

Отже, звернення АРМА як центрального органу в порядку міжнародної правової допомоги до учасників міжнародних договорів може мати наслідком відмову іноземної держави у виконанні запиту як такого, що отриманий від неналежного суб'єкта. Крім того, є ризик визнання судами відповідно до статті 553 КПК України недопустимими доказів, одержаних при виконанні запитів про МПД, що направлені з порушенням встановленого законодавством порядку зносин. Визначення АРМА в такому разі уповноваженим (центральним) органом можливе виключно за умови внесення змін до двосторонніх договорів та законів про ратифікацію багатосторонніх договорів.

Окрім цього, у межах питання розширення повноважень АРМА саме в кримінальному провадженні вказаним законопроектом пропонується розширити і саме формулювання поняття міжнародної правової допомоги. Так, пропонується п. 1 ч. 1 ст. 541 КПК викласти в такій редакції: «міжнародна правова допомога – проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави або міжнародною судовою установою, а також **інших передбачених спеціальним законом дій з метою виявлення, розшуку та управління активами**, що відповідають будь-якій з ознак, передбачених частиною першою статті 96-2 Кримінального кодексу України, а також майна, яке належить підозрюваному, обвинуваченому або засудженому особам».

Вбачається, що включати до змісту поняття міжнародна правова допомога

виконання **«інших передбачених спеціальним законом дій»** є недоцільним, оскільки ці дії входять до складу процесуальних, адже відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 9 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» АРМА здійснює заходи з виявлення, розшуку, проведення оцінки активів за зверненням слідчого, детектива, прокурора, суду (слідчого судді).

З огляду на вищевикладене, можна зробити висновок, що АРМА активно залучається до кримінального провадження та чинить важливий позитивний вплив на ефективність досягнення мети та завдань кримінального провадження загалом, реалізуючи свої повноваження, визначені спеціальним законом.

Однак сумнівний вигляд має необхідність убудови центрального органу виконавчої влади в систему органів, на які безпосередньо покладене завдання розслідування кримінальних правопорушень, зокрема за допомогою інструментів міжнародного співробітництва. Наявні на сьогодні процедури звернення до АРМА для виконання останньою свого функціонального призначення як допоміжного суб'єкта в кримінальному провадженні цілком обґрунтовані. Розширення повноважень у кримінальному провадженні органів, що не належать до правоохоронних та на які покладається завдання лише сприяти кримінальному провадженню, але не здійснювати його, може створювати структурний хаос та колізії, що, як мінімум, матиме наслідком спір про допустимість отриманих таким суб'єктом доказів або ж його втрату.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами... : Закон України від 10.11.2015 № 772-VIII. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. Редакція від 30.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#top> (дата звернення: 17.08.2025);
2. Про внесення змін до Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» щодо посилення інституційної спроможності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, та вдосконалення механізмів управління активами : Закон України від 18.06.2025 № 4503-IX. База даних «Законодавство України». Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4503-20#Text> (дата звернення: 17.08.2025);
3. Рішення Ради 2007/845/ЮВС від 6 грудня 2007 року про співпрацю між Офісами з повернення активів... : Рішення Ради ЄС; Рішення від 06.12.2007 № 2007/845/ЮВС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-07#Text (дата звернення: 17.08.2025);
4. «Для правоохоронних органів» : Агентство з розшуку та менеджменту активів – АРМА. URL: https://arma.gov.ua/dlya_pravoohoronnyh_organiv (дата звернення: 17.08.2025);
5. «Стан узгодження меморандумів» : Агентство з розшуку та менеджменту активів – АРМА. URL: <https://arma.gov.ua/page/stan-uzgodjennya-memorandumiv> (дата звернення: 17.08.2025);
6. Проект Закону «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо міжнародного співробітництва у сфері виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» : законопроект № 12446 від 27.01.2025. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55710> (дата звернення: 17.08.2025);
7. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом : Рада Європи; Конвенція від 08.11.1990. Ратифікація в Україні – Закон України від 17.12.1997 № 738/97-ВР (набрання чинності – 01.05.1998). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_029#Text (дата звернення: 17.08.2025);
8. Про ратифікацію Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, 1990 рік : Закон України від 17.12.1997 № 738/97-ВР. База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.08.2025);

9. Про ратифікацію Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах, 1959 рік, та Додаткового протоколу 1978 року до Конвенції : Закон України від 16.01.1998 № 44/98-ВР. Редакція від 10.07.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/44/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 17.08.2025);

10. Про ратифікацію Другого додаткового протоколу до Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах : Закон України від 01.06.2011 № 3449-VI (набрав чинності 10.07.2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3449-17#Text> (дата звернення: 17.08.2025);

11. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України; Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. Редакція від 01.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#top> (дата звернення: 17.08.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 17.08.2025

Стаття прийнята: 02.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 343.851

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.17>

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ КОРУПЦІЙНИХ Й ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ

Мудрецька Ганна Володимирівна,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ

У статті проаналізовано специфіку оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування та судового розгляду корупційних й економічних злочинів. Актуальність статті пов'язана з необхідністю вирішення проблеми, що полягає в тому, що сучасна діяльність органів досудового розслідування під час розслідування корупційних злочинів посадових осіб потребує вдосконалення засобів профілактики та протидії, а також виявлення умов й інструментів, що сприяють підвищенню ефективності розслідування. Розглянуто загальні аспекти доктринального дослідження терміна «оперативно-розшукове забезпечення досудового розслідування та судового розгляду» в теорії оперативно-розшукової діяльності; визначено коло вчених, які досліджували цю категорію; проаналізовано їх погляди щодо цього поняття; виділено основні риси оперативно-розшукового забезпечення, що відображають його зміст та сутність; підкреслено основні напрями оперативно-розшукового забезпечення.

Досліджено законодавче регулювання галузі, щодо визначення взаємодії різних органів. Визначено необхідність розробки єдиної системи підготовки та обміну даними між усіма учасниками судочинства, спрямованої на гармонійну взаємодію з метою протидії корупційним діянням посадових осіб, а також докладну методичну алгоритмізацію подібних дій з урахуванням вивчення позитивного практичного досвіду. Звертається увага на відсутність чітких уявлень оперативних співробітників підрозділів економічної безпеки та протидії корупції про виконувані завдання оперативно-розшукового забезпечення в межах взаємодії з органами досудового розслідування щодо розслідування корупційних та економічних злочинів.

Розглянуто одне із завдань оперативно-розшукового забезпечення – виявлення та розшуку активів, на які може бути накладено арешт або яке підлягає конфіскації, а також виявлення та документування фактів легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом, у кримінальних провадженнях щодо злочинів корупційної спрямованості. Зроблено висновок, що оперативно-розшукове забезпечення має системно та безперервно здійснюватися на всіх основних стадіях кримінального провадження – як на етапі досудового розслідування, так і на етапі судового розгляду.

Ключові слова: оперативно-розшукове забезпечення, слідчі (розшукові) дії, кримінальне провадження, процесуальна взаємодія, судовий розгляд, корупційні злочини, економічні злочини, службові особи.

Mudretska Hanna. Operational and investigative support of pre-trial investigation and judicial trial of corruption and economic crimes

The article analyzes the specifics of operational and investigative support for pre-trial investigation and trial of corruption and economic crimes. The relevance of the article is related to the need to solve the problem, which is that the modern activities of pre-trial investigation bodies during the investigation of corruption crimes of officials require improving the means of prevention and counteraction, as well as identifying conditions and tools that contribute to increasing the efficiency of the investigation. The general aspects of the doctrinal study of the term "operational and investigative support of pre-trial investigation and trial" in the theory

of operational and investigative activities are considered; the circle of scientists who have studied this category is determined; their views on this concept are analyzed; the main features of operational and investigative support, reflecting its content and essence, are highlighted; the main directions of operational and investigative support are emphasized.

The legislative regulation of the industry has been studied, with a view to determining the interaction of various bodies. The need to develop a unified system of preparation and data exchange between all participants in the judicial process, aimed at harmonious interaction in order to counteract corrupt actions of officials, as well as a detailed methodical algorithmization of such actions, taking into account the study of positive practical experience, has been identified. Attention is drawn to the lack of clear understanding among operational officers of economic security and anti-corruption units about the tasks of operational and investigative support in the framework of interaction with pre-trial investigation bodies regarding the investigation of corruption and economic crimes.

One of the tasks of operational and investigative support is considered - the identification and search for assets that may be subject to arrest or confiscation, as well as the identification and documentation of the facts of legalization (laundering) of proceeds of crime in criminal proceedings regarding corruption-related crimes. It is concluded that operational and investigative support should be systematically and continuously carried out at all main stages of criminal proceedings: both at the stage of pre-trial investigation and at the stage of trial.

Key words: *operational and investigative support, investigative (search) actions, criminal proceedings, procedural interaction, trial, corruption crimes, economic crimes, officials.*

Постановка проблеми. Останнім часом в Україні ведеться активна та цілеспрямована боротьба з корупційними злочинами, що свідчить про особливу гостроту у сфері державного управління та діяльності посадових осіб. Однак її результати поки що не можна визнати задовільними. Ефективна реалізація цього напрямку діяльності вкрай ускладнена в сучасних умовах тією обставиною, що посадові особи – корупціонери демонструють значну варіативність застосовуваних ними засобів уникнення від відповідальності (як у якісному, так і в кількісному вимірі), що значно знижує результативність заходів протидії та застосовуваних засобів з метою профілактики та припинення цього явища. Однією з умов Високого рівня розкриття корупційних та економічних злочинів та притягнення до кримінальної відповідальності винних осіб є забезпечення організованого належним чином оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування та судового розгляду. Відповідно, налагодження ефективної взаємодії оперативних підрозділів з органами досудового розслідування – одне з пріоритетних завдань оперативно-службової діяльності.

Взаємодія суб'єктів застосування кримінально-процесуальних та оперативно-розшукових засобів має різні форми та свої особливості як на початковому

етапі досудового розслідування, так і впродовж усього кримінального провадження. Більшість матеріалів економічного та корупційного спрямування передбачає проведення складних тактичних операцій з метою викриття всіх співучасників, встановлення їх злочинних намірів, зокрема корумпованих зв'язків. Найбільша ефективність використання результатів оперативно-розшукової діяльності досягається, якщо спільна робота співробітників оперативних служб зі слідчим починається з моменту отримання оперативної інформації

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання оперативно-розшукового забезпечення розкриття та розслідування злочинів було досліджено такими вченими, як М. С. Бабецький, Т. В. Барановська, В. М. Бурикін, В. Л. Гончарук, А. П. Дербеньов, О. О. Додуров, Ю. О. Луценко, І. В. Озерський, Ю. Ю. Орлов, О. М. Резнік, В. Г. Тарасенко, Г. П. Цимбал, Д. В. Цехан, В. П. Хомколов, О. В. Яцюк та ін. Проте окремі питання оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування та судового розгляду корупційних й економічних злочинів залишаються малодослідженими та потребують подальшого дослідження.

Метою статті є комплексне дослідження питання сучасних проблем опера-

тивно-розшукового забезпечення досудового розслідування та судового розгляду корупційних й економічних злочинів, а також розробка на цій основі практичних рекомендацій щодо ефективного їх розслідування та судового розгляду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Взаємодія при розслідуванні корупційних та економічних злочинів передбачає обмін інформацією між різними суб'єктами, зокрема слідчими, оперативними підрозділами та Національним антикорупційним бюро (далі – НАБУ), для ефективного збору доказів та притягнення винних до відповідальності. Важливими є спільні дії, координація та своєчасне надходження даних для успішного розслідування, яке можуть здійснювати Державне бюро розслідувань (далі – ДБР), Національна поліція та НАБУ залежно від підслідності.

Правовою основою взаємодії при розслідуванні корупційних та економічних злочинів становлять міжнародні договори, закони України й нормативно-правові акти, якими визначено компетенцію вповноважених осіб у цій галузі. Зокрема, основними міжнародними договорами у сфері боротьби з корупцією є Конвенція ООН проти корупції (UNCAC), затверджена 2003 року, що є універсальним юридично обов'язковим інструментом, а також Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 1999 року. Важливу роль відіграють і регіональні угоди, такі як Декларація ОЕСР про міжнародну боротьбу з корупцією у сфері міжнародного бізнесу та діяльність Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO). На національному рівні правову основу становлять закони України: «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року № 1698-VII; «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 р. № 1698-VII, «Про Бюро економічної безпеки України» від 28.01.2021 р. № 1150-IX. До відомчих нормативно-правових актів можна зарахувати: «Порядок взаємодії при розгляді звернень органів, що здійснюють досудове розслідування, прокуратури та виконанні запитів іноземних держав щодо виявлення та розшуку активів» від 20.10.2017 р.

№ 115/197-о/297/586/869/857, «Про затвердження Порядку взаємодії АРМА і Бюро економічної безпеки України щодо виявлення та розшуку активів» від 22.02.2022 № 54/50; «Про затвердження Порядку взаємодії АРМА та Офісу Генерального прокурора щодо виявлення та розшуку активів у межах міжнародної правової допомоги при проведенні процесуальних дій» від 24.05.2022 р. № 75/81, «Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні» від 07.07.2017 р. № 575; «Інструкція про взаємодію правоохоронних органів у сфері боротьби з організованою злочинністю» від 10.06.2011 р. № 317/235.

Розкриття корупційних та економічних злочинів представляється як процес, складений із кількох взаємозалежних частин, одним з яких є оперативно-розшукове забезпечення. З огляду на це, процес розкриття не розглядається лише в межах детермінації особи, яка має безпосереднє відношення до вчинення вказаних видів злочинів. На нашу думку, оперативно-розшукова робота з розкриття злочинів розвивається як на етапі досудового розслідування кримінального провадження, так і на етапі судового розгляду. З огляду на це, слід зазначити, що і слідчий, і оперативний співробітник, глибоко зацікавлені в тому, щоб обвинувачена особа не була виправдана. Це лише одна з безлічі обставин, але, варто зазначити, дуже важлива, яка зумовлює необхідність оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування та на етапі судового розгляду.

За слушним зауваженням І. І. Приполова, хоча з набранням чинності КПК України 2012 р. та введенням інституту негласних слідчих (розшукових) дій роль оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження значно звузилась, однак НСРД проводяться оперативними підрозділами за дорученням слідчого. Крім того, НСРД здійснюються у тактичні способи притаманні оперативно-розшуковим заходам [1, с. 227].

Розмірковуючи про обсяг та зміст оперативно-розшукового забезпечення, слід

зазначити, що йому притаманні різноманітні думки. Так, М. І. Данилюк пропонує розглядати оперативно-розшукове забезпечення як організаційну форму, засновану на взаємозв'язку та взаємному впливі слідчого та оперативного співробітника, для об'єктивного та ретельного дослідження «злочинної картини», а також здійснення оперативними підрозділами в правовому полі всього комплексу заходів для успішного розкриття, розслідування та направлення кримінального провадження до суду [2, с. 12]. На його думку, оперативно-розшуковому забезпеченню відводиться ключова роль у забезпеченні досудового розслідування оперативними даними до етапу судового розгляду. Аналогічної думки дотримуються й інші автори, які також вважають, що оперативно-розшукове забезпечення зароджується на початковому етапі кримінального провадження та завершується при направленні її до суду [3, с. 5]. В. Д. Пчолкін визначає оперативно-розшукове забезпечення кримінального провадження як систему оперативно-розшукових заходів і негласних слідчих (розшукових) дій, що спрямовані на створення оптимальних умов для виявлення злочинів та здійснення повного й об'єктивного процесу доказування; подолання протидії розслідуванню; виконання функції захисту (безпеки) учасників кримінального процесу; гарантування реалізації принципу невідворотності відповідальності винних за скоєне [4, с. 260].

У деяких інших роботах оперативно-розшукове забезпечення розглядається як суто самостійна організаційно-тактична форма оперативно-розшукової діяльності, не прив'язана до забезпечувальних меж досудового розслідування [5, с. 43]. Цікаву позицію у своїй роботі виклав О. В. Кириченко, В. В. Хмеленко, які представляють сутність та зміст оперативно-розшукового забезпечення, з одного боку, як використання оперативно-розшукових сил, засобів і методів у раніше створених умовах постійної професійної готовності суб'єктів розкриття та розслідування злочинів, а з іншого – як реалізацію в практичній діяльності таких умов у кожному конкретному випадку розкриття та розслідування злочинів [6, с. 736].

Слід сказати, що в теорії ОРД немає єдиного підходу до дефініції аналізованого виду діяльності. Одні автори стверджують, що оперативно-розшукове забезпечення – це організаційна форма, яка зумовлює безпосередньо тісну взаємодію оперативного співробітника зі слідчим у процеси досудового розслідування та з судом на етапі судового розгляду з метою забезпечення їх оперативними даними, що мають значення для кримінального провадження. Інші автори формують оперативно-розшукове забезпечення так, що воно може починатися ще до початку кримінального провадження та продовжуватись після його закінчення. Деякі представники оперативно-розшукової науки розглядають оперативно-розшукове забезпечення як винятковий порядок дій оперативних співробітників, їх професійні знання, уміння та навички. Однак, на нашу думку, погляди зазначених авторів об'єднує те, що без оперативно-розшукових сил, засобів і методів завдання, поставлені перед оперативними співробітниками, не мають жодного сенсу без реалізації їх у практичній діяльності.

Уважаємо, що оперативно-розшукове забезпечення досудового розслідування та судового розгляду корупційних та економічних злочинів – це комплекс заходів, що містить збір інформації, проведення тактичних операцій та інших дій для виявлення, фіксації доказів та притягнення винних осіб до відповідальності в межах чинного законодавства України.

На підставі аналізу слідчої практики можна виокремити характерні етапи оперативно-розшукового забезпечення досудового розслідування: формування груп з розробки фігурантів перевірки – до груп включаються керівники та співробітники оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, які займаються певними напрямками; аналіз наявної щодо фігурантів оперативної інформації, організація її отримання з інших правоохоронних органів у порядку взаємодії з ними – на цьому етапі виникає необхідність отримання інформації з наявних інформаційних баз даних; проведення з використанням технічних засобів комплексу НСРД з фіксації наявної інформа-

ції, встановлення схеми скоєння злочину, уточнення структури злочинних дій, невідомих раніше учасників – під час цього етапу документування здійснюється проведення тактичних комбінацій, зокрема оперативного впровадження на об'єкти перевірки, а також комбінацій з використанням контрольно-наглядових органів, структурованості злочинних зв'язків фігурантів. На цьому етапі також проводять заходи щодо встановлення осіб, незадоволених діями фігурантів, раніше звільнених з об'єктів перевірки та готових дати викривальні показання; повний аналіз отриманих результатів НСРД з метою визначення достатності зібраних доказів. У процесі аналізу виявляються установи, яким завдано матеріальних збитків, визначаються особи, схильні до співпраці з правоохоронними органами та надання показань, а також залежно від правового статусу визначається підслідність; установлення фактичної інформації для подальшого використання як доказів у кримінальному провадженні. Встановлюються також адреси підконтрольних фігурантам організацій, місця зберігання бухгалтерської та іншої документації, номери рахунків, банківських осередків, предметів, які згодом можуть бути використані як докази в кримінальному провадженні, майна, що підлягає арешту.

Оглядаючи змістовну частину оперативно-розшукового забезпечення, зважаючи на думку згаданих учених, ми дійшли висновку, що ця діяльність вирішує такі основні завдання: 1) виявлення оперативним шляхом додаткових епізодів у рамках розслідування кримінального провадження; 2) нейтралізація протидії кримінального середовища розслідуванню кримінального провадження; 3) виявлення та розшук активів, встановлення майна, на яке може бути накладено арешт або підлягає конфіскації, а також виявлення та документування фактів легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом

Водночас у межах нашого дослідження ми спробуємо розкрити докладніше третє виділене нами завдання через призму злочинів корупційної спрямованості, оскільки на державному рівні особлива увага приділяється підвищенню ефек-

тивності взаємодії оперативних підрозділів з органами досудового розслідування щодо виявлення та розшуку активів.

Необхідно підкреслити, що в механізмах вчинення злочинів корупційної спрямованості з'являються нові методи їх приховування, маскування, конспірації, змінюються способи виведення коштів, відмивання злочинних доходів з використанням цифрової валюти, офшорів, всіляких сучасних електронних платіжних систем, криптообмінників тощо. Такий стан речей указує на необхідності розробки взаємоузгоджених дій оперативних підрозділів з органами досудового розслідування з метою підвищення продуктивності оперативно-розшукового забезпечення.

На підставі аналізу сучасних поглядів науковців та нормативно-правових актів можна сформулювати такий порядок дій взаємодії оперативних підрозділів з органами досудового розслідування щодо виявлення та розшуку активів, а також виявленням і документуванням фактів легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом щодо злочинів корупційної спрямованості: 1) отримати та провести детальний аналіз виписок за розрахунковими рахунками організації, що перевіряється, з метою виявлення сумнівних фінансових операцій або угод, їх періодичність, контрагентів, сум операцій, реквізитів як платника, так і одержувача коштів, призначення платежу, суми залишків за рахунком на початок і на кінець періоду; 2) за всіма сумнівними операціями провести зустрічні перевірки в контрагентів з метою виявлення реальних та фіктивних фінансово-господарських взаємовідносин; 3) установити та допитати осіб, на яких були зареєстровані організації, а також осіб, які фактично здійснювали проведення незаконних фінансових операцій та були так званими вигодонабувачами; 4) провести комплекс НСРД «Аудіо-, відеоконтроль особи» «Аудіо-, відеоконтроль місця» в офісах установлених фірм, місцях проживання, банках, інших кредитно-фінансових установах, страхових компаніях, транспортних організаціях, а також на підприємствах, з якими здійснювалися господарські операції; 5) отримати відо-

мості з Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів щодо досліджуваної організації для здійснення фінансового розслідування, з метою отримання всієї наявної інформації про сумнівні угоди, пов'язані з розкраданням, легалізацією (відмиванням) грошових коштів, отриманих злочинним шляхом, можливих фактах виводу грошових коштів за кордон, придбання об'єктів нерухомості, зокрема за кордоном, зареєстрованих на їх ім'я, а також наявності афілійованих організацій (юридичних та фізичних осіб); 6) за потреби провести оцінку придбаного незаконним шляхом майна; 7) провести аналіз отриманої інформації, встановити ознаки складу злочину, провести оперативну нараду зі слідчими органами з метою отримання рекомендації щодо збору додаткових відомостей, необхідних для кваліфікації відповідної статті.

Зазначений порядок дій під час взаємодії оперативних підрозділів з органами досудового розслідування, безумовно, є невичерпним, адже можуть проводитися й інші заходи на основі конкретної оперативно-слідчої ситуації.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що в тео-

рії ОРД є безліч підходів до поняття та змісту оперативно-розшукового забезпечення. Водночас доходимо висновку, що оперативно-розшукове забезпечення має системно та безперервно здійснюватися на всіх основних стадіях кримінального процесу: як на початковому етапі досудового розслідування, так і на етапі судового розгляду. Зрештою, оперативно-розшукове забезпечення досудового розслідування та судового розгляду корупційних та економічних злочинів дає змогу забезпечити більш ефективні умови для збирання фактичних даних та подальшу процесуальну можливість їх використання у процесі формування кримінально-процесуальних доказів у корупційних провадженнях. З огляду на це, як мінімум на відомчих рівнях нині назріла нагальна необхідність розробки та фіксації алгоритму узгодження дій та застосування оперативно-розшукових даних не лише в межах досудового розслідування, а й на всіх рівнях судочинства загалом у кримінальних провадженнях щодо корупційних дій посадових осіб. Значне сприяння в цьому питанні може надати систематизація та вивчення позитивного й негативного практичного досвіду, де такі пропозиції приймають лише на рівні методичних рекомендацій

ЛІТЕРАТУРА:

1. Приполов І. І. Оперативно-розшукове забезпечення кримінального провадження. С. 226–228. URL: <https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/037b5177-e4e5-4249-afd1-be6ffe634010/content>
2. Бигу Ж. М. Оперативно-розшукове забезпечення безпеки учасників оперативно-розшукових заходів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. К. 2009. 20 с.
3. Данилюк М. І. Оперативно-розшукове та криміналістичне забезпечення протидії корупційним правопорушенням : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Л. 2011. 16 с.
4. Пчолкін В. Д. Сутність і завдання оперативно-розшукового забезпечення кримінального провадження. Процесуальне та техніко-криміналістичне забезпечення досудового розслідування. Харків, 2019. С. 259–262
5. Кириченко О. В., Хмеленко В. В. Принципи оперативно-розшукового запобігання злочинам : монографія. Київ : Центр учбової літератури. 2020. 160 с.
6. Соколкін В. Л. Поняття оперативно-розшукового процесу та його характеристика. *Форум права*. 2011. № 3. С. 734–741

Стаття надійшла в редакцію: 11.08.2025

Стаття прийнята: 26.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 343.132

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.18>

РОЗШИРЕННЯ ПІДСТАВ АУДІО-, ВІДЕОКОНТРОЛЮ ОСОБИ ДО ПОСТАНОВЛЕННЯ УХВАЛИ СЛІДЧОГО СУДДІ

Романов Віталій Олександрович,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри спеціальних поліцейських дисциплін
та базової загальновійськової підготовки

Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ

Актуальна проблема обмеженості правового регулювання проведення аудіо- та відеоконтролю особи в українському кримінальному процесі полягає в тому, що чинна редакція ст. 250 КПК України не дозволяє правоохоронцям в екстрених ситуаціях негайно застосувати ці ефективні засоби отримання доказів без попередньої ухвали слідчого судді. Це створює правову колізію: важливі слідчі (розшукові) дії допустимі за погодженням прокурора лише коли йдеться про контроль пересування або передачі інформації, але виключають аудіо- та відеофіксацію навіть за наявності загрози життю чи знищення доказів.

Мета дослідження полягає в аналізі прогалин чинного порядку, порівняльно-правовому вивченні досвіду Франції, Німеччини та Італії та практики Європейського суду з прав людини, а також у розробці проєкту законодавчих змін до ст. 250 КПК для запровадження механізму екстреного аудіо- та відеоконтролю особи за санкцією прокурора з подальшим зверненням до суду.

У статті проаналізовано положення ст. 258 та 260 КПК України, зроблено висновок про необхідність розширити перелік негласних слідчих (розшукових) дій, які можуть проводитися без судового рішення в умовах невідкладності. Науковий огляд підтвердив, що вітчизняні дослідники (О.А. Білічак, М.Л. Грібов, Д.Й. Никифорчук і В.І. Васишинчук) підтримують потребу гнучких процедур санкціонування. Досвід зарубіжних країн демонструє, що за чіткого законодавчого регулювання, обмежених строків дії, обов'язкової фіксації мотивів і наступного судового контролю можливе поєднання оперативності та захисту прав людини.

Запропонована модель передбачає:

- санкцію прокурора на аудіо- та відеоконтроль за наявності прямої загрози;
- обов'язкове звернення до слідчого судді протягом 24 годин;
- детальне документування підстав і строків;
- нерухомість доказів у разі судової відмови.

Реалізація змін до ст. 250 КПК України забезпечить своєчасне реагування на терористичні або тяжкі злочини, водночас збережеться баланс між національною безпекою та правом на приватність відповідно до європейських стандартів.

Ключові слова: КПК України, аудіо- та відеоконтроль, негласні слідчі дії, невідкладність, слідчий суддя, прокурор, пропорційність, національна безпека, судовий контроль, права людини.

Romanov Vitalii. Expanding the grounds for audio and video surveillance of individuals prior to the issuance of an investigating judge's order

The current problem of limited legal regulation of audio and video surveillance of individuals in the Ukrainian criminal procedure lies in the fact that the current wording of Article 250 of the Criminal Procedure Code of Ukraine does not permit law enforcement officers to deploy these effective evidence-gathering tools immediately in emergency situations without a prior order from an investigating judge. This creates a legal collision: important covert investigative (detective) measures may be carried out with the prosecutor's approval only when it concerns monitoring an individual's movements or data transmission, but explicitly exclude audio and video recording even in cases of threat to life or risk of evidence destruction.

The aim of this study is to analyze the gaps in the existing procedure, conduct a comparative-legal examination of the experience of France, Germany, and Italy as well as the practice of the European Court of Human Rights, and develop a draft legislative amendment to Article 250 of the Criminal Procedure Code to introduce a mechanism for emergency audio and video surveillance of individuals authorized by the prosecutor, with subsequent judicial review.

The article examines the provisions of Articles 258 and 260 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and concludes that it is necessary to expand the list of covert investigative (detective) actions that may be conducted without a court order in urgent circumstances. The literature review confirms that domestic scholars (O.A. Bilichak, M.L. Hribov, D.Y. Nykyforchuk, and V.I. Vasylynychuk) support the need for flexible authorization procedures. International experience demonstrates that, under clear statutory regulation, limited durations, mandatory documentation of motives, and subsequent judicial control, it is possible to combine operational efficiency with the protection of human rights.

The proposed model provides:

– prosecutor's authorization for audio and video surveillance in the presence of a direct threat;

– mandatory referral to an investigating judge within 24 hours;

– detailed documentation of grounds and timeframes;

– inadmissibility of evidence if the court refuses authorization.

Implementing amendments to Article 250 of the Criminal Procedure Code of Ukraine will ensure timely responses to terrorist or serious crimes while preserving the balance between national security and the right to privacy in accordance with European standards.

Key words: *Criminal Procedure Code of Ukraine, audio and video surveillance, covert investigative actions, urgency, investigating judge, prosecutor, proportionality, national security, judicial control, human rights.*

Обмеження конституційного права на приватність під час досудового розслідування є делікатною темою, що потребує виваженого підходу. У сучасних умовах зростання рівня організованої злочинності, тероризму та тяжких насильницьких злочинів держава повинна бути здатною оперативно реагувати на загрози. Одним із найбільш ефективних інструментів у таких випадках є аудіо- та відеоконтроль особи, що дає змогу своєчасно документувати злочинну поведінку та отримувати вагомні докази. Проте законодавча прогалина в чинному КПК України, а саме відсутність у статті 250 положень щодо можливості проведення таких заходів у невідкладних випадках, фактично позбавляє слідчого необхідного інструменту для негайного реагування.

Мета цієї статті – дослідити прогалини правового регулювання, вказати на недоліки чинного порядку, обґрунтувати необхідність внесення змін до законодавства та запропонувати оптимальну модель реалізації аудіо- та відеоконтролю особи в умовах невідкладності з урахуванням міжнародного досвіду та рішень Європейського суду з прав людини.

У частині першій статті 258 Кримінального процесуального кодексу України

передбачено, що тимчасове обмеження прав особи, зокрема щодо приватного спілкування, можливе виключно на підставі ухвали слідчого судді. Проте в частині другій цієї ж статті закріплено, що у випадках, передбачених статтею 250 КПК, деякі негласні слідчі (розшукові) дії можуть бути проведені без попередньої ухвали суду, за умов погодження з прокурором і обов'язковим невідкладним зверненням до суду.

Таким чином, законодавець передбачив можливість невідкладного втручання в окремих випадках, однак цей виняток не поширюється на аудіо- та відеоконтроль особи. Це створює колізію: за наявності невідкладних обставин дозволяється, наприклад, контроль за переміщенням особи, але не фіксація її розмов чи поведінки на відео.

Частина перша статті 250 встановлює умови, за яких можна провести окремі негласні слідчі (розшукові) дії без ухвали слідчого судді. До таких умов належать: наявність виняткового невідкладного випадку, погодження прокурора, а також обов'язок звернутися невідкладно до суду.

Однак перелік дій, які можуть бути реалізовані за такою процедурою,

є вичерпним і не містить аудіо- та відеоконтролю особи. Це означає, що навіть за наявності обґрунтованих оперативних даних щодо підготовки тяжкого злочину проведення аудіо- та відеоконтролю неможливе без попередньої судової санкції.

У статті 260 КПК ідеться виключно про порядок здійснення аудіо- та відеоконтролю особи. Частина перша прямо зазначає, що така негласна слідча дія можлива лише за наявності ухвали слідчого судді. Норма не передбачає жодних винятків навіть у разі реальної загрози життю, терористичної атаки чи вчинення особливо тяжкого злочину.

У судовій практиці така імперативність тлумачиться буквально: жодні винятки не допускаються. Це призводить до ситуацій, коли правоохоронці не мають законного інструменту для негайного фіксування злочинної діяльності, що фактично суперечить меті негласних слідчих (розшукових) дій як інструменту превентивного реагування.

У науковій літературі проблема правового регулювання негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема аудіо- та відеоконтролю особи, активно обговорюється. Дослідники відзначають, що чинна редакція КПК України не враховує низку практичних ситуацій, у яких негайне втручання без ухвали суду є необхідним для запобігання тяжким злочинам.

У науковій літературі неодноразово наголошується на необхідності вдосконалення положень ст. 250 КПК України, що регламентує питання санкціонування негласних слідчих (розшукових) дій. Так, О.А. Білічак зазначає, що встановлений законом порядок проведення негласних слідчих (розшукових) дій, безперечно, спрямований на те, щоб гарантувати дотримання прав окремих осіб у ході ведення кримінального провадження. Поряд з тим у практичній діяльності нерідко виникають випадки, коли реагування з боку суб'єкта досудового розслідування на ту чи іншу ситуацію, що склалася у кримінальному провадженні, повинно бути негайним. Нерідко для того, щоб припинити злочин або запобігти його вчиненню, необхідно провести негласні слідчі (розшукові) дії, які забезпечать

отримання відомостей, що дозволять виявити місцезнаходження особи, встановити маршрут її руху, плани щодо вчинення протиправних дій чи наявності відповідних намірів [2, с. 184].

Подібної думки дотримується і М.Л. Грібов, який у своїй статті наголошує, що чинне законодавство не завжди дозволяє оперативно застосовувати НСРД, тому необхідно передбачити спрощений порядок їх санкціонування у випадках добровільної згоди особи [3, с. 90].

Своєю чергою Д.Й. Никифорчук та В.І. Василичук акцентують на проблемі нормативно-правових прогалин, які гальмують ефективність оперативно-розшукової діяльності. Вони прямо зазначають, що існує потреба внесення змін до КПК з метою врегулювання порядку проведення як оперативно-розшукових заходів, так і НСРД, що сприятиме належному реагуванню на нові загрози [4, с. 105–107].

Таким чином, у працях сучасних українських науковців простежується спільна позиція щодо потреби зміни процедури санкціонування НСРД у ст. 250 КПК із запровадженням гнучкіших механізмів реагування на загрози за умови збереження судового контролю.

У низці країн Європи законодавство дозволяє здійснення негласного контролю над особою в умовах нагальності навіть без попереднього дозволу суду за умови обов'язкового подальшого підтвердження судовою інстанцією.

Наприклад, у Франції відповідно до статей Code de procédure pénale у випадках терористичної загрози або організованої злочинності прокурор може санкціонувати тимчасові заходи негласного спостереження [5, с. 14]. Протягом короткого строку ці заходи підлягають контролю з боку слідчого судді.

У Німеччині Закон «Про обмеження таємниці листування, поштових та телекомунікаційних повідомлень» (G-10) також передбачає можливість екстреного застосування негласних заходів органами безпеки без попереднього дозволу суду, але лише в чітко визначених ситуаціях, наприклад, у разі загрози національній безпеці [6, с. 9].

В Італії Кодекс кримінального процесу допускає прослуховування та відеоспостереження в умовах невідкладності за погодженням з прокурором, який не пізніше ніж через 48 годин зобов'язаний звернутися до суду за дозволом [7, с. 33]. У разі відмови суду матеріали визнаються недопустимими як докази.

Практика Європейського суду з прав людини, зокрема справа *Klass and Others v. Germany*, підтверджує, що втручання в приватне життя може бути визнане виправданим, якщо воно здійснюється на підставі закону, відповідає легітимній меті та супроводжується достатніми гарантіями проти зловживань.

У цій справі Суд зазначив, що законодавство, яке дозволяє таємне спостереження за особами, повинно передбачати чіткі умови та процедури, щоб забезпечити ефективний захист прав людини. Суд підкреслив, що навіть якщо особа не була безпосередньо піддана спостереженню, існування такого законодавства може порушувати її право на повагу до приватного життя, якщо воно не містить достатніх гарантій проти зловживань.

Це рішення є важливим прецедентом для розуміння того, як повинні бути збалансовані інтереси національної безпеки та права людини на приватність [9].

Отже, зарубіжний досвід демонструє наявність моделей, де дозволяється тимчасове втручання без ухвали суду в умовах крайньої необхідності за умови чіткого наступного контролю з боку суду. Такий підхід дозволяє забезпечити як оперативність дій, так і дотримання прав людини.

З огляду на виявлені проблеми та аналіз зарубіжного досвіду доцільним є внесення змін до статті 250 КПК України з метою запровадження можливості проведення негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема аудіо- та відеоконтролю особи, без попереднього дозволу слідчого судді в умовах невідкладності.

Пропонується доповнити статтю 250 новою частиною, яка б передбачала, що у виняткових випадках, коли існує пряма загроза життю або здоров'ю осіб, безпосередня небезпека вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, дозвіл на проведення аудіо- чи відеоконтролю особи

може надаватись прокурором. У такому разі прокурор зобов'язаний невідкладно, але не пізніше 24 годин, звернутися до слідчого судді для отримання дозволу на продовження такої дії або її визнання допустимою.

Таке нормативне положення повинно містити чіткий перелік підстав, обмеження щодо строків дії тимчасового дозволу прокурора, а також вимоги до фіксації мотивів прийняття рішення. У разі відмови слідчого судді в наданні дозволу зібрана інформація не може бути використана як доказ у кримінальному провадженні.

Крім того, слід передбачити обов'язкове інформування особи, щодо якої застосовувались такі заходи, після завершення розслідування або з моменту зникнення загроз, що зумовили проведення НСРД. Це відповідатиме практиці Європейського суду з прав людини та забезпечить прозорість і контроль за діями правоохоронців.

Запропоновані зміни спрямовані на підвищення ефективності досудового розслідування в умовах реальних загроз, водночас не створюючи загроз правам і свободам людини, завдяки вбудованим запобіжникам, процедурі наступного контролю та обмеженню строків і підстав застосування таких заходів.

Проведене дослідження підтверджує необхідність удосконалення правового регулювання негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема аудіо- та відеоконтролю особи, в умовах невідкладності. Аналіз чинної редакції статті 250 КПК України виявив, що відсутність можливості оперативного реагування у виняткових ситуаціях знижує ефективність діяльності правоохоронних органів і може перешкоджати запобіганню тяжким злочинам.

Наукові джерела демонструють фахову підтримку ідеї про необхідність гнучкого підходу до застосування судового контролю в умовах реальної загрози, при цьому підкреслюється важливість забезпечення правових гарантій проти зловживань. Порівняльно-правовий аналіз практики Франції, Німеччини та Італії підтверджує можливість і доцільність впровадження механізму тимчасового

дозволу прокурора з наступним судовим контролем.

Запропоновані зміни до статті 250 КПК України спрямовані на досягнення балансу між потребами кримінального переслідування та дотриманням конституційних прав людини. Йдеться про встановлення чітких підстав, строків та меж повноважень прокурора у разі

надання дозволу на аудіо- та відеоконтроль особи без ухвали суду у виняткових випадках.

Таким чином, оновлення законодавства у зазначеному напрямі дозволить створити більш ефективну та гнучку систему досудового розслідування, яка одночасно відповідатиме стандартам прав людини та вимогам оперативної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI.
2. Білічак О.А. Правове регулювання негласних слідчих (розшукових) дій. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2 / 2015. С. 181–187.
3. Грібов М.Л. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій щодо особи за її згодою. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1 (106). С. 87–95.
4. Никифорчук Д.Й., Васи́нчук В.І. Удосконалення нормативно-правового забезпечення щодо проведення оперативно-розшукових заходів та НСРД. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 67–75.
5. Code de procédure pénale (France). Version consolidée au 01 janvier 2023.
6. Gesetz zur Beschränkung des Brief-, Post- und Fernmeldegeheimnisses (Artikel 10-Gesetz – G-10) vom 13. August 1968.
7. Codice di procedura penale (Italia). Aggiornato al 2023.
8. European Court of Human Rights. Case of Klass and Others v. Germany (Application No. 5029/71), Judgment of 6 September 1978.

Стаття надійшла у редакцію: 18.08.2025

Стаття прийнята: 04.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ЛІНГВІСТИЧНА ВІКТИМОЛОГІЯ

Шакун Василь Іванович,

orcid.org/0000-0002-1757-8453

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
головний науковий співробітник
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Статтю присвячено лінгвістичній віктимології – інноваційному міждисциплінарному напрямку, що інтегрує положення кримінології, віктимології, лінгвістики, судової психології та кримінального процесу. Розкрито предмет лінгвістичної віктимології, який полягає у дослідженні мовних засобів, що формують соціальний образ жертви кримінального правопорушення, впливають на її правовий статус і психологічний стан, а також визначають особливості захисту її прав у кримінальному провадженні. Висвітлено основні аспекти взаємозв'язку між мовою, правовою оцінкою подій та суспільною реакцією на кримінальне протиправне діяння, включно з дослідженням мовних стратегій правоохоронців, суддів, адвокатів, експертів та медіа. Значну увагу приділено аналізу процесів вторинної віктимізації, що можуть виникати унаслідок некоректного мовного поводження з потерпілим (-и), знеособлення або упереджених формулювань у судовому та медійному дискурсі.

Окремо проаналізовано мовні маркери травматичного досвіду (фрагментарність, паузи, самознецінення, уникання), які вимагають чутливої інтерпретації та можуть слугувати предметом судово-лінгвістичної експертизи для встановлення достовірності показань, впливу страху або тиску. Наголошено на значенні якості мови нормативно-правових актів і процесуальних документів: чіткість, нейтральність і узгодженість термінології є умовою недискримінаційної комунікації з потерпілими й превенції стигматизації. Запропоновано інституціоналізувати лінгвістичний аудит (глосарії, стандарти етичної мови, обов'язкова експертиза проєктів актів). Продемонстровано нові ризики цифрової віктимізації, коли штучний інтелект стає мовним тригером небезпечної поведінки, що потребує правового та експертного реагування. Зроблено висновок про ключову роль лінгвістичної віктимології у гуманізації кримінального процесу, підвищенні якості доказової комунікації й розбудові етичних стандартів взаємодії з жертвами у системі правосуддя.

Ключові слова: мова, лінгвістична віктимологія, жертва, потерпілий, мовна репрезентація, віктимізація, мовні маркери травми, судово-лінгвістична експертиза, кримінальний процес, комунікація.

Shakun Vasyl. Linguistic Victimology

The article is devoted to linguistic victimology—an innovative interdisciplinary field integrating criminology, victimology, linguistics, forensic psychology, and criminal procedure. It defines the subject matter of linguistic victimology as the study of linguistic means that construct the social image of the victim of a criminal offence, affect the victim's legal status and psychological condition, and determine the modalities for safeguarding his or her rights within criminal proceedings. The article elucidates key dimensions of the nexus between language, the legal qualification and appraisal of events, and societal responses to criminal wrongdoing, including analysis of communicative strategies employed by law-enforcement authorities, judges, defence counsel, experts, and the media. Particular attention is paid to secondary victimisation arising from improper linguistic treatment of the victim(s), depersonalisation, or biased formulations in judicial and media discourse.

Separately analysed are linguistic markers of traumatic experience (fragmentariness, pauses, self-deprecation, avoidance), which require sensitive interpretation and may constitute the subject of forensic-linguistic examination when assessing the credibility of testimony and the impact of fear or coercion. Emphasis is placed on the quality of language in legislative

and procedural instruments: clarity, neutrality, and terminological consistency are prerequisites for non-discriminatory communication with victims and for preventing stigmatisation. The article proposes institutionalising linguistic audit (authoritative glossaries, ethical-language standards, mandatory expert review of draft instruments) and highlights new risks of digital victimisation, where artificial intelligence functions as a linguistic trigger for harmful behaviour, necessitating legal and expert responses. The conclusion underscores the pivotal role of linguistic victimology in humanising criminal procedure, improving the quality of evidentiary communication, and developing ethical standards for interaction with victims within the justice system.

Key words: language, linguistic victimology, victim (injured party), linguistic representation, victimization, linguistic markers of trauma, forensic-linguistic examination, criminal proceedings, communication.

Вступ. Сучасні трансформації суспільних відносин та зростання рівня кримінальних загроз потребують не лише вдосконалення кримінально-правових механізмів реагування, а й пошуку нових наукових підходів до аналізу ролі людини у протиправній події. У цьому контексті особливої уваги заслуговує лінгвістична віктимологія як інноваційний міждисциплінарний напрям, що поєднує положення кримінології, віктимології, лінгвістики, психології та судової експертизи. Мова, як основний інструмент комунікації, не лише відображає дійсність, але й активно формує соціальний образ жертви (потерпілого), впливаючи на її правовий статус, сприйняття суспільством та ефективність захисту її прав.

Відзначимо, що у сучасному правовому дискурсі, а також у медійному просторі, комунікація щодо жертв кримінальних правопорушень часто супроводжується стереотипізацією, дискримінаційними висловлюваннями або некоректною термінологією, що призводить до повторної віктимізації (рецидиву). У таких випадках мова може носити не захисний, а травматизуючий характер, посилюючи негативний психологічний стан потерпілих та викривлюючи правову оцінку обставин події. Тому системний лінгвістичний аналіз процесуальної та публічної комунікації є важливим кроком до гуманізації кримінального процесу та розробки етичних стандартів взаємодії з потерпілими.

Варто наголосити, що лінгвістична віктимологія зосереджується на вивченні мовної поведінки жертв, правоохоронців, суддів, адвокатів, експертів та медіа, аналізує мовні маркери травматичного досвіду, досліджує роль нормативно-правової мови у формуванні статусу потерпілих. Її наукова та практична цінність

полягає у створенні механізмів захисту від повторної травматизації та підвищенні чутливості правозастосовної практики до потреб жертв кримінальних правопорушень.

Метою статті є з'ясування змісту, предмету та основних напрямів розвитку лінгвістичної віктимології, визначення її ролі у кримінальному правосудді та дослідження потенціалу використання судово-лінгвістичної експертизи у забезпеченні прав потерпілих.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняна юридична наука сьогодні опинилась у непростій ситуації, пов'язаній не лише з необхідністю пошуку адекватних відповідей на зростаючі кримінальні загрози, що негативно змінюються, але і з потребою оновлення усталених і традиційних дослідницьких схем та аналітичних принципів. Необхідний інтегрований системний аналіз соціального розвитку, що дозволить простежити й віктимологічні тенденції та динаміку віктимологічних процесів [1; 2].

Лінгвістична віктимологія є новим міждисциплінарним напрямом, що виникає на стику кримінології, віктимології, лінгвістики, психології, кримінального процесу, зосереджуючись на аналізі мовної поведінки жертви злочинного посягання, мовних стратегій правоохоронців, суддів, адвокатів, представників медіа та інших суб'єктів щодо обставин і наслідків вчинення кримінального правопорушення. Головне, що такий напрям, ґрунтується на положеннях «класичної віктимології», яка досліджує природу, чинники та наслідки віктимної поведінки, а також взаємодію жертви зі злочинцем, органами правопорядку і суспільством. У центрі уваги віктимології перебуває людина – суб'єкт, що зазнала протиправного пося-

гання, а також умови, за яких це стало можливим. Водночас лінгвістична віктимологія пропонує додатковий аналітичний інструмент – мову, яка слугує не лише засобом фіксації й опису події, а й активним чинником формування соціального статусу жертви, її ідентичності, рівня довіри та підтримки [3]. У цьому контексті лінгвістичний підхід дозволяє розширити межі традиційного розуміння віктимності за рахунок аналізу постфактум-комунікації, у якій бере участь жертва. Йдеться не лише про описи самої події кримінального правопорушення, а й про те, як вона фігурує у подальших правових, інформаційних та суспільних дискурсах. Так, значний обсяг досліджень присвячено вивченню мовних зразків, що трапляються при допитах, інтерв'ю, письмових заявах, судових протоколах, журналістських матеріалах, публічних виступах тощо. Усі ці жанри комунікації мають свої особливості і потенційно впливають як на внутрішній стан потерпілої особи, так і на ставлення до неї з боку правоохоронної системи й суспільства в цілому.

Предметом такого віктимологічного напряму є вивчення мовної репрезентації жертви кримінального правопорушення у різних формах комунікації, зокрема у: процесуальній та офіційній юридичній мові (судові рішення, протоколи допитів, заяви, висновки експертів); публічному дискурсі (журналістські матеріали, соціальні мережі, коментарі посадовців); усному та письмовому мовленні самих потерпілих (пояснення, показання, заяви, особисті повідомлення, звернення); мовленні працівників органів досудового розслідування, суду, захисту, експертів та медіа у контексті реагування на кримінальні події. Предмет охоплює: аналіз мовних засобів і стратегій, що відображають або впливають на соціальну та правову позицію жертви; виявлення лінгвістичних маркерів травми, психологічного пригнічення, страху чи залежності; вивчення мовних форм вторинної віктимізації (знеособлення, недовіра, звинувачення, самообмова); оцінку ролі мови у формуванні суспільного ставлення до жертви (через кліше, стереотипи, терміни); дослідження лінгвістичних інстру-

ментів захисту прав потерпілих, зокрема шляхом стандартизації термінології, експертної оцінки висловлювань, розробки етичних норм комунікації. Таким чином, предмет лінгвістичної віктимології поєднує лінгвістичний аналіз, віктимологічну діагностику і правозастосовну практику, з метою виявлення, розуміння і запобігання мовним формам дискримінації, психологічного тиску або стигматизації жертви в процесі кримінального провадження та публічного спілкування.

Мета лінгвістичної віктимології полягає в тому, щоб виявити, яким чином мова формує соціальний образ жертви, впливає на її психологічний стан, правовий статус, а також сприяє або, навпаки, перешкоджає захисту її прав.

Важливим є і те, що лінгвістична віктимологія спирається у тому числі й на досягнення прагматики, дискурс-аналізу, соціолінгвістики, а також судової лінгвістики, при цьому враховуються контекст, інтонація, мовні ролі (позицію комунікатора), жанр висловлювання та соціальні очікування, що впливають на інтерпретацію мовлення жертви та її сприйняття. Наприклад, у судовому дискурсі нерідко виникає ситуація, коли лінгвістичні особливості висловлювань жертви (емоційність, непослідовність, страх, паузи тощо) сприймаються як сумнівні або недостовірні, тоді як насправді вони є цілком природною реакцією на психотравмуючий фактор.

Крім того, теоретичні засади лінгвістичної віктимології передбачають усвідомлення того, що мова є не лише засобом репрезентації дійсності, а й засобом її конструювання. У цьому сенсі соціальний образ жертви не є чимось об'єктивним або сталим, а формується через мовні інструменти – вибір слів, синтаксичні структури, метафори, граматичну перспективу, навіть порядок згадування фактів. Саме тому те, механізм вчинення кримінального правопорушення й роль жертви в ньому, здатний суттєво вплинути на правову кваліфікацію, суспільну реакцію, досудове розслідування і, зрештою, на ефективність захисту прав потерпілої особи.

Таким чином, лінгвістична віктимологія, поєднуючи наукові засади лінгвіс-

тики та віктимології, пропонує концептуальні засади дослідження взаємозв'язку між мовою, жертвою та правовим реагуванням на кримінальне правопорушення, сприяючи гуманізації кримінального процесу, зменшенню повторної віктимізації та побудові етичної моделі комунікації в системі кримінального правосуддя.

Варто відзначити, що лінгвістична віктимологія звертає увагу на дослідження комунікативних ситуацій, у яких може відбуватися повторна віктимізація (рецидив) – тобто повторна травматизація особи внаслідок неправильної, знеособлюючої або звинувачувальної мовної поведінки з боку, наприклад правоохоронців, суддів, журналістів та ін. [4]. Такі ситуації нерідко супроводжуються використанням оціночної, зневажливої або упередженої лексики, що підсилює психологічний дискомфорт жертви, дискредитує її перед суспільством або применшує значущість механізму вчинення кримінального правопорушення [5].

Крім того, лінгвістична віктимологія вивчає мовні маркери віктимного досвіду, які проявляються у показаннях потерпілих, письмових заявах чи комунікаціях у межах процесуальних дій, що дозволяє фахівцям не лише глибше зрозуміти зміст і контекст заявленого, а й точніше оцінити рівень достовірності, психологічного тиску або зовнішнього впливу. У межах лінгвістичної віктимології також здійснюється критичний аналіз мови нормативно-правових актів, процесуальних та судових рішень з метою усунення дискримінаційності, сприяючи виробленню морально-етичних стандартів комунікації з жертвами. Таким чином, лінгвістична віктимологія не лише розширює межі розуміння комунікативного аспекту віктимності, а й формує підґрунтя для створення гуманної та правозахисної моделі взаємодії із потерпілими у кримінальному процесі.

У контексті предмету дослідження звернемо увагу й на такі напрями розвитку лінгвістичної віктимології:

1. Мовна репрезентація жертви. Одним із ключових об'єктів лінгвістичної віктимології є дослідження мовної репрезентації потерпілого (жертви) у різних комунікативних просторах – офіційно-правовому, судовому, медійному, сус-

пільно-інформаційному тощо. Аналіз мовних засобів, якими описується жертва в процесуальних документах, судових рішеннях, публічних виступах чи журналістських матеріалах, дозволяє з'ясувати, наскільки мова сприяє визнанню, підтримці чи, навпаки, стигматизації постраждалої особи.

У мовленні часто фіксуються стійкі стереотипні моделі опису, які можуть свідомо чи несвідомо призводити до процесу так званої повторної віктимізації. Наприклад, вживання таких формулювань, як «жінка, що сама спровокувала напад», «чоловік, який перебував у стані алкогольного сп'яніння і сам винен», або «постраждала від ревнощів» зменшує соціальну емпатію до жертви, переносить акцент із протиправного діяння злочинця на поведінку жертви й послаблює сприйняття події як кримінальної протиправної (злочинної) [6]. Особливо гостро такі тенденції проявляються при вчиненні кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Наприклад, при сексуальній експлуатації жінки, яка займається проституцією – матеріали журналістів або захисні промови у суді містять оціночні конструкції, що натякають на моральну ваду жертви або її неблагонадійність. Такий тип мовної побудови дискредитує потерпілу особу, знижує рівень довіри до її показань і, фактично, зменшує шанси на справедливе розслідування та судовий розгляд [7].

Окремої уваги заслуговує аналіз власного мовлення жертви (як усного, так і письмового), зокрема лінгвістичні характеристики – емоційно забарвлена лексика, повтори, паузи, уникнення прямого опису подій, використання евфемізмів або мовчання, що може виявляти як глибину травматичного досвіду, так і ступінь психологічного пригнічення. Такі ознаки є цінними не лише для психологічної діагностики, а й для уточнення обставин вчинення кримінального правопорушення, виявлення прихованих форм насильства або тривалого тиску, які не завжди вдається зафіксувати іншими засобами [8].

У межах судової лінгвістики подібні елементи мовлення можуть бути предметом експертного аналізу, зокрема для:

- визначення достовірності показань жертви;
- виявлення впливу психологічного тиску або погроз;
- оцінки рівня самостійності, добровільності та точності викладу подій.

Таким чином, мовна репрезентація жертви – це не лише фіксація інформації, а механізм відображення та формування її правового, соціального й психологічного статусу. Саме тому аналіз мовних характеристик має враховуватися у процесуальній діяльності, розробленні стандартів слідчого етикету [9], складанні нормативних формулярів, а також у сфері правової журналістики та медіа-освіти.

2. Мовні маркери травматичного досвіду. Окремим об'єктом дослідження в межах лінгвістичної віктимології є мовні маркери, що відображають психологічну травму, яку зазнала особа внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Аналіз усного й письмового мовлення потерпілої особи дозволяє виявити низку лексичних, синтаксичних, прагматичних і паралінгвістичних ознак, що можуть слугувати непрямими доказами віктимності, навіть у разі, коли особа не здатна прямо і докладно викласти обставини кримінального правопорушення через емоційний бар'єр, сором або страх тощо.

У правовому та медійному дискурсі потерпілі нерідко репрезентуються через узагальнені соціальні шаблони – «ідеальна жертва» (яка поводить себе стримано, говорить логічно, не має сумнівів у деталях) або навпаки – «провокуюча» чи «непереконлива» жертва [10]. На нашу думку, подібна типологізація є хибною з психологічної точки зору, адже реакції травмованої особи можуть бути нетиповими, суперечливими, емоційно забарвленими. Лінгвістичний аналіз фіксує такі характерні мовні маркери травми:

- фрагментарність і хаотичність викладу: порушення логічної послідовності, зупинки, неповні речення, повернення до попередніх епізодів;
- евфемізація: заміна жорстких термінів на пом'якшені (замість «бив» – «штовхав», замість «згвалтував» – «робив те, що не просила»);

– мовчання та уникання: відмова відповісти на окремі запитання, спроби відвести розмову, уникання візуального контакту;

– прагматичні ознаки стресу: надмірне вживання вставних слів («ну, тобто...», «я не знаю...»), постійні виправлення, вибачення («вибачте, я, мабуть, не так кажу...»);

– інтонаційні коливання та невербальні елементи: підвищення тону, тремтіння голосу, довгі паузи, схлипування, уникання погляду, жести тривоги.

Такі ознаки часто не сприймаються належним чином слідчими, прокурорами, суддями або стороною захисту, які розраховують на логічно структуровані та емоційно стримані показання. Проте саме вказані прояви можуть свідчити про наявність посттравматичного стресового розладу, тривалої психологічної нестабільності чи навіть заперечення певних епізодів як захисного механізму психіки [11].

Варто констатувати, що мовні маркери травматичного досвіду мають вагомe значення для: встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення; психологічної діагностики стану жертви; адекватного трактування свідчень у судовому процесі; уникнення повторної віктимізації під час комунікації зі слідчими та прокурорами. Лінгвістична віктимологія, в цьому контексті, сприяє формуванню етично вивіреного та науково обґрунтованого підходу до роботи з жертвами кримінальних правопорушень.

3. Дослідження повторної віктимізації. Окремий напрям лінгвістичної віктимології становить дослідження мовних практик, що спричиняють повторну (вторинну) віктимізацію – явище, при якому жертва кримінального правопорушення зазнає повторної психологічної травматизації внаслідок некоректного або агресивного ставлення до неї.

Лінгвістичний аналіз у таких випадках зосереджується на виявленні неприйнятних мовних формулювань, зокрема:

- запитань із навіюванням провини («Що ви зробили, що він так розлютився?»);
- сумнівів у достовірності показань («Чому ви одразу не звернулися до поліції, якщо це було справжнє насильство?»);

– знеособлення жертви («ця особа», «так зване побиття», «потенційна потерпіла»);

– знецінення досвіду жертви («навіть чи це можна вважати серйозною травмою», «невеликий конфлікт»).

Такі мовні конструкції знижують рівень емпатії, викривлюють сприйняття події, а також сприяють формуванню в суспільній свідомості образу «ненадійної» або «сумнівної» жертви. Зокрема, у медіа широко використовується дискримінаційна лексика, що транслює упереджене ставлення до потерпілих, особливо у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства [10].

Лінгвістична віктимологія, досліджуючи подібні випадки, дозволяє сформулювати етичні рекомендації щодо комунікації з жертвами кримінального правопорушення, а застосування результатів таких досліджень сприяє зменшенню рівня повторної віктимізації, підвищенню якості процесуальних дій та довіри до судової системи.

4. Мова нормативно-правових актів і процесуальних документів. Юридична мова є не лише технічним інструментом правового регулювання, а й механізмом комунікації між державою та громадянином, що має прямий вплив на формування соціального статусу особи, у тому числі – жертви злочину. У рамках лінгвістичної віктимології мова нормативно-правових актів, процесуальних документів та судових рішень розглядається як інституційний чинник, який може як забезпечувати ефективний захист прав потерпілих, так і провокувати вторинну віктимізацію, правову невизначеність або стигматизацію.

В окремих випадках нечіткість, суперечливість або маніпулятивність термінів у законодавстві може не лише викликати складнощі у правозастосуванні, а й провокувати кримінально-протиправну поведінку. Зокрема, неузгоджене або оціночне тлумачення понять, що стосуються особи потерпілого, створює загрози для реалізації принципу правової визначеності та зменшує ефективність гарантій захисту. Наприклад, відсутність чіткого визначення понять «вразлива особа», «залежність», «насильство» у деяких

актах створює простір для дискреційного тиску на потерпілих та неоднозначної інтерпретації їх статусу.

У практиці фіксуються випадки, коли формально нейтральна або канцелярська мова насправді містить приховані механізми стигматизації жертв. Наприклад: пасивна форма речень, що нівелює активного суб'єкта злочину: «з потерпілою були вчинені дії сексуального характеру»; умовні вислови, які містять елемент сумніву: «жінка, яка заявила про зґвалтування»; евфемізми або узагальнення, що розмивають межі правопорушення: «конфлікт на побутовому ґрунті» замість «домашнє насильство». Подібна мова дискредитує жертву, викривлює обставини події та створює умови для повторної психологічної травматизації. Лінгвістична віктимологія аналізує такі ризики, пропонуючи критерії етично нейтральної, інклюзивної і правовизначеної юридичної мови.

У контексті предмету, не можна оминати увагою й Закон України «Про правотворчу діяльність» (№ 3354-IX/2023 р.) [12], який закріпив важливі принципи щодо мови правових актів, зокрема: чіткість і однозначність юридичних формулювань (ст. 5); зрозумілість, точність, системність та узгодженість термінів (ст. 16); недопущення дискримінації або упереджених формулювань у правотворчому процесі (ст. 9, 10); оцінка соціального впливу правових актів як частина аналізу їх наслідків (ст. 21, 27).

Відповідно до цього закону, мова нормативно-правового акта має бути не лише формально правильною, а й функціонально безпечною, тобто такою, що не провокує стигматизації або дискримінації окремих груп – зокрема жертв злочинів. Таким чином, положення закону надають нормативну основу для лінгвістичної експертизи правових актів з точки зору віктимології – з метою виявлення ризиків повторної травматизації, знеособлення жертв, чи упередженого трактування подій. У тому числі мова йде про необхідність: перегляду формулярів процесуальних документів (протоколів допитів, заяв, рішень); забезпечення гендерно чутливої та недискримінаційної мови в офіцій-

них текстах; впровадження лінгвістичних аудиторій (експертиз) у процесі правотворчої діяльності.

У цьому контексті лінгвістична віктимологія пропонує: впровадити обов'язкову лінгвістичну експертизу проектів нормативно-правових актів на предмет наявності віктимологічно значущих дефектів; створити етичний глосарій юридичної мови, що міститиме недопустимі та рекомендовані формулювання при описі жертв; переглянути чинні відомчі інструкції, що регламентують форму і зміст документів, які оформлюються у справах із залученням потерпілих; закріпити у профільному законодавстві вимогу до інклюзивної юридичної мови як індикатора якості правотворення.

Таким чином, мова нормативно-правових актів та процесуальних документів є не лише носієм норм, а й важелем впливу на становище жертви у системі кримінального правосуддя. Її віктимологічні наслідки мають бути предметом постійного лінгвістичного аналізу, в тому числі з урахуванням положень закону України «Про правотворчу діяльність». Визначення лінгвістичних дефектів у правовій мові, їх правових та соціальних наслідків, а також інституціоналізація мовної експертизи нормативно-правових актів є необхідною умовою побудови правової держави, орієнтованої на гуманізм, справедливість і захист гідності жертви.

5. Лінгвістична експертиза. Один із найперспективніших прикладних напрямів лінгвістичної віктимології – це судово-лінгвістична експертиза у кримінальному провадженні, яка дозволяє оцінити: автентичність висловлювань жертви; добровільність і незалежність надання показань; емоційний або психологічний вплив на мовленнєву поведінку; наявність ознак тиску, страху, залежності; характер й авторство письмових матеріалів (заяви, листування, записки).

Залучення лінгвіста як експерта є особливо необхідним у кримінальних провадженнях щодо домашнього насильства, статевої свободи та статевої недоторканості особи; у разі виникнення сумнівів щодо змісту чи добровільності показань, розглядається питання впливу на волевиявлення жертви (наприклад, під

тиском або маніпуляцією). На практиці, лінгвістична експертиза (аудіозаписів, листів, показань) дозволяє також виявляти латентні прояви психологічного впливу, підтверджувати систематичний характер насильства та демонструвати наявність суб'єктивної віктимізації, яка не завжди є очевидною.

Наголосимо, що сучасний розвиток цифрових технологій, зокрема штучного інтелекту (ШІ), створює нові, раніше не досліджені загрози віктимізації особи, які потребують комплексного аналізу в межах лінгвістичної віктимології. Один із таких випадків було зафіксовано у США в серпні 2025 року, коли за даними The Wall Street Journal, ШІ-чатбот (ідентифікований користувачем як «Боббі») фактично став мовним каталізатором убивства та самогубства, схилиючи особу до насильницьких дій [13]. Такий випадок є показовим для лінгвістичної віктимології щонайменше у трьох аспектах: по-перше, жертва на першому етапі сама стає об'єктом мовного впливу, що формує залежність від ШІ-комунікації і викликає поступову дезорганізацію особистісного сприйняття подій; по-друге, лінгвістичне підкріплення небезпечних ідей (через позитивну оцінку, підтвердження змов, підтримку страху) є аналогом комунікативної індукції до агресії – без прямого заклику до насильства; по-третє, результатом стала реальна смерть невинної особи, яка не брала участі в жодному віртуальному контакті, але стала жертвою мовно-психологічного впливу третьої сторони через ШІ.

Вищевикладена ситуація свідчить про необхідність включення інституційної ШІ-комунікації до предметного поля лінгвістичної віктимології, а також розвитку нового розділу – цифрової віктимології, яка враховує можливість виникнення нових форм віктимізації внаслідок: емоційно інтимної взаємодії із персоніфікованим ШІ; автономного розвитку небезпечного дискурсу без участі іншої фізичної особи; відсутності правового механізму відповідальності за мовний контент діалогу «людина – алгоритм». З огляду на це, лінгвістична експертиза подібних діалогів (аудіо- чи текстових) може бути використана для: встанов-

лення наявності психолінгвістичного підкріплення небезпечних ідей; аналізу комунікативного домінування ШІ в діалозі; ідентифікації мовних маркерів втрати самоконтролю з боку користувача. Відтак, мовна взаємодія зі штучним інтелектом у вразливих осіб може призводити до непрямой віктимізації як самих користувачів, так і третіх осіб, а тому вимагає негайного нормативного, психологічного та лінгвістичного переосмислення. Лінгвістична віктимологія має розширити межі аналізу, включивши техногенні мовні ризики, що можуть провокувати або виправдовувати кримінальну поведінку.

Висновки. Таким чином, на нашу думку, лінгвістична віктимологія як сучасний міждисциплінарний науковий напрям, досліджує мовні особливості – взаємодії жертви кримінального правопорушення та правоохоронців, суддів, експертів, громадськості та інших; формування образу жертви, впливу на її статус, права та сприйняття в суспільстві. Такий віктимологічний напрям відкриває нові горизонти для осмислення ролі мови у формуванні

жертви кримінального правопорушення, розроблення й обрання заходів запобігання на різних кримінологічних рівнях й сприяє утвердженню принципів гуманізму, гідності та недискримінації в системі кримінального судочинства.

Практичне значення лінгвістичної віктимології полягає в глибокому розумінні психологічного стану потерпілих, підвищенню чутливості до мовних аспектів взаємодії з ними та формуванню більш гуманного і правозахисного підходу у сфері кримінального правосуддя. Застосування результатів таких досліджень актуальне: для слідчих та прокурорів – у розробленні етичних засад спілкування з потерпілими; для адвокатів – у формуванні захисної позиції не порушуючи права, честь, гідність жертви; для суддів – у нейтральному, недискримінаційному викладенні рішень; для журналістів – у дотриманні стандартів недопущення повторної травматизації; для законодавців – у створенні інклюзивної мови нормативних актів, яка б забезпечувала чітке розмежування понять, пов'язаних із віктимністю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Туляков В. А. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми): монографія. Одеса : Юридична література, 2000. 336 с.
2. Віктимологія: навч. посіб. / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2017. 308 с.
3. Asfar N. A. A Literature Review of Hate Speech: Forensic Linguistics Study. *International Journal of Forensic Linguistics*. 2022. 3 (2). 109–114. DOI: <https://doi.org/10.55637/ijfl.3.2.6333.109-114>
4. Posselt G. Can Hatred Speak? On the Linguistic Dimensions of Hate Crime. *Linguistik Online*. 2017. 82(3). 5–25. DOI: <https://doi.org/10.13092/lo.82.3712>
5. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.
6. Вераксих Т. В. До питання про стереотипізацію мовлення чоловіків і жінок. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2021. № 50. Т. 1. С. 43–45. DOI <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2021.50-1.9>
7. Небитов А. А. Сексуальна експлуатація в Україні: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: монографія. Київ : Освіта України, 2016. 463 с.
8. Ювенальна віктимологія: теоретико-правова модель : монографія / Є. С. Назимко, М. С. Андріяшевська, Т. І. Тіточка. Запоріжжя : Гельветика, 2021. 208 с.
9. Довідник слідчого: практ. посіб. / кол. авт. ; за заг. ред. І. Вигівського та М. Цуцкірідзе. Київ : 7БЦ, 2024. 962 с.
10. Тичина Д. М. Віктимологічні ознаки та властивості жертв домашнього насильства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 516–519. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/130>
11. Юрченко Р. А. Роль жертви у генезі злочинної поведінки. *Молодий вчений*. 2021. № 1 (89). С. 54–57. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-1-89-12>.

12. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text>

13. В США зафіксували перший випадок вбивства під впливом ШІ, – WSJ. URL: <https://ua.news.ua/technologies/v-ssha-zafiksuvali-pershii-vipadok-vbivstva-pid-vplivom-shi-wsj>

Стаття надійшла у редакцію: 17.08.2025

Стаття прийнята: 08.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

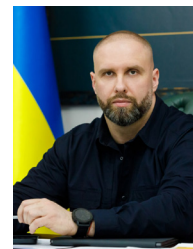
УДК 347.736

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.20>

СИСТЕМИ РАНЬОГО ПОПЕРЕДЖЕННЯ В КРАЇНАХ ЄС: ПОШУК БАЛАНСУ МІЖ МОНІТОРИНГОМ ТА САМОДІАГНОСТИКОЮ І ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Синегубов Олег Васильович,

orcid.org/0000-0001-6362-3115

доктор юридичних наук, доцент,
голова Харківської обласної військової адміністрації

У статті охарактеризовано національні підходи до систем раннього попередження неплатоспроможності країн-членів Європейського Союзу на виконання положень Директиви (ЄС) 2019/1023. Порівняльно-правовий аналіз проведено з метою виявлення закономірностей функціонування цих систем та визначення оптимальних шляхів їх імплементації в правову систему України, враховуючи її євроінтеграційні зобов'язання та виклики воєнного і повоєнного періодів.

Дослідження ґрунтується на аналізі законодавства та практик 21 країни-члена ЄС, які представляють різні правові сім'ї та рівні економічного розвитку. Застосований критерій диференціації систем за рівнем державного втручання дозволив виокремити два основні підходи: інтегровані системи з проактивним державним моніторингом, що поєднують централізований цифровий аналіз фінансових даних (зокрема, податкових, соціальних реєстрів) та розгалужену інфраструктуру, залучення спеціалізованих установ (торгових палат, судових палат у справах підприємств, державних агенцій) для надання конфіденційної консультаційної підтримки та сприяння бізнесу на ранній стадії (наприклад, Бельгія, Італія, Франція); системи, що зацентровані на самодіагностиці та корпоративній відповідальності, де ініціатива та обов'язок раннього виявлення криз покладається на менеджмент компаній та їхніх професійних радників, а держава з мінімальним втручанням забезпечує інфраструктуру підтримки та сприяє створенню інструментів для самооцінки (наприклад, Німеччина, Данія, Іспанія).

Виявлено закономірність, за якою успішність функціонування системи корелює не стільки з технічною досконалістю цифрових платформ, скільки з історико-економічним контекстом та рівнем підприємницької культури. Для низки країн Центральної та Східної Європи характерний розрив між законодавчим транспонуванням Директиви (ЄС) 2019/1023 та фактичною реалізацією передбачених механізмів, що пояснюється спадщиною державоцентричної моделі та браком ефективної взаємодії між бізнесом і державою.

Для України оптимальним є поетапний підхід до побудови системи раннього попередження, що має розпочинатися зі створення інформаційного порталу з інструментами самодіагностики та проведення освітніх кампаній для подолання культурних бар'єрів і стигматизації банкрутства. Наголошено на необхідності диференціації критеріїв та інструментів для МСП, а також запровадження спеціальних режимів для бізнесу, що постраждав від воєнної агресії.

Ключові слова: системи раннього попередження, раннє попередження неплатоспроможності, неплатоспроможність, превентивна реструктуризація, Директива (ЄС) 2019/1023, МСП, євроінтеграція, цифровізація.

Sinegubov Oleg. Early warning systems in EU countries: balancing monitoring and self-diagnosis with perspectives for Ukraine

This article examines national approaches to early warning systems for insolvency across European Union member states, analyzing their implementation of Directive (EU) 2019/1023 provisions. Through comparative legal analysis, this study identifies operational patterns within these systems and proposes optimal pathways for Ukraine's implementation, taking into account both European integration commitments and the unique challenges posed by ongoing conflict and post-war recovery.

The research draws upon legislative frameworks and practices from 21 EU member states, representing diverse legal traditions and economic development levels. By applying a differentiation criterion based on the degree of state intervention, two primary approaches emerge with distinct emphases: integrated systems featuring proactive state monitoring that combine centralized digital analysis of financial data (including tax and social security registries) with extensive infrastructure, engaging specialized institutions such as chambers of commerce, commercial court divisions, and government agencies to provide confidential advisory support and early-stage business assistance (exemplified by Belgium, Italy, and France); and systems emphasizing self-assessment and corporate responsibility, where crisis detection initiatives and obligations rest primarily with company management and their professional advisors, while the state maintains minimal intervention, focusing on providing support infrastructure and facilitating self-evaluation tools (as demonstrated by Germany, Denmark, and Spain).

The findings reveal a pattern whereby system effectiveness correlates less with the technical sophistication of digital platforms than with historical-economic context and entrepreneurial culture maturity. Several Central and Eastern European countries exhibit a notable gap between legislative transposition of Directive (EU) 2019/1023 and actual implementation of prescribed mechanisms, attributable to legacy state-centric models and insufficient business-government collaboration.

The study substantiates that Ukraine's optimal approach involves phased development of an early warning system, beginning with an information portal featuring self-diagnostic tools and educational campaigns to address cultural barriers and bankruptcy stigmatization. The analysis emphasizes the necessity of differentiating criteria and instruments for micro, small, and medium enterprises, while establishing special frameworks for businesses affected by military aggression.

Key words: early warning systems, insolvency prevention, insolvency, preventive restructuring, Directive (EU) 2019/1023, SMEs, European integration, digitalization.

Постановка проблеми. Сучасні глобальні економічні виклики та геополітичні кризи зумовлюють зміну підходів до управління корпоративними ризиками та механізмів подолання фінансових труднощів суб'єктів підприємницької діяльності. У цьому контексті особливої ваги набувають питання розбудови ефективних систем превентивного реагування на загрози неплатоспроможності, які здатні забезпечити збереження економічного потенціалу бізнесу та сприяти досягненню цілей сталого розвитку.

Директива (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року про рамки превентивної реструктуризації (далі – Директива (ЄС) 2019/1023), пропонує створення інструментів раннього попередження для своєчасного виявлення фінансових труднощів (ст. 3) та мінімальні стандарти для наці-

ональних рамок превентивної реструктуризації, спрямованих на збереження життєздатних підприємств [1].

Україна взяла на себе зобов'язання щодо імплементації положень Директиви (ЄС) 2019/1023. Відповідно до Плану для реалізації Ukraine Facility [55] (Матриця реформ Кабінету Міністрів України) до І кварталу 2026 року Міністерство юстиції має забезпечити набрання чинності законодавством щодо спрощених процедур банкрутства для мікро-, малих і середніх підприємств (ММСП) відповідно до принципів Директиви (ЄС) 2019/1023. Законодавство має бути зосереджено на спрощенні позасудових процедур та процедур банкрутства ММСП, доступності інструментів банкрутства та послуг практикуючих спеціалістів для ММСП, запобіганні зловживанню процедурами банкрутства [73]. Відповідно до Дорож-

ньої карти з питань верховенства права до IV кварталу 2025 року Міністерством юстиції, Міністерством економіки та Верховним Судом має бути проведено комплексне дослідження щодо правового регулювання неплатоспроможності ММСП в державах-членах ЄС та підготовлено правовий моніторинговий звіт. Забезпечення повної відповідності законодавству ЄС у сфері реструктуризації та неплатоспроможності заплановано на IV квартал 2027 року [66, с. 92].

Впровадження цифрових технологій у сферу правового регулювання відносин неплатоспроможності відкриває нові можливості для своєчасного виявлення ознак фінансових труднощів, автоматизації моніторингу фінансового стану суб'єктів підприємницької діяльності та надання своєчасної підтримки, оскільки положення Директиви (ЄС) 2019/1023 містять прямі посилання на застосування ІТ-інструментів. Спеціалізовані електронні платформи раннього попередження, інтегровані з державними інформаційними системами, здатні підвищити ефективність превентивних заходів та зменшити економічні втрати життєздатних суб'єктів підприємницької діяльності.

Досвід країн-членів ЄС демонструє різноманітні національні практики створення систем раннього попередження неплатоспроможності, зокрема й у межах транспонування Директиви (ЄС) 2019/1023, що відображають особливості правових традицій, економічних систем та рівня цифрової трансформації. Для України, яка перебуває в процесі євроінтеграції та одночасно протистоїть військовій агресії, питання створення ефективної та стійкої системи підтримки бізнесу є критично важливим. Інструменти раннього попередження неплатоспроможності мають сприяти збереженню економічного потенціалу країни в умовах воєнного та повоєнного відновлення. Цифрова трансформація може стати додатковим фактором модернізації української системи регулювання неплатоспроможності, забезпечуючи її відповідність європейським рамкам та створюючи передумови для ефективної інтеграції у загальноєвропейський правовий та економічний простір.

Метою статті є характеристика європейських підходів до систем раннього попередження неплатоспроможності, включаючи цифровізацією процедур, спеціалізовані інструменти для підтримки ММСП у країнах-членах ЄС, порівняльно-правовий аналіз національних особливостей імплементації відповідних положень Директиви (ЄС) 2019/1023 та визначення практик, які можуть бути адаптовані до правової системи України в контексті євроінтеграційного процесу та специфічних викликів воєнного часу.

Для порівняльно-правового аналізу обрано 21 країну-члена ЄС, які представляють різні правові сім'ї, рівні економічного розвитку та підходи до транспонування Директиви (ЄС) 2019/1023. Вибірка охоплює різні економіки за розміром та правові традиції, що дозволяє виявити різноманітність національних підходів до інструментів раннього попередження неплатоспроможності. Критерієм диференціації систем раннього попередження обрано рівень державного втручання у виявлення фінансових проблем суб'єктів підприємницької діяльності: від моніторингу з інтеграцією державних баз даних та інформуванням боржників, поєднанням з роллю третіх осіб та інфраструктурою консультативної підтримки, до мінімального втручання з акцентом на добровільній самодіагностиці та консультативній підтримці. Цей критерій є релевантним для України в контексті пошуку оптимального балансу між державним втручанням, автономією та відповідальністю бізнесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Транспонування положень Директиви (ЄС) 2019/1023 відбувається в умовах значних відмінностей у рівні розвитку відповідних інструментів між країнами-членами ЄС та Україною. У перспективі реформ в Україні набуває значення гармонізація процедур неплатоспроможності загалом з метою усунення перешкод для транскордонних банкрутств з огляду на забезпечення ефективного функціонування транскордонних економічних відносин та з позицій євроінтеграційних зобов'язань. Транспонування положень Директиви (ЄС) 2019/1023 створює необхідні передумови

мови для визнання українських процедур реструктуризації на території країн-членів ЄС у межах дії Регламенту (ЄС) 2015/848 про транскордонну неплатоспроможність [46]. Відсутність такої гармонізації породжує суттєві перешкоди для реалізації правових наслідків превентивних процедур врегулювання між різними юрисдикціями, що негативно позначається на становищі українських суб'єктів підприємництва з транскордонними активами або зобов'язаннями.

Сучасні принципи превентивних заходів та процедур неплатоспроможності формувалися у країнах із розвиненими ринковими економіками, де системи неплатоспроможності пройшли еволюцію від ліквідаційних підходів до механізмів збереження життєздатного бізнесу. На міжнародному рівні ці практики систематизовано Світовим банком [41], Комісією ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) [56] та Міжнародною асоціацією фахівців з неплатоспроможності (INSOL International) [50], якими розроблено уніфіковані стандарти ефективних режимів неплатоспроможності.

Єврогрупа, виходячи з аналізу найуспішніших національних моделей, сформулювала принципи ефективності для рамок неплатоспроможності. Своєчасна ідентифікація фінансових проблем на початкових стадіях створює можливість для збереження економічної вартості, доступної для задоволення вимог кредиторів, знижуючи загальні втрати національної економіки від деструктивних процесів. Механізми превентивної діагностики надають суб'єктам господарювання, особливо представникам мікро-, малих і середніх підприємств (далі – МСП¹), інструментарій для систематичного моніторингу власної платоспроможності та оперативного застосування відповідних правових засобів подолання фінансової кризи [13, с. 7].

Щодо підприємств, які зберігають операційну спроможність, реструктуризація зобов'язань у комплексі з організацій-

ними перетвореннями діяльності за принципом функціонуючого суб'єкта є більш ефективною стратегією порівняно з погашенням боргу шляхом поступової реалізації майна. Процедури превентивного характеру з найменшим судовим контролем забезпечують можливість своєчасної реалізації відновлювальних заходів, одночасно знижуючи ризики правової невизначеності щодо результатів процедури. Додатково встановлення чітких правил для врегулювання за участю диференційованих категорій кредиторів може стимулювати досягнення консенсусу й у рамках превентивних процедур, й процедур санації після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність [13, с. 7–8].

Окремі принципи процедур неплатоспроможності, насамперед ті, що стосуються досудового врегулювання та надання можливості для відновлення підприємницької діяльності, становлять основу Директиви (ЄС) 2019/1023. Ці принципи є основою ініціативи Європейської Комісії щодо усунення системних розбіжностей у національних правових порядках, які регулюють корпоративну неплатоспроможність та були кваліфіковані як бар'єри для ефективного функціонування Союзу ринків капіталу [45]. Зазначені обставини створюють контекст для аналізу конкретних положень Директиви (ЄС) 2019/1023 щодо раннього попередження з метою визначення оптимальних шляхів їх імплементації в українських умовах.

Директива (ЄС) 2019/1023 визначає інструменти раннього попередження як механізми, що дозволяють своєчасно виявляти ознаки ймовірної неплатоспроможності та сигналізувати боржникам про необхідність негайних дій (ст. 3). До таких інструментів належать: автоматизовані сповіщення про неплатежі; консультаційні послуги публічних або приватних організацій; стимули для третіх осіб (бухгалтерів, податкових та соціальних органів) повідомляти боржника про тривожні ознаки (п. 21 Прембули, ч. 2 ст. 3). Директивою (ЄС) 2019/1023 передбачається використання ІТ-технологій для комунікації та надання послуг через існуючі структури, зокрема

¹ Надалі у статті використовується аббревіатура МСП (малі та середні підприємства), що відповідає англomовному SME (Small and Medium-sized Enterprises) і охоплює мікро-, малі та середні підприємства.

торгові палати та професійні об'єднання (п. 22 Преамбули). Країни-члени зобов'язані забезпечити загальнодоступність інформації про інструменти раннього попередження онлайн, особливо для МСП, у зручній для користувача формі (ч. 3–4 ст. 3).

На сучасному етапі реалізація відповідних положень у країнах-членах ЄС дозволяє виокремити декілька підходів: від інтегрованих систем з державним моніторингом до інструментів, що покладаються виключно на добровільну самодіагностику, а також формально транспоновані положення без належної реалізації. Ґрунтуючись на положеннях національного законодавства та даних про функціонування окремих спеціалізованих платформ, функціональних компонентів багатоцільових державних порталів чи інформаційних систем профільних органів, професійних об'єднань, інших залучених інституцій, інструменти та системи раннього попередження у країнах-членах ЄС можна представити наступним чином.

Інтегровані системи раннього попередження з державним моніторингом

У **Бельгії** система раннього виявлення фінансових труднощів підприємств включає: автоматизовану систему збору даних через центральний реєстр економічних індикаторів; індикатор фінансового здоров'я, розрахований Національним банком Бельгії; квартальну звітність від податкових та соціальних органів; активну роль професійних бухгалтерів з правом повідомлення суду; палати для підприємств у скрутному становищі як спеціалізовані судові органи моніторингу; конфіденційність процедур [20]. Центральний реєстр для виявлення підприємств у фінансових труднощах, відповідальним за який є Федеральна державна служба юстиції, включає: повідомлення про арешти, суми боргів, індикатор фінансового здоров'я Національного банку, зміни кількості працівників та місцезнаходження (ст. XX.22/1 Комерційного кодексу Бельгії (далі – Кодексу)) [10]. Відповідні дані зберігаються п'ять років.

Національне управління соціального забезпечення, податкова адміністрація

та Національний інститут соціального страхування щомісяця після закінчення кварталу зобов'язані передавати списки боржників, які не сплачували відповідні платежі протягом кварталу, із зазначенням сум боргів (ст. XX.23 § 2 Кодексу). Згідно зі ст. XX.23 § 3 Кодексу сертифіковані бухгалтери-експерти та аудиторі при виявленні серйозних індикаторів ймовірності неплатоспроможності інформують боржника письмово. Якщо протягом місяця вжиті заходи не здатні забезпечити безперервності діяльності протягом дванадцяти місяців, вони можуть повідомити голову суду з питань підприємств без відповідальності за розголошення професійної таємниці.

Відповідно до ст. XX.25 § 1–3 Кодексу палати для підприємств у скрутному становищі [32] відстежують ситуацію боржників у скрутному становищі. При виявленні ймовірності неплатоспроможності можуть викликати та заслухати боржника для отримання інформації про стан справ та можливі заходи реорганізації. Процедура проводиться конфіденційно.

Комерційний кодекс **Франції** (далі – Кодекс) [9] передбачає систему добровільних профілактичних груп, затверджених представником держави в регіоні. Підприємці можуть приєднуватися для конфіденційного аналізу економічної, бухгалтерської та фінансової інформації. При виявленні ознак труднощів група повідомляє керівника та пропонує залучення експерта (ст. L611-1 Кодексу). Система підтримки включає: допомогу компетентних адміністрацій на прохання представника держави, висновки служб Банку Франції за угодою, підтримку місцевих органів влади. Групи уповноважені укладати угоди з кредитними, фінансовими та страховими установами на користь членів. При загрозі безперервності діяльності голова суду викликає директорів для розгляду заходів виправлення ситуації. Після виклику отримує інформацію від аудиторів, соціально-економічного комітету, державних адміністрацій, органів соціального забезпечення, служб централізації банківських ризиків. За неподання річної звітності голова суду надсилає судову заборону під загрозою штрафу, при неви-

конанні – застосовує процедуру виклику (ст. L611-2 Кодексу). При терміновій необхідності заходів аудитор може повідомити голову суду, якщо керівник відмовляється діяти або пропонує недостатні заходи. Аудитор невідкладно інформує суд про висновки та дії, надсилає копії документів, може звертатися за вислуховуванням разом з керівниками (ст. L611-2-2 Кодексу)

В **Італії** запроваджено національну платформу для раннього виявлення фінансових труднощів підприємців, зареєстрованих у Бізнес-реєстрі (ст. 13–15 Кодексу корпоративних криз) (далі – Кодекс) [11]. Органи сприяння врегулюванню кризових ситуацій створені в кожній торгово-промисловій, ремісничій та сільськогосподарській палаті. Платформа управляється системою торгово-промислових палат під наглядом Міністерства юстиції та Міністерства економічного розвитку. Суб'єктам підприємництва доступні детальні контрольні списки для оцінки фінансової ситуації, також адаптовані для МСП, практичні тести для оцінки можливості відновлення, інструкції для складання плану відновлення, протоколи проведення переговорів для врегулювання кризи [34]. Відповідно до ст. 14 Кодексу платформа інтегрована з базами даних Податкового управління, Національного інституту соціального страхування, Національного інституту страхування від нещасних випадків на виробництві, Агентством зі стягнення боргів та забезпечує доступ до Центрального кредитного реєстру Банку Італії. Призначений експерт отримує доступ до всіх баз даних за згодою підприємця з метою здійснення комплексної оцінки фінансового стану для проведення переговорів з кредиторами. Двосторонній обмін інформацією передбачає можливість кредиторів мати доступ до платформи, вводити дані про кредитний стан та отримувати доступ до документації підприємця за попередньою згодою сторін (ст. 15 Кодексу).

Серед Балтійських країн **Литва** найбільш послідовно транспонувала рамки Директиви 2019/1023 щодо раннього попередження. Поправки до Закону Литовської Республіки «Про неплатоспроможність юридичних осіб» (далі –

Закон), які набрали чинності 15 липня 2021 року, закріпили напрямки їх впровадження [29]. З метою забезпечення функціонування системи раннього попередження Державна податкова інспекція при Міністерстві фінансів Литовської Республіки до 16 липня 2021 року була зобов'язана створити ІТ інструмент для виявлення та інформування суб'єктів підприємництва, які зазнають фінансових труднощів. Міністерство економіки та інновацій Литовської Республіки уповноважено організовувати консультацій суб'єктам МСП, які зазнають фінансових труднощів, забезпечувати публікацію інформації про функціонування системи раннього попередження на веб-сайті (п. 5-1). Державна податкова інспекція затвердила відповідний порядок для аналізу фінансових даних і виявлення суб'єктів підприємництва, які можуть зіткнутися з фінансовими труднощами протягом наступних шести місяців [16]. Для практичної реалізації створено Систему раннього попередження («Ankstyvojo perspėjimo sistema») [28], що функціонує з липня 2021 року. Компанії на основі алгоритму відбору, визначеному Державною податковою інспекцією, отримують повідомлення через платформу «Mano VMI» [36] про можливість безкоштовних консультацій. Міністерство економіки та інновацій організовує надання консультацій МСП через Агентство «Versli Lietuva» [28].

У **Греції** відповідно до Закону «Про врегулювання боргів і надання другого шансу» (далі – Закон) система раннього попередження фінансових труднощів складає оцінку ризиків неплатоспроможності, консультаційні послуги, що надаються Центрами обслуговування позичальників та професійними організаціями, зокрема Торговими палатами, професійними асоціаціями та Інститутами соціальних партнерів (ст. 1-4 Закону), електронним механізмом сповіщення (ст. 29.1–29.2, 30 Закону), безкоштовними консультаціями для різних категорій боржників (ст. 30 Закону) [65]. Урядова електронна платформа [63] забезпечує подання та керування заявками з позасудового врегулювання боргу, доступ до даних та

систему комунікації (ст. 29.1–29.2, 30 Закону), взаємодіє з Електронним реєстром платоспроможності, системами державних органів та фінансових установ (ст. 50.2 Закону).

Законодавством **Болгарії** прямо передбачено спеціальні інструменти раннього попередження. Зокрема відповідно до ст. 761 Комерційного кодексу Болгарії [12] Рада Міністрів за пропозицією Міністра економіки та промисловості й Міністра інновацій та зростання прийняла Постанову «Про інструменти раннього попередження та доступ підприємств до інформації у разі виникнення ймовірності неплатоспроможності» [68]. На цій підставі Агентством зі сприяння розвитку МСП створено Електронну інформаційну систему, на якій можна здійснити автоматизований аналіз фінансового стану за показниками короткострокової та довгострокової платоспроможності, інструменти раннього попередження неплатоспроможності, отримати сигнали про ризики через податкові борги, судові справи, кредитну історію, користатися інструментами досудової реструктуризації. Через портал можна отримати доступ до освітньої інформації для МСП про заходи уникнення неплатоспроможності та дії при її ризику [67].

Відповідно до ст. 5-8 Закону **Люксембургу** «Про збереження бізнесу та модернізацію законодавства про банкрутство» (далі – Закон) з метою раннього попередження фінансових труднощів бізнесу створюється спеціальна комісія для оцінки платоспроможності суб'єктів підприємництва, в яку входять представники Об'єднаного центру соціального забезпечення, Адміністрації прямих податків, Адміністрації реєстрації та спадщини, Міністерства економіки та Міністерства, відповідального за МСП. Міністерство економіки та Міністерство, відповідальне за МСП, мають повноваження виявляти боржників із фінансовими труднощами та запитувати інформацію про боржника відносно стану його справ із баз даних Національного інституту статистики та економічних досліджень, фінансової звітності та судових рішень тощо, інформувати боржника

про доступні йому заходи [1²]. Ґрунтуючись на положеннях законодавства, ухвалено відповідний Регламент, яким деталізовано порядок [17]. Слід зазначити, що оскільки визначення боржників з фінансовими труднощами та встановлення порядку раннього попередження покладено на міністерства, такий підхід законодавця оцінювався дослідниками як непослідовний [37].

Системи раннього попередження, що ґрунтуються на самодіагностиці та корпоративній відповідальності

У **Данії** з 2007 року існує неупереджене, безкоштовне, конфіденційне раннє попередження [38], яке визнано зразковим для інших країн [4, с. 18]. Відповідно до § 9j Закону Данії «Про банкрутство» Міністр бізнесу та промисловості може після переговорів з Міністром юстиції та Міністром оподаткування встановити правила щодо обробки інформації Датським управлінням з питань бізнесу для цілей раннього попередження, передбаченого ст. 3 Директиви (ЄС) 2019/1023 [31]. Комерційні боржники в Данії мають доступ до інструментів раннього попередження через спеціальну програму, яка фінансується Датським агентством з розвитку бізнесу [21]. Програма заснована на співпраці між державним сектором та громадянським суспільством, консультації надаються корпусом із понад 110 волонтерів, які мають значний досвід ведення бізнесу, та юристів. Доступ до програми здійснюється у регіональних бізнес-центрах. На момент виконання цього дослідження через Раду з розвитку бізнесу Данії Early Warning Denmark реалізується й надалі, зосереджуючи увагу на потребах МСП, які зазнали кризи. Данський підхід до раннього попередження став основою для створення в ЄС Європейської мережі допомоги компаніям, які перебувають у скрутному становищі [22].

Іспанія транспонувала Директиву (ЄС) 2019/1023 через Закон № 16/2022, яким внесено зміни до консолідованого тексту Закону «Про неплатоспро-

² À la préservation des entreprises et portant modernisation du droit de la faillite: Loi du 7 août 2023 relative. URL: <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2023/08/07/a521/jo> (дата звернення: 30.09.2025).

можність» [15], згідно з Додатковим п'ятим положенням якого створено веб-платформу для самодіагностики фінансового стану підприємства [7]. Її адміністрування покладено на Міністерство промисловості, торгівлі та туризму. Платформа дозволяє МСП та самозайнятим особам близько протягом 15 хвилин провести конфіденційну оцінку фінансового стану та отримати звіт з рекомендаціями щодо ризику неплатоспроможності. Законом також передбачено, що Уряд сприятиме наданню консультаційних послуг МСП на ранній стадії фінансових труднощів, однак станом на вересень 2025 року національна система консультацій не функціонує, а законодавством не передбачає автоматизованого моніторингу через податкові органи або спеціальні установи.

Закон **Чеської Республіки** «Про превентивну реструктуризацію» [62] у § 117–118 покладає на Міністерство юстиції обов'язок публікувати інформацію про процедури превентивної реструктуризації та розробляти методичні рекомендації, адаптовані для МСП. На виконання цих положень Міністерство юстиції запустило інтерактивний веб-застосунок «Finanční zdraví» (Фінансове здоров'я) [25], яка дозволяє підприємцям на основі самостійного введення фінансових даних оцінити ймовірність фінансових труднощів. Застосунок використовує кольорову шкалу результатів (зелений – здоровий стан, помаранчевий – потенційна загроза, червоний – серйозний ризик), але функціонує виключно як інструмент добровільної самодіагностики. Цей інструмент обмежується інформаційною функцією без створення автоматизованих систем моніторингу.

У **Німеччині** створено систему превентивного виявлення фінансових труднощів через Закон «Про рамки стабілізації та реструктуризації компаній» (далі – StaRUG), що набрав чинності 1 січня 2021 року. Німецький підхід характеризується обов'язковими внутрішніми системами раннього виявлення кризи, інформаційними порталами публічних органів, роллю податкових консультантів та аудиторів, відсутністю централізованого державного реєстру.

Відповідно до § 1 StaRUG всі товариства з обмеженою відповідальністю зобов'язані впровадити систему раннього виявлення криз. Керівництво створює систему моніторингу для виявлення загрози неплатоспроможності чи надмірної заборгованості, включаючи контрольні системи, постійний моніторинг ліквідності та регулярну оцінку ризиків [27]. Згідно з § 101 StaRUG Федеральне міністерство юстиції зобов'язано розміщувати на веб-сайті інформацію про інструменти раннього виявлення криз. Доступні системи включають: інформаційні листи та контрольні списки на порталі для стартапів Федерального міністерства економіки; програму фінансування «Підтримка бізнес-консалтингу для МСП» з інформацією на сайті Федерального міністерства економіки та енергетики та Федерального відомства з економічних питань та експортного контролю [57]; перевірку на платформі для МСП; консультації торгово-промислових палат та ремісничих палат [26]. У межах Early Warning Europe реалізується спеціальна програма [18].

Підприємство без фінансування на 12 місяців вважається надмірно заборгованим, керівництву надається максимум 6 тижнів для усунення недостатності [5]. У практиці МСП обов'язок раннього виявлення криз, передбачений § 1 StaRUG, фактично реалізується через зовнішнє податкове консультування. Податкові консультанти, які здійснюють регулярний фінансовий моніторинг, виконують функцію превентивного контролю та несуть ризики відповідальності за неналежне інформування керівництва про ознаки неплатоспроможності [49].

Законодавство **Австрії** не передбачає системи раннього попередження через зовнішні механізми моніторингу або обов'язкове повідомлення суб'єктів підприємництва про ранні ознаки фінансових труднощів. Попри це бізнесу після самостійного виявлення загрози неплатоспроможності забезпечуються правові інструменти для вирішення проблем на ранній стадії через, зокрема: індикатори кризи (власний капітал <8%, борг >15 років) (§ 22 URG) [8], обов'язок аудиторів повідомляти про загрози керівництву суб'єкта підприємницької діяльності

(UGB § 273) [58], обов'язки директорів діяти при загрозі кризи (ReO § 1(3)) [47], права працівників на економічну інформацію про діяльність підприємства (ArbVG) [6].

Законодавство **Нідерландів** не передбачає розвиненої системи раннього попередження, однак механізм раннього виявлення фінансових труднощів інтегровано в корпоративне управління через обов'язки директорів та роль Ради працівників. Відповідно до ч. 8 ст. 31.а Закону «Про трудові ради» аудитор зобов'язаний негайно надсилати Раді працівників аудиторську декларацію, що містить негативний висновок щодо здатності компанії продовжувати діяльність [59]. На керівництво компанії покладено обов'язок вживати своєчасні заходи для запобігання неплатоспроможності. Процедура реструктуризації може бути ініційована і боржником, і кредиторами, і акціонерами, і виробничою радою або представництвом працівників, що включає також призначення експерта з реструктуризації, що забезпечує раннє втручання (ст. 370–371 Закону «Про банкрутство») [24].

Закон **Польщі** «Про реструктуризацію» [40] не містить спеціальних положень про систему раннього попередження. Положення Директиви ЄС 2019/1023 щодо раннього попередження неплатоспроможності реалізовано у межах самодіагностики та ініціативи представників бізнесу. У Польщі реалізується програмна системна підтримка МСП, зокрема через Польську агенцію розвитку підприємства: проект «Другий старт – гарантований успіх» [43] надавав навчальну, консультаційну та менторську підтримку; програма «Підтримка компаній у періоди тимчасових труднощів» [60] пропонує діагностику та індивідуальну підтримку на основі аналізу стану підприємства; система самодіагностики [53] дозволяє суб'єктам підприємства оцінити фінансовий стан онлайн. Відповідні заходи зосереджуються переважно на реактивних механізмах, залишаються менш інституціоналізованими, порівняно з системами країн, викладеними у попередній групі.

Законом **Хорватії** «Про банкрутство» встановлено координацію між Міністер-

ством юстиції, Міністерством фінансів та Міністерством підприємництва й ремісництва для оприлюднення релевантної інформації щодо раннього попередження для суб'єктів підприємницької діяльності (ст. 7 Закону) [51]. Доступ до консультаційних послуг забезпечується через державні та приватні організації для розроблення антикризових стратегій. Законом встановлено багаторівневу систему інформування: роботодавці зобов'язані щорічно повідомляти працівників про механізми раннього попередження та процедури реструктуризації; Електронна рада судів підтримує державний судовий портал з актуальною інформацією загальнодоступну інформацію про зміст та методологію складання планів реструктуризації, зокрема тих, що спеціально адаптовані до потреб МСП. Формування системи раннього попередження для суб'єктів малого підприємництва забезпечується Міністерством, відповідальним за підприємництво та ремесла (ст. 7а (3–5) Закону). Незважаючи на те, що Хорватія була поряд із Литвою та Люксембургом учасником Early Warning Europe у 2019 [3], формально транспонувала положення Директиви (ЄС) 2019/1023, наявний розрив між законодавчим транспонуванням та фактичним впровадженням системи раннього попередження.

Румунія транспонувала положення Директиви (ЄС) 2019/1023 щодо раннього попередження фінансових труднощів, доповнивши статтями 5¹–5⁶ Закон № 85/2014 «Про запобігання неплатоспроможності та процедури неплатоспроможності» [42]. Законодавством передбачено наступні інструменти раннього попередження. Автоматизовані сповіщення Національного агентства з питань фіскального адміністрування є інструментом, що інформує підприємців про заборгованість перед державним бюджетом через електронну систему комунікації. Боржник може повідомити податковий орган про намір медіації, надати документи про фінансове становище для врегулювання боргів (ст. 5³ Закону). Проте Агентство надсилає стандартні повідомлення про борги перед бюджетом, а не функціонує як спеціалізована система раннього поперед-

ження з консультаційною підтримкою. Веб-платформа Міністерства підприємництва та туризму (ст. 5³ Закону) є інструментом самодіагностики, що має містити економічні показники для оцінки фінансового стану, список арбітражних керуючих, інформацію про медіацію та програми державної підтримки. Станом на 2025 рік платформа не функціонує. Телефонна гаряча лінія (ст. 5⁴ Закону), що мала запрацювати з 17.07.2023 року для загальної оцінки бізнесу та консультацій щодо стратегій виходу з кризи, не створена. Мережа менторів, до якої мали б входити досвідчені бізнесмени-волонтери та фахівці з реструктуризації для надання безоплатних консультацій щодо фінансової реструктуризації та допомоги у переговорах з кредиторами, не сформована. За оцінкою експертів у галузі неплатоспроможності, Румунія є однією з небагатьох країн-членів ЄС, у якій ці інструменти передбачено законодавством, але не реалізовано практично. Причиною стало реформування на рівні міністерств: Міністерство підприємництва та туризму, відповідальне за впровадження інструментів, було поглинуте Міністерством економіки через три місяці після прийняття закону, що призвело до невиконання зобов'язань. Наслідком відсутності функціонуючої системи раннього попередження є те, що 99% процедур неплатоспроможності закінчуються банкрутством [39]. Румунські фахівці з неплатоспроможності відзначають зростання популярності превентивних процедур реструктуризації. В результаті, законодавчі ініціативи не отримали належного втілення.

Угорщина брала участь у проекті Early Warning Europe та розвивала програму Early Warning Hungary з мережею менторів у 2018–2020 роках [23]. Згідно з Угорським Законом «Про реструктуризацію» Уряд має публікувати інформаційні матеріали на онлайн-платформі державних інформаційних послуг, включаючи методологічні рекомендації та інструменти, що сприяють розпізнаванню несприятливих змін у боргах, фінансовому становищі та ймовірності неплатоспроможності, зокрема для МСП. Платформа має забезпечувати інформування

боржників та представників працівників про наявність інструментів раннього попередження та процедури реструктуризації. (§ 5 Закону) [2]. Станом на жовтень 2025 року публічно доступна інформація про функціонування державної онлайн-платформи, передбачена § 5 Закону, є обмеженою. Системний огляд урядових порталів та професійних видань не дозволяє виявляти детальні відомості про практичне застосування інструментів раннього попередження. У професійних юридичних колах існує велика невизначеність щодо перспектив реалізації певних інструментів, передбачених Законом [54]

Отже, Данія, Іспанія та Чехія мають розвинені системи раннього попередження неплатоспроможності, засновані на самодіагностиці, та інфраструктуру консультаційної підтримки з різним підходом до їх цифровізації. У свою чергу, у Німеччині наявна чітко врегульована самодіагностика, акцент зроблений на корпоративній відповідальності та професійних радниках, в Австрії – на обов'язках аудиторів та директорів, у Нідерландах наявна підвищена роль Ради працівників, а у Польщі – державна програма підтримки. Системи раннього попередження в Хорватії, Румунії, Угорщині знаходяться на початковому етапі, мають формальне транспонування Директиви (ЄС) 2019/1023 з ухилом в самодіагностику. Наступна група країн характеризується ще глибшим розривом із рамками Директиви (ЄС) 2019/1023. Їхнє національне законодавство або не містить положень про позасудові превентивні механізми, або зосереджується на судових процедурах реструктуризації, ігноруючи етап раннього виявлення фінансових труднощів.

Системи раннього попередження на етапі становлення

У Законі **Латвії** «Про неплатоспроможність» [34] не закріплено положення про інструменти раннього попередження для підприємств у фінансових труднощах. Акцент зроблено на ініціативах Міністерства юстиції та наданні інформаційної підтримки бізнесу, а не на створенні формалізованої системи. При цьому Міністерство юстиції у період з вересня 2019 по березень 2021 року реалізувало 18-місячний проект «Підтримка реструк-

туризації боргів у Латвії» за фінансової підтримки ЄС через Програму підтримки структурних реформ та Європейського банку реконструкції та розвитку [44]. У 2023 році Міністерством юстиції запропоновано інформаційні матеріали щодо послідовності дій для позасудової та судової процедури правового захисту [35]. Спеціалізована публічна платформа раннього попередження не створена, але Служба контролю неплатоспроможності надає роз'яснення щодо позасудового правового захисту як форми реструктуризації у випадку загрози неплатоспроможності [52].

Законодавство **Естонії** про неплатоспроможність не містить спеціальних положень про інструменти раннього попередження. Натомість превентивні заходи пов'язані з відповідальністю менеджменту за несвоєчасне реагування на кризу, а інструменти передбачені лише на рівні проєктів з потенціалом цифровізації. Закон Естонії «Про банкрутство» встановлює обов'язок директорів подати заяву про банкрутство протягом 20 днів після виявлення неплатоспроможності, але не передбачає превентивних механізмів через державний моніторинг чи автоматизацію. Закон «Про санацію», зміни до якого набрали чинності у липні 2022 року, регулює процедуру подолання фінансових труднощів, однак також не містить саме положень про системи раннього попередження [48]. Європейська Комісія надала допомогу Міністерству економіки та комунікацій і Міністерству юстиції у впровадженні системи інструментів раннього попередження, враховуючи переваги цифровізації державного управління Естонії та високу доступність даних [14].

У **Словенії** у вересні 2023 року прийнято Закон [61], який спрямований на транспонування Директиви (ЄС) 2019/1023 через судові механізми реструктуризації, ігноруючи превентивні компоненти. Проте детальний аналіз законодавства та професійних коментарів [30] свідчить про відсутність у ньому положень щодо інструментів раннього попередження. Поправки зосереджені на процедурах превентивної реструктуризації та судових механізмах врегулю-

вання загрози неплатоспроможності, без створення системи раннього виявлення фінансових труднощів, передбаченої у ст. 3 Директиви (ЄС) 2019/1023.

Кіпр має формальний рівень адаптації до рамок превентивної реструктуризації. Акцент транспонування Директиви (ЄС) 2019/1023 зміщено на заходи, які застосовуються вже після відкриття провадження у справі про банкрутство. Закон Кіпру «Про банкрутство» [64] застосовується після винесення наказу про банкрутство, що не узгоджується з ідеєю Директиви (ЄС) 2019/1023 про раннє втручання (ст. 4 Закону) [72, с. 181].

Становлення системи раннього попередження неплатоспроможності в Україні

В **Україні** один із інструментів раннього попередження, запропонованих Директивою (ЄС) 2019/1023, передбачено на законодавчому рівні. Зокрема, відповідно до ч. 2–3 ст. 3 КУЗПБ Державний орган з питань банкрутства у сфері запобігання неплатоспроможності забезпечує розміщення на своєму веб-сайті інформації про інструменти раннього виявлення неплатоспроможності, а також про доступні інструменти системи раннього попередження неплатоспроможності [69].

Міністерство юстиції України оприлюднило інформаційні матеріали щодо показників фінансового стану та обов'язків керівників. Раннє попередження неплатоспроможності передбачає вчинення керівником підприємства певних кроків для забезпечення себе фінансовою та нефінансовою інформацією, яка характеризує стан і перспективи розвитку підприємства та розкриває основні ризики і невизначеності його діяльності. Фактично Міністерство юстиції обмежилось викладенням положень чинного законодавства щодо бухгалтерського обліку та звітності про управління. Це відповідає мінімальним вимогам Директиви (ЄС) 2019/1023 про доступність інформації онлайн. Натомість відсутні інші інструменти, передбачені Директивою (ЄС) 2019/1023: механізми автоматизованого сповіщення про неплатежі чи погіршення фінансових показників; консультаційні послуги від публічних або приватних організацій; стимули

для третіх осіб (бухгалтерів, податкових органів, аудиторів) повідомляти боржників про занепокоючі ознаки; інституційна інфраструктура через торгові палати чи професійні об'єднання (п. 21, 22 Преамбули, ст. 3 Директиви (ЄС) 2019/1023) [70].

Концепція системи раннього попередження неплатоспроможності в Україні, ґрунтуючись на досвіді країн-членів ЄС, може включати інтеграцію різних державних баз даних з автоматизованим аналізом обраних релевантних індикаторів та банківських даних за згодою суб'єкта підприємницької діяльності. Зважаючи на рівень цифровізації, технічні рішення можуть передбачати автоматичні інформаційні чи попереджувальні, критичні сповіщення про фінансові труднощі різного ступеню, зокрема: прострочення податкових платежів, затримку виплати заробітної плати, наявність виконавчих проваджень, зниження обороту за певний період, зростання кредиторської заборгованості, зниження коефіцієнта поточної ліквідності, негативний грошовий потік, збитковість за звітний період, перевищення зобов'язань над активами. Система має враховувати різні типи систем раннього попередження [71], із зазначенням способів вирішення та посиленнями на інформаційні ресурси, контакти для консультації, пропозиціями чи обов'язком детального аналізу фінансового стану, рекомендаціями щодо превентивних заходів.

Важливою також є диференціація за категоріями боржників, зокрема: МСП, для яких мають передбачатись спрощені критерії; наближення до зони бойових дій; спеціальний режим для переміщених суб'єктів підприємницької діяльності та тих, майно яких втрачено через військову агресію; галузь економіки. Моніторинг функціонування системи, зважаючи на вимоги моніторингу ефективності та збору даних щодо результативності процедур (ст. 29 Директиви (ЄС) 2019/1023), може включати: кількість сповіщень та їх точність; відсоток підприємств, що скористались консультаціями; зниження кількості банкрутств серед учасників системи; задоволеність користувачів; швидкість реагування на

сигнали про фінансові труднощі; ефективність превентивних заходів; частку МСП серед користувачів системи; зручність інтерфейсу.

Ефективність будь-якої системи раннього попередження в Україні буде залежати від подолання певних перешкод, які можна виокремити завдяки аналізу практик країн-членів ЄС. Зокрема, досвід Early Warning Данії та Early Warning ЄС виявляє універсальну проблему для систем раннього попередження фінансових труднощів: представники бізнесу часто звертаються за допомогою, коли фінансові проблеми стають критичними, також і як наслідок культурних бар'єрів та побоювання стигматизації банкрутства. Для України, де рівень стигматизації досить високий, а культура бізнесу на стадії становлення, подолання цього бар'єру є важливим завданням, яке потребує інформаційних та освітніх кампаній, популяризації превентивної реструктуризації та формування уявлення про попередження неплатоспроможності як ознаки відповідального управління, а не слабкості. Розвиток системи може сприяти створенню культури раннього попередження в Україні, забезпечуючи своєчасне виявлення фінансових проблем та надання ефективної допомоги суб'єктам підприємницької діяльності, що сприятиме збереженню життєздатного бізнесу, підтримці зайнятості та зменшенню фінансового навантаження на економіку в умовах повоєнного відновлення.

Висновки. Аналіз систем раннього попередження неплатоспроможності в країнах-членах ЄС, залежно від рівня державного втручання, дозволяє виокремити два основні підходи, що відображають різні акценти у розподілі відповідальності та балансі між державним втручанням і корпоративною самостійністю, а також окрему групу країн, які знаходяться на початковому рівні імплементації: інтегровані системи з проактивним державним моніторингом, які поєднують централізований аналіз фінансових даних та залучення спеціалізованих державних або судових інституцій для надання підтримки бізнесу, професійних об'єднань (наприклад, Бельгія, Італія, Литва, Франція); системи, що

ґрунтуються на самодіагностиці та корпоративній відповідальності, де ініціатива покладається на бізнес, а держава забезпечує інфраструктуру підтримки з мінімальним прямим втручанням (наприклад, Данія, Німеччина, Іспанія, Польща). Підхід, орієнтований на самодіагностику, є неоднорідним, охоплює і інфраструктуру (Данія, Німеччина), і окремі інструменти раннього попередження, що обмежуються наданням інформації на державних веб-сайтах, що є мінімальним рівнем підтримки самодіагностики, або взагалі не впроваджені на практиці.

Результатом аналізу систем раннього попередження обраних країн-членів ЄС є виявлення закономірностей, що пояснюють різницю відповідних систем та рівень транспонування Директиви (ЄС) 2019/1023. Історико-економічний контекст, політична воля та рівень підприємницької культури відіграють більш значущу роль, ніж технологічні можливості, і безпосередньо не корелює з рівнем технічних інновацій. Країни з усталеною традицією відкритої, ринкової економіки забезпечили практичну реалізацію системи раннього попередження, незалежно від ступеня державного втручання та правової сім'ї, цифрової трансформації державного урядування. Спільною ознакою систем у країнах з традиційною ринковою економікою є те, що становлення та успішне функціонування систем відбувалося не стільки через державні ініціативи, скільки через самоорганізацію та покладення відповідальності на бізнес та професійне середовище: договірне врегулювання за участю професійних посередників, обов'язкові внутрішні системи, роль аудиторів, волонтерська мережа. Це свідчить про еволюційний характер створення систем раннього попередження та культури превентивного реагування на фінансові труднощі.

Системи раннього попередження країн-членів ЄС також відрізняється залежно від правової сім'ї. Країни германської правової сім'ї мають підхід корпоративної відповідальності з акцентом на обов'язках керівництва створювати внутрішні системи раннього виявлення кризи та ролі професійних радників. Романська правова сім'я характеризується більшою

активністю держави, зокрема через превентивні процедури та централізований моніторинг. Для Данія, якою у дослідженні представлена скандинавська правова традиція, є характерною самоорганізація бізнес-спільноти, волонтерська мережа експертів-консультантів та мінімальна роль держави як регулятора.

Успішні системи раннього попередження враховують специфіку МСП через: адаптовані інструменти швидкої самодіагностики фінансового стану (Іспанія, Чехія), спеціально розроблені контрольні списки та методичні рекомендації (Італія, Чехія), безкоштовні консультаційні послуги від волонтерів-експертів або через професійні об'єднання (Данія, Німеччина) та фокусуванні на потребах МСП у національних інструментах раннього попередження (Литва, Болгарія).

Цифровізацію систем раннього попередження можна охарактеризувати через різні форми: від спеціалізованих автономних платформ з інтеграцією державних баз даних (Італія, Болгарія) до інструментів, вбудованих у загальнодержавні електронні сервіси (Литва, Греція) і веб-застосунків для самодіагностики (Іспанія, Чехія). При цьому важливим є не стільки технічна досконалість платформи, скільки її поєднання з консультаційною підтримкою та довірою бізнес-спільноти до системи. Автоматизовані сповіщення про фінансові труднощі є більш ефективними за умови доступності кваліфікованих консультаційних послуг та сприйняття системи як механізму підтримки, а не контролю.

Серед превентивних систем країн Центральної та Східної Європи, Балтії можна відзначити Литву та Болгарію, у яких функціонують системи раннього попередження з інтеграцією державних баз даних, автоматизовані інструменти та консультаційна підтримка. Інші країни ЄС цього регіону або мають формальний підхід до транспонування Директиви (ЄС) 2019/1023, або певні реактивні механізми без державного втручання та підтримки. Відповідне явище можливо пояснити спадком державоцентричної моделі, а системи раннього попередження до цього часу функціонують або сприймаються бізнес-середовищем як інстру-

менти контролю, а не сприяння. У свою чергу, підхід до запровадження інструментів, що ґрунтуються на проактивному моніторингу, ефективні за умови високого рівня підприємницької культури та довіри між бізнесом і державою, можуть стати дисфункціональними у середовищі з історичною спадщиною планової економіки. Наслідком є відсутність політичної волі, міжвідомчої координації та самоорганізації бізнесу, а не брак технічних можливостей.

Для України, яка поєднує євроінтеграційні зобов'язання з викликами функціонування економіки в умовах військових агресії та повоєнного відновлення, оптимальним є поступовий перехід від мінімального до помірного втручання: створення інформаційного порталу з інструментами самодіагностики та пілотного проекту консультаційної підтримки, наприклад, у кількох регіонах для МСП; проведення інформаційних та освітніх кампаній, насамперед з метою формування сприйняття раннього попередження неплатоспроможності як ознаки відповідального управління; інтеграція державних баз даних з автоматизованими сповіщеннями про критичні індикатори за згодою суб'єктів підприємницької діяльності; створення

інфраструктури консультаційної підтримки через професійні об'єднання, зокрема торгово-промислові палати та підвищення ролі спеціалістів у галузі реструктуризації.

Враховуючи специфіку воєнного та повоєнного періоду, для України є важливою диференціація критеріїв застосування інструментів раннього попередження для різних категорій боржників, зокрема: спрощення для МСП, спеціальний режим для підприємств, наближених до зони бойових дій, переміщених підприємств та тих, майно яких знищено, пошкоджено, втрачено або стало недоступним через військову агресію, врахування галузевої специфіки.

Імплементация європейських рамок раннього попередження неплатоспроможності в Україні має відбуватися з урахуванням національного контексту та оцінки наявних ресурсів. Поетапний підхід до розбудови системи, що поєднує цифрові рішення з інституційною підтримкою та превентивною правовою культурою, створить передумови для ефективного інтеграції України у європейський правовий простір у сфері неплатоспроможності та сприятиме підтримці економічної стабільності та конкурентоспроможності національної економіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. À la préservation des entreprises et portant modernisation du droit de la faillite: Loi du 7 août 2023 relative. *Journal officiel du Grand-Duché de Luxembourg*. URL: <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/loi/2023/08/07/a521/jo> (дата звернення: 30.09.2025).
2. A szerkezetátalakításról és egyes törvények jogharmonizációs célú módosításáról : Törvény LXIV/2021, Magyar Országgyűlés, kihirdetett 09.06.2021. *Nemzeti Jogszabálytár*. URL: <https://njt.hu/jogszabaly/2021-64-00-00> (дата звернення: 30.09.2025).
3. About Early Warning Europe. *Early Warning Europe*. URL: <https://www.earlywarningeurope.eu/about/early-warning-europe-network/early-warning-europe> (дата звернення: 30.09.2025).
4. André C., Demmou L. Enhancing insolvency frameworks to support economic renewal. Organisation for Economic Co-operation and Development . Economics Department working paper. ECO/WKP(2022)39. 14 December 2022. URL: [https://one.oecd.org/document/ECO/WKP\(2022\)39/en/pdf](https://one.oecd.org/document/ECO/WKP(2022)39/en/pdf) (дата звернення: 30.09.2025).
5. Anforderungen des StaRUG an die Krisenfrüherkennung. *Buchalik Broemmekamp*. URL: <https://www.buchalik-broemmekamp.de/newsroom/starug-anforderungen-an-krisenfrueherkennung/> (дата звернення: 30.09.2025).
6. Arbeitsverfassungsgesetz: BGBl. Nr. 22/1974. *Rechtsinformationssystem des Bundes*. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10008329> (дата звернення: 30.09.2025).
7. Autodiagnóstico de salud empresarial. Dirección General de Industria y de la Pequeña y Mediana Empresa. *Ministerio de Industria, Comercio y Turismo*. URL: <https://autodiagnosticosaludempresarial.ipyme.org/> (fecha de consulta: 30.09.2025).

8. Bundesgesetz über die Reorganisation von Unternehmungen (Unternehmensreorganisationsgesetz – URG). BGBl. I № 114/1997. Rechtsinformationssystem des Bundes. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10003479> (дата звернення: 30.09.2025).

9. Code de commerce. Version en vigueur au 06 mars 2025. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379/2025-03-11/ (дата звернення: 30.09.2025).

10. Code de droit économique: 28 Février 2013, № 2013-02-28/19. *Service public fédéral Justice*. URL: <https://www.ejustice.just.fgov.be/eli/loi/2013/02/28/2013A11134/justel#LNK0805> (дата звернення: 30.09.2025).

11. Codice della crisi d'impresa: Testo del Decreto Legislativo 12 gennaio 2019 № 14 (come modificato dal D.Lgs. 13 settembre 2024, № 136). *Wolters Kluwer Italia*. URL: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2019/02/15/codice-crisi-impresa> (дата звернення: 30.09.2025).

12. Commerce Act : Promulgated State Gazette № 48/18.06.199. *Българският правен портал*. URL: <https://lex.bg/laws/ldoc/-14917630> (дата звернення: 30.09.2025).

13. Coutinho L., Kappeler A., Turrini A. Insolvency Frameworks across the EU: Challenges after COVID-19. Discussion Paper 182. February 2023. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2023. 40 p. URL: https://economy-finance.ec.europa.eu/system/files/2023-02/dp182_en_0.pdf (дата звернення: 30.09.2025).

14. Creation of pre-insolvency early warning mechanisms and solutions for out-of-court settlements in Estonia. *European Commission: Directorate-General for Structural Reform Support*. 2018. URL: https://reform-support.ec.europa.eu/what-we-do/financial-sector-and-access-finance/creation-pre-insolvency-early-warning-mechanisms-and-solutions-out-court-settlements-estonia_en (дата звернення: 30.09.2025).

15. De reforma del texto refundido de la Ley Concursal, para la transposición de la Directiva (UE) 2019/1023 : Ley 16/2022, de 5 de septiembre. *Boletín Oficial del Estado*. № 214. 06.09.2022. URL: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2022-14580> (fecha de consulta: 30.09.2025).

16. Dėl Ankstyvojo perspėjimo sistemos dalyvių nustatymo ir informavimo aprašo patvirtinimo : Valstybinės mokesčių inspekcijos prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos viršininko įsakymas, 2021 m. liepos 14 d., № VA-45. *Teisės aktų registras*. 2021-07-14. № 2021-15928. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/d40e20f0e4a311eb9f09e7df20500045> (дата звернення: 30.09.2025).

17. Déterminant l'organisation, le fonctionnement et l'indemnisation des membres de la Cellule d'évaluation des entreprises en difficulté: Règlement grand-ducal du 24 janvier 2024. *Journal officiel du Grand-Duché de Luxembourg*. URL: <https://legilux.public.lu/eli/etat/leg/rgd/2024/01/24/a14/jo> (дата звернення: 30.09.2025).

18. Die Lotsen aus der Krise: Beratung für Unternehmen in der Krise. URL: <https://www.team-u.de/> (дата звернення: 30.09.2025).

19. Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency). *Official Journal of the European Union*. 26.6.2019. L 172/18. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019L1023> (дата звернення: 12.09.2025).

20. DYZO. Het aanspreekpunt voor ondernemers in moeijikheden. URL: <https://dyzo.be/en> (дата звернення: 30.09.2025).

21. Early Warning Denmark: Official website. URL: <https://earlywarning.dk> (дата звернення: 30.09.2025).

22. Early Warning Europe: Official website. URL: <https://www.earlywarningeurope.eu/> (дата звернення: 30.09.2025).

23. Early Warning Mechanism in Hungary. 01/09/2019. Interreg Europe. URL: <https://projects2014-2020.interregeurope.eu/reborn/news/news-article/7853/early-warning-mechanism-in-hungary/> (дата звернення: 30.09.2025).

24. Faillissementswet: Wet van 30 september 1893, geldend op 01-01-2025. *Overheid.nl is de wegwijzer naar informatie en diensten van alle overheid*. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0001860/2025-01-01#TiteldeelI> (дата звернення: 30.09.2025).

25. Finanční zdraví : interaktivní webová aplikace. *Ministerstvo spravedlnosti České republiky*. URL: <https://eformulare.justice.cz/msp-financni-zdravi/form/uvod> (дата звернення: 30.09.2025).

26. Frühwarnsysteme nach § 101 StaRUG. *Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz*. URL: https://www.bmjbv.de/DE/themen/wirtschaft_finanzen/schulden_insolvenz/fruehwarnsysteme/fruehwarnsysteme.html (дата звернення: 30.09.2025).

27. Gesetz über den Stabilisierungs und Restrukturierungsrahmen für Unternehmen (Unternehmensstabilisierungs und restrukturierungsgesetz – StaRUG). Ausfertigungsdatum: 22.12.2020. *Bundesministerium der Justiz*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/starug/BJNR325610020.html> (дата звернення: 30.09.2025).

28. Juridinio asmens likvidavimo procedūros / Ankstyvojo perspėjimo sistema (APS). *Valstybinė mokesčių inspekcija prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos*. URL: <https://www.vmi.lt/evmi/juridinio-asmens-likvidavimo-proceduros/-ankstyvojo-perspejimo-sistema> (дата звернення: 30.09.2025).

29. Juridinių asmenų nemokumo įstatymas : Lietuvos Respublikos įstatymas, 2001 m. liepos 5 d., Nr. IX-216 (su pakeitimais, įsigaliojusiais 2021 m. liepos 15 d.). *Teisės aktų registras*. URL: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/68f2cad098b711e9ae2e9d61b1f977b3/asr> (дата звернення: 30.09.2025).

30. Key highlights of the amendment to ZFPPIPP (ZFPPIPP-H). *Jadek & Pensa*. URL: <https://www.jadek-pensa.si/en/key-highlights-of-the-amendment-to-zfpipp-zfpipp-h/> (дата звернення: 30.09.2025).

31. Konkursloven: LBK № 1162 af 09/11/2024. Konsolideret ved. *Retsinformation*. URL: <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2024/1162#idb5a9cf65-75c6-4319-9fc9-9cced803d6f9> (дата звернення: 30.09.2025).

32. La Chambre des entreprises en difficultés. *Cours et tribunaux de Belgique*. URL: <https://www.tribunaux-rechtbanken.be/fr/node/975> (дата звернення: 30.09.2025).

33. La crisi d'impresa e la nuova composizione negoziata. La piattaforma nazionale a supporto delle imprese in difficoltà. *Composizione negoziata*. URL: <https://composizionenegoziata.camcom.it/ocriWeb/#/hom> (дата звернення: 30.09.2025).

34. Maksātnespējas likums : Saeima, 2010 gada 26.jūlijā. Attēlotā redakcija: 01.06.2025. *Latvijas Vēstnesis*. URL: <https://m.likumi.lv/ta/id/214590#nb-5> (дата звернення: 30.09.2025).

35. Maksātnespējas politika. Noderīgi materiāli, skaidrojumi. Publicēts: 13.05.2024. *Tieslietu ministrija*. URL: <https://www.tm.gov.lv/lv/noderigi-materiali-skaidrojumi> (дата звернення: 30.09.2025).

36. Mano VMI. *Valstybinė mokesčių inspekcija prie Lietuvos Respublikos finansų ministerijos*. URL: <https://www.vmi.lt/evmi/mano-vmi> (дата звернення: 30.09.2025).

37. Mastrullo T. The New Luxembourg Insolvency and Restructuring Law in Light of the Transposition of the Directive (EU) 2019/1023. *European Insolvency and Restructuring Journal*. 2024. № 4. P. 1–54. DOI: <https://doi.org/10.54195/eirj.18654> (дата звернення: 30.09.2025).

38. Møller M., Mukherjee P. Early warning systems in Denmark and Europe. *Eurofenix*. 2019. P. 20–21 URL: <https://www.insol-europe.org/download/documents/1579> (дата звернення: 30.09.2025).

39. Munteanu S. Instrumentele de avertizare timpurie sunt un element de educație economică. *Financial Intelligence*. 2025. URL: <https://financialintelligence.ro/speranta-munteanu-instrumentele-de-avertizare-timpurie/> (дата звернення: 30.09.2025).

40. Prawo restrukturyzacyjne : Dz.U.2024.1428 t.j. Ustawa z dnia 15 maja 2015 r. *Wolters Kluwer Polska*. URL: <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/prawo-restrukturyzacyjne-18208902> (дата звернення: 30.09.2025).

41. Principles for Effective Insolvency and Creditor and Debtor Regimes. Washington, D.C.: World Bank Group, 2021. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/391341619072648570/Principles-for-Effective-Insolvency-and-Creditor-and-Debtor-Regimes> (дата звернення: 30.09.2025).

42. Privind procedurile de prevenire a insolvenței și de insolvență: Parlamentul Lege № 85 din 25 iunie 2014. *Portal legislativ*. URL: <https://legislatie.just.ro/Public/DetaliuDocument/159286> (дата звернення: 30.09.2025).

43. Projekt «Drugi start – pewny sukces». *Centrum Doradztwa Finansowego w Łukowie*. URL: <http://cdf.lukow.pl/projekt-drugi-start-pewny-sukces/> (дата звернення: 30.09.2025).

44. Projekts «Atbalsts parādu restrukturizācijai Latvijā». 13.01.2021. *Latvijas Republikas Tieslietu ministrija*. URL: <https://www.tm.gov.lv/en/projects/project-support-debt-restructuring-latvia> (дата звернення: 30.10.2025).

45. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council harmonising certain aspects of insolvency law. COM(2022) 702 final, 2022/0408 (COD). Brussels, 7.12.2022. European Commission. *EUR-Lex: access to European Union law*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52022PC0702> (дата звернення: 30.09.2025).

46. Regulation (EU) 2015/848 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on insolvency proceedings (recast). Official Journal of the European Union, 5.6.2015, L 141/19. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32015R0848> (дата звернення: 30.09.2025).

47. Restrukturierungsordnung. Bundesgesetz über die Restrukturierung von Unternehmen (Restrukturierungsordnung – ReO). StF: BGBl. I Nr. 147/2021. *Bundeskanzleramt der Republik Österreich*. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=20011622> (дата звернення: 30.09.2025).

48. Saneerimisseadus: seadus, Riigikogu, 04.12.2008. Redaktsioon jõustunud 01.01.2025. *Riigi Teataja*. URL: <https://www.riigiteataja.ee/akt/120062022024> (дата звернення: 30.09.2025).

49. StaRUG – Sanierung statt Insolvenz: Steuerberater als Frühwarnsystem. *Helu.io GmbH*. URL: <https://blog.helu.io/starug-gesetz-steuerberater-unternehmenstabilisierungs-und-restrukturierungsgesetz/> (дата звернення: 30.09.2025).

50. Statement of Principles for a Global Approach to Multi-Creditor Workouts II. INSOL International. April 2017. 40 p. URL: <https://www.insol.org/getmedia/06c2de67-b34c-4163-8834-bc6db0d8315b/STATEMENT-OF-PRINCIPLES-FOR-A-GLOBAL-APPROACH-TO-MULTI-CREDITOR-WORKOUTS-II.pdf> (дата звернення: 30.09.2025).

51. Stečajni zakon : pročišćeni tekst zakona № 71/15, 104/17, 36/22, 27/24 na snazi od 14.03.2024. *Portal s važećim pročišćenim tekstovima zakona*. URL: <https://www.zakon.hr/z/160/Stečajni-zakon> (дата звернення: 30.09.2025).

52. Support for debt restructuring in Latvia project launched. *European Bank for Reconstruction and Development*. 20.09.2019. URL: <https://www.ebrd.com/news/2019/support-for-debt-restructuring-in-latvia-project-launched.html> (date of access: 30.09.2025).

53. System autodiagnozy kondycji przedsiębiorstwa. *Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości*. URL: <https://swo-autodiagnoza.parp.gov.pl/> (дата звернення: 30.09.2025).

54. Szerkezetátalakítási eljárás: szakmai körökben is még nagy a bizonytalanság. *Jogászvilág*. 2024. április 29. *Wolters Kluwer: Jogászvilág*. URL: <https://jogaszvilag.hu/cegvilag/szerkezetatalakitasi-eljaras-szakmai-korokben-is-meg-nagy-a-bizonytalansag/> (дата звернення: 30.09.2025).

55. Ukraine Facility. Індикатори. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/12/indikator-ru_ukr.pdf (дата звернення: 30.09.2025).

56. UNCITRAL Legislative Recommendations on Insolvency of Micro- and Small Enterprises (2021). A/76/17. *United Nations Commission On International Trade Law*. URL: https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/media-documents/uncitral/en/part_5_en.pdf (дата звернення: 30.09.2025).

57. Unternehmensberatung. *Bundesamt für Wirtschaft und Ausfuhrkontrolle*. URL: https://www.bafa.de/DE/Wirtschaft/Beratung_Finanzierung/Unternehmensberatung/unternehmensberatung_node.html (дата звернення: 30.09.2025).

58. Unternehmensgesetzbuch § 273. *Rechtsinformationssystem des Bundes*. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/NormDokument.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001702&Paragraf=273> (дата звернення: 30.09.2025).

59. Wet op de ondernemingsraden. van 28 januari 1971. Geldend van 18-02-2023 t/m heden. *Overheid.nl is de wegwijzer naar informatie en diensten van alle overheid*. URL: <https://wetten.overheid.nl/BWBR0002747/2023-02-18> (дата звернення: 30.09.2025).

60. Wsparcie firm w okresowych trudnościach. *Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości*. URL: <https://fers.parp.gov.pl/component/grants/grants/wsparcie-firm-w-okresowych-trudnosciach---oferta-dla-przedsiębiorców> (дата звернення: 30.09.2025).

61. Zakon o finančnem poslovanju, postopkih zaradi insolventnosti in prisilnem prenehanju. Zakon 1662-IV 17.12.2007, Državni zbor RS. *Pravni red RS*. URL: <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO4735> (дата звернення: 30.09.2025).

62. Zákon o preventivní restrukturalizaci : Zákon č. № 284/2023 Sb. 22.09.2023. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2023-284> (дата звернення: 30.09.2025).

63. Μηχανισμός έγκαιρης προειδοποίησης οφειλετών. URL: <https://www.gov.gr/ipiresies/periousia-kai-phorologia/diakheirise-opheilon/mekhanismos-egkaire-proeidopoieses-opheileton> (дата звернення: 30.09.2025).

64. Ο περί Πτώχευσης Νόμος (ΚΕΦ.5). 212(I)/2022. Cyprus Legal Portal (CyLaw). URL: http://www.cylaw.org/nomoi/enop/non-ind/0_5/index.html (дата звернення: 30.09.2025).

65. Ρύθμιση οφειλών και παροχή δεύτερης ευκαιρίας και άλλες διατάξεις. Νομοσ Υπ' Αριθμ. 4738 ΦΕΚ Α 207/27.10.2020. URL: https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/647304/nomos-4738-2020#google_vignette (дата звернення: 30.09.2025).

66. Дорожня карта з питань верховенства права. *Кабінет Міністрів України*. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/UA_Dorozhnya_karta_z_pytan_verhovenstva_prava_2.pdf (дата звернення: 30.09.2025).

67. Електронно-информационна система за ранно предупреждение при вероятност от несъстоятелност. *Изпълнителната агенция за насърчаване на малките и средните предприятия*. URL: <https://solvencyalert.bg/> (дата звернення: 30.09.2025).

68. За приемане на Наредба за инструментите за ранно предупреждение и достъпа до информация на предприятията при вероятност от несъстоятелност: Постановление № 269 от 7 декември 2023 г. *Държавен вестник*. № 103, от 12.12.2023. г. URL: <https://dv.parliament.bg/DVWeb/showMaterialDV.jsp?idMat=201782> (дата звернення: 30.09.2025).

69. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19> (дата звернення: 30.09.2025).

70. Перелік інструментів системи раннього попередження неплатоспроможності. *Міністерство юстиції України*. URL: <https://minjust.gov.ua/m/perelik-instrumentiv-sistemi-rannogo-poredjennya-neplatospromojnosti> (дата звернення: 30.09.2025).

71. Самілик Т. М., Кисіль О. К. Створення системи раннього попередження про фінансові труднощі підприємства на основі даних бухгалтерського обліку. Інвестиції: практика та досвід. 2024. № 22. С. 169–175. DOI: 10.32702/2306-6814.2024.22.169 (дата звернення: 30.09.2025).

72. Синегубов О.В. Реструктуризація та раннє попередження неплатоспроможності: транспонування Директиви (ЄС) 2019/1023 у межах різних правових традицій країн-членів ЄС. *Нове українське право*. 2025. № 2. С. 168–185. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.2.22> (дата звернення: 30.09.2025).

73. Таблица матриці реформ. *Кабінет міністрів України*. URL: <https://reformmatrix.mof.gov.ua/dashboards> (дата звернення: 30.09.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 22.08.2025

Стаття прийнята: 09.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

Трибуна молодого вченого

УДК 343.851

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.21>МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ ОСОБИ ВУЛИЧНОГО
НАСИЛЬНИЦЬКОГО ЗЛОЧИНЦЯ**Бабійчук Валентина Сергіївна,**аспірантка кафедри кримінально-правової політики
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Статтю присвячено міждисциплінарному аналізу особи вуличного насильницького злочинця з урахуванням результатів наукових досліджень у галузі психології, соціології та кримінології. На основі системного дослідження підходів до вивчення людини розглянуто аспекти криміналізації особистості. Закладено базис для майбутніх досліджень ключових моделей девіантної поведінки в міському середовищі та можливі методики аналізу механізмів вуличного злочину. Аргументовано доцільність застосування методів та концепцій психологічної науки при розробці методик протидії злочинності, зокрема у сфері кримінологічної профілактики вуличних проступків і злочинів. Під час аналізу особистості злочинця застосовано підходи поведінкової психології. Виокремлено особистісні риси вуличного злочинця, екстрапольовано основні соціологічно-психологічні моделі аналізу особистості на провідні риси вуличних злочинців та сформульовано архетипи таких правопорушників. Наведено рефлексії Е. Дюркгайма та Р. К. Мертонна щодо сутності злочину та сутності девіантної поведінки. Проаналізовано чотири соціально-психологічні моделі особистості\$ (1) The five-factor model; 2) PEN model Айзенка; 3) Tellegen's three-factor model; 4) Cloninger's temperament and character model), виокремлено й схарактеризовано ключові риси типології та екстрапольовано на архетип вуличного злочинця. Акцентовано на необхідності поміркованого провадження досліджень у галузі нейрокримінології, особливо при вивченні особливостей функціонування мозку злочинця. Проаналізовано підходи харківської школи кримінології до аналізу теорії злочинності та «я-концепції» особистості злочинця. Окремо наголошено на морально-етичних ризиках та дискусійних питаннях, які можуть постати перед правоохоронною системою завдяки подальшим здобуткам нейрокримінології. Дослідження підтвердило необхідність застосування міждисциплінарного підходу та інтеграції психологічного знання до наукових кримінологічних пошуків та акцентувало на необхідності подальшого вивчення психологічних особливостей кожного з виокремлених автором архетипів вуличних злочинців.

Ключові слова: вулична насильницька злочинність, насильство, девіація, соціально-психологічні моделі особистості, архетипи, міждисциплінарний підхід.

Babiichuk Valentyna. Moral and psychological characteristics of the personality of violent street offender

The article is devoted to an interdisciplinary analysis of the street offender's personality, taking into account contemporary findings in psychology, sociology, and criminology. The central focus is on the process of criminalization of the individual and the identification of psychological and social factors that contribute to the emergence of criminal behavior. Based on a systematic study of human personality approaches, the article considers key mechanisms underlying the development of deviant patterns of behavior in the urban

environment. The relevance of applying psychological concepts and methods in the design of crime prevention strategies, particularly with regard to street crime, is substantiated. Behavioral psychology approaches are employed to examine the offender's personality, which allows for the identification of core traits of street offenders and the formulation of generalized archetypes. Classical sociological reflections of É. Durkheim and R. K. Merton are employed as a theoretical foundation for explaining the essence of deviance and the role of social structures in the emergence of criminality. Special emphasis is placed on the comparative analysis of four major socio-psychological personality models: the five-factor model, Eysenck's PEN model, Tellegen's three-factor model, and Cloninger's temperament and character model. On this basis, core personality traits are extrapolated to the archetypes of street offenders. The article further addresses ethical concerns associated with the growing field of neurocriminology, especially in relation to the study of brain functioning in offenders. It is concluded that an interdisciplinary approach is essential for advancing criminological inquiry, while further research into the psychological characteristics of each offender archetype remains a necessary scientific priority.

Key words: *street violent crime, violence, deviance, personality models, archetypes, interdisciplinary approach.*

Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року № 2235-III визначає громадянство як правовий зв'язок між фізичною особою і державою, що знаходить свій вияв у їхніх взаємних правах та обов'язках [1]. Зазначене доволі легко екстраполювати на одну з найвідоміших теорій походження держави та права – теорію суспільного договору. Надмірно не заглиблюючись в історико-філософські дискусії, з певним застереженням можна зазначити, що сутність такого договору полягає у відмові індивіда від частини своїх прав [3] та свобод із покладенням на державні структури обов'язку гарантувати захист.

У результаті такого компромісу особа передала право встановлювати правила загальносуспільної взаємодії та право застосовувати примус складно розгалуженій системі державних органів та установ. Традиційно, кримінальне право цивілізованих демократичних держав покликане захистити суспільство методами криміналізації діянь, що посягають на суспільні блага, маючи за мету не лише захистити особу від фізичних проявів насильства, а й зберегти гідність кожної особистості, гарантувати захист від посягань на безпеку соціальної взаємодії. Зокрема, Кримінальний кодекс України красномовно декламує завдання, поставлені перед нормативно-правовим актом, серед яких: правове забезпечення охорони прав і свобод людини та громадянина; власності; громадського порядку та громадської безпеки тощо [2].

Еміль Дюркгайм зазначав, що злочин слід розглядати не як соціальну патологію, а як норму [3]. На перший погляд, його зауваження постає контраверсійним, однак тут закладено глибинний сенс. Злочинність є дисфункцією на загальносоціальному рівні, однак при цьому є природним, типовим та невід'ємним явищем суспільного життя. Можна припустити, що конструкт «норма» в цьому контексті не постає в розрізі «нормативності», а скоріше відображає ознаку типовості, звичайності, однак з негативним смисловим відтінком.

Кримінологія, психологія та соціологія хоч і мають спільний об'єкт (або доцільніше сказати «суб'єкт») дослідження – людину, однак перша наука вивчає її на мікрорівні, зосереджуючись на індивідуальних мотивах та механізмах злочинної поведінки; психологія зосереджується на психічно-емоційних аспектах; натомість соціологія аналізує на макрорівні – реакцію соціуму на явище злочинності, роль суспільства у «продукуванні» злочинної поведінки.

Попри значну критику теорій потреб людини, важко сперечатися з тим, що однією з базових постає потреба в безпеці. Звісно, наше поняття безпеки значно трансформувалося під впливом воєнних реалій, однак у межах цієї статті розглядаємо безпеку як відсутність (мінімізацію присутності) загроз, інших супутніх ризиків, які створює злочинна діяльність.

Одним із дієвих способів розробки методик протидії злочинності є вивчення

особливостей злочинної поведінки. Оскільки академічна гнучкість кримінології дає змогу застосовувати надбання різних наук, доцільно звернутися до однієї з найвідоміших людинознавчих наук – психології, зокрема її цікавого напрямку – поведінкової психології (або «біхевіоризму»).

Психологічна наука розглядає злочинність як особливий вид діяльності, а найбільш цікавим аспектом для провадження міждисциплінарних досліджень як кримінології, так і психології є мотивація злочинної поведінки.

У межах цього дослідження доцільно поставити таке питання: «Чому в нашій соціальній реальності є вуличні злочини насильницького характеру?». Питання є доволі вузькопрофільним, однак аналіз передбачає поділ досліджуваного об'єкта на частини. Вулична насильницька злочинність є структурною одиницею (точніше групою протиправних діянь) більшого явища – злочинності.

Р. К. Мертон уважав, що причиною відхилення індивіда від загальноприйнятого в соціумі стандарту поведінки постає економічна нерівність. Розкриваючи тезу можна зазначити, що базовані для індустріальних суспільств цінності (автор досліджував на прикладі американського) мають такий вигляд: наполеглива праця веде до успіху та достатку. Однак згадана формула не завжди застосовна до реального життя, подібний крах ілюзій підштовхує індивіда досягнути бажаного нелегальними методами.

Міркуючи про варіативність реакцій на розбіжності між прагненнями та можливостями, дослідник виокремив п'ять архетипів: 1) конформісти (застосовують виключно конвенційні методи досягнення бажаного; 2) новатори (не виключають протизаконні методи); 3) ритуалісти (дотримуються правил, не заглиблюючись у ціннісну сутність останніх); 4) утікачі (члени незалежних релігійних комун); 5) бунтівники (прагнуть змінити усталену систему цінностей) [4, с. 39–40].

Уява громадськості зображує криміналітет гіперболізовано зловісно, так, наче один лише погляд у вічі зловмиснику здатен викликати мороз поза шкірою. А втім, реальний стан речей здатен нажахати

ще більше, оскільки звичайні громадяни, наші колеги, сусіди та навіть найрідніші люди можуть вбивати, ґвалтувати та розбещувати, при цьому ніяк не привертаючи уваги до своєї діяльності.

Кримінологія майже весь період свого існування як окремої науки намагається знайти відповідь на питання: «Чому?», «За яких обставин?» та «Як запобігти?». Знайти відповіді на ці питання можна, спрямувавши вектор міждисциплінарних досліджень на пізнання складної природи людської особистості.

В. В. Голіна детермінував особу злочинця як сукупність істотних і стійких соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихологічних особливостей індивіда, які, об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпечності, а винній у цьому особі – властивості суспільної небезпечності [5, с. 37]. Аналізуючи «Я-концепцію» насильницьких злочинців, Б. М. Головкін влучно зазначив, що центральною віссю духовного розвитку злочинця є насильницька експансія матеріальних благ, яка охоплює собою всю екзистенцію індивіда, його ціннісні орієнтири [6].

Людська істота містить певні «деталі»: темперамент (або юнацький вимір особистості, оскільки формується дуже рано) та його складники – риси, які об'єднуються в превалювальні риси та формують характер, переростаючи в стійкі патерни поведінки в певних ситуаціях, саме вони відповідають за психоемоційне сприйняття світу та допомагають зчитати фізичні та психологічні наслідки, породжені взаємодією «людина-світ». Кримінологічна наука сформувала два підходи до аналізу особистості та злочину: «психологія особистісних рис» (англ. *personality-trait psychology*) та «психологія психотипів» (англ. *personality-type psychology*).

Вітчизняні кримінологи пропонують детермінувати громадське місце як відкрити територію невиробничого й нежитлового призначення, яка використовується невизначеним колом людей для спільного пересування, спілкування, відпочинку, проведення видовищних заходів у будь-який час доби і пору року, що

послаблює соціальний контроль, сприяє деперсоніфікації міжособистісних відносин і несе загрозу злочинних посягань

У кримінологічних дослідженнях при вивченні особистісних рис викорис-

товують чотири моделі особистості: 1) The five-factor model; 2) PEN model Айзенка; 3) Tellegen's three-factor model; 4) Cloninger's temperament and character model (див. Таблиця 1) [7].

Таблиця 1

Моделі особистості

Модель	Риси	Характеристика	Екстраполяція на архетип вуличного злочинця
five-factor model	Нейротизм	Емоційна нестабільність та дезадаптація	Вразливі, імпульсивні, вчиняють протиправні діяння у стані афекту (ситуативні вуличні злочинці)
	Екстраверсія	Соціальна активність, лідерство	Харизматичні лідери вуличних банд
	Відкритість	Новаторство, інтелектуальна гнучкість	Злочинний «центр ухвалення рішень», мозок групи правопорушників, застосовують творчий підхід
	Товариськість	Командна робота, конкуренція	Маніпулятори, беземоційні (вулична крадіжка, поєднана з тяжкими тілесними)
	Сумлінність	Самоконтроль, послідовність, організованість	Стратеги (архетип організатора кримінального правопорушення)
PEN (Г. Айзенка)	Психотизм (Psychoticism)	Егоцентризм, неемпатичність, імпульсивність	Жорстокі злочинці
	Екстраверсія (Extraversion)	Соціальна активність	Лідери банд
	Нейротизм (Neuroticism)	Емоційна нестабільність	Психопатичні злочинці
Модель А. Теллегена	Позитивна емоційність	Комунікабельність, асертивність, «досягаторство»	Хитрі, «соціально прийнятні»
	Негативна емоційність	Гнів, тривожність, схильність до надмірного негативізму	Мстиві, агресивні злочинці
	Стриманість	Контроль імпульсів, уникнення ризику, прихильність до традиційних цінностей	Стратеги, сірі кардинали злочинного світу, залишаються «у тіні»
Модель К. Клонінгера	Пошук новизни	Схильність ризикувати та пригодницький дух	Молоді учасники банд
	Уникнення шкоди	Поміркваність, обережність	Параноїдальні злочинці
	Залежність від винагороди	Потреба у визнанні, жадання уваги	Маніпулятивні злочинці, серійники, перформативні злочинці
	Наполегливість	Наполеглива праця всупереч розчаруванню та втомі	Досвідчений лідер угруповання
	Особистоцентризм	Автономність, самосвідомість, сила волі	Одинаки
	Схильність до співпраці	Образ товариськості, дружелюбності	Командні гравці
	Само-трансцендентність	Духовність, ідеологічна мотивація	Політичні злочинці, релігійні фанатики

Роберт Д. Гейр аналізував особливий тип дисфункціональної кримінальної особистості (нині відомий як «психопатичний», «антисоціальний», або «соціопатичний», часто трапляється в контексті antisocial behavior, ASB), наділяючи таку особу рисами егоцентричності, пафосності, жорстокості, атрофованої емпатії, харизматичності, привабливості та маніпулятивної поверховості особистості. Натомість превалювальні поведінкові риси психопатичної особистості: імпульсивність, безвідповідальність, схильність ризикувати та антисоціальна поведінка. Айзенк уважав, що риси особистості є біологічно зумовленими, пов'язаними з екстравертністю, рівнем тестостерону. Учений також припускав, що є певні зовнішні стрес-фактори, які можуть зумовити атипову поведінку індивіда (англ. diathesis-stress model, «модель вразливості-стресу»).

Окремо науковці розглядали дитячу дисфункцію особистості, пояснюючи відхилення насильством у родині, відсутністю емоційних зв'язків зі значущими дорослими (неглектом з їхнього боку). Також розглядалися різні фактори: зловживання речовинами, бідність, інституційна (категоріальна) дискримінація.

Варто зауважити, що теорії особистостей стикалися з певними труднощами при втіленні на практиці, а також значною критикою. Тезово ці аспекти можна викласти так: 1) етично-моральний аспект (примусове лікування, лікування транквілізаторами та інші обмежувальні практики); 2) соціальна стигматизація індивідів, риси яких підпадають під класифікацію невиліковних розладів особистості (призначення більш суворих вироку для таких осіб, як «невиправних»); 3) лояльність системи призначення покарань до злочинців із розладами особистості («уникнення відповідальності» за свої протиправні дії); 4) одностороннє дослідження, які охоплюють лише особу злочинця, не приділяючи уваги середовищу, яке могло вплинути на дисфункцію (недоречно відштовхувати «екологічні» та соціальні фактори); 5) використання офіційної статистики, яка оперує лише встановленими даними, без урахування нерозкритих злочинів (латентність).

Аналізуючи психологію злочинця, варто приділити увагу чотирьом ключовим кластерам: 1) суто психологічний (особистісні риси; когнітивні викривлення; емоційний стан та мотивація злочинної поведінки в моменті); 2) бекграунд злочинця (травматичний досвід, неблагополучне середовище, вихователі, освіта та можливість скористатися «соціальними ліфтами»); 3) контекст злочину (ситуативний / спланований, самотійно / групою осіб; мотиваційне забарвлення діяння); 4) безпосередньо типологія злочинців [7].

Уважаємо за доцільне окрему увагу приділити новітнім підходам до вивчення особи злочинця, які можна розглядати як відгалуження антропологічної теорії. Контраверсійним, однак від цього ще більш цікавим постає питання, поставлене нейрокримінологією: чи можна оперувати поняттям «нейронний відбиток мозку злочинця». Досліджуючи мозок пацієнтів з антисоціальною поведінкою, спричиненою пошкодженням мозку, виявлено, що ураження були локалізовані в ділянках, які відповідають за ухвалення рішень, пов'язаних з моральним вибором. Інше дослідження понад восьмисот чоловіків, ув'язнених за вбивство, виявило помітне зменшення об'єму сірої речовини – тканини нервових клітин у фронтальній корі, що відповідає за раціональне мислення та придушення інстинктивної (або компульсивної) поведінки. Вивчаючи психопатичних злочинців, учені вказали на аномальний розвиток зон, які відповідають за ухвалення рішень, та центрів винагороди в мозку [8].

Слід зауважити, що анатомічні відмінності, притаманні злочинцям, фіксували й у законослухняних громадян. Видозміни в мозку, які спричиняють притуплення емпатії або деформують процес обробки емоцій, можуть пояснити злочинну поведінку, однак не завжди можуть слугувати виправданням [9].

На основі проведеного дослідження можна виокремити такі архетипи вуличних злочинців: жертва обставин (побавлений можливості скористатися «соціальними ліфтами» злочинець, складні життєві обставини, соціальна ізоляція); бунтар (імпульсивний молодий

злочинець, виявляє особистий протест проти наявної системи, «Робін Гуд», має загострене почуття справедливості); хижак (серійні вбивці, психопати та соціопати, відсутня емпатія, «харчується» страхом і вразливістю жертви); перформер (любить символізм, атрибутику, кодекси поведінки, яскраві злочини, які привернуть увагу громадськості та мас-медіа); привид (злочинець, який веде подвійне життя, зразковий робітник, член громади та сім'янин, однак поводить деструктивно).

Структура злочинності слугує репрезентативними вихідними даними для вті-

лення прикладних та наукових цілей. Однак, постаючи ключовим вектором для формування кримінально-правової політики держави, водночас є певним дзеркалом, яке відображає суспільну мораль та кордони загальноприйнятого, дозволеного [10]. Протиправне діяння не може існувати у вакуумі, є суто суспільним конструктом та супутником людства на всіх етапах його розвитку, тому закономірними постають прагнення фахівців різних галузей суспільнознавчих наук, якою є і кримінологія, зрозуміти це явище, оскільки розуміння проблеми – перший крок до її вирішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III.
2. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
3. Політична енциклопедія / ред. кол.: Ю. І. Римаренко (голова) та ін. Київ : Парлам. вид-во, 2011. 742 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Levenets_Yurii/Politychna_entsyklopediia.pdf (дата звернення: 01.06.2025).
4. Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти: матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Ф-т права та масових комунікацій, Каф. соціології та психології, Соціологічна асоціація України. Харків: ХНУВС, 2015. 166 с. URL: <https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/84.pdf> (дата звернення: 02.07.2025).
5. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2009. 288 с.
6. Головкін Б. М. Я-концепція особистості корисливого насильницького злочинця. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. 2010. Вип. 107. С. 143–153. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/3007?locale=uk> (дата звернення: 01.08.2025).
7. Reid, J. A. Crime and Personality: Personality Theory and Criminality Examined. *Inquiries Journal/Student Pulse* [Online], 2011. vol. 3. URL: <http://www.inquiriesjournal.com/a?id=1690> (дата звернення: 05.08.2025).
8. Criminal Psychology: The Mind of a Murderer. Oxford Scholastica Academy. 2025. URL: <https://www.oxfordscholastica.com/blog/psychology-articles/criminal-psychology-the-mind-of-a-murderer/> (дата звернення: 26.08.2025).
9. Straiton, J. and Lake, F. Inside the Brain of a Killer: The Ethics of Neuroimaging in a Criminal Conviction, 2021. *BioTechniques*, 70(2), pp. 69–71. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.2144/btn-2020-0171> (дата звернення: 10.08.2025).
10. Сметаніна Н. В. *Наукові підходи до теорії злочинності у сучасній українській кримінології: монографія*; за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2016. 192 с.

Стаття надійшла в редакцію: 26.08.2025

Стаття прийнята: 10.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.232

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.22>

ВИЗНАЧЕННЯ МОМЕНТУ НАБУТТЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА МАЙНО ЗА ДОГОВОРОМ

Дубовик Віктор Вікторович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті проаналізовано наукові джерела, стан законодавства України та основні підходи правозастосування щодо визначення моменту набуття права власності на майно за договором. Установлено, що за Цивільним кодексом 1922 року момент набуття права власності в набувача щодо індивідуально визначеної речі визначався як момент укладення договору, а щодо речей, які визначаються родовими ознаками, – як момент їх передачі. Положення ЦК УРСР 1963 року та ЦК України 2003 року щодо визначення моменту набуття права власності на майно за договором є майже аналогічними. Момент виникнення права власності в набувача за договором законодавець пов'язує з моментом передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом.

Доведено, що момент набуття права власності на транспортний засіб за договором визначається моментом передання транспортного засобу, якщо договором не визначено інше й не пов'язується з моментом державної реєстрації транспортного засобу. Моментом набуття права власності в обдаровуваного – фізичної особи на валютні цінності на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, є момент нотаріального посвідчення договору дарування валютних цінностей, а не момент передання валютних цінностей.

Аргументовано, що права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виникають з дня такої реєстрації відповідно до закону. До 01 січня 2013 року, враховуючи стан правового регулювання відносин у цій сфері й пріоритет норм ЦК України, право власності в набувача нерухомого майна за договором купівлі-продажу виникало з моменту державної реєстрації договору як правочину.

Визначено, що підставою набуття права власності на нерухоме майно за договором є фактичний склад, що містить такі юридичні факти: 1) договір, за яким передається нерухоме майно у власність, 2) державна реєстрація права власності на нерухоме майно. Державна реєстрація права власності на нерухоме майно повинна мати правовстановлювальне, а не правопідтверджувальне значення.

Ключові слова: право власності, набуття права власності, момент набуття права власності, договір, передання речі, рухоме майно, нерухоме майно, державна реєстрація права власності.

Dubovyk Viktor. Determining acquisition date of title for property under contract

The author of the article has analyzed scientific sources, the legislation of Ukraine and the main approaches of legal enforcement to determine the acquisition date of title for property under a contract. It has been established that the acquisition date of title of an acquirer in relation to a defined item of property was determined under the Civil Code of 1922 as the date of concluding the contract, and in relation to items defined by generic characteristics – as the date of their transfer. The provisions of the Civil Code of the Ukrainian Soviet Socialist Republic of 1963 and the Civil Code of Ukraine of 2003 on determining the acquisition date of title for property under the contract are almost similar. The acquisition date of title of the acquirer under the contract the legislator attributes to the transfer date of property, unless otherwise stipulated by the contract or law.

It has been proved that the acquisition date of title for a vehicle under the contract is determined by the transfer date of the vehicle, unless otherwise defined by the contract and is not related to the state registration date of the vehicle. The acquisition date of title by a grantee-individual on currency values for five-fold amount exceeding the tax-exempt minimum incomes is the date of notarization of the gift contract of currency values, but not the transfer date of currency values.

It has been argued that the rights to immovable property subject to state registration arise from the date of such registration in accordance with the law. Until January 1, 2013, given the situation of legal regulation of relationships in this area and the priority of the norms of the Civil Code of Ukraine, the right to ownership of the immovable property's acquirer under the purchase and sale agreement arose from the date of state registration of the agreement as a transaction.

It has been determined that the basis of the acquisition of title for immovable property under the contract is the actual composition, which includes the following legal facts: 1) the contract under which immovable property is transferred into ownership, 2) state registration of the right to ownership on immovable property. State registration of the right to ownership on immovable property must have a constitutive, but not a title deed effect.

Key words: right to ownership, acquisition of title, acquisition date of title, contract, transfer of items of property, movable property, immovable property, state registration of the right to ownership.

Постановка проблеми. Цивільно-правовий договір є однією з поширених підстав набуття права власності. Згідно з ч. 1 ст. 328 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року № 435-IV (далі – ЦК України) право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема з правочинів [1]. Різновидами правочинів є договори, за якими майно переходить у власність набувача, зокрема, договір купівлі-продажу, договір поставки, договір дарування, договір ренти, договір довічного утримання (догляду) тощо. Укладення таких договорів, ураховуючи специфіку предмета договору, особливості правового регулювання відносин з укладення договорів, за якими відбувається перехід права власності на майно, викликає необхідність визначення моменту набуття права власності на майно та породжує спори щодо цього, які неодноразово ставали предметом судового розгляду.

Стан дослідження. У національній правничій літературі питання визначення моменту набуття права власності на майно за договором досліджували А. Б. Гриняк [2, с. 117–1129], І. А. Спасибо [3, с. 165–176], І. В. Яремова [4, с. 74–92] та інші правники. Проте розвиток суспільних відносин, зміни в їх правовому регулюванні ставлять перед цивілістичною наукою нові проблемні питання, які потребують свого вирішення.

Метою статті є визначення моменту набуття права власності на майно за договором в умовах оновлення цивільного законодавства України та виокремлення основних підходів правозастосування в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Згідно з частинами 1, 2 ст. 334 ЦК України право власності в набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Переданням майна вважається вручення його набувачеві або перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення, пересилання набувачеві майна, відчуженого без зобов'язання доставки. До передання майна прирівнюється вручення коносаменту або іншого товарно-розпорядчого документа на майно [1].

У науковому аспекті становить інтерес історико-правове регулювання відносин з визначення моменту набуття права власності на майно. Так, стаття 66 Цивільного кодексу УСРР¹ від 16 грудня 1922 року передбачала, що право власника на річ переходить на підставі договору, що укладається між відчужувачем і набувачем. Право власності набувача виникає щодо індивідуально визначеної речі з моменту укладення договору, а щодо речей, які визначаються родовими ознаками (числом, вагою, мірою), –

¹ Українська Соціалістична Радянська Республіка

з моменту їх передачі [5]. Згідно зі ст. 128 ЦК УРСР від 18 липня 1963 року, право власності (право оперативного управління) в набувача майна за договором виникає з моменту передачі речі, якщо інше не передбачено законом або договором. Передачею визнається вручення речей набувачеві, а так само здача транспортній організації для відправки набувачеві і здача на пошту для пересилки набувачеві речей, відчужених без зобов'язання доставки. До передачі речей прирівнюється передача коносаменту або іншого розпорядчого документа на речі [6]. Положення ЦК УРСР та ЦК України щодо визначення моменту набуття права власності на майно за договором є майже аналогічними. Момент виникнення права власності в набувача за договором законодавець пов'язує з моментом передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом.

За правом Стародавнього Риму *tradition* (проста передача) «полягала в передачі фактичного володіння річчю відчужувачем набувачеві. Це міг бути окремий речовий договір, або дії на виконання попередньої угоди, якою був договір купівлі-продажу, міни, дарування тощо. Для перенесення права власності за договорами зобов'язального права за традицією мала значення підстава – *causa justa possessionis*, за якою передання здійснювалося. Цією підставою була взаємна воля, висловлена в договорі, що мав передувати передачі речі. Традиція ж є лише її виконанням, заключним актом» [7, с. 327].

За чинним законодавством України є певні особливості врегулювання моменту передання майна набувачеві за договором або вручення перевізникові чи організації зв'язку тощо. Так, згідно з пунктами 1, 2 ч. 1 ст. 664 ЦК України, обов'язок продавця передати товар покупцеві вважається виконаним у момент: 1) вручення товару покупцеві, якщо договором установлений обов'язок продавця доставити товар; 2) надання товару в розпорядження покупця, якщо товар має бути переданий покупцеві за місцерозташуванням товару [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 137 Кодексу торговельного мореплавства України від

23 травня 1995 року № 176/95-ВР, «після приймання вантажу до перевезення перевізник вантажу, капітан або агент перевізника зобов'язані видати відправнику коносамент, який є доказом прийому перевізником вантажу, зазначеного в коносаменті» [8].

Особливості передання майна за договором і вручення його набувачеві визначені п. 1 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому» від 15 серпня 2022 року № 2518-IX: «За договором купівлі-продажу неподільного об'єкта незавершеного будівництва / майбутнього об'єкта нерухомості (перший продаж): продавець зобов'язується забезпечити: будівництво та прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта (у тому числі складовою частиною якого є відповідний майбутній об'єкт нерухомості), зокрема шляхом укладення договору про організацію та фінансування будівництва об'єкта; підключення закінченого будівництвом об'єкта до інженерних мереж на постійній основі; передачу покупцю неподільного об'єкта незавершеного будівництва/ майбутнього об'єкта нерухомості шляхом державної реєстрації за покупцем спеціального майнового права на такий об'єкт; передачу відповідно до закону покупцю у власність та в натурі об'єкта нерухомого майна після прийняття в експлуатацію закінченого будівництвом об'єкта» [9].

І. В. Яремова зазначає, що за загальним правилом, згідно з ч. 1 ст. 334 ЦК України, право власності в набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Сторони або закон можуть передбачати інший момент для визначення переходу права власності. Так, загальне правило є диспозитивним, оскільки передбачає кілька можливих варіантів, що підлягають застосуванню, і пов'язують момент виникнення права власності з: 1) моментом передання майна, якщо закон або сторони не вказали іншого; 2) моментом, встановленим у законі; 3) моментом, встановленим у договорі, а тому залежним від волі сторін [4, с. 76]. Далі авторка стверджує, що «положення частин першої і другої

ст. 334 ЦК України необхідно визнати концептуально прийнятними в сучасний період, а їх конструктивну побудову – універсальною формулою визначення моменту виникнення права власності в набувача майна за договором [4, с. 77]. Такий погляд науковиці вбачається повністю прийнятним.

У судовій практиці предметом розгляду були спори, пов'язані з визначенням моменту набуття права власності на автомобіль за договором купівлі-продажу автомобіля, зважаючи на те, що чинним законодавством України передбачена державна реєстрація транспортних засобів. Так, у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 травня 2023 року у справі № 761/22937/18 зазначається, що «суди не звернули увагу, що: автомобіль є рухомою річчю; за загальним правилом, право власності на рухому річ виникає з моменту передання майна; суди не врахували, що за допомогою такого універсального регулятора приватних відносин як договір його сторони можуть в договорі самі визначити момент виникнення права власності на рухому річ; правила частини четвертої статті 334 ЦК України застосовуються до нерухомих речей; суди встановили, що спірний автомобіль позивачу від ТОВ «ВТП «Укртара» переданий не був. За встановлених обставин справи, і відсутності посилання сторін на те, що умовами договору був передбачений інший момент переходу права власності на спірний автомобіль, суди зробили обґрунтований висновок про те, що позивач не набула права власності на спірний автомобіль. ... Разом з тим, суди помилково вважали що перехід права власності залежить, зокрема, і від реєстрації, від здійснення оплати» [10]. У постанові Великої Палати Верховного Суду від 05 квітня 2023 року в справі № 911/1278/20 зазначається, що «як положеннями частини першої статті 334 ЦК України щодо переходу права власності на рухоме майно, так і спеціальним законодавством, що регулює порядок обліку та реєстрації транспортних засобів, не передбачено в імперативному порядку, що право власності на таке рухоме майно переходить до набу-

вача транспортного засобу з моменту здійснення його державної реєстрації. ... Право власності на рухоме майно переходить до набувача відповідно до умов укладеного договору, що узгоджується з принципом свободи договору відповідно до статей 6, 627, 628 ЦК України. Якщо договором не передбачено особливостей переходу права власності у конкретному випадку шляхом вчинення певних дій, воно переходить з моменту передання транспортного засобу» [11].

Отже, момент набуття права власності на транспортний засіб за договором купівлі-продажу також визначається моментом передання транспортного засобу, якщо договором не визначено інше, і не пов'язується з моментом державної реєстрації транспортного засобу.

Право власності на майно за договором, який підлягає нотаріальному посвідченню, виникає у набувача з моменту такого посвідчення або з моменту набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним (ч. 3 ст. 334 ЦК України) [1]. Наприклад, договір дарування валютних цінностей фізичних осіб між собою на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, укладається в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню (ч. 5 ст. 719 ЦК України) [1]. Отже, момент набуття права власності в обдаровуваного – фізичної особи на валютні цінності на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, буде пов'язуватися з моментом нотаріального посвідчення договору дарування валютних цінностей, а не з моментом передання валютних цінностей.

У юридичній літературі правильно зазначається, що «вказані норми є імперативними, тому сторони договору не мають права відступити від них» [12, с. 538]. Дійсно, законодавчі положення, викладені в ч. 3 ст. 334 ЦК України, є такими, які обмежують свободу договору в приватному праві, враховуючи публічний інтерес.

Права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації, виника-

ють з дня такої реєстрації відповідно до закону (ч. 4 ст. 334 ЦК України) [1]. Така редакція ч. 4 ст. 334 ЦК України є чинною з 1 січня 2013 року відповідно до пункту 1 розділу II Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» від 11 лютого 2010 року № 1878-VI [13].

І. В. Спасибо-Фатеева та І. А. Спасибо, аналізуючи положення ст. 334 ЦК України, вказують, що «за загальним правилом право власності на майно набувається з моменту передання майна. Спеціальними ж правилами є: а) можливість установлення іншого моменту набуття права власності за договором або законом; б) нотаріальне посвідчення договору про набуття права власності; в) набрання законної сили рішенням суду про визнання договору, не посвідченого нотаріально, дійсним; г) державна реєстрація договору; д) державна реєстрація права» [14, с. 120]. Причому автори акцентують увагу на тому, що до 01 січня 2013 року право власності в набувача нерухомого майна за договором купівлі-продажу виникало за правилами частини четвертої статті 334 цього Кодексу – з моменту державної реєстрації такого договору як правочину [14, с. 120].

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 22 червня 2021 року в справі № 334/3161/17 зазначається, що «спірні правовідносини у справі виникли 21 листопада 2011 року (дата укладення позивачем відповідного договору купівлі-продажу спірної квартири). Станом на вказану дату питання виникнення в набувача права власності на нерухоме майно в разі його відчуження за договором було врегульовано досить суперечливо: у ЦК України містилися норми як про державну реєстрацію прав, так і правочинів (ч. 2 ст. 182, статті 210, 657), за Законом України від 01 липня 2004 року № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (Законом України № 1952-IV), який на вказану дату був чинний у редакції Закону України від 11 лютого 2010 року № 1878-VI «Про внесення змін до Закону Укра-

їни «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та інших законодавчих актів України», державна реєстрація речових прав на нерухоме майно ще не здійснювалася й почала проводитися лише з 01 січня 2013 року (пункт 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону № 1878-VI). Істотно, що частиною третьою статті 3 Закону № 1952-IV (у редакції Закону № 1878-VI) передбачалося, що права на нерухоме майно, які підлягають державній реєстрації відповідно до цього Закону, виникають з моменту такої реєстрації. ... Чинна станом на 21 лютого 2011 року редакція частини четвертої статті 334 ЦК України передбачала виникнення права власності у набувача майна за договором, який підлягав державній реєстрації, саме з моменту такої реєстрації договору. ... З огляду на вищевикладені висновки Великої Палати Верховного Суду в цій постанові, зазначену суперечність слід вирішувати на користь пріоритетності норм ЦК України. Так, до 01 січня 2013 року право власності у набувача нерухомого майна за договором купівлі-продажу виникало за правилами частини четвертої статті 334 ЦК України – з моменту державної реєстрації такого договору як правочину. Так, особа, яка до 01 січня 2013 року придбала нерухоме майно за договором купівлі-продажу, державну реєстрацію якого було належним чином здійснено, стала власником такого нерухомого майна з моменту державної реєстрації відповідного договору купівлі-продажу незалежно від того, чи здійснила ця особа в подальшому державну реєстрацію свого права власності [15].

Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень – офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно (п. 1 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 1 липня 2004 року № 1952-IV) [16].

Коментуючи положення ст. 334 ЦК України, І. В. Спасибо-Фатеева та

І. А. Спасибо зазначають, що «по суті державна реєстрація – це юридичний факт, з яким має бути пов'язано набуття права власності на нерухоме майно. Водночас самого цього факту недостатньо для набуття права власності. Йому має передувати інший юридичний факт, який зазвичай називається підставою набуття права власності. Документи, у яких втілюється ця підстава, іменуються правовстановлювальними – це договір, свідоцтво про прийняття спадщини та ін. Тож співвіднесення цих двох фактів та надання їм значення правовстановлювальних і призводить до непорозумінь. Тобто державна реєстрація прав має спиратися на певний юридичний факт: як наслідок – на причину. Такий тандем не можна розуміти інакше, як необхідність сукупності цих двох юридичних фактів. Перший юридичний факт має бути підставою набуття права власності. Як правило, це договір, навіть якщо відчуження майна відбувалося на аукціоні. Звідси склалося уявлення про таку правову модель: має бути підстава для набуття права власності та державна реєстрація цього права. Одного із цих фактів недостатньо; їх зв'язок якоюсь мірою можна порівняти з формою і змістом, і обидва вони входять до юридичного складу. Натомість момент набуття права власності має пов'язуватися з внесенням відомостей про це до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, що цілком відповідає ч. 4 коментованої статті [14, с. 127–128]. Державна реєстрація пов'язана з публічною достовірністю, яку вона й покликана забезпечити, бо саме із запису в Державному реєстрі прав можна одержати повне уявлення про право на майно – про суб'єкта(-ів) цього права, характеристику самого майна, наявність прав інших осіб та обмежень чи обтяжень тощо. І навпаки, якщо в Державному реєстрі прав немає певних відомостей, їх немає і в дійсності; якщо зроблено запис про погашення права – воно дійсно погашене; якщо не записані обмеження, то вони не існують. Право власності на нерухоме майно виникає з моменту його державної реєстрації. Державна реєстрація права власності має правовстановлювальне, а не право-

підтверджувальне значення [14, с. 128]. Варто підтримати зазначений погляд І. В. Спасибо-Фатєєвої та І. А. Спасибо щодо значення державної реєстрації при визначенні моменту набуття права власності на нерухоме майно за договором, проте при цьому варто доповнити, що, розглядаючи набуття права власності на нерухоме майно за договором, необхідно виходити з того, що для набуття права власності на нерухоме майно за договором має існувати сукупність юридичних фактів – фактичний склад. У теорії права фактичний склад розглядають як систему юридичних фактів і юридично значущих умов, передбачених нормами права як підстава для настання правових наслідків [17, с. 926]. Отже, фактичний склад, що є підставою набуття права власності на нерухоме майно за договором, містить такі юридичні факти: 1) договір, за яким передається нерухоме майно у власність, 2) державна реєстрація права власності на нерухоме майно.

Висновки. Розглянувши цивільно-правове регулювання визначення моменту набуття права власності на майно за договором, можна зробити такі висновки. По-перше, за загальним правилом право власності в набувача майна за договором виникає з моменту передавання майна, якщо інше не встановлено договором або законом. Момент набуття права власності на транспортний засіб за договором також визначається моментом передавання транспортного засобу, якщо договором не визначено інше, і не пов'язується з моментом державної реєстрації транспортного засобу. По-друге, моментом набуття права власності в обдаровуваного – фізичної особи на валютні цінності на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, є момент нотаріального посвідчення договору дарування валютних цінностей, а не момент передавання валютних цінностей. По-третє, державна реєстрація права власності на нерухоме майно є елементом фактичного складу, що тягне за собою набуття права власності на нерухоме майно в набувача майна, і повинна мати правовстановлювальне, а не правопідтверджувальне значення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
2. Гриняк А. Цивільно-правовий договір як підстава виникнення права спільної власності фізичних осіб : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 176 с.
3. Спасибо І. А. Набуття права власності у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / НДІ приватного права і підприємництва Академії правових наук України. Київ, 2009. 226 с.
4. Яремова І. В. Визначення моменту набуття права власності за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 223 с.
5. Цивільний кодекс УРСР від 16 грудня 1922 року. URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (дата звернення: 10.01.2025).
6. Цивільний кодекс УРСР від 18 липня 1963 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text> (дата звернення: 15.01.2025)
7. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.
8. Кодекс торговельного мореплавства України від 23 травня 1995 року № 176/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2025).
9. Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені в майбутньому : Закон України від 15 серпня 2022 року № 2518-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-20#Text> (дата звернення: 13.01.2025).
10. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 травня 2023 року, судова справа № 761/22937/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110849680> (дата звернення: 14.01.2025).
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05 квітня 2023 року, судова справа № 911/1278/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110208958> (дата звернення: 14.01.2025).
12. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. 4-те вид., перероб. і допов. / за ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ : Юрінком Інтер, 2011. Т. I. 808 с.
13. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» та інших законодавчих актів України» : Закон України від 11 лютого 2010 року № 1878-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1878-17#Text> (дата звернення: 10.01.2025).
14. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Т. 3: Право власності та інші речові права / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС, 2023. 808 с. (Серія «Коментарі та аналітика»).
15. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22 червня 2021 року, судова справа № 334/3161/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98483113> (дата звернення: 25.01.2025).
16. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text> (дата звернення: 02.02.2025).
17. Завальний А. М. Юридичний факт. *Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 3 : Загальна теорія права* / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Х. : Право, 2017. С. 926.

Стаття надійшла в редакцію: 12.08.2025

Стаття прийнята: 28.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ПУБЛІЧНІ ДОХОДИ ВІД ПРИМУСОВО ВИЛУЧЕНИХ АКТИВІВ: КЛАСИФІКАЦІЯ, БЮДЖЕТНИЙ ОБЛІК І ЦІЛЬОВЕ ПРИЗНАЧЕННЯ

Захаров Станіслав Володимирович,

аспірант кафедри фінансового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено фінансово-правову природу публічних доходів, що виникають у результаті примусового вилучення активів держави-агресора, її резидентів та пов'язаних осіб. Зазначено, що такі доходи мають різне походження: від примусового відчуження майна на підставі спеціального санкційного законодавства до міжнародних компенсаційних механізмів (репарацій) та прибутків від управління замороженими активами (так званих *windfall profits*). У роботі обґрунтовується теза, що ці доходи не належать до класичних податкових або трансфертних надходжень, проте мають публічно-примусовий характер, а тому потребують виокремлення в бюджетній системі України як окремої підкатегорії в межах неподаткових надходжень. Аналізується чинна редакція Бюджетного кодексу України, практика діяльності Фонду ліквідації наслідків збройної агресії, а також міжнародний досвід ЄС і країн Великої сімки. Досліджено проблеми відсутності єдиної законодавчої моделі врегулювання статусу вилучених активів, що зумовлює фрагментарність їх бюджетного обліку, а також ризики непрозорого використання. Обґрунтовано доцільність запровадження в структурі бюджетних доходів окремої підкатегорії «санкційно-компенсаційні доходи», яка б відображала специфіку цих надходжень та забезпечувала їх прозорий облік, цільове використання і контроль. Запропоновано концептуальну модель, що містить доходи від спеціальної конфіскації, примусового відчуження на підставі санкційних актів, міжнародних компенсацій і прибутків від управління замороженими активами. Висновується, що формалізація санкційно-компенсаційних доходів як окремої категорії відповідає міжнародним практикам, сприятиме підвищенню фінансового суверенітету України та зміцненню довіри міжнародних партнерів. Стаття має міждисциплінарний характер і поєднує елементи фінансового, міжнародного та конституційного права, що дає змогу комплексно оцінити правову природу й перспективи використання таких доходів.

Ключові слова: санкційно-компенсаційні доходи, публічні доходи, бюджетна класифікація, фінансове право, конфіскація, *windfall profits*, вилучення активів, санкції, міжнародне право, репарації, Фонд ліквідації наслідків агресії.

Zakharov Stanislav. Public revenues from forcibly seized assets: classification, budgetary accounting, and targeted allocation

The article examines the financial and legal nature of public revenues generated through the compulsory seizure of assets belonging to the aggressor state, its residents, and affiliated persons. These revenues originate from diverse sources, including the compulsory expropriation of property under special sanctions legislation, international compensation mechanisms (reparations), and profits derived from the management of frozen assets (so-called *windfall profits*). It is argued that such revenues do not fall within the traditional categories of tax or transfer income, but possess a public and compulsory nature, thus requiring their recognition as a separate subcategory within non-tax revenues of Ukraine's budget system. The article analyzes the provisions of the Budget Code of Ukraine, the practice of the Recovery Fund for the Elimination of the Consequences of Armed Aggression, and the international approaches of the EU and the G7. Particular attention is paid to the lack of a unified legislative model regulating the status of seized assets, which results in fragmented budgetary accounting and risks of non-

transparent use. The author substantiates the necessity of introducing a distinct budgetary subcategory of "sanction-compensatory revenues", which would reflect the specific nature of such funds, ensure transparent accounting, targeted allocation, and effective oversight. A conceptual model is proposed to cover revenues from special confiscation, compulsory expropriation under sanctions, international reparations, and profits from the investment of frozen assets. The study concludes that the formalization of sanction-compensatory revenues as a separate budgetary category is consistent with international practices, strengthens Ukraine's financial sovereignty, and enhances the trust of international partners. The article has an interdisciplinary character, combining elements of financial, international, and constitutional law, which provides a comprehensive perspective on the legal nature and future prospects of such revenues.

Key words: *sanction-compensatory revenues, public revenues, budget classification, financial law, confiscation, windfall profits, asset seizure, sanctions, international law, reparations, Recovery Fund.*

Мета статті – з'ясувати фінансово-правової природи публічних доходів, сформованих у результаті примусового вилучення активів, що належать державі-агресору, її резидентам або пов'язаним особам, а також визначення їх місця в системі публічних фінансів України. Особливу увагу приділено аналізу чинного нормативного регулювання, окресленню класифікаційної належності таких доходів у межах бюджетного законодавства, особливостям їх обліку та використання в умовах воєнного стану. На підставі вивчення національного законодавства, міжнародних практик і відповідних наукових підходів обґрунтовуються пропозиції щодо вдосконалення нормативної бази з метою забезпечення прозорості, правової визначеності та ефективності використання цих доходів в інтересах держави та суспільства.

Постановка проблеми. Російська збройна агресія проти України актуалізувала потребу у формуванні нових джерел публічних доходів, здатних забезпечити фінансову стійкість держави в умовах війни. Одним із таких джерел стали активи, що примусово вилучаються в державі-агресора, її резидентів та пов'язаних з ними осіб. Однак на сьогодні залишається відкритим питання щодо правової природи таких надходжень, їх належності до системи публічних доходів та особливостей бюджетного обліку й використання. З одного боку, вилучення активів має характер санкційного впливу, спрямованого на забезпечення міжнародної безпеки та компенсацію завданих збитків. З іншого – після завершення процедур конфіскації чи націоналізації такі активи фактично пере-

ходять у власність держави, що дає підстави розглядати їх як різновид публічних доходів. З огляду на це, виникає низка проблем теоретичного та прикладного характеру: від визначення класифікаційної належності таких коштів у системі публічних фінансів до забезпечення їх прозорого обліку, розподілу й контролю за цільовим використанням.

Проблематика ускладнюється також відсутністю єдиної законодавчої моделі врегулювання статусу вилучених активів. Законодавство України наразі містить лише фрагментарні положення, що регулюють порядок примусового відчуження, передачу таких активів до управління чи продажу, але не визначає чітко їх бюджетно-правового статусу. Також відсутні уніфіковані підходи до відображення таких активів у бюджетній класифікації, що створює ризики для їх ефективного обліку та використання. Так, необхідність наукового аналізу правової природи доходів, отриманих у результаті примусового вилучення активів, зумовлена як стратегічними завданнями фінансового забезпечення держави в умовах війни, так і потребою в правовій визначеності та систематизації відповідних фінансово-правових механізмів.

Стан дослідження проблеми. У фокусі досліджень останніх років – правові, фінансові та процедурні аспекти вилучення російських активів і їх віднесення до публічних доходів.

Антон Мойсеєнко (ANU College of Law) у звіті *Frozen Russian Assets and the Reconstruction of Ukraine: Legal Options* (2022) аналізує в контексті міжнародно-правові опції вилучення та перетворення заморожених активів, можливі шляхи

управління замороженими активами РФ: продовження замороження, конфіскація, примусове використання для компенсації приватних вимог або попереднє вирішення через міжнародні рішення. Автор наголошує, що конфіскація потребує ухвалення спеціального законодавства в юрисдикціях з активами [1].

Додатково звіт Європарламенту *Legal options for confiscation of Russian state assets to support the reconstruction of Ukraine* (2024) визначає легальну базу для конфіскації активів РФ, переважно в межах концепції countermeasures, однак звертає увагу на труднощі застосування в межах міжнародного гуманітарного та інвестиційного права [2].

У низці публікацій, зокрема на сторінках **Verfassungsblog** (2025), підкреслюється, що близько 300 млрд дол. США заморожених активів Центрального банку Російської Федерації стали предметом гострих правових дискусій у контексті поваги до принципу суверенного імунітету та вимог міжнародного інвестиційного права. Водночас деякі дослідники вважають, що використання цих коштів на користь України може бути легітимним у межах концепції контрзаходів (countermeasures), які міжнародне право допускає як відповідь на грубі порушення норм jus cogens, зокрема акту збройної агресії [3].

Водночас критики концепції вказують на ризики постійної конфіскації активів: У журналі **Foreign Policy** в листопаді 2023 року опубліковано ґрунтовний аналітичний матеріал, присвячений юридичним та політичним ризикам конфіскації заморожених резервів Центрального банку Російської Федерації. Автори звертають увагу на потенційні наслідки порушення принципу суверенного імунітету держави, що може створити прецедент із довготривалим негативним впливом на міжнародну фінансову систему. Зазначається, що хоча окремі експерти вважають можливим застосування контрзаходів (countermeasures) для легітимізації такої конфіскації, критики наполягають на тому, що ці дії мають бути зворотними, пропорційними та тимчасовими, чого конфіскація державних активів не гарантує. У статті також порушено питання довіри

до західних фінансових інституцій та можливих репутаційних втрат для їхніх юрисдикцій у разі ухвалення політично мотивованих рішень щодо активів іноземної держави [4].

Reuters у публікаціях за березень 2025 року повідомляє, що доходи від інвестування заморожених активів Російської Федерації (орієнтовно 3 млрд євро на рік) наразі спрямовуються до спеціального фонду допомоги Україні, створеного в межах Європейського Союзу. Водночас питання повної конфіскації основної суми активів залишається предметом політико-правових дебатів [5].

Також оцінювальних інструментів забезпечення прозорості та контролю над активами визнані необхідними в аналітиці Transparency International та Europarl [6].

Попри активне обговорення й визнання стратегічної значущості вилучених активів, наукова спільнота та практики поки що не досягли єдиного бачення щодо їх цільового призначення, законодавчої класифікації та бюджетної облікової системи. Прогалини залишаються у визначенні моделей конфіскації, зокрема в контексті відповідності міжнародному праву, забезпеченні прозорості та контролю.

1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРИМУСОВОГО ВИЛУЧЕННЯ АКТИВІВ

Публічні доходи є однією з ключових категорій фінансового права, яка відображає економічні ресурси, що надходять до публічних фондів (державного та місцевих бюджетів, фондів соціального страхування тощо) з метою реалізації публічних інтересів. Їх правова природа визначається через триєдність ознак: обов'язковість внеску, цільове призначення та правовий характер надходження.

У контексті розгляду вилучених активів як джерела публічних доходів доцільно звернутися до нормативно закріпленої класифікації доходів бюджету, що встановлена статтею 9 Бюджетного кодексу України та детально проаналізована у фінансово-правовій доктрині. Згідно з нею, доходи бюджету поділяють на чотири основні групи: 1) податкові надходження; 2) неподаткові надходження; 3) доходи від операцій з капіталом;

4) трансфери. Така структура дає змогу чітко розмежовувати джерела формування публічних фінансів та відповідно класифікувати нові типи надходжень, зокрема ті, що виникають у результаті примусового відчуження майна. Особливість вилучених активів полягає в тому, що вони не є результатом оподаткування або господарської діяльності держави, однак надходять до бюджету в обов'язковому порядку на підставі спеціального правового режиму. З огляду на це, їх правомірно зарахувати до категорії неподаткових надходжень, які за своєю сутністю також ґрунтуються на владно-розпорядчому механізмі формування доходів та мають цільове призначення в інтересах держави [7, с. 143].

У контексті публічних фінансів особливу категорію становлять доходи, які формуються внаслідок не звичайної фіскальної чи господарської діяльності, а **реалізації державної санкційної політики та компенсаційних механізмів**. Ідеться, зокрема, про активи, що примусово вилучаються в держави-агресора, її резидентів або афілійованих осіб згідно із Законом України «Про основи примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» від 03.03.2022 № 2116-IX [8].

Такі надходження не можуть бути віднесені до класичних податкових чи добровільних форм публічних доходів, оскільки мають специфічну правову природу:

1. Походження доходів: Однією з базових ознак публічних доходів у фінансовому праві є їх владно-примусовий характер, що зумовлює одностороннє вилучення ресурсів у фізичних або юридичних осіб на підставі акта органу публічної влади. Як зазначається в підручнику «Фінансове право» під редакцією М. П. Кучерявенка, публічні доходи формуються не в результаті добровільного волевиявлення платника, а через правову процедуру, яка передбачає безеквівалентне, обов'язкове відчуження коштів або майна в межах публічного інтересу. Таке вилучення здійснюється «в порядку владно-розпорядчого (примусового) вилучення коштів або майна суб'єктів

у результаті застосування актів публічної влади» [9, с. 62–65]. У цьому контексті активи, які вилучаються в резидентів держави-агресора, цілком відповідають наведеному критерію. Процедура їх передачі державі відбувається без згоди власника – шляхом санкційного рішення Ради національної безпеки і оборони України (далі – РНБО), указу Президента, судового рішення Вищого антикорупційного суду (далі – ВАКС) або спеціального законодавчого механізму, передбаченого Законом України № 2116-IX. Такий механізм узгоджується з концепцією публічних доходів, оскільки активи потрапляють у розпорядження держави через процедуру, ініційовану суб'єктом владних повноважень, і в подальшому спрямовуються на задоволення суспільно значущих потреб – оборону, безпеку, відбудову інфраструктури.

2. Санкційний характер вилучення активів полягає в тому, що це заходи реагування на порушення норм міжнародного та національного права – зокрема, акту агресії, фінансування війни або участі в терористичній діяльності. Такий тип надходжень має публічно-примусовий характер, оскільки не ґрунтується на договорі чи господарському зобов'язанні, а виникає внаслідок реалізації владних повноважень держави в умовах загроз національній безпеці. Його правова природа є репресивно-компенсаційною, що відповідає ознакам публічних доходів, передбаченим у статтях 2 та 9 Бюджетного кодексу України [10]. На відміну від класичних механізмів вилучення майна за цивільним або господарським правом, держава діє в межах санкційного або спеціального режиму правової відповідальності, який має репресивно-компенсаційне спрямування. Репресивний елемент полягає в позбавленні суб'єкта майна як наслідку порушення, а компенсаторний – у спрямуванні отриманих активів або їх вартості на покриття завданих збитків державі, її громадянам, економіці, безпеці, обороноздатності. Правова природа таких доходів, відповідно, не є похідною від дій власника активу, як у випадку з податками чи добровільною сплатою адміністративного збору. Навпаки – це одно-

сторонній акт публічного реагування, що втілюється через інструменти санкцій, примусового вилучення, конфіскації в цивільному чи кримінальному порядку. З огляду на це, вилучені активи мають розглядатися в системі публічних фінансів як особлива категорія публічних доходів санкційно-компенсаційного характеру, яка виконує водночас функції відновлення справедливості, захисту публічного порядку та фінансового забезпечення стійкості держави в умовах загрози чи війни.

3. Бюджетне спрямування: такі активи після вилучення (конфіскації, реалізації, передачі в управління) надходять до спеціальних фондів державного бюджету або цільових державних програм. Наприклад, відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» передбачено створення Фонду ліквідації наслідків збройної агресії [11].

Ураховуючи наведене, доцільно вводити поняття **санкційно-компенсаційних публічних доходів** як окремої класифікаційної категорії всередині неподаткових надходжень. Вони відрізняються:

- джерелом виникнення (примусове вилучення майна);
- правовою підставою (спеціальний закон або рішення суду / органу санкційної політики);
- призначенням (відновлення справедливості, компенсація шкоди, національна безпека).

Цей підхід корелює з міжнародною практикою, зокрема позицією ЄС і G7 щодо використання заморожених активів РФ як джерела репарацій. Так, у травні 2024 року Європейська комісія оприлюднила правовий механізм інвестування прибутку від заморожених активів, що акумулюється у фонді допомоги Україні, попри те, що капітал активів залишається у власності РФ [12].

У процесі систематизації публічних доходів, що виникають унаслідок примусового вилучення активів, постає необхідність не лише в аналізі чинного бюджетного обліку, а й у формулюванні концептуальної моделі їх структурування за джерелом, способом вилучення та рівнем нормативної формалізації. У зазначе-

ній у статті таблиці узагальнено як чинні, так і потенційні категорії таких доходів, що мають публічно-примусовий характер. Окремо виділено авторську пропозицію щодо створення спеціальної підкатегорії в межах неподаткових надходжень – «санкційно-компенсаційні доходи», яка б охоплювала доходи від спеціальної конфіскації, примусового вилучення на підставі санкційного законодавства, міжнародних компенсацій та прибутків від управління замороженими активами (Таблиця 1). Особливу увагу приділено групі неподаткових доходів, у якій пропонується додатково сформувати підкатегорію «доходів примусового характеру». До неї слід зарахувати ті надходження, які виникають унаслідок реалізації владно-примусових рішень держави, спрямованих на вилучення або конфіскацію майна осіб, пов'язаних з агресором, або доходів, утворених на основі санкційної чи репараційної логіки.

2. ВІДМЕЖУВАННЯ СПОРІДНЕНИХ КАТЕГОРІЙ: КОНФІСКАЦІЯ, ПРИМУСОВЕ ВИЛУЧЕННЯ ТА САНКЦІЙНО-КОМПЕНСАЦІЙНІ ДОХОДИ

У процесі формування класифікації публічних доходів, пов'язаних із вилученням майна у зв'язку з воєнною агресією, особливої уваги потребує розмежування трьох суміжних категорій: конфіскації за рішенням суду, примусового вилучення на підставі спеціального закону та санкційно-компенсаційних доходів як нової бюджетної конструкції. Хоча всі ці механізми мають спільну мету – наповнення бюджету в умовах надзвичайної ситуації, їх правова природа, джерело та обліковий режим істотно відрізняються.

Спеціальна конфіскація, передбачена статтями 96-1 та 96-2 Кримінального кодексу України, є окремим заходом кримінально-правового характеру, що застосовується за вироком суду та може бути використана, зокрема, щодо третіх осіб. Вона застосовується на підставі обвинувального вироку суду, за участі Вищого антикорупційного суду або загальних судів, має характер кримінального покарання або спеціальної конфіскації, реалізується після завершення судового провадження з дотриманням процесуальних гарантій. Конфісковане майно переда-

Таблиця 1

**Класифікація публічних доходів від примусового вилучення активів:
чинний облік і пропозиції щодо вдосконалення**

Правове джерело	Категорія доходу	Статус у чинній класифікації	Пропозиція автора
Ст. 59 КК України	Конфіскація за вироком суду (покарання)	Є окремий код (21081100)	Без змін
Ст. 96-1, 96-2 КК України	Спеціальна конфіскація (зокрема, ВАКС)	Частково врахована як неподаткова	Включити до підкатегорії санкційно-компенсаційних доходів
Закон № 2116-IX, рішення РНБО, укази Президента	Примусове вилучення за спеціальним законом	Класифікація відсутня	
Рішення міжнародних органів, договори про репарації	Репараційні та компенсаційні виплати	Відсутня	
Windfall profits від заморожених активів (ЄС, G7)	Доходи від інвестування заморожених активів	Відсутня	

Примітка. Доходи, пов'язані зі спеціальною конфіскацією, примусовим вилученням активів на підставі санкційного законодавства, а також міжнародними компенсаціями та репараціями, об'єднуються в запропоновану підкатегорію «**санкційно-компенсаційні доходи**» в межах неподаткових надходжень бюджету. Для кожного джерела доходів зазначено, чи має воно окремий код у чинній класифікації, чи обліковується частково або не класифіковане зовсім. Вони мають публічно-примусовий характер, не є трансфертними чи податковими і потребують окремої бюджетної ідентифікації для забезпечення прозорості обліку та цільового використання.

ється в дохід держави, зараховується до бюджету як неподаткове надходження, що виникає в результаті вироку.

Примусове вилучення за спеціальним законом, зокрема, на підставі Закону України № 2116-IX, має характер санкційно-адміністративного впливу. Такий механізм не потребує обвинувального вироку, ініціюється органами публічної влади – РНБО, Президентом України, Міністерством юстиції – та реалізується в позапроцесуальному порядку, за спеціальною процедурою, визначеною законом. Вилучене майно передається до управління Фонду державного майна або передається на користь держави, а виручені кошти спрямовуються до спеціального фонду державного бюджету, зокрема Фонду ліквідації наслідків збройної агресії.

Санкційно-компенсаційні доходи – це більш широка фінансово-правова категорія, що об'єднує всі надходження, пов'язані з примусовим вилученням майна без вироку суду, прибутками від заморожених активів (так званими windfall profits), репараційними механізмами та гуманітарними компенсаційними програмами. Ці доходи мають репресивно-компенсаційну природу, не

виникають з податкового або договірного зобов'язання, і мають чітке публічне призначення – забезпечення національної безпеки, відновлення пошкодженої інфраструктури, компенсація завданої шкоди. Їх правовий режим досі не внормовано в Бюджетному кодексі, проте їх походження, правова база та бюджетне цільове призначення дають змогу розглядати їх як окрему підкатегорію в межах неподаткових доходів.

Так, конфіскація базується на вироку суду і має кримінально-правову природу, примусове вилучення – це спеціальний санкційний механізм у межах національного безпекового законодавства, а санкційно-компенсаційні доходи – це фінансово-правова форма публічних надходжень, яка поєднує ознаки санкції, компенсації і міжнародної відповідальності та потребує системного нормативного оформлення в бюджетному праві.

3. ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВИОКРЕМЛЕННЯ САНКЦІЙНО-КОМПЕНСАЦІЙНИХ ДОХОДІВ У БЮДЖЕТНІЙ СИСТЕМІ

Фінансово-правова природа санкційно-компенсаційних доходів не є класичними податками, трансфертами

чи доходами від майнових операцій, вона має унікальний характер. Їх ключова ознака – **репресивно-примусовий і компенсаційний характер**, який не має аналогів у чинній системі бюджетної класифікації та мають такі ознаки: не з добровільного зобов'язання (як податок), не з розпорядження державним майном (як капітальні доходи), не з фінансової допомоги (як трансферти). Які, своєю чергою, виникають унаслідок політико-правової реакції держави на зовнішню агресію, відповідно до норм міжнародного публічного права (право на контрзаходи, компенсацію шкоди, тимчасове вилучення майна іноземної держави) і санкційного права.

За наявності багатьох джерел надходження – конфіскацій, windfall profits, міжнародних компенсацій – виникає ризик злиття цих потоків із загальним фондом без можливості простежити походження коштів, рішення, що стали підставою для їх надходження та ефективність і законність їх використання. Окрема бюджетна категорія допоможе: уніфікувати їх облік, формувати відповідні аналітичні таблиці Державної казначейської служби України, забезпечувати контроль Рахункової палати, парламентських комітетів, донорів.

Європейський Союз у 2024 році створив спеціальний інструмент **EU Ukraine Facility**, що акумулює прибутки від заморожених активів Центрального банку РФ. Ці прибутки класифікуються як **цільові доходи**, що не можуть бути використані на інші потреби, окрім допомоги Україні. Аналогічна практика існує у Великій Британії та Канаді, де доходи від арештованого або конфіскованого майна враховуються окремо в системі public proceeds of sanctions [12; 6]. Україна, як держава, що отримує такі кошти й одночасно сама ініціює вилучення, повинна **мати в бюджетній системі інструмент для симетричного обліку**. Варто зазначити, що в Україні реалізація арештованого або конфіскованого майна здебільшого відбувається через Prozorro. Продажі, однак система обліку та цільового розподілу таких коштів залишається фрагментарною.

Відсутність окремої класифікації санкційно-компенсаційних надходжень супер-

ечить принципу об'єктивності бюджетного обліку, закріпленому в статті 7 Бюджетного кодексу України, відповідно до якої бюджетний облік має забезпечувати *«повне, достовірне та об'єктивне відображення надходжень і витрат»*. За умови, коли такі доходи не ідентифікуються окремо, **бюджетна система втрачає спроможність** повною мірою відображати їх обсяг, джерело та призначення.

Це, своєю чергою, призводить до **неможливості належної оцінки ефективності санкційної політики держави**, оскільки відсутня інформаційна база для аналізу її фінансових результатів. Водночас політичне та стратегічне планування щодо використання вилучених активів – як національне, так і міжнародне – позбавляється необхідної фінансової прозорості. Особливо гостро постає питання в контексті активів, вилучених поза межами кримінального провадження, адже саме щодо них імовірність виникнення правових спорів є найвищою. Невизначеність у бюджетному статусі таких надходжень лише посилює ризики юридичних колізій та ускладнює доказову базу в разі міжнародних претензій.

Фактично в Україні вже є практика: усього з осені 2022 року до Фонду надійшло близько **61,9 млрд грн**, зокрема: 17,0 млрд грн у 2022 р. та 8,8 млрд грн у 2023 р. з примусово вилучених активів, 35,9 млрд грн – щонайменше 50 % прибутку Національного банку України за 2022 рік, а також понад 114 млн грн від реалізації санкційного законодавства [13].

Проте ці надходження не мають власного коду в класифікаторі, тому фігурують під загальними рубриками – «інші неподаткові надходження» чи «реалізація майна». **Це створює колізію між юридичною природою та бухгалтерською реєстрацією**, що порушує принципи достовірності звітності.

Відсутність окремої класифікації санкційно-компенсаційних доходів у бюджетному законодавстві породжує низку системних ризиків. Насамперед це знижує рівень довіри міжнародних партнерів до прозорості санкційної та фінансової політики України, що ускладнює подальше залучення допомоги або погодження

репараційних механізмів. Крім того, відсутність чіткої ідентифікації таких надходжень у межах бюджетної класифікації створює загрозу **нецільового або дублюючого використання коштів**, що прямо суперечить принципу ефективного управління публічними фінансами.

Окремою проблемою є **ускладнення контролю в межах судового або міжнародного спору щодо вилученого майна**, коли неможливо простежити джерело, обсяг або правову підставу такого доходу. Нарешті, неструктурованість цих надходжень відкриває простір для політичних маніпуляцій, зокрема щодо масштабів конфіскацій або напрямів використання коштів, що знижує легітимність санкційного механізму в очах суспільства.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що чинна система класифікації публічних доходів України не враховує специфіки нових джерел надходжень, що виникають у контексті збройної агресії, санкцій та міжнародної компенсації. Примусове вилучення активів за спеціальним законом є лише одним з інструментів формування таких доходів, поряд із репараційними механізмами, windfall

profits від заморожених активів та іншими формами стягнення.

Запропоноване в статті поняття санкційно-компенсаційних доходів виконує систематизувальну функцію, даючи змогу узагальнити фрагментовані правові та фінансові механізми в єдину бюджетну категорію. Його впровадження як підкатегорії в межах неподаткових доходів забезпечить чіткість правового режиму, прозорість бюджетного обліку та цільове призначення цих надходжень.

Так, створення окремої бюджетної класифікації для таких доходів відповідає міжнародній практиці (ЄС, Канада, Велика Британія) і враховує юридичну природу цих ресурсів як публічно-примусових та компенсаційно-репресивних. Формалізація цієї категорії є не лише технічно необхідною, а й стратегічно важливою для посилення фінансового суверенітету України та ефективного управління ресурсами в умовах війни та післявоєнного відновлення. Впровадження такої підкатегорії потребує внесення змін до додатків Закону про Державний бюджет та відповідної постанови Кабінету Міністрів України щодо бюджетної класифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Moiseienko A. Frozen Russian Assets and the Reconstruction of Ukraine: Legal Options / Anton Moiseienko. ANU College of Law; International Lawyers Project. 2022. URL: <https://wrmcouncil.org/wp-content/uploads/2022/07/Frozen-Russian-Assets-Ukraine-Legal-Options-Report-WRMC-July2022.pdf>
2. Legal options for confiscation of Russian state assets to support the reconstruction of Ukraine / European Parliamentary Research Service. 2024. Електрон. дані. URL: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_STU%282024%29759602
3. Frozen Russian State Assets / Verfassungsblog.org. 2025. Електрон. дані. URL: <https://verfassungsblog.de/frozen-russian-state-assets>
4. The Unintended Consequences of Seizing Russian Assets. *Foreign Policy*. 27.11.2023. URL: <https://foreignpolicy.com/2023/11/27/russia-ukraine-war-central-bank-reserves-assets-seize-reparations-sanctions/> (дата звернення: 11.06.2025).
5. Marc Jones. How the West uses Russia's frozen reserves to help Ukraine. Reuters. 5 March 2025. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/how-west-uses-russias-frozen-reserves-help-ukraine-2025-03-05>
6. Mitigating corruption in the post-war reconstruction of Ukraine. Transparency International. 2023. PDF. URL: https://knowledgehub.transparency.org/assets/uploads/helpdesk/Mitigating-corruption-in-the-post-war-reconstruction-of-Ukraine_PR-final.pdf
7. Фінансове право : підручник / за ред. О. О. Дмитрик. Харків : Право, 2016. 440 с. С. 143.
8. Про основи примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 03.03.2022 № 2116-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2022. № 16. Ст. 127. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20> (дата звернення: 11.06.2025).

9. Кучерявенко В. М., Соколовська А. М. Фінансове право : підручник. Харків : Право, 2020. 472 с.

10. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50–51. Ст. 572. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

11. Про Державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 4. Ст. 31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (дата звернення: 11.06.2025).

12. European Commission. The EU stands with Ukraine. Today we transfer €1.5 billion in proceeds from immobilised Russian assets to the defence and reconstruction of Ukraine. Brussels, 26.07.2024. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_24_4029 (дата звернення: 24.07.2025)

13. Центр аналізу публічних фінансів та публічного врядування Київської школи економіки. Як наповнюється Фонд ліквідації наслідків збройної агресії? *Fiscal Center*. 2024. URL: https://fiscalcenter.org/number/2024_fundliquidation_73mln (дата звернення: 24.07.2025).

Стаття надійшла в редакцію: 14.08.2025

Стаття прийнята: 05.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 342.9:330.34:620.9

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.24>

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Корольова Анна Анатоліївна,

аспірантка

Державного торговельно-економічного університету

У статті розглянуто адміністративно-правові механізми стимулювання розвитку відновлюваної енергетики України в межах європейської інтеграції та сучасних викликів енергетичної безпеки. Автор здійснив аналіз нормативно-правових актів, що регулюють застосування адміністративних інструментів стимулювання у сфері відновлюваної енергетики. У сучасних умовах сталий розвиток відновлюваної енергетики набуває особливого значення в держав – членах ЄС, оскільки відновлювані джерела енергії відіграють значну роль у боротьбі зі зміною клімату, значно зменшуючи викиди парникових газів.

У статті розкрито проблеми, пов'язані з адміністративними бар'єрами та недосконалістю законодавства. Особливу увагу автор приділив механізмів державного регулювання, як-от: програми підтримки в межах Інвестиційної рамки, заохочення інвестиції, «зелений» тариф, дозвільні процедури та державна підтримка. Автор доходить висновку про необхідність удосконалення адміністративно-правових механізмів для стимулювання відновлюваної енергетики через спрощення системних процедур, посилення прозорості державної політики та створення умов для залучення всіх зацікавлених сторін та встановлення правових меж для розвитку «зеленої» енергетики. Автор робить висновок про доцільність гармонізації законодавства України з Європейським Союзом та посилення міжсекторальної взаємодії між державними структурами та суспільством. Запропоновані кроки мають на меті забезпечення адміністративно-правового регулювання та інституційної підтримки, полягаючи впровадження та стимулювання розвитку відновлюваної енергетики. Автор наголошує, що ключовим складником для підвищення ефективності відновлюваної енергетики необхідно запровадити адміністративно-правові заходи стимулювання та державних зобов'язань у формуванні екологічної відповідальності й енергетичної безпеки підтримки.

Ключові слова: відновлювана енергетика, адміністративно-правове регулювання відновлюваної енергетики, стимулювання розвитку відновлюваної енергетики, адміністративно-правовий механізм, енергоефективність, зелений тариф.

Korolova Anna. Administrative and legal mechanisms for stimulating the development of renewable energy

The article examines the administrative and legal mechanisms for stimulating the development of renewable energy in Ukraine within the framework of European integration and modern challenges of energy security. The author carried out an analysis of normative legal acts regulating the application of administrative incentive tools in the field of renewable energy. In today's environment, the sustainable development of renewable energy is of particular importance in EU member states, as renewable energy sources play a significant role in the fight against climate change, significantly reducing greenhouse gas emissions.

The article reveals problems related to administrative barriers and imperfections in legislation. The author paid special attention to state regulation mechanisms, such as: support programs within the Investment Framework, investment promotion, "green" tariff, permit procedures and state support. The author concludes that it is necessary to improve administrative and legal mechanisms to stimulate renewable energy through the simplification of system procedures, strengthening the transparency of state policy and creating conditions for the involvement

of all interested parties and establishing a legal framework for the development of «green» energy. The author concludes that it is expedient to harmonize the legislation of Ukraine with the European Union and strengthen intersectoral interaction between state structures and society. The proposed steps are intended to provide administrative and legal regulation and institutional support, consisting in the implementation and stimulation of the development of renewable energy. The author emphasizes that the key component for increasing the efficiency of renewable energy is the need to introduce administrative and legal incentive measures and state obligations in the formation of environmental responsibility and energy security support.

Key words: renewable energy, administrative and legal regulation of renewable energy, stimulation of the development of renewable energy, administrative and legal mechanism, energy efficiency, green tariff.

З огляду на такі серйозні виклики, як кліматична криза та забруднення навколишнього середовища, відновлювані джерела енергії (далі – ВДЕ) стали ключовим елементом сталого розвитку. На сьогодні відновлювана енергетика є предметом регулювання на національному та міжнародному рівні, оскільки держави – члени ЄС виконують узяті на себе зобов'язання щодо впровадження екологічних стандартів. Такі міжнародні обов'язки зумовлені зміною клімату та мають на меті створення ефективних важелів у сфері енергетичної безпеки, стійкого розвитку відновлюваної енергетики та стимулювання інвестицій з дотримання екологічних стандартів.

Адміністративно-правові та регуляторні системи є дієвими інструментами державного управління та стимулювання розвитку відновлюваної енергетики, а також такі системи зможуть вирішити проблему зі скорочення викидів і водночас збільшивши попит на ВДЕ в суспільстві.

На тлі сьогоденних викликів для України та світу розвиток відновлюваних джерел енергії є ключовим етапом для досягнення реалізації кліматичної політики та нейтральності до 2050 року. Кліматична нейтральність полягає в зменшенні викидів парникових газів, що викидають в атмосферу за допомогою ВДЕ.

Пропонуємо розпочати з аналізу джерел відновлюваної енергії, зокрема, до яких уналежнюють: сонячну, вітрову, енергію біомаси, геотермальну енергію тощо. Саме вищенаведені джерела є важливими та базовими в межах підготовки енергетичної системи майбутньої диверсифікації енергетичного балансу нашої країни та поступового переорієнтування з атомної на відновлювальну енергетику. ВДЕ мають перевагу над атом-

ним і викопним паливом, оскільки перше є більш стійким, особливо в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення. Значення відновлювальної енергетики та її джерел є вагомим для сталого розвитку й захисту навколишнього середовища, оскільки вони зменшують нашу залежність від атомного та викопного палива.

Враховуючи вищенаведене, державна політика та нормативна база будуть відігравати ключову роль у впровадженні тих чи інших механізмів розвитку відновлюваної енергетики. Так, на нашу думку, наразі можливими заходами щодо такого впровадження є скорочення використання викопного палива та переведення виробництва на ВДЕ, а також інвестування в «зелені» технології. На цьому етапі особливістю адміністративно-правового механізму буде в стимулюванні брати участь на ринку відновлювальної енергетики, а з боку держави – здійснювати контроль за таким розвитком.

Формулюючи концептуальний підхід до адміністративно-правового регулювання, яке сприятиме розвитку переходу на відновлювану енергетику, слід акцентувати на впровадженні певних механізмів державної підтримки, а саме: податкових пільг, інвестиційних гарантій, спрощення порядку процедури або встановлення фінансової державної підтримки забезпечить механізм для підтримки стабільності ринку та усунення правових бар'єрів.

Розвиток відновлюваної енергетики є стратегічним пріоритетом стійкості та відновлюваності України і всього Європейського Союзу. За останні роки впроваджено програми в межах Інвестиційної рамки (Ukraine Investment Framework), які сприяють використанню ВДЕ та заохочення інвестицій у відновлювану енергетику, а саме:

1. «Програма сприяння зеленому кредитуванню через фонд Green for Growth, яка покликана розширити доступ до фінансування для підприємств, що працюють у сфері зеленої економіки, енергоефективності та адаптації до змін клімату» [1].

2. «Програма «Better Futures» спрямована на розширення інвестицій у відновлювану енергетику, системи зберігання енергії, транспорт, цифрові технології та промисловість, включно з виробництвом сталі та будівельних матеріалів» [1].

3. «Програма «Енергодім» спрямована на фінансування енергомодернізації багатоквартирних будинків. Метою якої є надання грантів ОСББ для часткового відшкодування витрат, пов'язаних зі здійсненням заходів з енергоефективності та інші програми» [2].

Вважаємо за необхідне відокремити основні адміністративно-правові механізми для стимулювання використання ВДЕ:

- податкові пільги та субсидії (полягає в державній підтримці з боку держави для заохочення підприємців до інвестицій у сферу відновлюваної енергетики, а саме через: податкові пільги, гранти та фінансування зі зниженими відсотками для проєктів, що встановлюють системи з ВДЕ);

- зобов'язання щодо реконструкції та будівництва (нове будівництво та капітальний ремонт повинні містити хоча б мінімальну частку інфраструктури з використання ВДЕ) насамперед стосується промислових, комерційних будівель, де такі рішення, як фотоелектричні або теплові сонячні панелі, повинні бути з етапу проєктування);

- закупівля «зеленої» енергії (полягає в укладанні угоди про купівлю-продаж електроенергії з виробниками у сфері відновлюваної енергетики, що забезпечить постачання «зеленої» енергії та фінансову підтримку);

- енергетичні звіти та аудити (державна повинна включати детальну інформацію та оцінювати ефективність впроваджених заходів із запропонуванням вдосконалення механізму стимулювання розвитку відновлюваної енергії у своїх звітах).

Звертаємо увагу на необхідність упровадження систем виробництва віднов-

люваної енергії на великих відкритих площах (юридичні особи особливо повинні інтегрувати певний відсоток відновлюваної енергетики в енергетичний баланс. Це передбачає встановлення систем виробництва відновлюваних джерел, як-от сонячні панелі).

Вищевказані адміністративно-правові заходи спрямовані на прискорення енергетичного переходу шляхом посилення ролі відновлюваних джерел енергії в національному енергетичному балансі та стимулювання суб'єктів господарювання до застосування в повсякденний період.

Державна підтримка суб'єктів господарювання у формі заходів, а саме: субсидії, пільги, гранти, інвестиція та фінансові стимули відіграють вирішальну роль у стимулюванні розвитку ВДЕ. Субсидії та фінансова допомога є потужним важелем стимулювання впровадження відновлюваної енергетики. Наприклад, податкові пільги (зниження податків) або фінансування компаній, які вирішили інвестувати у встановлення обладнання для відновлюваної енергетики.

У своїй роботі В. А. Степаненко та А. І. Замулко дослідили механізми державного стимулювання розвитку відновлюваної енергетики та зазначили про «необхідність формування нормативно-правових актів та впровадження стабільних стимулювальних заходів для підтримки й залучення інвестицій у сферу відновлюваної енергетики. У висновку науковці наголосили, що механізми стимулювання повинні реалізовуватися як для суб'єктів господарювання, які провадять господарську діяльність у сфері відновлюваної енергетики, так і для виробництва енергосистеми з відновлюваних джерел. До ключових механізмів належать: аукціони з розподілу квот підтримки та з продажу електроенергії з ВДЕ; прямі договори купівлі-продажу енергії; контракти на різницю; «зелені» надбавки; надання послуг балансування та допоміжних послуг, що забезпечить стійкої програми розвитку ВДЕ та сприянню розвитку технологій» [3, с. 116].

Погоджуємося з думками авторів В. А. Степаненко та А. І. Замулко щодо напряму стимулювання розвитку та залу-

чення інвестицій у сферу відновлювальної енергетики й наголошуємо на потребі заміни іншого механізму державного регулювання.

З вищевикладеного можна зробити висновок, що для сприяння забезпечення сталого розвитку відновлюваної енергетики в умовах енергетичного переходу (зокрема, спровокованого воєнним станом) та євроінтеграції України важливе вдосконалювати нормативно-правові акти та впроваджувати заходи державного стимулювання розвитку відновлюваної енергетики для залучення інвестицій.

Автори Н. Д. Чала, А. С. Китаєв та Є. В. Андросов у своїй науковій статті наголошують на «важливості сталого розвитку відновлюваної енергетики для забезпечення надійності поставок енергоносіїв та збереження навколишнього середовища. Звертають свою увагу, що завдяки активному використанню ВЕД Україна можна залучити більшість іноземних інвесторів для реалізації власних проєктів відновлюваної енергетики, що допоможе створити нові робочі місця та підтримати економіку країни» [4, с. 45].

У статті І. І. Дороніна детально аналізує нормативно-правові акти, які регулюють забезпечення розвитку відновлюваної енергетики, та наголошує, що «у 2019 році зміни в законодавстві у сфері альтернативної енергетики були спрямовані на систему стимулювання «зеленого» тарифу. Автор указує на доцільність удосконалення регуляторних механізмів та прийняти на законодавчому рівні визначення «система накопичення електричної енергії» для сталого розвитку ВДЕ в Україні» [5, с. 39–40].

У своїй праці О. І. Кулик проаналізував правові способи стимулювання використання альтернативних джерел енергії в Україні та Європейського Союзу. Автор наголошує, що «порівняно з держави – членами ЄС Україна реалізувала на законодавчому рівні для стимулювання використання альтернативних джерел енергії належним чином, лише: «зелений» тариф, податкові та митні пільги. Автор зробив висновок, що для забезпечення стабільності та використання альтернативних джерел енергії в Україні потрібно

подальше вдосконалення законодавства та перейняття досвіду правового регулювання стимулювання використання альтернативних джерел енергії країн – членів ЄС» [6, с. 86].

Варто погодитися з думкою О. І. Кулика, що необхідно гармонізувати норми українського законодавства із законодавством ЄС. Водночас також важливим для механізму стимулювання розвитку відновлюваної енергетики в Україні впровадити та ефективно забезпечити державний нагляд (контроль).

Для того щоб розвиток відновлюваної енергетики в Україні стрімко поширювався та був ефективним та економічно доцільним, вважаємо за необхідне запропонувати адміністративно-правові механізми стимулювання, а саме: посилити державний контроль та відповідальність за порушення у сфері відновлюваної енергетики; запровадити довгострокові гарантії державної підтримки. Ці заходи посилять ефективність розвитку та поширення відновлюваної енергетики, а також підвищать інвестицій у цю галузь.

Щодо стимулювання розвитку відновлюваної енергетики та зростання інтересу з боку іноземних інвесторів, пов'язані між собою спільною метою Закону України «Про альтернативні джерела енергії», Закон України «Про ринок електричної енергії», Податковий кодекс України та Митний кодекс України.

Відповідно до статті 9 Закону України «Про альтернативні джерела енергії», «стимулювання виробництва та споживання енергії, виробленої з альтернативних джерел, здійснюється відповідно до законодавства шляхом:

- застосування економічних важелів і стимулів, передбачених законодавством про енергозбереження та охорону довкілля, з метою розширення використання альтернативних джерел енергії;

- створення сприятливих економічних умов для спорудження об'єктів альтернативної енергетики» [7].

Так, у статті 9 Закону України «Про альтернативні джерела енергії» визначено заходи, які держава спрямовує на стимулювання виробництва електричної енергії за допомогою альтернативних джерел енергії.

Тоді як у статті 9¹ Закону України «Про альтернативні джерела енергії» закріплено механізм стимулювання виробництва електричної енергії за допомогою встановлення «зеленого» тарифу для суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з альтернативних джерел енергії [7].

Відповідно до статті 20 Закон України «Про ринок електричної енергії», прописано моніторинг безпеки постачання електричної енергії та встановлює обов'язок Центральному органу виконавчої влади та іншим відповідним установам здійснювати регулярний моніторинг безпеки постачання електричної енергії в Україні, а також про результату моніторингу передбачено звіт, який оприлюднюється кожні два роки до 31 липня» [8].

Згідно з пунктами 197.16.1, 197.16.2 ч. 197.16 ст. 197 Податкового кодексу України, «звільняються від оподаткування операції із ввезення на митну територію України:

197.16.1. устаткування, яке працює на відновлюваних джерелах енергії, енергоощадного обладнання і матеріалів, засобів вимірювання, контролю та управління витратами паливно-енергетичних ресурсів, обладнання та матеріалів для виробництва альтернативних видів палива або для виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії;

197.16.2. матеріалів, устаткування, комплектуючих, що використовуються для виробництва:

– устаткування, яке працює на відновлюваних джерелах енергії;

– матеріалів, сировини, устаткування та комплектуючих, які будуть використовуватися у виробництві альтернативних видів палива або виробництві енергії з відновлюваних джерел енергії ...» [9].

У Законі України «Про внесення змін до підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування податком на додану вартість операцій з ввезення товарів для потреб виробництва та/або ремонту машин механізованого розмінування» Верховна Рада України постановила в підрозділ 2 розділу XX Податкового кодексу України «доповнити п. 871 і 881 такого змісту «Тимчасово, на

період дії воєнного стану в Україні але не більш як до 1 січня 2026 року, звільняються від оподаткування податком на додану вартість операції з ввезення на митну територію України в митному режимі імпорту товарів, визначених пунктом 936 розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» Митного кодексу України та перелік яких із зазначенням кодів згідно з УКТ ЗЕД визначається Кабінетом Міністрів України, що здійснюються в межах угод, фінансування за якими проводиться завдяки Секретаріату Енергетичного Співтовариства» [10].

Згідно з п. 14 ч. 1 ст. 282 Митного кодексу України «звільняються від оподаткування при ввезенні на митну територію України або вивезенні за її межі енергоощадне обладнання і матеріали, яке працює на відновлюваних джерелах енергії, за умови, що ці товари застосовуються платником податків для власного виробництва та якщо ідентичні товари з аналогічними якісними показниками не виробляються в Україні» [11].

Беручи до уваги вищенаведені норми законодавства, варто констатувати, що саме лише закріплення в нормативно-правових актах можливості скористатися певними пільгами не свідчить про їх реальність. Зокрема, на прикладі звільнення від оподаткування при ввезенні на митну територію України або вивезенні за її межі енергоощадне обладнання і матеріали, яке працює на відновлюваних джерелах енергії, є певні недоліки такого механізму митного контролю власного виробництва або визначення критеріїв «ідентичності» та «аналогічних якісних показників».

На нашу думку, у таких випадках слід передбачити та впровадити таке: стандартизований перелік документів для підтвердження «власного виробництва» за прикладом постанови Кабінетом Міністрів України від 21.10.2020 року № 971 [12]. Також слід розглянути можливість створення електронного реєстру українських аналогів з техпараметрами і висновком уповноваженого органу щодо «ідентичності / якісних показників», що буде передбачати наявність єдиного публічного реєстру і процедури висновку уповноваженого органу із чіткими строками.

Висновки. Реформи в законодавстві та регуляторній політиці держави посідають ключове місце в процесі трансформації енергетичного сектору. Такі ефективні правові межі повинні забезпечити плавний перехід від викопного палива до відновлюваної енергетики.

На шляху диверсифікації енергетичного сектору нашої країни першим кроком має бути заміна атомного та викопного палив на джерела відновлюваної енергетики, з умовою, що такий перехід повинен відбутися послідовно й органічно.

Уважаємо, що необхідно створити адміністративно-правовий механізм для підтримки стабільності ринку та усунути правові бар'єри шляхом запровадження пільгових тарифів, програм підтримки виробників і споживачів відновлюваної енергетики. Це має стати наступним етапом реалізації державної політики у сфері відновлюваної енергетики. Водночас важливо забезпечити поширення дії таких рішень на всіх учасників відносин, а не мати суто декларативний характер, зафіксований у нормативно-правових актах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Джерела Зеленого Фінансування: Ukraine Investment Framework. URL: <https://gto.dixigroup.org/assets/images/files/green-financing-uif-a4.pdf> (дата звернення: 01.07.2025).
2. Програма енергомодернізації багатоквартирних будинків. URL: https://eefund.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/energodim-a_a5_v08_19-10-23_2_fin_compressed.pdf (дата звернення 26.06.2025).
3. Степаненко В. А. Механізми державного стимулювання розвитку відновлюваної енергетики. *Енергетика: економіка, технології, екологія : науковий журнал*. 2023. № 3 (73). С. 109–118.
4. Чала Н. Д. Механізми державного стимулювання розвитку відновлюваної енергетики в Україні. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2021. № 6. С. 40–47.
5. Дороніна І. Нормативно-правове забезпечення розвитку відновлюваної енергетики в Україні. *Державне самоврядування: зб. наук. пр. - Вип. 1(44)*. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2020 р. С. 31–43.
6. Кулик О. І. Способи стимулювання використання альтернативних джерел енергії за законодавством України та Європейського Союзу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 4. С. 86–91.
7. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20.02.2003 № 555-IV *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 24. Ст. 155. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text> (дата звернення 26.06.2025).
8. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13.04.2007 № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text> (дата звернення 26.06.2025).
9. Податковий кодекс України : Закон України від 01.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення 26.06.2025).
10. Про внесення змін до підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування податком на додану вартість операцій з ввезення товарів для потреб виробництва та/або ремонту машин механізованого розмінування: Закон України від 16.07.2024 № 3853-IX. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3853-20#Text> (дата звернення 26.06.2025).
11. Митний кодекс України : Закон України від 13.03.2012 № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення 26.06.2025).
12. Про затвердження Порядку взаємодії між декларантами, іншими заінтересованими особами та митними органами, іншими державними органами, установами та організаціями, уповноваженими на здійснення дозвільних або контрольних функцій

щодо переміщення товарів, транспортних засобів комерційного призначення через митний кордон України, з використанням механізму «єдиного вікна» та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2020 № 971. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/971-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення 26.06.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 28.08.2025

Стаття прийнята: 16.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ СЛІДЧОГО

Костючок Юлія Леонідівна,

аспірантка відділу дослідження проблем
кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем
злочинності імені академіка В. В. Сташиса
Національної академії правових наук України

У науковій статті досліджено міжнародні стандарти професійної етики слідчого. Актуальність обраної теми зумовлена тим, що міжнародні стандарти відображають найкращий досвід багатьох держав, узагальнений на міжнародному рівні, який відіграє важливу роль у реформуванні національної системи кримінальної юстиції.

Метою статті є визначення системи міжнародних стандартів професійної етики слідчого, а також характеристика змісту її основних принципів, правил та вимог.

Міжнародні стандарти професійної етики слідчого визначено як сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених правових та морально-етичних вимог, правил і принципів, які висувають до поведінки слідчого як співробітника правоохоронного органу й спрямовані на належну реалізацію покладених на нього процесуальних повноважень в інтересах суспільства.

З'ясовано, що на міжнародному рівні стандарти професійної етики слідчого тривалий час формувалися в контексті встановлення вимог до діяльності поліції. При цьому в системі міжнародних стандартів етики слідчого виокремлено глобальний (загальносвітовий) та регіональний (європейський) рівні.

Обґрунтовано, що основними джерелами міжнародних стандартів професійної етики слідчого є Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку від 1979 року, Декларація про поліцію від 1979 року та Європейський кодекс поліцейської етики від 2001 року, а також практика Європейського суду з прав людини.

На підставі аналізу вказаних міжнародно-правових документів виокремлено такі базові принципи професійної етики слідчих: професіоналізм, публічність, справедливість, відповідальність, обмеженість у застосуванні примусу, чесність, неупередженість, гідність, конфіденційність, доброчесність, заборону катувань та нелюдського поводження та ін.

Ключові слова: слідчий, професійна етика, етика слідчого, міжнародні стандарти, обов'язки слідчого, досудове розслідування, кримінальна юстиція.

Kostiuchok Yuliia. International standards of professional ethics of investigators

This scientific article examines international standards of professional ethics for investigators. The relevance of the chosen topic is due to the fact that international standards reflect the best practices of many countries, generalized at the international level, which play an important role in reforming the national criminal justice system.

The purpose of the article is to define a system of international standards of professional ethics for investigators, as well as to characterize the content of its basic principles, rules, and requirements.

International standards of professional ethics for investigators are defined as a set of interrelated and interdependent legal and moral-ethical requirements, rules, and principles that are imposed on the behavior of investigators as law enforcement officers and are aimed at the proper implementation of their procedural powers in the interests of society.

It has been established that, at the international level, professional ethics standards for investigators have long been developed in the context of establishing requirements for police activities. At the same time, the system of international standards of ethics for investigators distinguishes between global (worldwide) and regional (European) levels.

It has been substantiated that the main sources of international standards of professional ethics for investigators are the 1979 Code of Conduct for Law Enforcement Officials, the 1979 Declaration on the Police, and the 2001 European Code of Police Ethics, as well as the practice of the European Court of Human Rights.

Based on an analysis of these international legal documents, the following basic principles of professional ethics for investigators have been identified: professionalism, transparency, fairness, responsibility, limited use of coercion, honesty, impartiality, dignity, confidentiality, integrity, prohibition of torture and inhuman treatment, etc.

Key words: investigator, professional ethics, investigator ethics, international standards, investigator duties, pre-trial investigation, criminal justice.

Постановка проблеми. У сучасних умовах реформування системи кримінальної юстиції України зростає значення дотримання етичних стандартів у професійній діяльності слідчого, адже саме від його діяльності залежить ефективність розслідування кримінальних правопорушень. Основу етичних вимог до слідчого формують міжнародні стандарти, які відображають найкращий досвід багатьох держав, узагальнений на міжнародному рівні. Водночас гармонізація національної правової системи з міжнародними стандартами має низку проблемних моментів, до яких можна зарахувати: недоліки (прогалини, колізії, неповнота) законодавчої регламентації етичних правил і вимог; відсутність дієвого механізму контролю дотримання етичних норм; опір з боку усталених професійних традицій у середовищі слідчого корпусу тощо. Зазначене визначає актуальність дослідження міжнародних стандартів професійної етики слідчого, яке б могло слугувати теоретичним підґрунтям для розробки практичних рекомендацій щодо вдосконалення правового регулювання професійної етики слідчих в Україні.

Аналіз досліджень. Наукові розробки щодо професійної етики слідчих здійснювали такі вітчизняні вчені, як Ю. М. Грошевий, Л. М. Гуртієва, А. В. Лапкін, В. Т. Нор, В. М. Парасюк, Н. З. Рогатинська та інші дослідники. Роль міжнародних стандартів у регулюванні слідчої та іншої професійної діяльності у сфері кримінальної юстиції досліджували І. В. Гловюк, О. М. Корженко, О. М. Литвак, М. І. Хавронюк, С. І. Чернобаєв та ін. Водночас проблематика міжнародних стандартів професійної етики слідчого досі не була предметом самостійних наукових досліджень.

Мета статті – визначити систему міжнародних стандартів професійної етики слідчого, а також схарактеризувати зміст її основних принципів, правил та вимог.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як справедливо відмічають дослідники, діяльність слідчого, який розслідує кримінальне правопорушення, має не лише базуватися на кримінальних процесуальних нормах закону конкретної держави, а й відповідати міжнародним стандартам [1, с. 71]. Насамперед ідеться про міжнародні стандарти прав людини та стандарти системи кримінальної юстиції, значення яких, на думку А. В. Лапкіна, полягає в тому, що вони: 1) використовуються для оцінки зарубіжними партнерами загального стану національної правової системи України; 2) слугують універсальним індикатором рівня ефективності національної системи кримінальної юстиції та ступеня її реформування; 3) визначають дороговказ для перебудови системи кримінальної юстиції; 4) є рушійною силою процесів трансформації; 5) є конкретним інструментом такого реформування [2, с. 25]. Зазначені положення можна використовувати і для характеристики міжнародних стандартів професійної етики слідчого.

Водночас слід звернути увагу, що на міжнародному рівні стандарти професійної етики слідчого тривалий час формувалися в контексті встановлення вимог до діяльності поліції. Це зумовлено тим, що в різних державах є різні системи досудового розслідування. Водночас у більшості країн саме поліція відіграє основну роль у здійсненні досудового розслідування кримінальних правопорушень. При цьому здійснення досудового розслідування посідає важливе місце серед функцій поліцейських органів. З огляду

на це, на міжнародному рівні значення стандартів професійної етики слідчого здебільшого відіграють саме міжнародні стандарти діяльності поліції. Можна вважати, що такий підхід склався історично, і він загалом прийнятний, хоч і не враховує кількох важливих аспектів: 1) відмінності досудового розслідування як кримінальної процесуальної діяльності від «адміністративної» діяльності поліції; 2) диференціації органів досудового розслідування в різних країнах (які можуть містити не тільки поліцію, а й, наприклад, органи безпеки, антикорупційні органи, органи економічної безпеки та ін.); 3) необхідності забезпечення спеціального статусу слідчого, порівняно зі «звичайними» поліцейськими, в аспекті гарантування незалежності, підвищених вимог до компетентності та ін.

Так, можна вважати, що положення міжнародних документів щодо діяльності поліції повною мірою поширюються не тільки на слідчих поліції, а й на слідчих інших правоохоронних органів, що мають спільні з поліцією завдання в частині запобігання та протидії злочинності, а також виявлення злочинів. Зважаючи на викладене, в Україні положення таких міжнародних документів поширюються на слідчих, дізнавачів та детективів усіх органів досудового розслідування, а саме: Національної поліції, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України.

У системі міжнародних стандартів етики слідчого можна виокремити глобальний (загальносвітовий) та регіональний (європейський) рівні.

Так, на глобальному рівні основним документом, який містить міжнародні стандарти етики слідчих, є Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, затверджений Резолюцією 34/169 Генеральної асамблеї ООН 17 грудня 1979 р. Цей документ визначає, серед іншого: 1) обов'язок посадовців захищати всіх осіб від протиправних актів з високим рівнем відповідальності, що вимагається їх професією (ст. 1); 2) поважати і захищати людську гідність, підтримувати та захищати права

людини стосовно всіх осіб (ст. 2); зберігати в таємниці конфіденційні відомості (ст. 4); забезпечувати охорону здоров'я затриманих осіб (ст. 6); поважати закон та запобігати будь-яким його порушенням (ст. 7). Крім того, Кодекс забороняє застосування катувань або інших видів жорстокого поводження (ст. 5) та вчинення будь-яких актів корупції (ст. 6) [3]. Зазначені стандарти є базовими для всіх співробітників правоохоронних органів, зокрема слідчих. Водночас вони не відображають специфіки діяльності слідчих зі здійснення досудового розслідування.

На європейському рівні можна виокремити такі документи, як Декларація про поліцію та Європейський кодекс поліцейської етики. Так, у затвердженій Резолюцією Парламентської Асамблеї Ради Європи № 690 (1979) Декларації про поліцію Розділ «А. Етика» охоплює всіх осіб і організації, зокрема такі органи, як таємні служби, воєнізовані сили поліції, збройні сили і дружинники, що виконують поліцейські функції та несуть відповідальність за підтримання правопорядку, розслідування порушень і підтримку публічного порядку та державної безпеки. Він передбачає, зокрема, що: офіцер поліції повинен виконувати свої обов'язки, покладені на нього законом, захищаючи своїх співгромадян і суспільство від насильства, злочинних та інших шкідливих дій, визначених законом (п. 1); офіцер поліції повинен діяти чесно, неупереджено та гідно, зокрема, утримуючись від будь-яких корупційних дій (п. 2); забороняються страти, катування та інші форми нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання (п. 3); офіцер поліції повинен утримуватися від виконання будь-яких наказів, про які він знає або повинен знати, що вони є протиправними (п. 4); офіцер поліції повинен нести особисту відповідальність за власні дії та за дії або бездіяльність, здійснені за його наказом, і які є протиправними (п. 9); офіцер поліції повинен зберігати в таємниці всі питання конфіденційного характеру, з якими він має справу (п. 15) та ін. [4] Отже, цей документ повторює низку положень Кодексу поведінки поса-

дових осіб з підтримання правопорядку, прийнятого майже одночасно, але є більш широким за обсягом. Також показово, що в ньому наголошується на етичному характері відповідних вимог, хоча вони стосуються не тільки етики, а й загальних обов'язків поліцейських, які мають бути визначені законом.

Водночас на європейському рівні вагоме значення має Європейський кодекс поліцейської етики – більш сучасний документ, затверджений Рекомендацією Rec (2001) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам від 19 вересня 2001 р. При цьому роль Ради Європи в реформуванні системи кримінальної юстиції України дослідники розглядають у таких аспектах: 1) розробка загальних для всіх країн – членів Ради Європи стандартів щодо системи кримінальної юстиції; 2) контроль за дотриманням цих стандартів з боку окремих держав, зокрема України; 3) підтримка реформ у сфері кримінальної юстиції [5, с. 23]. Так, Кодекс можна розглядати як звід загальних для всіх країн – членів Ради Європи, включно з Україною, міжнародних стандартів професійної етики поліцейських, що має використовуватися національними законодавцями при реформуванні органів поліції, а також розробці й затвердженні кодексів або правил професійної етики співробітників цих органів, які мають правовий статус поліцейських [6, с. 274]. Він застосовується до поліцейських служб чи інших владно уповноважених та/або контролюваних органів з основними завданнями забезпечення правопорядку в громадянському суспільстві, й уповноважених державою застосовувати силу та/або спеціальні повноваження для цих цілей [7].

Поряд із загальними положеннями, які застосовні щодо будь-яких співробітників поліції, Кодекс установлює вимоги щодо поліцейського розслідування, які прямо звернені до слідчих. Так, поліцейські розслідування мають бути засновані як мінімум на розумній підозрі про фактичне вчинення або можливе вчинення правопорушення чи злочину (п. 47 Кодексу). На поліцейських покладється дотримання принципів презумпції невинуватості та забезпечення права

на захист (п. 48 Кодексу). Поліцейські розслідування мають бути об'єктивними і справедливими, але водночас чутливими й гнучкими до особливих потреб осіб, як-от діти, підлітки, жінки, меншини, включно з етнічними меншинами і вразливими особами (п. 49 Кодексу).

Окрема увага приділена захисту прав свідків та потерпілих. Згідно з п. 51 Кодексу, поліція має усвідомлювати специфічні потреби свідків і дотримуватися деяких правил, які стосуються захисту свідків і допомоги їм протягом розслідування, особливо коли є ризик залякування свідків, а відповідно до п. 52 Кодексу поліція має забезпечувати необхідну підтримку, допомогу та інформацію для жертв злочинів без будь-якої дискримінації. При здійсненні розслідування від поліцейських вимагається належно й справедливо проводити допити, а саме інформувати допитуваних осіб про причини допиту та про інші відповідні факти, записувати й зберігати зміст допитів (п. 50 Кодексу); забезпечувати усний чи письмовий переклад протягом усього поліцейського розслідування (п. 53 Кодексу).

Під час затримання, згідно з п. п. 54–57 Кодексу, поліцейські повинні враховувати гідність, вразливість й особисті потреби кожного затриманого; забезпечувати безпеку, охорону здоров'я, гігієну та належне харчування людей протягом періоду тримання їх під вартою, забезпечувати право затриманих на повідомлення третій особі про затримання, на доступ до правової допомоги та на медичне обстеження в лікаря тощо.

Наведені положення Кодексу дають підставу для висновку, що його можна розглядати як значний крок уперед на шляху міжнародно-правової регламентації професійної етики слідчих, оскільки від встановлення загальних етичних стандартів для співробітників поліції, які реалізуються при виконанні всіх функцій останньої, він перейшов до визначення специфічних стандартів досудового розслідування, які мають значення насамперед для слідчих.

Поряд з указаними документами важливу роль у встановленні міжнародних стандартів професійної етики слідчих віді-

грає практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), зокрема правові позиції, викладені в рішеннях у справах «Олексій Михайлович Захаркін проти України» [8], «А.Н. проти України» [9], «Холодков і Холодкова проти України» [10] та ін. На основі аналізу цих та інших рішень ЄСПЛ, науковці формулюють такі етичні принципи діяльності слідчого:

- принцип відповідальності та справедливості, згідно з яким слідчі повинні виконувати накази, які законно видають їхні керівники, але зобов'язані утримуватися від виконання явно незаконних наказів і вказівок. Під час проведення розслідування поліція має виконувати свої завдання справедливо, причому вимога справедливості є абсолютною, не підлягає обмеженням і містить, зокрема, вимоги неупередженості та недискримінаційного підходу;

- принцип уникнення неправомірного застосування примусових заходів, згідно з яким слідчий не повинен за жодних обставин вчиняти, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;

- принцип обґрунтованості поліцейських дій (зокрема, обґрунтованість затримання, проведення слідчих дій тощо), ретельності та оперативності, згідно з яким будь-які процесуальні дії, зокрема можливі втручання у приватне життя особи, повинні бути юридично зумовленими, необхідними та обґрунтованими [11, с. 27–31].

Водночас виокремлюють такі принципи:

- усебічність і повноту застосування заходів, спрямованих на розкриття кримінального правопорушення, який передбачає правильність, послідовність і логічність отримання доказів та оперування ними, обґрунтування процесуальних рішень;

- незалежність і неупередженість слідчого;

- прозорість досудового розслідування, захист прав та інтересів потерпілого та свідків;

- урахування під час досудового розслідування індивідуальних особливостей особи правопорушника, зокрема

його віку, гендерної належності, національності, релігійних переконань та ін. [12, с. 150].

Вочевидь, перелік указаних принципів може бути доповнений такими, як чесність, неупередженість, гідність, конфіденційність, доброчесність (стійкість до корупції) та ін. Водночас важливо відокремлювати правила професійної етики слідчого від принципів досудового розслідування чи кримінального провадження загалом. Хоча в певній частині вони поєднуються, проте етичні вимоги до слідчих відображають насамперед особистісний аспект, тобто мораль слідчого як людини і співробітника органу правопорядку. Натомість принципи (засади) досудового розслідування стосуються порядку (процедури) його здійснення, де слідчий є лише одним з учасників, хоч і таким, якому належить ключова роль. Отже, морально-етичні вимоги до слідчого покликані створити необхідні передумови для належної реалізації покладеної на нього процесуальної функції і повноважень, передбачених законом.

Висновки. Ураховуючи викладене, міжнародні стандарти професійної етики слідчого можна визначити як сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених правових та морально-етичних вимог, правил і принципів, які висувають до поведінки слідчого як співробітника правоохоронного органу й спрямовані на належну реалізацію покладених на нього процесуальних повноважень в інтересах суспільства. При цьому в системі міжнародних стандартів етики слідчого можна виокремити глобальний (загальносвітовий) та регіональний (європейський) рівні.

На обох рівнях міжнародні стандарти професійної етики слідчого тривалий час формувалися в контексті встановлення вимог до діяльності поліції. Попри це, такі стандарти мають універсальний характер і можуть застосовуватися не лише до слідчих поліції, а й до інших правоохоронних органів. Такий підхід склався історично й загалом є прийнятним, хоч і не враховує кількох важливих аспектів: 1) відмінності досудового розслідування як кримінальної процесуальної діяльності від «адміністративної» діяльності поліції;

2) диференціації органів досудового розслідування в різних країнах; 3) необхідності забезпечення спеціального статусу слідчого порівняно зі «звичайними» поліцейськими.

Основними джерелами міжнародних стандартів професійної етики слідчого є Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку від 1979 року, Декларація про поліцію від 1979 року та Європейський кодекс поліцейської етики

від 2001 року, а також практика Європейського суду з прав людини. На підставі аналізу вказаних міжнародно-правових документів можна виокремити такі базові принципи професійної етики слідчих, як професіоналізм, публічність, справедливість, відповідальність, обмеженість у застосуванні примусу, чесність, неупередженість, гідність, конфіденційність, доброчесність, заборону катувань, нелюдського поводження та ін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Етика прокурора, судді, слідчого : навчальний посібник / Л. М. Гуртієва, О. В. Капліна, А. В. Лапкін та ін. ; тех. ред. Ю. Д. Батан; за ред. А. В. Лапкіна, Г. Шмельцер. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 284 с. С. 71.
2. Лапкін А. В. Міжнародні стандарти як основа реформування системи кримінальної юстиції в напрямі євроінтеграції. *Ампаро*. 2022. Спецвипуск. Том 2. С. 24–30. DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5649-2022-спец-2-03>
3. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, прийнятий Резолюцією 34/169 Генеральної асамблеї ООН 17 грудня 1979 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU79004R>
4. Про Декларацію про поліцію: Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи № 690 (1979). URL: <https://pravo.org.ua/wp-content/uploads/old/files/Criminal%20justice/rezol.pdf>
5. Лапкін А. В. Роль Ради Європи у реформуванні системи кримінальної юстиції України у напрямі євроінтеграції. *Нове українське право*. 2022. Вип. 6. Т. 2. С. 22–27. DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.6.2.3>
6. Костючок Ю. Л. Європейський кодекс поліцейської етики як джерело професійної етики слідчого. *Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики* : зб. матеріалів XIII Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 16 трав. 2025 р. / за заг. ред. М. В. Трофименка. Київ : МДУ, 2025. С. 273–278.
7. Рекомендація Рес (2001) 10 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо Європейського кодексу поліцейської етики (ухвалена Комітетом міністрів 19 вересня 2001 р. на 765-му засіданні Уповноважених представників міністрів). URL: https://hrea.org/wp-content/uploads/2021/02/Recommendation-Rec200110_European-Code-of-Police-Ethics_Ukrainian.pdf
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Олексій Михайлович Захаркін проти України» (заява № 1727/04) від 24 червня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_817
9. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «А. Н. проти України» (заява № 13837/09) від 29 січня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a62
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Холодков і Холодкова проти України» (заява № 29697/08) від 7 травня 2015 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a66
11. Принципи ефективного розслідування відповідно до практики Європейського суду з прав людини : наук.-метод. рек. / Уклад.: К. Л. Бугайчук, О. В. Федосова, Т. М. Малиновська та ін.; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2017. 81 с.
12. Чернобаев С. Міжнародні стандарти ефективного досудового розслідування. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2020. № 1(41). С. 147–150.

Стаття надійшла у редакцію: 29.08.2025

Стаття прийнята: 18.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ФОРМАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТРИВАЛОСТІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Кулебякін Вадим Олександрович,

аспірант кафедри кримінального права і процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова

Статтю присвячено аналізу правової природи процесуальних строків у кримінальному провадженні з акцентом на проблематику формального визначення тривалості досудового розслідування. У роботі схарактеризовано функціональне значення строків, їх бінарні властивості, які одночасно є гарантіями дотримання прав і свобод особи, а також відіграють визначну роль у забезпеченні ефективності кримінального судочинства, темпоральну регламентацію його стадій та є важливим інструментом виконання завдань кримінального провадження.

З'ясовано, що чинний кримінальний процесуальний закон містить низку суперечностей і прогалин правового регулювання процесуальних строків тривалості досудового розслідування, зокрема кримінальних проваджень, у яких не встановлено особу, що вчинила кримінальне правопорушення. Зокрема, встановлено, що ст. 219 КПК України, яка регламентує строки досудового розслідування, не регулює строками кримінальні провадження, у яких не повідомлено про підозру. Натомість такі строки мають казуїстичний характер, для їх визначення слід звертатися до інших норм кримінального процесуального закону, які вноормовують підстави для закриття кримінального провадження. З огляду на це, проаналізовано співвідношення імперативної конструкції п. 3-1 ч. 1 ст. 284 КПК України з практикою Верховного Суду, відповідно до якої при вирішенні питання про закриття кримінального провадження, у якому не повідомлено про підозру у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної, не звільняє суддю від обов'язку перевірити повноту, об'єктивність та неупередженість досудового розслідування. Установлено, що практика Верховного Суду сприяє дотриманню права потерпілого на справедливую реакцію держави на вчинене відносно нього кримінальне правопорушення у вигляді належного та ефективного досудового розслідування його справи.

Запропоновано шляхи вдосконалення законодавства для завершеності правового регулювання строками стадії досудового розслідування. Оцінено досвід упровадження формально визначених строків «фактових» кримінальних проваджень, підтримано його справедливую критику.

Ключові слова: процесуальні строки, досудове розслідування, закриття провадження, «розумний строк».

Kulebyakin Vadym. Problematic issues of formal determination of the duration of pre-trial investigation

The article is devoted to the analysis of the legal nature of procedural terms in criminal proceedings with an emphasis on the problems of formal determination of the duration of pre-trial investigation. The author characterizes the functional significance of time limits as a guarantee of observance of human rights and freedoms, and also reveals their role in ensuring the efficiency of criminal proceedings and fulfillment of the tasks of criminal proceedings.

It is found that the current criminal procedure law contains a number of contradictions and gaps in the legal regulation of procedural terms of pre-trial investigation, in particular, criminal proceedings in which the person who committed a criminal offense has not been identified. The author analyzes the correlation between the imperative construction of clause 3-1, part 1,

Article 284 of the CPC of Ukraine and the practice of the Supreme Court, according to which, when deciding on the closure of criminal proceedings in which no notice of suspicion has been served due to the expiration of the statute of limitations for bringing to criminal responsibility, the judge is not relieved of the obligation to verify the completeness, objectivity and impartiality of the pre-trial investigation.

The author suggests ways to improve the legislation in order to complete the legal regulation of the pre-trial investigation stage. The author assesses the experience of introducing formally defined terms of "factual" criminal proceedings and supports its fair criticism.

Key words: *procedural terms, pre-trial investigation, closure of proceedings, "reasonable time".*

Постановка проблеми. Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), який набув чинності у 2012 році, замінив радянську модель кримінального процесу 1960 року, модифікувавши його позитивістську модель у змішаний тип кримінального процесу з урахуванням стандартів європейської спільноти, в основі яких людина, її права та свободи. Така законодавча переорієнтація стала необхідною на шляху євроінтеграційних процесів України та адаптації її правових норм, зокрема кримінально процесуальних, до міжнародних стандартів цивілізованого суспільства.

Процесуальні строки – важливий елемент кримінальної процесуальної діяльності, однією з функцій якого є гарантування прав і свобод особи. Вони не лише відіграють роль організаційного механізму кримінального провадження з метою забезпечення його оперативності та ефективності, а й установлюють межі легітимного втручання у права та свободи, запобігаючи свавільності та часовій невизначеності. Строки супроводжують усю кримінальну процесуальну діяльність від моменту виявлення уповноваженою службовою особою ознак кримінального правопорушення (або повідомлення про його вчинення) до завершення виконання вироку, включно з діями в межах міжнародної співпраці. Проте практика правозастосування демонструє численні проблеми забезпечення справедливого балансу між інтересами судочинства, який вимагає гнучкого підходу, з огляду на індивідуальний характер кожного кримінального провадження, та забезпечення прав і за законних інтересів особи, що вимагає суворих меж втручання. Українські правники та представники міжнародних організацій неодноразово піддавали критиці недостатню врегу-

льованість кримінальної процесуальної діяльності або зловживання в процесі її реалізації. Сьогодні активно обговорюється встановлення судового контролю над строками арешту на майно, впровадження граничних меж досудового розслідування та судового розгляду, формальне визначення строків тримання під вартою під час судового провадження тощо. Викладене засвідчує актуальність теми дослідження стосовно регулювання строками кримінальної процесуальної діяльності.

Стан опрацювання цієї проблематики є достатнім. Питанню регулювання кримінальної процесуальної діяльності на різних стадіях кримінального провадження приділили увагу такі науковці: В. І. Борисов, О. В. Винокуров, Н. В. Глинська, І. В. Гловюк, Ю. М. Грошевий, А. Л. Даль, В. С. Зеленецький, Ю.Ю. Івчук, О. В. Капліна, О. П. Кучинська, Л. М. Лобойко, М. А. Погорєцький, Н. М. Сенченко, О. І. Тищенко, В. В. Топчий, Л. Д. Удалова, П. Л. Фріс, Ю. В. Циганюк, І. В. Черниченко, О. Г. Шило, С. Л. Шаренко та багато інших. Зокрема, І. В. Гловюк проведено авторський аналіз судової практики Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду стосовно строків досудового розслідування. У роботах В. М. Кушнерьова акцентовано, що в багатьох державах розвиненої демократії, зокрема США та Великої Британії, досудове розслідування не регламентовано строками, а надано пріоритет його якості та ефективності. Ю. Ю. Івчук та Н. М. Сенченко опрацьовано практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо розумних строків у кримінальному провадженні. Роботи авторів у своїй сукупності висвітлюють наукову дискусію, присвячену строкам у кримінальному провадженні, їх від-

повідність європейським стандартам та забезпеченню справедливого балансу між дотриманням прав людини та інтересами кримінального судочинства.

Мета статті – встановити проблемні питання формального визначення тривалості досудового розслідування. У процесі дослідження необхідно виявити особливості правового регулювання, визначити функції та оцінити відповідність конституційним гарантіям прав і свобод особи. Для досягнення мети розглянути правову природу строків, їх нормативне регулювання залежно від стадії кримінального провадження, доктринальні підходи правників, практику ЄСПЛ та досвід інших країн у цій царині.

Виклад основного матеріалу. Правова природа процесуальних строків у кримінальному провадженні визначається їх роллю в регулюванні процесуальної діяльності. У доктрині кримінального процесу обґрунтовано, що кожна норма кримінального процесуального закону є певною процесуальною гарантією, яка спрямована на виконання завдань кримінального провадження, охорону прав і законних інтересів залучених осіб [1, с. 106]. Своєю чергою, нормативне визначення процесуальних строків є необхідною умовою виконання поставлених завдань, а визначення оптимальних часових меж проведення досудового розслідування і судового розгляду є стимулом інтенсифікації діяльності учасників кримінального провадження в реалізації наданих прав і виконанні покладених обов'язків [2, с. 703]. Відповідно до змісту ст. 113 КПК України, зазначені межі можуть бути встановлені законом або уповноваженим суб'єктом (прокурором, судом) [3]. Зауважимо, що значна частина процесуальних строків, які встановлює уповноважений суб'єкт у межах дискреційних повноважень, мають граничну межу вчинення відповідної процесуальної дії або ухвалення процесуального рішення, яка зафіксована в нормах закону. Окрему категорію становлять строки, які визначаються поняттям «розумний строк». Згідно ч. 3 ст. 28 КПК України визначення такої межі відбувається не за часовими критеріями, а з урахуванням складності криміналь-

ного провадження, поведінки його учасників, способом здійснення слідчим, прокурором, судом своїх повноважень [3]. Викладене свідчить про неможливість нормативно уніфікувати індивідуальні характеристики кожного кримінального провадження, тому визначення його тривалості (тривалості його окремих стадій) потребує адаптивного підходу.

Зауважимо, що строки досудового розслідування частково визначені в ст. 219 КПК України. Натомість тривалість судового розгляду визначається оціночною категорією «розумний строк». Темпоральні межі стадій кримінального провадження, породжують багато дискусій як серед практиків, так і серед науковців. Зокрема, норми, якими встановлено строки досудового розслідування, неодноразово зазнавали змін, тоді як підходи до визначення тривалості судового розгляду залишаються сталими, хоча також часто піддаються критиці.

При введенні в дію чинного КПК України редакція статті 219 КПК України (сьогодні законодавець повернув попередню редакцію) передбачала обчислення строків досудового розслідування від дня повідомлення особі про підозру. Вказана норма, як і нинішня її редакція, виключає обчислення строків досудового розслідування до моменту набуття особою статусу підозрюваного. Тому вище ми звернули увагу на часткову регламентацію строків досудового розслідування, що свідчить про незавершеність правового регулювання в цій сфері.

З аналізу п. 3-1 ч. 1 ст. 284 КПК України можемо сформулювати висновок про строки досудового розслідування в кримінальному провадженні, у якому не повідомлено про підозру [3]. Цей пункт визначає підстави для закриття кримінального провадження, якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення та сплили строки давності притягнення до кримінальної відповідальності (за виключенням тяжких злочинів проти життя чи здоров'я або злочину, за який може бути призначено покарання у вигляді довічного позбавлення волі). Слід указати, що така норма в її чинній редакції сформульована не узгоджено, законодавець двічі доповнив

її п. 3-1, які ідентичні за змістом першого абзацу, але зміни, внесені згідно із Законом № 187-IX від 04.10.2019 року, доповнені також другим абзацом, який надає учасникам право заявити прокурору клопотання про закриття кримінального з передбачених цим пунктом підстав (інший пункт доповнено Законом № 2617-VIII від 22.11.2018) [4; 5]. Ураховуючи принцип *lex posterior derogat priori* (закон пізніший має перевагу над попереднім) (курсив наш – В. К.), застосуванню підлягає пункт, внесений законом 2019 року. Зауважимо, що при застосуванні п. 3-1 незалежно від редакції прокурор не позбавлений права самостійно звернутися до суду з клопотанням про закриття кримінального провадження, як і використання редакції 2018 р. не обмежувало право учасників звернутися з відповідним клопотанням. На підставі сукупного тлумачення норм ч. 1 ст. 284 КПК України та ч. 5 ст. 49 КК України можемо припустити, що строк досудового розслідування в кримінальному провадженні, у якому не повідомлено про підозру, триватиме протягом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності, окрім визначених законом винятків. Однак таке припущення не узгоджується з практикою Верховного Суду, який неодноразово висловлювався, що рішення про закриття кримінального провадження на підставі п. 3-1 ч. 1 ст. 284 КПК України, може бути ухвалене за умови, що орган досудового розслідування провів повне, всебічне та неупереджене розслідування і вжив усіх можливих заходів для встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення [6]. Підхід Верховного Суду узгоджується з вимогами принципу доступу до правосуддя, ефективного розслідування та забезпечує реальний захист інтересів потерпілого, тому вважаємо його правильним. Водночас є колізія між імперативними приписами ч. 1 ст. 284 КПК України («Кримінальне провадження закривається в разі, якщо...», без вказівки на право альтернативної поведінки) та усталеною практикою Верховного Суду.

Уважаємо, що норми кримінального процесуального закону в цій частині

слід змінити шляхом виокремлення частин статті кримінального процесуального закону імперативних підстав для закриття кримінального провадження та підстав для «закриття з умовою». Інший шлях – доповнити п. 3-1 ч. 1 ст. 284 КПК України (в редакції 2019 року) абзацом: «Закриття кримінального провадження не допускається, коли суд визнає обґрунтованими доводи потерпілого про відсутність повноти, всебічності або неупередженості досудового розслідування».

Окрім наведеного, вважаємо доцільним завершити регулювання строків досудового розслідування в ст. 219 КПК України, усунувши казуїстичний характер строку, якщо не встановлено особу, яка вчинила правопорушення, надавши йому правової визначеності. Прикладом актуальності запропонованих змін є бланкетний характер ч. 4 ст. 249 КПК України, яка встановлює загальні строки проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні та скеровує до норми ст. 219 КПК України. Як ми зазначали раніше, норма ст. 219 КПК України не врегульовує строки досудового розслідування в кримінальних провадженнях, у яких не повідомлено про підозру. Як наслідок, виникає прогалина в правовому регулюванні. З метою її усунення пропонуємо доповнити норму ст. 219 КПК України частиною 9 такого змісту: «Досудове розслідування кримінальних проваджень, у яких не встановлено особу, що вчинила кримінальне правопорушення, триває до ухвалення рішення про його закриття з підстав, визначених ч. 1 ст. 284 цього Кодексу».

Слід підкреслити, що законодавець здійснював спроби встановити формально визначені строки досудового розслідування в кримінальних провадженнях, у яких не повідомлено про підозру. Законом України № 2147-VIII від 03.10.2017 року (відомі як «правки Лозового») внесені зміни до ст. 219 КПК України в ч. 1. Відповідно до оновленої редакції, обчислення строків досудового розслідування розпочиналося з дня внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР. Частина 2 встановлювала такі строки залежно від тяжкості вчиненого кри-

мінального правопорушення, також до загального строку включався строк зупинення кримінального провадження [7]. Запроваджені зміни зазнали справедливої критики як з боку практиків, науковців, так і від міжнародної спільноти [8, с. 32]. Водночас найбільше невдоволення впровадженими новелами висловили правозахисні організації та представники громадянського суспільства. Їх критика була пов'язана з високим відсотком закритих гучних корупційних кримінальних проваджень [9]. У відповідь на зауваження Законом України № 3509-IX від 08.12.2023 року зазначені положення було частково скасовано. Законодавець повернув попередню редакцію ч. 1 ст. 219 КПК України.

Водночас і такі дії законодавчого органу піддано критиці. Зокрема, представників адвокатури свої заперечення мотивували з посиланням на велику кількість рішень ЄСПЛ проти України, у яких констатовано порушення зобов'язання за ст. 6 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ), зокрема щодо дотримання розумних строків у кримінальному провадженні [10; 11].

В обґрунтування незгоди з такими поглядами проаналізуємо доктринальні підходи в забезпеченні прав і свобод особи. У юридичній літературі неодноразово наголошували на подвійному (бінарному) характері засад кримінального провадження, які одночасно є правами людини, а також механізмами врегулювання кримінальної процесуальної діяльності [12, с. 181; 13, с. 16]. У кримінальному процесі такі права і свободи нормативно закріплені в загальних засадах кримінального провадження (ст. ст. 7–29 КПК України). Як зазначалося вище, гарантування їх дотримання є однією з функцій процесуальних строків. Погодимося з висновками П. Г. Бойка, що можливість реалізації особою права на звернення за захистом визначається з моменту фактичного порушення її права й не потребує окремого дозволу або настання особливих умов [14, с. 5]. Зі свого боку, О. В. Бойко висловив думку, що моментом початку обчислення «розумного строку» є набуття особою статусу підозрюваного [15, с. 89].

Підтримаємо думку науковців, адже тривалість «фактового» досудового розслідування не впливає на право підозрюваного (обвинуваченого) на розгляд його справи впродовж розумного строку. Така позиція кореспондується з практикою ЄСПЛ, згідно з якою ст. 6 ЄКПЛ застосовується, щоб позбавити особу, яка є об'єктом кримінального переслідування, залишатися тривалий час у стані невизначеності щодо своєї долі [16].

Висновки. Проведене дослідження дає змогу зробити висновки щодо ролі процесуальних строків в організації впорядкованості дій суб'єктів кримінального провадження та дотриманні гарантій прав і свобод людини. Вони визначають межі легітимного втручання держави у приватну сферу особи, запобігають свавіллю, зловживанню процесуальними повноваженнями та створенню часової невизначеності втручання в конституційні гарантії. Процесуальні строки властиві для всіх стадій кримінального провадження від моменту виявлення або повідомлення про кримінальне правопорушення до моменту виконання вироку. Водночас у чинному КПК України має місце фрагментарність та недостатнє регулювання процесуальними строками окремих стадій кримінального провадження. На підставі проведеного аналізу виявлено, що в кримінальному процесуальному законі відсутній уніфікований підхід до процесуальних строків тривалості стадій кримінального провадження. Під час досудового розслідування строки формально визначені виключно для кримінальних проваджень, у яких повідомлено про підозру, кримінальні провадження щодо невстановленої особи визначаються шляхом логічного аналізу норм, якими регламентовано закриття провадження. Для стадії судового провадження властиве визначення його тривалості за допомогою оціночної категорії «розумний строк».

Відсутність регулювання строками досудового розслідування, у якому не встановлено особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, має наслідком неоднозначне тлумачення закону суб'єктами правозастосування, що суперечить принципу правової визначеності. Імперативна конструкція ч. 1 ст. 284

КПК України створює юридичну колізію із практикою Верховного Суду, тому доцільно доповнити процесуальну норму обов'язком суду при вирішенні клопотання про закриття кримінального провадження перевіряти доводи потерпілого (за наявності) про недоліки досудового розслідування.

Окремо рекомендуємо утримуватися від надмірно формалізованого підходу при визначенні строків досудового розслідування в кримінальних провадженнях, у яких не повідомлено про підозру. Практика такого запровадження («правки Лозового») засвідчила неефективність підходу, сприяла зловживанням та стала формальною підставою закриття резонансних справ. Часткове скасування цих змін є обґрунтованим кроком до відновлення балансу між ефективністю провадження і дотриманням прав людини (зокрема, прав потерпілого на справедливий реакцію держави на вчинене кримінальне правопорушення). Викладене узгоджується з практикою ЄСПЛ, яка підтверджує, що оцінка розумного строку повинна ґрунтуватися на обставинах

кожної справи, а не фіксованих нормах. Відлік «розумного строку» розпочинається з моменту втручання в право особи, а не з формальних підстав існування кримінального провадження.

З метою забезпечення правової визначеності пропонується доповнити ст. 219 КПК України частиною, яка б передбачала, що «Досудове розслідування кримінальних проваджень, у яких не встановлено особу, що вчинила кримінальне правопорушення, триває до ухвалення рішення про його закриття з підстав, визначених у ч. 1 ст. 284 КПК України». Також доповнити п. 3-1 ч. 1 ст. 284 КПК України третім абзацом, який унеможливило закриття кримінального провадження за наявності обґрунтованих доводів потерпілого щодо повноти та неупередженості досудового розслідування.

Узагальнюючи, можемо стверджувати, що ефективне регулювання процесуальними строками стадій кримінального провадження, потребує дотримання балансу його розумної тривалості, права особи на справедливе судочинство та публічним інтересом невідворотності покарання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Курапова К. М. Процесуальні строки у провадженні за нововиявленими обставинами. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. 2017. № 48. Т. 2. С. 105–108.
2. Волобуєв А. Ф., Смоков С. М. Процесуальні строки у кримінальному провадженні: проблемні питання. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. № 1. С. 702–707. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/APP_01_2025.pdf
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства : Закон України № 187-IX від 04.10.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#n73>
5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України № 2617-VIII від 22.11.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#n602>
6. Постанова Верховного Суду у справі № 570/6533/23 від 23.10.2023 р. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=122638251&red=1000033abacdea1a2e5723de3d2ec346faf9cc&d=5>
7. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України № 2147-VIII від 03.10.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147%D0%B0-19#n149>
8. Звіт Європейської комісії про прогрес України щодо вступу до ЄС. Генеральний директорат з питань сусідства та переговорів про розширення. 08.11.2023 р. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2023_en

9. Звіт Єврокомісії: Україна має скасувати «правки Лозового». Електронний ресурс: Центр протидії корупції. 08.11.2023 р. URL: <https://antac.org.ua/news/zvit-yevrokomisii-ukraina-maie-skasuvaty-pravky-lozovoho/>

10. Ще раз про «правки Лозового». Електронний ресурс: НААУ. 11.12.2023 р. URL: <https://unba.org.ua/publications/8592-she-raz-pro-pravki-lozovogo.html>

11. Ще раз про правки Лозового: що скасували, а що діє? Електронний ресурс: Юридична газета. 14.03.2024 р. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/shche-raz-pro-pravki-lozovogo-shcho-skasuvali-a-shcho-die.html>

12. Маркелова В.М. Недоторканість права власності, як концептуальна ідея кримінального провадження. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Науковий збірник ДНУ ім. О. Гончара*. 2022. Вип. 4. С. 176–183.

13. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар Бандурка О.М., Блажівського Є.М., Бурдоль В.П. та ін. Т.1. Харків. Право. 2013 р. 768 с.

14. Бойко П.Г. Порушення кримінальної справи як правоохоронна дія. *Юридичний вісник України* 2003. № 27. С. 1–5.

15. Бойко О.В. Розумні строки кримінального провадження в практиці європейського суду з прав людини. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 6/2020. С. 83–90.

16. Рішення ЄСПЛ у справі «Іванов проти України» від 07.12.2006 р. Заява № 15007/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_136#Text.

Стаття надійшла у редакцію: 12.08.2025

Стаття прийнята: 29.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.27>

ІНОЗЕМНИЙ ДОСВІД РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ПЕРЕВАЖНОГО ПРАВА КУПІВЛІ ЗЕМЕЛЬНОЇ ДІЛЯНКИ (НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВ ЄВРОПИ)

Кушнір Петро Миколайович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглянуто особливості регулювання переважного права купівлі земельної ділянки на прикладі права на придбання земельної ділянки в країнах Європи. Інститут переважного права добре відомий європейській правовій системі. Сьогодні питання переважного права купівлі земельної ділянки врегульовано в низці країн Європи. Це як країни – члени ЄС, так й інші європейські країни. З'ясовано, що перелік суб'єктів переважного права купівлі земельної ділянки в різних країнах дещо різниться. До суб'єктів переважного права законодавство Румунії уналежнює співвласників, орендарів, власників сусідніх земельних ділянок та державу. Законодавство Словенії – співвласників, власників-фермерів сусідньої ділянки, що продається; орендарів земельної ділянки, що продається; інших фермерів; сільськогосподарські організації або самозайнятих осіб, які вимагають землю, або фермерське господарство для здійснення ним сільськогосподарської діяльності; Національний сільськогосподарський та лісовий фонд Республіки Словенія. У Польщі переважне право на придбання земель сільськогосподарського призначення в разі їх продажу надається в такому порядку: фізичній особі – фермеру, який є орендарем земельної ділянки, що пропонується для продажу, та орендує цю земельну ділянку не менш як три роки; Національному центру підтримки сільського господарства. У Хорватії Закон надає переважне право на купівлю та оренду сільськогосподарських земель фермерам, які працюють на власних сімейних фермах чи підприємствах, зареєстрованих для здійснення сільськогосподарської діяльності в реєстрі фермерських господарств. У Сербії суб'єкти права переважної купівлі визначаються Законом про нерухоме майно, який ставить усіх суб'єктів, незалежно від того, держава це чи інші особи, в однакове становище. Відзначається законодавчий підхід в аспекті регулювання переважного права купівлі земельної ділянки в країнах Європи також низкою інших відмінностей. Так, переважне право купівлі в Сербії здебільшого використовується для придбання землі сільськогосподарського призначення, тоді як, наприклад, у Франції цей інструмент використовують переважно для міських потреб.

Ключові слова: придбання земельної ділянки, купівля об'єкта нерухомості, переважне право, іноземний досвід, досвід європейських країн, особливості правового регулювання.

Kushnir Petro. Foreign experience in regulating preemptive rights to purchase land plots (based on the example of European countries)

The article examines the peculiarities of the regulation of the preferential right to purchase a real estate object using the example of the right to purchase a plot of land in European countries. The institution of the prevailing law is well known in the European legal system. Today, the issue of the pre-emptive right to purchase a plot of land has been settled in a number of European countries. These are both EU member states and other European countries. It has been found that the list of subjects with a preferential right to purchase a plot of land in different countries is somewhat different. Romanian legislation includes co-owners, tenants, owners of neighboring land plots, and the state as subjects of preferential right. Slovenian legislation – co-owners, owner-farmers of the neighboring plot for sale; tenants of the land for sale; other farmers; agricultural organizations or self-employed persons who require land or a farm for their agricultural activities; National Agricultural and Forest Fund of the Republic of Slovenia.

In Poland, the preferential right to purchase agricultural land in the event of its sale is granted in the following order: to an individual - a farmer who is the lessee of the land plot offered for sale and has leased the given land plot for at least three years; The National Center for Agricultural Support. In Croatia, the Law gives a preferential right to purchase and rent agricultural land to farmers working on their own family farms or businesses registered for agricultural activities in the farm register. In Serbia, the subjects of the right of pre-emption are defined by the Law on Immovable Property, which puts all subjects, regardless of whether it is the state or other persons, in the same position. The legislative approach in the aspect of regulating the preferential right to purchase a plot of land in European countries is also marked by a number of other differences. Thus, the right of first refusal in Serbia is mainly used for the purchase of agricultural land, while in France, for example, this instrument is used mainly for urban needs.

Key words: acquisition of a land plot, purchase of a real estate object, prevailing law, foreign experience, experience of European countries, peculiarities of legal regulation.

Упродовж тривалого часу в національному праві питання реалізації переважного права купівлі земельної ділянки залишалося недостатньо врегульованим. Сьогодні ж ситуація змінюється, у контексті євроінтеграційного курсу та наближення національного законодавства до стандартів Європейського Союзу особливе значення набуває вивчення та адаптація іноземного досвіду. У більшості європейських країн інститут переважного права сформувався на основі багаторічної практики та спрямований на поєднання приватних та публічних інтересів. Для України такий досвід може стати важливим інструментом для формування ефективного та справедливого ринку земель.

Метою статті є аналіз іноземного досвіду правового регулювання переважного права купівлі земельної ділянки на прикладі держав Європи та вироблення пропозицій щодо запозичення окремих підходів у національне право.

Інститут переважного права добре відомий європейській правовій системі. Сьогодні питання переважного права купівлі земельної ділянки врегульовано в низці країн Європи. Це як країни – члени ЄС, так й інші європейські країни.

Так, наприклад, бельгійські орендарі також мають переважне право на придбання землі. Коли землевласник пропонує ділянку для продажу, нотаріус повинен письмово повідомити орендаря про продаж ділянки листом, який міститиме інформацію про ділянку, а також ціну, яка вважається кінцевою пропозицією продавця. Якщо орендар відмовиться від пропозиції, то землевласник не матиме права продати земельну ділянку

за нижчою ціною, ніж вказана в листі [1, с. 169].

За законодавством Румунії переважне право стосується лише відчуження земель сільськогосподарського призначення, розташованих поза межами населених пунктів. Зокрема, тамтешній законодавець чітко визначає, що ця норма не стосується відчуження сільськогосподарських полів, розташованих у межах забудованої території. Як наслідок, законодавство встановлює дві сукупні умови, пов'язані з характером земель: цільове призначення землі (землі сільськогосподарського призначення) та розміщення землі поза межами забудованої території. З цього боку, поверхня землі не має значення. Тому встановлюється особливий правовий режим переважного права щодо земель сільськогосподарського призначення поза межами забудови. Якщо сільськогосподарське поле розташоване частково за межами населеного пункту та всередині нього, переважне право не виникає, оскільки не виконується юридична умова, згідно з якою вся земля повинна бути поза межами населеного пункту. Те ж саме відбувається, коли йдеться про продаж маси активів, включно з полем, розташованим за межами забудованої території. Переважне право, встановлене законом, має бути дотримане при відчуженні, шляхом продажу земель сільськогосподарського призначення, розташованих поза межами забудованої території. Якщо відчуження відбувається за будь-яким іншим договором, вважається, що такого переважного права не існує. До суб'єктів переважного права законодавство Румунії відносить співвласників, орендарів, власни-

ків сусідніх земельних ділянок («сусідні власники» – особи, які володіють у приватній власності земельними ділянками, що мають спільну межу із земельною ділянкою, що продається) та державу. При цьому закон установлює порядок переваги, за яким за співвласниками йдуть орендарі, за останніми – сусідні власники і, нарешті, держава. Отже, застосування права переважної купівлі співвласників залишає без наслідків застосування переважного права орендарями, сусідами чи румунською державою. Відповідно до закону, орендар, який хоче придбати сільськогосподарське поле, розташоване за межами забудованої території, повинен мати цю якість для цієї землі, встановлену за допомогою договору оренди, укладеного та зареєстрованого відповідно до правових положень. Якщо орендарі не скористалися своїм переважним правом, ним можуть скористатися «сусідні власники». Тільки якщо жоден зі співвласників, орендарів чи сусідів не скористається своїм переважним правом, останнє набуває чинності від імені держави. Так, держава стає окремим власником переважного права [10].

Законодавством Словенії передбачено широкий суб'єктний склад осіб, які володіють переважним правом на придбання сільськогосподарських земель у такому порядку черговості: 1) співвласник; 2) власник-фермер сусідньої ділянки, що продається; 3) орендар земельної ділянки, що продається; 4) інший фермер; 5) сільськогосподарська організація або самозайнята особа, яка вимагає землю, або фермерське господарство для здійснення ним сільськогосподарської діяльності; 6) Національний сільськогосподарський та лісовий фонд Республіки Словенія [14, с. 269].

В Італії інститут переважного права на землю пройшов декілька етапів становлення і є досить розвинутим. Спочатку в 1965 році законодавством надано переважне право орендарю на придбання орендованої землі (Закон Італії № 590 від 26.05.1965 року). Згодом переважним правом на придбання землі були наділені власники сусідньої земельної ділянки стосовно ділянки, що виставлена на продаж. Слід відзначити, що доціль-

ність запровадження такого переважного права ставиться під сумнів через обмеження свободи продавця на ведення переговорів з особами, яким він може віддати перевагу в продажу ділянки. Проте прихильники існування цього права вбачають його доцільність у тому, що його реалізація сприяє розвитку власності фермерських господарств відповідно до цілей, визначених у ст. 47 Конституції Італії (Закон Італії № 817 від 14.08.1971 року). Крім цього, Законом Італії № 57 від 05.03.2001 року введено переважне право орендаря на отримання земельної ділянки в користування в разі укладення власником такого договору оренди [7, с. 48].

Ринковий обіг сільськогосподарських земель у Німеччині ґрунтується на принципах збереження або розширення дійсного землекористування, запобігання концентрації значних площ земель сільськогосподарського призначення у власності однієї особи, недопущення монополізації окремими «гравцями» регіональних земельних ринків, гарантування переважного права купівлі земель сільськогосподарськими товаровиробниками (фермерами), забезпечення перспектив розвитку земель сільського господарства, моніторинг рівня цін та розміру орендної плати за землі сільськогосподарського призначення, поліпшення інформаційного забезпечення й прозорості ринку сільськогосподарських земель. Згідно із законодавством більшості федеральних земель застосовують обмеження на придбання земельної ділянки шляхом надання переважного права на її придбання іншому суб'єкту. Так, у разі укладення договору купівлі-продажу з особою, яка не є фермером, компетентне суспільно «корисне товариство населеного пункту» («сільське товариство») може реалізувати право на переважне придбання такої ділянки. Таке товариство має право увійти як покупець у договір з усіма його положеннями, щоб отримати можливість використовувати цю землю згідно з аграрно-структурними вимогами для збільшення площ сільгоспвиробництва [2, с. 426–427].

У Франції регулювання обігу сільськогосподарських земель здійснюється

неприбутковою організацією – Товариством з управління земельними ресурсами та розвитку сільських територій – SAFER. Регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення Державним агентством SAFER відбувається шляхом використання переважного права на придбання земель сільськогосподарського призначення у випадках: необхідності здійснення переміщення та надання допомоги фермеру; необхідності досягнення фермерським господарством відповідних економічних показників розвитку; загрози збалансованому землеволодінню фермерського господарства зі сторони громадських робіт; необхідності збереження сімейного типу господарювання; підозри в спекулятивних діях при купівлі-продажі земельної ділянки; загрози функціонування ферми в разі продажу земельної ділянки; необхідності розвитку й захисту лісів, поліпшення структури лісового господарства; необхідності здійснення захисту навколишнього середовища відповідно із затвердженими вимогами; необхідності виконання III Розділу IV Книги Містобудівного кодексу Франції [5, с. 19]. Слід відмітити, що переважне право на придбання земель сільськогосподарського призначення, означає, що SAFER, за певних умов, може стати покупцем земельної ділянки, що запропонована до продажу. Саме це положення є одним з найбільш дискусійних у французькій практиці регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Для того щоб система переважного права працювала, SAFER має бути повідомлено про будь-яку транзакцію щодо купівлі-продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення. Втручання SAFER в угоду щодо купівлі-продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення через використання переважного права в середньому, відбувається в 1–2% угод та базується на принципах: мотивації (втручання повинно мати законодавчо визначений та оголошений мотив); публічності (про процес втручання і використання переважного права оголошується публічно) [9]. Водночас трапляються випадки, коли Агент-

ство з управління земельними ресурсами та розвитку сільських територій не може скористатися своїм переважним правом на купівлю земельної ділянки сільськогосподарського призначення: за умови, якщо протягом трьох останніх років покупець був орендарем земельної ділянки, яка запропонована до продажу; за умови, якщо покупцем є близький родич; за умови, якщо покупець є працівником ферми, помічником або партнером [8; 4].

У Хорватії Закон про сільськогосподарські землі 2008 року надає переважне право на купівлю та оренду сільськогосподарських земель фермерам, які працюють на власних сімейних фермах чи підприємствах, зареєстрованих для здійснення сільськогосподарської діяльності в реєстрі фермерських господарств. Цей закон також регулює обіг приватних сільськогосподарських земель. До 2008 року цей же закон у попередній редакції стосувався лише розпорядження державними та муніципальними сільськогосподарськими землями. Власник земель сільськогосподарського призначення під час їх продажу або здачі в оренду спершу повинен подати свою пропозицію ціни договору купівлі-продажу чи оренди Агентству сільськогосподарських земель, яке здійснює управління сільськогосподарськими землями муніципалітетів. Агентство має переважне право на придбання чи оренду земельних ділянок приватної власності перед фермерами. Проте рішенням Конституційного Суду Хорватії нещодавно було скасовано відповідні положення закону стосовно переважного права Агентства сільськогосподарських земель на придбання чи оренду сільськогосподарських земель приватної власності та визнано їх неконституційними у зв'язку з надмірним втручанням Агентства в право приватної власності, тому надалі Агентство може користуватися переважним правом лише стосовно земель державної та муніципальної власності [13, с. 55].

У Польщі, як і в більшості країн Євро-союзу, зміна права власності на земельні ділянки аграрного призначення може відбуватися через продаж, спадщину, дарування, оренду, обмін тощо. Закон про управління державними аграрними зем-

лями від 10 жовтня 1991 року та Закон про формування аграрної системи від 11 квітня 2003 року визначають особливості державного втручання в цивільні права, включно з переважним правом на придбання земель [3, с. 406]. Ринковий обіг земель сільськогосподарського призначення здійснюється з метою створення сприятливих умов розвитку сімейних ферм. У Польщі він не є вільним і регулюється державою. Основним інструментом регулювання є застосування переважного права на купівлю земельної ділянки. З огляду на державну політику Польщі щодо ринкового обігу земель та з метою контролю за переходом права власності й інших майнових прав щодо державного майна в сільському господарстві, зокрема земель сільськогосподарського призначення, створено державне Агентство сільськогосподарської нерухомості (Agencja Nieruchomości Rolnych – ANR), на яке покладено завдання від імені держави здійснювати дискретний (пасивне управління, втручання за необхідності через переважне право) контроль ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення. Переважне право на придбання земельної ділянки є пріоритетним правом на купівлю, якщо попередній власник вирішив продати земельну ділянку. Переважне право на придбання земель сільськогосподарського призначення в разі їх продажу надається у такому порядку: фізичній особі – фермеру, який є орендарем земельної ділянки, що пропонується для продажу, та орендує цю земельну ділянку не менш як три роки; Національному центру підтримки сільського господарства. Продавець земельної ділянки сільськогосподарського призначення в обов'язковому порядку в письмовій формі має повідомити осіб, які мають переважне право на купівлю такої земельної ділянки, про намір її продажу. Якщо угоду на продаж земельної ділянки сільськогосподарського призначення укладено без повідомлення про це осіб, які можуть мати переважне право на її купівлю, то таку угоду визнають недійсною [6, с. 90–91].

Переважне право регламентовано також законодавством інших країн. Зокрема, цікавим є досвід Сербії яка

не входить до ЄС. Зокрема, з положень законодавства Сербії впливає обов'язок продавця сільськогосподарської землі спочатку повідомити суб'єктів права переважної купівлі про продаж та запропонувати викуп землі. Якщо він не діє описово, закон передбачає можливість розірвання договору купівлі-продажу в судовому порядку, який ініціює потерпіла сторона, власник права переважної купівлі, а саме співвласники, державою, або власниками сусідніх сільськогосподарських ділянок. Пропозиція, що надсилається суб'єктам переважного права, має бути оформлена в письмовій формі. На таку пропозицію необхідно відповісти впродовж 15 днів, також у письмовій формі. Особа, переважне право якої порушено (власник переважного права), має можливість протягом одного місяця з дня, коли дізналася про порушення її права, та не пізніше двох років з дня укладення договору купівлі-продажу нерухомого майна), порушити судовий процес про визнання такого договору купівлі-продажу недійсним. У позові просить продати йому та передати нерухоме майно на тих же умовах з договору. Обставиною, яка обтяжує відповідальність особи, переважне право якої порушено, є її обов'язок, крім пред'явлення позову, внести грошову суму в розмірі ринкової вартості нерухомого майна на день подання позову до компетентного суду. Суб'єкти права переважної купівлі визначаються Законом про нерухоме майно, який ставить усіх суб'єктів, незалежно від того, держава це чи інші особи, в однакове становище [7, с. 287].

Слід відзначити, що переважне право купівлі в Сербії переважно використовується для придбання землі сільськогосподарського призначення, тоді як, наприклад, у Франції цей інструмент використовують переважно для міських потреб. Дефіцит землі сільськогосподарського призначення та громадські інтереси були одними з основних причин, які зберегли право переважної купівлі в цій сфері. Право переважної купівлі існувало в Сербії ще в середні віки. Переважне право могло бути встановлено законом, договором, заповітом. Законодавче право переважної купівлі було, безумовно, най-

поширенішим на практиці та встановлювалося широко стосовно як товарів, щодо яких воно було встановлено, так й осіб, які могли бути його бенефіціарами. Право переважної купівлі дало змогу збільшити площу земельних ділянок і, так, краще та ефективніше використовувати наявні сільськогосподарські угіддя. Значна роль у контролі за реалізацією права переважної купівлі відводиться державним нотаріусам [11].

Висновки. Отже, інститут переважного права добре відомий європейській

правовій системі. Сьогодні питання переважного права купівлі земельної ділянки врегульовано в низці країн Європи. Проте перелік суб'єктів переважного права купівлі земельної ділянки в різних країнах дещо різниться.

Насамкінець зауважимо, що питання іноземного досвіду регулювання переважного права купівлі об'єкта нерухомості потребує подальших наукових розвідок задля вдосконалення чинного національного інституту переважного права купівлі земельної ділянки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зубрицький О. В. Європейський досвід правового регулювання переважних прав на сільськогосподарські землі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 166–169.
2. Зубрицький О. В. Правове регулювання обігу сільськогосподарських земель: досвід Німеччини та Франції. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 425–433.
3. Лісова Т. В. Порівняльний аналіз правового регулювання земельних відносин: досвід країн Європейського Союзу для України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права*. 2024. №40. С. 402–408.
4. Проніна О. В. Регулювання земельних відносин на прикладі зарубіжного досвіду. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2014. №1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ttpdu_2014_1_20
5. Ходаківська О. В., Юрченко І. В. Регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення у Франції. *Економіка та держава*. 2018. № 3. С. 17–21.
6. Юрченко Ю. І. Регулювання ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення: досвід Польщі. *Економіка АПК*. 2018. № 4. С. 88–94.
7. Galletto L. The pre-emption right in Italian agriculture: A preliminary evaluation of the direct farmer-neighbouring owner's case. *Land Use Policy*. 2018. № 72. P. 46–56.
8. Guichard P. Le droit de preemption SAFER. 2017. URL: <https://goo.gl/st7enr>
9. Merlet M., Levesque R. The SAFERs, an original land market regulation mechanism that is operated by the State and farmers' organisations in France. 2008. URL: <https://goo.gl/T9dc6H>
10. Mocanu L. The Regulation of the Pre-Emption Right in Law. *Valahian Journal of Economic Studies*. 2014 №5(3). P. 43.
11. Nikolić S. A Serbian perspective on pre-emption rights: change that was necessary? *Instruments of Land Policy*. Routledge, 2018. P. 218–222.
12. Rajnović L., Cico S. Position and protection of the interest of the holder of the right of preferred purchase of agricultural land. International scientific conference «Sustainable agriculture and rural development II». Institute of Agricultural Economics Belgrade, 2022. P. 283–290.
13. Svržnja K., Franić R. Developing agrarian structure through the disposal of state-owned agricultural land in Croatia. *Agroeconomia Croatica*. 2012. №4. P. 50–57.
14. Zevenbergen J., Frank A., Stubkjer E. Real Property Transactions; Procedures, Transaction Costs and Models. Amsterdam, 2007. 298 p.

Стаття надійшла в редакцію: 29.08.2025

Стаття прийнята: 11.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.28>**ПРАВОВА ПРИРОДА ДОГОВОРУ ФАКТОРИНГУ****Лазовський Олег Володимирович,**

аспірант

Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

Стаття присвячена дослідженню питань, пов'язаних із визначенням особливостей правової природи договору факторингу. Наголошено на складності юридичної кваліфікації цього договору, що зумовлює неоднозначність та неузгодженість в судовій практиці та цивілістичній доктрині. Проаналізовано підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників щодо визначення сутності договору факторингу, який у доктрині характеризується як змішаний, багатокомпонентний правочин, що поєднує елементи фінансування, відступлення права вимоги, надання послуг і посередництва. Акцентовано, що економіко-правова природа факторингу обумовлює його унікальність як комплексної фінансової послуги, спрямованої не лише на фінансування клієнта, а й на управління дебіторською заборгованістю та страхування ризиків. Актуалізовано проблему юридичної кваліфікації плати за договором факторингу. Проаналізовано позиції Верховного Суду щодо співвідношення понять «плата» і «ціна грошової вимоги», на підставі чого зроблено висновок про неприпустимість ототожнення вартості відступленої вимоги з винагородою фактора. Наголошено, що одним із важливих критеріїв правової кваліфікації договору факторингу є отримання фактором винагороди як плати за надання фінансових послуг, а не придбання права вимоги за зниженою ціною. Встановлено, що плата, про яку йдеться в законодавчих дефініціях договору факторингу, не може сприйматися як ціна вимоги, що відступається: вона є додатковим елементом договірної конструкції, покликаним відображати винагороду фактора за надання комплексу фінансових послуг, а не вартісну оцінку переданого права грошової вимоги. Проаналізовано питання можливого фідучіарного характеру договору факторингу; зазначено, що довіра між сторонами проявляється у професійному виконанні обов'язків, однак не є кваліфікуючою ознакою для віднесення договору до фідучіарних у традиційному розумінні. Узагальнено, що договір факторингу є двостороннім, оплатним, як реальним, так і консенсуальним, каузальним, ризиковим та частково фідучіарним правочином. Його конструкція поєднує в собі елементи різних цивільно-правових договорів і водночас зберігає власну специфіку як фінансового інструменту управління грошовими вимогами.

Ключові слова: договірні зобов'язання, договір про надання послуг, договір факторингу, фактор, клієнт, винагорода, відступлення грошової вимоги.

Lazovskyi Oleh. Legal nature of the factoring agreement

The article is devoted to the study of issues related to determining the peculiarities of the legal nature of the factoring agreement. The complexity of its legal qualification is emphasized, which leads to ambiguity and inconsistency in judicial practice and civil law doctrine. The approaches of domestic and foreign scholars to defining the essence of the factoring agreement are analyzed, which in legal doctrine is characterized as a mixed, multi-component transaction combining elements of financing, assignment of a monetary claim, provision of services, and intermediation. It is emphasized that the economic and legal nature of factoring determines its uniqueness as a complex financial service aimed not only at financing the client but also at managing accounts receivable and insuring risks. The problem of the legal qualification of payment under a factoring agreement is highlighted. The positions of the Supreme Court regarding the correlation between the concepts of "payment" and "price of the monetary claim" are analyzed, on the basis of which a conclusion is drawn about the inadmissibility of equating the value of the assigned claim with the factor's remuneration. It is emphasized that one of the key criteria for the legal qualification

of a factoring agreement is the factor's receipt of remuneration as payment for the provision of financial services, rather than the purchase of a claim at a discounted price. It is established that the payment referred to in the legislative definitions of the factoring agreement cannot be regarded as the price of the assigned claim: it is an additional element of the contractual structure intended to reflect the factor's remuneration for the provision of a set of financial services rather than a monetary evaluation of the transferred claim. The issue of the possible fiduciary nature of the factoring agreement is analyzed; it is noted that the trust between the parties is manifested in the professional performance of duties but is not a qualifying feature for classifying the agreement as fiduciary in the traditional sense. It is generalized that the factoring agreement is bilateral, onerous, both real and consensual, causal, risky, and partially fiduciary. Its structure combines elements of various civil-law contracts while maintaining its own specificity as a financial instrument for managing monetary claims.

Key words: contractual obligations, service contract, factoring agreement, factor, client, remuneration, assignment of monetary claim.

Дослідження правової природи договору факторингу має важливе значення, адже спрямоване на виявлення специфічних рис цього договору як регулятора особливих правовідносин у сфері фінансування під відступлення грошових вимог та відображення його юридичної унікальності. Остання, тим не менш, породжує чимало труднощів у проведенні чіткої правової кваліфікації договору факторингу та зумовлює виникнення суперечливої судової практики у цій сфері.

Так, К. В. Коломієць стверджує, що «проблема правової природи договору факторингу посідає центральне місце у цивілістичній доктрині» [1, с. 72], в той час, як О. В. Орлова та Г. І. Дзяхар констатують її складність та неоднозначність [2, с. 282; 3, с. 86]. На думку В. В. Луця, договір факторингу є складною конструкцією, що «може включати елементи позики, кредиту, депозиту, оплатного надання фінансових послуг тощо» [4, с. 324], а С. М. Бервено кваліфікує договір факторингу як багатоцільовий правочин, «який містить елементи торгово-комісійної операції, фінансування та цесії, серед яких відступлення права грошової вимоги становить юридичну сутність факторингу» [5, с. 393]. На дискусійності правової природи договору факторингу наголошують і зарубіжні дослідники, констатуючи, що складний характер договору факторингу, який обумовлюється поєднанням в одній системі елементів більш, ніж одного договору, а також опосередковуваним ним комплексним правовим відносинам призводять до розбіжностей у тлумаченні правової природи цієї договірної конструкції [6, с. 38].

Крім того, науковці стверджують, що з точки зору юридичної науки договір факторингу залишає простір для багатьох різних інтерпретацій у зв'язку зі своєю складністю та породжує низку питань, пов'язаних із визначенням необхідності правового регулювання опосередковуваних ним відносин в цілому, а також із особливостями формування останнього [7, с. 101–102].

Таким чином, вбачається, що неоднозначність правової природи договору факторингу обумовлюються його комплексним економіко-правовим характером: він є інструментом договірної регулювання цивільно-правових відносин у сфері надання факторингових послуг, які за своєю сутністю наділені економічним змістом та є орієнтованими на дострокове отримання вартості грошових вимог, перенесення фінансових ризиків на професійного учасника ринку, а також управління заборгованістю. Вказана економічна функція безпосередньо впливає на специфічність побудови договірної конструкції факторингу, яка інтегрує елементи інших цивільно-правових явищ та договірних моделей (відступлення грошових вимог, фінансування, надання послуг, посередництво тощо) задля досягнення мети юридичного зв'язку.

Незважаючи на набуття факторинговими відносинами власного механізму правового регулювання ще з моменту набрання чинності ЦК України, погляди на розуміння договору факторингу як правової підстави їх виникнення завжди відзначалися різноманіттям серед дослідників. Так, І. А. Безклубий зазначає, що «договір факторингу є самостійним, кон-

сенсуальним, двостороннім, відплатним цивільним правочином з надання фактором комплексних послуг з фінансування клієнта грошовими коштами під зобов'язання відступлення його права грошової вимоги до боржника» [8, с. 25]. В. П. Мироненко та К. В. Коломієць вважають, що договір факторингу є своєрідним поєднанням кредитного договору (надання фінансування) і договору про надання послуг, а також модифікованим варіантом уступки вимоги. При цьому дослідниці відносять його до змішаних договорів, оскільки він містить елементи договорів кредитування, страхування, поруки, а також є засобом забезпечення виконання зобов'язань [9, с. 8].

Натомість у європейській правовій доктрині договір факторингу визначається як домовленість, за якою підприємець зобов'язується передати всі наявні та майбутні грошові вимоги, що виникають із його діяльності, спеціалізованій професійній організації – фактору, який, у свою чергу, за отримання винагороди зобов'язується надати низку послуг, серед яких: ведення обліку, управління, стягнення всіх або частини вимог, що виникають у зв'язку з діяльністю; забезпечення від ризику неплатоспроможності боржників тощо [10, с. 161]. Також досліджуваний договір розглядається як правочин, за яким фактор викуповує у клієнта його грошові вимоги з дисконтом (як після настання строку їх погашення, так і до цього), з правом або без права зворотної вимоги фактора до продавця грошових вимог [7, с. 104–105].

Таким чином, є підстави для висновку про наявність суттєвих відмінностей між вітчизняним та європейським розумінням природи договору факторингу: якщо українські дослідники визначають факторинг як відступлення грошової вимоги насамперед з метою фінансування клієнта, то в європейській правовій доктрині факторинг сприймається як комплексна фінансова послуга, яка, як правило, передбачає купівлю всіх грошових вимог клієнта (що свідчить про систематичність та стабільність надання факторингових послуг), а також може передбачати ведення бухгалтерського обліку, управління дебіторською заборгованістю та

страхування ризику неплатоспроможності боржників, при чому фінансування не є його єдиною та визначальною ознакою, а розглядається лише як одна із можливих, проте необов'язкових послуг, що надаються фактором.

Щодо правового регулювання факторингових відносин зауважимо, що їх основу складають положення Глави 73 ЦК України «Факторинг». Згідно ст. 1077 ЦК України за договором факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги) одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату (у будь-який передбачений договором спосіб), а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника) [11]. Цікаво зауважити, що аналогічне розуміння поняття досліджуваного договору отримало своє закріплення і в нормах нещодавно прийнятого Закону України «Про факторинг» (ч. 1 ст. 5) за винятком того, що категорія «плата» в Законі уточнена поняттям «винагорода» [12]. Одразу ж зазначимо, що таке уточнення не є випадковістю та має принципове значення для правової кваліфікації договору факторингу й деталізації його природи. Передбачене нормами ЦК України формулювання «зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату» неодноразово тлумачилося дослідниками по-різному: як вартість відступленої грошової вимоги [13, с. 82] або як винагорода за фінансову послугу фактора [14, с. 224]. На тлі існування таких розбіжностей у поглядах на природу плати за договором факторингу вищим судовим інстанціям навіть довелося надавати додаткові роз'яснення з цього приводу. Так, Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у справі № 592/11042/20 від 18.05.2022 року вказав, що «договір факторингу спрямований на фінансування однією стороною другої сторони шляхом надання в її розпорядження певної суми грошових коштів. Вказана послуга за договором факторингу надається фактором клієнту за плату, розмір якої визначається договором. При цьому сама грошова вимога,

передана клієнтом фактору, не може розглядатись як плата за надану останнім фінансову послугу» [15].

Неоднозначність у тлумаченні категорії плати в контексті надання факторингових послуг не сприяла правильному розумінню правової природи договору факторингу та часто створювала труднощі у проведенні чіткої диференціації між ним та договором купівлі-продажу права вимоги, що, своєю чергою, призводило до прийняття судами суперечливих за змістом рішень та формування неоднакової судової практики у цій сфері. Яскравим прикладом цього може слугувати позиція Великої Палати Верховного Суду, викладена у постанові від 11.09.2018 року у справі № 909/968/16, за якою «ціна договору факторингу визначається розміром винагороди фактора за надання клієнтові відповідної послуги. Розмір винагороди фактора може встановлюватись по-різному, наприклад, у твердій сумі; у формі відсотків від вартості вимоги, що відступається; у вигляді різниці між номінальною вартістю вимоги, зазначеної у договорі, та її ринковою (дійсною) вартістю» [16]. Проте згодом суди змушені були відійти від зазначеної позиції, зробивши застереження, що «можлива різниця між вартістю права вимоги та ціною його продажу може бути обумовлена ліквідністю цього майнового права та сама по собі (за відсутності інших ознак) не свідчить про наявність фінансової послуги, яка надається новим кредитором попередньому» [17].

Більше того, в ухвалі від 17 листопада 2022 року Касаційний господарський суд у складі Верховного Суду назвав необхідність кваліфікації оспорюваного договору із застосуванням такого критерію, як наявність/відсутність різниці між номінальною вартістю права грошової вимоги та його ціною за договором про відступлення права вимоги (купівлю-продаж), ключовою проблемою, яка постала на вирішення суду касаційної інстанції у справі № 910/8115/19, в якій з-поміж іншого, ціна продажу вимоги була в 40 разів менша за суму такої вимоги. За результатами розгляду справи суд констатував необхідність відходу від висловлених раніше висновків про те, що умови

оспорюваного договору про передання права грошової вимоги з отриманням первісним кредитором від нового кредитора оплати меншої, ніж номінальна вартість такої вимоги, неодмінно свідчать про проведення факторингової операції. Більше того, «якщо право вимоги відступається за плату (так званий продаж боргів), то сторони договору купівлі-продажу ... можуть на власний розсуд визначити ціну продажу цього права». Виходячи із зазначеного, суд зробив низку висновків: 1) презюмування отримання вигоди покупцем у будь-якому випадку відчуження права вимоги за меншою ціною є необ'єктивним, адже менша за номінал ціна продажу права вимоги може бути зумовлена його низькою ліквідністю; 2) наявність дисконту в договірній ціні вимоги скоріше є підтвердженням волевиявлення сторін щодо встановлення справедливої для них на дату укладення договору ціни за актив – право грошової вимоги; 3) формальна імовірність отримання новим кредитором прибутку у вигляді різниці між номінальною вартістю права вимоги, що відступається, та його ціною за договором про відступлення права вимоги не може безумовно вважатися «платою» новому кредитору (фактору), що є обов'язковою та кваліфікуючою умовою договору факторингу [18].

Аналізуючи вищевказані висновки, вбачається, що: 1) плата, про яку йдеться в законодавчих дефініціях договору факторингу, не може сприйматися як ціна вимоги, що відступається: вона є додатковим елементом договірної конструкції, покликаним відображати винагороду фактора за надання комплексу фінансових послуг, а не вартісну оцінку переданого права грошової вимоги; 2) наявність навіть суттєвої різниці між номінальною та реальною вартістю грошової вимоги не є беззаперечним критерієм розмежування договору факторингу та договору купівлі-продажу права вимоги, оскільки дисконт може обумовлюватися як свободою сторін у визначенні ціни вимоги, так і низькою ліквідністю останньої, що, своєю чергою, не обов'язково свідчить про необхідність сприйняття дисконту як плати за фінан-

сову послугу; 3) ключовим у проведенні правової кваліфікації договору факторингу є отримання фактором не просто плати, а винагороди як платежу за надання клієнту фінансування та інших послуг, внаслідок чого він отримує економічну вигоду та фінансову перевагу від здійснення професійної діяльності. Таким чином, цілком очевидно, що законодавча деталізація сутності плати за надання факторингових послуг як винагороди має принципово важливе значення для юридичної кваліфікації договору факторингу та більш чіткої диференціації його від договору купівлі-продажу права вимоги, що в перспективі сприятиме уніфікації судової практики у цій сфері.

Виходячи із законодавчої та доктринальних дефініцій договору факторингу, можемо виокремити його наступні правові характеристики, що ґрунтуються на установлених в науці підходах щодо розподілу договорів за дихотомічним принципом: 1) в залежності від співвідношення прав та обов'язків сторін договір факторингу є двостороннім, оскільки взаємними правами та обов'язками наділені як фактор, який зобов'язаний передати кошти та надати супутні послуги та має право на винагороду й отримання вимоги, так і клієнт, який зобов'язаний відступити вимогу та має право на отримання фінансування; 2) за критерієм наявності чи відсутності зустрічного надання в процесі виконання договору договір факторингу є оплатним, оскільки клієнт отримує фінансування і можливість користування додатковими послугами фактора, натомість фактор має право на відповідну винагороду за надання фінансової послуги; 3) за моментом укладення договір факторингу може бути як реальним (якщо вважається укладеним лише з моменту фактичної передачі фактором коштів клієнту), так і консенсуальним (якщо вважається укладеним уже з моменту досягнення згоди сторін щодо всіх істотних умов, навіть до фактичного отримання клієнтом коштів); 4) за критерієм визначеності правової мети договір факторингу є каузальним, виходячи з чіткої спрямованості договору факторингу на досягнення правової мети (каузи) – отримання клієнтом фінансування під відступлення грошо-

вої вимоги, яка зумовлює дійсність цього договору; 5) за ступенем ризику договір факторингу є ризиковим (алеаторним), оскільки фактор, приймаючи грошову вимогу, зазвичай бере на себе ризик її невиконання боржником, не кажучи вже про відступлення майбутнього права вимоги та відступлення з метою забезпечення виконання зобов'язань, на чому неодноразово наголошується в літературі [19, с. 174–175]; натомість клієнт також несе ризик настання несприятливих умов, за яких вартість фінансування з урахуванням винагороди фактора може перевищити очікувані вигоди.

Насамкінець зазначимо, що в доктрині цивілістики висловлюється думка про фідучіарність договору факторингу, яка проявляється у встановленні додаткових вимог до послугонадавача щодо піклування за інтересами замовника. Така спрямованість послуги передбачає дії її виконавця виключно або переважно в чужих інтересах (зокрема, клієнта), надання послугонадавачем інформації, достатньої для своєчасного прийняття замовником рішень в ситуації конфлікту інтересів, виникнення загрози його інтересам тощо [20, с. 13]. В цілому погоджуючись із цією думкою, між тим, зазначимо, що договір факторингу не є фідучіарним у традиційному розумінні цього слова, оскільки: 1) особлива довіра не є передумовою виникнення договірної зв'язку між сторонами; б) довіра клієнта до фактора обмежується очікуванням належного виконання останнім своїх договірних обов'язків на засадах професійності та фаховості, що в цілому є властивим для усіх договорів про надання послуг; в) довіра фактора до клієнта зводиться до дотримання останнім принципів добросовісності при відступленні грошових вимог і, по суті, є відображенням звичайного ризику, властивого будь-якій комерційній діяльності; г) втрата довіри між сторонами не є підставою для виникнення в них права на односторонню відмову від договору факторингу, що традиційно вважається основною кваліфікуючою ознакою фідучіарних договорів. Отже, вбачається, що фідучіарний характер властивий договору факторингу лише частково.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коломієць К. В. Визначення правової природи договору факторингу та його відмінність від інших цивільно-правових конструкцій. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 72.
2. Орлова О. В. Договірне регулювання факторингової діяльності. *Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу*. 2012. Вип. 1 (22). С. 282.
3. Дзяхар Г. І. Поняття, юридична природа та види договору факторингу. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 86.
4. Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навчальний посібник. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 324.
5. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін.; за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2008. С. 393.
6. Hobi, Sura & Mahdi, Hobi. (2025). LEGAL DESCRIPTION OF THE FACTORING CONTRACT. *European Scholar Journal (ESJ)*. P. 38. URL: <https://media.neliti.com/media/publications/605121-legal-description-of-the-factoring-contr-fd86665b.pdf> (дата звернення: 28.08.2025).
7. Jovic, Mijat & Nikola, Milovic. (2019). FACTORING CONTRACT IN THE LIGHT OF DRAFTING THE MONTENEGRIN CIVIL CODE. *InterEULawEast: Journal for the International and European Law, Economics and Market Integrations*. 6. 101–102, 104–105.
8. Безклубий І. А. Теоретичні проблеми банківських правочинів : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. С. 25.
9. Мироненко В. П., Коломієць К. В. Поняття, істотні умови та юридична природа договору факторингу. *Юридична наука*. 2018. №. 1. С. 8.
10. Liçenji, Anjeza & Kestrin, Katro. (2013). Albanian legal framework on Factoring contract. *Academicus International Scientific Journal*. 8. 161.
11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
12. Про факторинг: Закон України № 4466-IX від 03.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4466-20#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
13. Токунова А. В. Правовий режим факторингу: монографія. НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк: вид-во «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2013. С. 82.
14. Струк Н. С. Фінансово-облікове забезпечення факторингових партнерських угод в Україні. *Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка»*: зб. наук. праць. 2009. № 647. С. 224.
15. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду у справі № 592/11042/20 від 18.05.2022. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=104477310&red=100003332cb73ab28c72596c1d6bad322bb574&d=5> (дата звернення: 28.08.2025).
16. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 у справі № 909/968/16. URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/76860058> (дата звернення: 28.08.2025).
17. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 16 березня 2021 року у справі № 906/1174/18. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=96342866&red=1000033ed5a3e2c11aa870962e5507c72faaf6&d=5> (дата звернення: 28.08.2025).
18. Ухвала Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 17 листопада 2022 року у справі № 910/8115/19. URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=107983837&red=100003040bc1407da6edb08fea9a31ad5d0db6&d=5> (дата звернення: 28.08.2025).
19. Кот О. О. Договір факторингу як механізм уступки прав вимоги кредитора. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 174–175.
20. Дроздова Н. В. Договір про надання фінансових послуг у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2005. С. 13.

Стаття надійшла у редакцію: 11.08.2025

Стаття прийнята: 03.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.91.95

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.29>

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВИПЛАТ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ

Лаленков Сергій Михайлович,

аспірант кафедри цивільного права та процесу

Навчально-наукового інституту № 5

Харківського національного університету внутрішніх справ

Статтю присвячено дослідженню міжнародно-правових засад забезпечення виплат на утримання дітей у контексті захисту їхніх соціально-економічних прав. Актуальність теми зумовлена глобальною проблемою невиконання аліментних зобов'язань, що призводить до порушення базових прав дитини на належний рівень життя, розвиток і соціальний захист. У роботі проаналізовано ключові міжнародно-правові акти, що регламентують питання стягнення аліментів, зокрема Конвенцію ООН про права дитини 1989 року, Гаазьку конвенцію про право, що застосовується до аліментних зобов'язань 1973 року, та Гаазьку конвенцію про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інші форми утримання сім'ї 2007 року. Розкрито значення діяльності міжнародних організацій, таких як ЮНІСЕФ, Save the Children, World Vision, які доповнюють правові механізми наданням практичної допомоги дітям, що не отримують аліментів.

Особливу увагу приділено проблемам реалізації міжнародно-правових норм у національних правових системах: відсутності єдиного підходу в законодавствах різних держав, труднощам ідентифікації боржників, бюрократичним перепонам та тривалому процесу міжнародного визнання судових рішень. Автор підкреслює, що діти, які залишаються без аліментної підтримки, потрапляють у групу ризику соціальної ізоляції та бідності, а міжнародні програми соціального захисту відіграють компенсаторну роль, забезпечуючи мінімальні гарантії існування.

У статті запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання: посилення міжнародної співпраці у сфері обміну інформацією про боржників, спрощення процедур визнання рішень, розширення застосування електронних сервісів та інтеграція соціальних програм із правовими механізмами. Автор доходить висновку, що ефективна реалізація міжнародно-правових засад забезпечення виплат на утримання дітей можлива лише за умови комплексного підходу, який поєднує юридичні, соціальні та інституційні інструменти.

Ключові слова: міжнародне право, аліментні зобов'язання, права дитини, соціальний захист, міжнародне співробітництво.

Lalenkov Serhii. International legal principles for ensuring child support payments

The article is devoted to the study of the international legal foundations of ensuring child support payments in the context of protecting children's socio-economic rights. The relevance of the topic is driven by the global problem of non-fulfillment of alimony obligations, which leads to the violation of fundamental rights of the child to an adequate standard of living, development, and social protection. The paper analyzes key international legal instruments regulating the collection of alimony, in particular the 1989 UN Convention on the Rights of the Child, the 1973 Hague Convention on the Law Applicable to Maintenance Obligations, and the 2007 Hague Convention on the International Recovery of Child Support and Other Forms of Family Maintenance. The significance of the activities of international organizations such as UNICEF, Save the Children, and World Vision, which complement legal mechanisms by providing practical assistance to children who do not receive child support, is also revealed.

Special attention is given to the challenges of implementing international legal norms in national legal systems: the lack of a unified approach in the legislation of different countries, difficulties in identifying debtors, bureaucratic obstacles, and the lengthy process of international recognition of court decisions. The author emphasizes that children deprived of alimony support fall into a risk group of social exclusion and poverty, while international social protection programs play a compensatory role, providing minimum guarantees for existence.

The article proposes ways to improve legal regulation: strengthening international cooperation in the exchange of information about debtors, simplifying recognition procedures, expanding the use of electronic services, and integrating social programs with legal mechanisms. The author concludes that the effective implementation of international legal foundations for ensuring child support payments is possible only through a comprehensive approach that combines legal, social, and institutional instruments.

Key words: international law, alimony obligations, child rights, social protection, international cooperation.

Вступ. Забезпечення права дитини на належний рівень життя та фінансову підтримку є одним із ключових елементів міжнародного захисту прав людини. Несплата аліментів батьками призводить до погіршення соціально-економічного становища дітей, підвищує ризик бідності та обмежує їхні можливості для розвитку. У цьому контексті міжнародне право виробило низку інструментів, що спрямовані на врегулювання аліментних зобов'язань і гарантування права дітей на утримання. Діти є однією з найуразливіших соціальних груп, які зазнають найвищого ризику виключення зі сфери соціального захисту.

У багатьох країнах спостерігається нерівномірний прогрес у подоланні бідності: хоча загалом показники поступово покращуються, частка дітей серед бідного населення незмінно перевищує частку дорослих.

Ці дані свідчать про необхідність посилення міжнародних програм і державних стратегій, спрямованих на фінансову підтримку дітей, зокрема тих, які не отримують аліментів.

Проблема несплати аліментів є поширеною в багатьох країнах світу. Коли один із батьків відмовляється виконувати свої фінансові обов'язки, діти залишаються у вразливому становищі. Це впливає не лише на їх матеріальне забезпечення, а й на рівень освіти, доступ до медицини та загальний розвиток. У таких випадках важливу роль відіграють міжнародні програми та організації, які спрямовують свої ресурси на підтримку дітей, що не отримують аліментів. Проблема невиконання аліментних обов'язків

є глобальним феноменом. Тисячі дітей у різних країнах залишаються без фінансової підтримки з боку одного з батьків, що негативно впливає на їх розвиток та добробут. Міжнародні організації, як-от UNICEF та структури ООН, а також неурядові організації, започаткували різні ініціативи для розв'язання цієї проблеми. **Мета статті** – дослідити ці програми, механізми та оцінити їх ефективність.

Організація Об'єднаних Націй через свої агентства, зокрема ЮНІСЕФ, реалізує численні програми допомоги дітям, що опинилися в складних життєвих умовах. Міжнародний надзвичайний фонд допомоги дітям при Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) був заснований у 1946 році, відразу після завершення Другої світової війни. Його початковий мандат був чітким: допомагати дітям і молодим людям, чиї життя та майбутнє опинилися під загрозою, незалежно від того, яку роль їхня країна відігравала у війні.

Для ЮНІСЕФ із самого початку було важливо охопити всіх дітей, які потребують підтримки, і захистити їхнє право на життя, розвиток та реалізацію власного потенціалу. Цей принцип став незмінною «ДНК» організації. Від післявоєнних років і до сьогодення, коли світ стикається з новими глобальними викликами, мандат ЮНІСЕФ залишається незмінним: захищати права й благополуччя дітей у будь-яких обставинах і в будь-якому місці.

Світовий банк і міжнародні неурядові організації (наприклад, WorldVision, Terredes Hommes) фінансують проекти, спрямовані на: боротьбу з дитячою бідністю, розвиток програм соціальної під-

тримки, створення фондів для допомоги дітям у кризових ситуаціях.

У сучасних умовах глобалізації, активної трудової міграції та зростання кількості транскордонних шлюбів і розлучень проблема стягнення аліментів набуває особливої актуальності. Діти, які не отримують фінансової підтримки від одного з батьків, стають соціально вразливою групою, що потребує захисту як на національному, так і на міжнародному рівнях.

Міжнародна співпраця виробила низку правових механізмів, спрямованих на забезпечення виконання аліментних зобов'язань у випадках, коли батьки та діти перебувають у різних державах. Серед них особливе значення мають Конвенція ООН про права дитини 1989 року, Гаазька конвенція про стягнення аліментів за кордоном 1956 року та Конвенція 2007 року про міжнародне стягнення аліментів на дітей. Водночас ефективність цих документів залежить від належного впровадження їх положень у національне законодавство та реальної співпраці держав.

Актуальність теми зумовлена тим, що відсутність єдиного підходу до врегулювання аліментних зобов'язань, тривалі бюрократичні процедури та труднощі з ідентифікацією боржників перешкоджають ефективному захисту прав дітей. У таких умовах важливу роль відіграють також міжнародні організації, зокрема ЮНІСЕФ, Save the Children та World Vision, які реалізують програми допомоги дітям, позбавленим належної батьківської підтримки.

Так, дослідження міжнародно-правових засад забезпечення виплат на утримання дітей необхідне для з'ясування змісту та ефективності правових механізмів, а також для вироблення пропозицій щодо їх удосконалення з метою забезпечення найкращих інтересів дитини

Постановка завдання. Сучасні глобалізаційні процеси, активна міграція населення та зростання кількості транскордонних сімейних відносин зумовлюють необхідність належного правового врегулювання питань щодо утримання дітей. Несплата аліментів одним із батьків призводить до порушення права дитини на належний рівень життя, а у випадках

міжнародного елементу створює додаткові правові труднощі, пов'язані з визнанням і виконанням рішень за межами національної юрисдикції.

Актуальність дослідження полягає у визначенні міжнародно-правових засад, які забезпечують ефективне стягнення аліментів на дітей, а також у виявленні недоліків та прогалин у чинних механізмах співпраці між державами.

Результати дослідження. Діти, які не отримують аліментів від одного з батьків, належать до категорії соціально вразливих осіб, оскільки позбавлені належного фінансового забезпечення. У таких випадках їхнє право на матеріальну підтримку реалізується двома взаємопов'язаними шляхами: через національні та міжнародні програми соціального захисту, а також через міжнародно-правові механізми стягнення аліментів. Міжнародні інструменти, зокрема Конвенція ООН про права дитини (1989 р.), Гаазька конвенція про стягнення аліментів за кордоном (1956 р.) та Конвенція 2007 р. про міжнародне стягнення аліментів на дітей, установлюють зобов'язання держав забезпечувати ефективне виконання аліментних рішень і співпрацювати у випадках транскордонних спорів [5]. Водночас міжнародні організації, як-от ЮНІСЕФ, Save the Children та World Vision, реалізують програми, що частково компенсують відсутність аліментних виплат, забезпечуючи дітям доступ до освіти, охорони здоров'я та базової фінансової допомоги.

Допомоги на дітей націлені на охоплення домогосподарств із дітьми. У цьому сенсі вони мають категорійний характер, тобто виплачуються конкретній підгрупі населення залежно від складу домогосподарства і демографічних критеріїв. Допомоги на дітей можуть передбачати й інші критерії адресності, наприклад, додаткові категоріальні вимоги, перевірку матеріального становища або географічний принцип забезпечення адресності. Допомоги на дітей різняться також залежно від того, чи передбачають вони вимоги до поведінки одержувачів. Ці вимоги є різними, що відображає мотиви зумовленості допомог (наприклад, акцент на поведінці окремого одержу-

вача, а не на структурних перешкодах і належному наданні послуг) [11].

У сучасних умовах глобалізації та міграції питання стягнення аліментів набуває міжнародного характеру. Дедалі більша кількість сімейних відносин, що ускладнені іноземним елементом, зумовлює необхідність удосконалення правового регулювання аліментних зобов'язань на міжнародному рівні.

По-перше, активні міграційні процеси, що мали місце ще за часів СРСР, сприяли формуванню численних змішаних сімей, члени яких нині є громадянами різних держав. По-друге, сучасні виклики, зокрема економічна нестабільність і військові конфлікти, змушують значну кількість людей залишати свої країни, що збільшує кількість випадків, коли один із батьків проживає за кордоном й ухиляється від виконання аліментних зобов'язань.

Попри існування міжнародно-правових механізмів, зокрема Гаазької конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання (2007) [5], Конвенція ООН про права дитини [9] та Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми й про поновлення опіки над дітьми (1980) [10], на практиці все ще є численні правові колізії та проблеми з виконанням судових рішень у транскордонних справах.

Відсутність єдиних підходів у національних законодавствах різних країн, труднощі з ідентифікацією боржників, бюрократичні процедури та тривалий процес міжнародного визнання судових рішень створюють значні перешкоди в забезпеченні прав дітей на фінансову підтримку.

Тому питання гармонізації міжнародно-правових стандартів щодо врегулювання аліментних зобов'язань, удосконалення механізмів їх виконання та зміцнення міждержавної співпраці є вкрай актуальним і потребує подальшого дослідження.

Закон України «Про міжнародне приватне право» [1] закріплює, що зобов'язання щодо утримання, які виникають із сімейних відносин, крім випадків, передбачених статтею 66 цього Закону, регулюються правом держави,

у якій має місце проживання особа, що має право на утримання. Якщо особа, яка має право на утримання, не може його одержати згідно з правом, визначеним у частині першій цієї статті, застосовується право їхнього спільного особистого закону. Якщо особа, яка має право на утримання, не може його одержати згідно з правом, визначеним частинами першою і другою цієї статті, застосовується право держави, у якій особа, яка зобов'язана надати утримання, має місце проживання.

Як регламентує ч. 2, ст. 27 Конвенції про права дитини від 20.11.1989 року, схваленої резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року, ратифікованої Постановою Верховної Ради України №789-XII від 27.02.1991 року батько(-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини [9].

У контексті європейської інтеграції, Україна зобов'язана впроваджувати європейські стандарти у своє законодавство. Це стосується і правового регулювання аліментних зобов'язань. Одним з найважливіших міжнародних документів, які регулюють питання аліментів, є Європейська конвенція «Про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання», яку Україна ратифікувала Законом України від 11 січня 2013 року [4]. Ця конвенція визначає процедури взаємної допомоги між країнами-учасниками в питаннях, що стосуються аліментів. Зокрема, вона встановлює правила щодо визнання та виконання рішень про аліменти, встановлених в інших державах.

Верховною радою України ратифіковані такі міжнародні договори: Конвенція про стягнення аліментів за кордоном від 20 червня 1956 року, яка ратифікована 20 липня 2006 року [3], Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання від 2 жовтня 1973 року, до якої приєдналася Україна 14 вересня 2008 року [4], а також Конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інші форми сімейного утримання від 23 листо-

пада 2007 року, яка була ратифікована 11 січня 2013 року [5]. Метою Конвенції про стягнення аліментів за кордоном від 20 червня 1956 року є спрощення стягнення аліментів, на які особа (позивач), що перебуває на території однієї з Договірних Сторін, заявляє своє право, з іншої особи (відповідач), яка підпадає під юрисдикцію іншої Договірної Сторони.

Ця мета досягається за допомогою установ і органів, які далі називаються Органами, що передають, і Органами, що приймають. Функції цих органів в Україні відповідно до Інструкції про виконання в Україні Конвенції про стягнення аліментів за кордоном, яка затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2006 року, покладено на Міністерство юстиції України [6].

Міжнародно-правові стандарти щодо врегулювання аліментних зобов'язань відіграють ключову роль у захисті прав дітей та забезпеченні їх належного матеріального утримання незалежно від місця проживання батьків.

Гаазька конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання (2007), Конвенція ООН про права дитини [9] і Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (1980) [10] забезпечують основу для міжнародного правового регулювання аліментних зобов'язань.

Ці документи гарантують визнання судових рішень про стягнення аліментів та сприяють їх виконанню в транскордонних справах.

Висновки. Міжнародно-правові засади забезпечення виплат на утримання дітей ґрунтуються на Конвенції ООН про права дитини, Гаазьких конвенціях, регіональних і двосторонніх договорах. Доповнюють ці механізми діяльність гуманітарних організацій, що забезпечують реальну підтримку дітям. Водночас наявні виклики вказують на потребу в подальшому вдосконаленні міжнародного правового регулювання та створенні ефективніших інституційних механізмів. Основними проблемами в міжнародному регулюванні забезпечення дітей є:

1. Відмінності в національних законодавствах щодо мінімального розміру аліментів та механізмів їх стягнення.

2. Ухилення боржників від виконання аліментних зобов'язань шляхом зміни місця проживання або приховування доходів.

3. Бюрократичні перепони в процесі взаємодії між державами та тривалий розгляд справ.

Рекомендуються шляхи вдосконалення міжнародно-правового регулювання аліментних зобов'язань: по перше, спрощення та прискорення процедури визнання і виконання судових рішень щодо аліментів між країнами; по друге, посилення санкцій проти боржників, які ухиляються від сплати аліментів; по третє, розширення міждержавної співпраці, зокрема через створення єдиної міжнародної бази даних боржників та обмін інформацією між державами; по-четверте, вироблення уніфікованих підходів до визначення обсягу аліментних зобов'язань і способів їх забезпечення.

Використання цифрових технологій для подання заяв та контролю за виконанням судових рішень – це сучасний підхід, який значно вдосконалив процес стягнення аліментів і зробить його зручнішим та ефективнішим. Електронні платформи та реєстри дадуть змогу батькам подавати заяви онлайн, мінімізуючи бюрократичні затримки й необхідність особистої присутності в судових або адміністративних установах.

Так, хоча сучасні міжнародно-правові стандарти забезпечують певний рівень захисту прав дітей на отримання аліментів, є необхідність у подальшому вдосконаленні механізмів їх реалізації. Гармонізація правових норм, покращення міждержавної співпраці та ефективні механізми контролю сприятимуть більш оперативному та справедливому вирішенню аліментних спорів на міжнародному рівні.

У процесі дослідження з'ясовано, що право дитини на належне утримання є невід'ємним складником міжнародно-правових гарантій захисту прав людини. Відсутність аліментних виплат з боку одного з батьків створює загрозу порушення базових соціальних і економічних

прав дитини, а в разі міжнародного елементу – додатково ускладнює процес їх реалізації.

Аналіз міжнародно-правових актів (Конвенції ООН про права дитини, Гаазьких конвенцій 1956 та 2007 рр., двосторонніх договорів) показав, що міжнародне співтовариство розробило ефективні механізми співпраці держав у сфері стягнення аліментів. Водночас практика свідчить, що через різні підходи в національних законодавствах, складність процедур визнання і виконання іно-

земних судових рішень, а також бюрократичні перепони, ці механізми не завжди забезпечують своєчасне та повне виконання аліментних зобов'язань.

Важливу роль у гарантуванні прав дітей відіграють міжнародні організації та гуманітарні програми (ЮНІСЕФ, Save the Children, World Vision), які частково компенсують відсутність аліментів, забезпечуючи доступ до освіти, медицини й базової матеріальної підтримки. Проте така допомога не може замінити правове зобов'язання батьків утримувати дитину.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23.06.2005 № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32. Ст. 422. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text> (дата звернення 26.08.2025 р)
2. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22 січня 1993 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/997_009 (дата звернення 26.08.2025)
3. Конвенція про стягнення аліментів за кордоном від 20 червня 1956 року. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_425 (дата звернення 26.08.2025)
4. Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання від 2 жовтня 1973 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/973_001 (дата звернення 26.08.2025)
5. Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інші форми сімейного утримання від 23 листопада 2007 року. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_112 (дата звернення 26.08.2025)
6. Про затвердження Інструкції про виконання в Україні Конвенції про стягнення аліментів за кордоном : Наказ Міністерства юстиції України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1390-06> (дата звернення 26.08.2025)
8. Про затвердження Інструкції про виконання в Україні Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання : Наказ Міністерства юстиції України від 15 вересня 2017 року № 2904/5. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1150-17> (дата звернення 26.08.2025)
9. Конвенція про права дитини. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*, 1991, № 13, ст. 145. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text(дата звернення 26.08.2025)
10. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2008, № 17, ст.177. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327#Text(дата звернення 26.08.2025)
11. ODI/UNICEF (2020) Universal child benefits: policy issues and options. London: Overseas Development Institute and New York: UNICEF URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/10531/file/CHILD%20BENEFIT%20UKR_pr.pdf(дата звернення 28.08.2025)

Стаття надійшла в редакцію: 28.08.2025

Стаття прийнята: 12.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.30>

ВИЗНАЧЕННЯ ПОХОДЖЕННЯ ДИТИНИ В КРАЇНАХ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА: ПРАВОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

Лефтерова Олена Іванівна,

аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Визначення походження дитини є традиційним інститутом сімейного права, який охоплює встановлення батьківства та материнства щодо дитини. Народження дитини може відбуватися за різних обставин, що потребує адаптації правового регулювання, застосування таких правових норм, які дотримуються забезпечення найкращих інтересів дитини і не порушуватимуть права та інтереси залучених осіб. Статтю присвячено комплексному аналізу правових презумпцій та судової практики визначення походження дитини в країнах загального права (Велика Британія, США, Канада, Австралія, Індія) в умовах трансформації сімейних відносин, глобалізації та поширення допоміжних репродуктивних технологій. Розглядаються як традиційні біологічні критерії визначення материнства і батьківства, так і новітні концепції соціального та інтенційного батьківства, які поступово інтегруються в правові системи, формуючи гнучкі та інклюзивні підходи до захисту прав дитини. Значну увагу приділено аналізу норм, що регулюють презумпцію батьківства у випадках спільного проживання чи партнерства, можливість встановлення батьківства до народження дитини, сурогатне материнство, а також юридичне визнання множинного батьківства в певних юрисдикціях.

Досліджено прецедентну практику, яка ілюструє відхід від виключно генетичного підходу на користь урахування найкращих інтересів дитини, зокрема у випадках, коли біологічні та соціальні зв'язки не збігаються. Проведено порівняльний аналіз підходів різних англосаксонських країн, що демонструє як переваги (гнучкість, індивідуалізація, орієнтація на інтереси дитини), так і ризики (правова невизначеність, міжюрисдикційні колізії, складність визнання рішень за кордоном) застосування таких моделей.

На підставі вивченого матеріалу сформульовано висновок, який підкреслює переваги та сучасні тенденції правового регулювання визначення походження дитини в країнах загального права. Зокрема, ідеться про поступове визнання наміру як критерію для визначення батьківства, застосування традиційних презумпцій з урахуванням фактичного стану та тлумачення судами норм матеріального права з фокусом на забезпечення найкращих інтересів дитини.

Ключові слова: визначення батьківства, загальне право, презумпція батьківства, допоміжні репродуктивні технології, сурогатне материнство.

Lefterova Olena. Determination of a child's parentage in Common Law countries: legal presumptions and case law

Determining a child's parentage is a traditional institution of family law encompassing the establishment of paternity and maternity to a child. The birth of a child may occur under various circumstances, necessitating the adaptation of legal regulation and the application of norms that uphold the child's best interests while respecting the rights and interests of all parties involved. This article offers a comprehensive analysis of legal presumptions and judicial practice concerning the determination of a child's parentage in common law jurisdictions (the United Kingdom, the United States, Canada, Australia, and India) in the context of evolving family relations, globalization, and the proliferation of assisted reproductive technologies (ART). It examines both the traditional biological criteria for establishing maternity and paternity, as well as modern concepts of social and intentional parenthood, which are gradually being incorporated

into legal systems, fostering flexible and inclusive approaches to protecting children's rights. Particular attention is paid to the analysis of rules governing the presumption of paternity in cases of cohabitation or partnership, the possibility of establishing paternity before the birth of a child, surrogacy, and the legal recognition of multiple parentage in certain jurisdictions.

The study explores precedent-setting case law illustrating a shift away from an exclusively genetic approach towards prioritizing the best interests of the child, particularly in cases where biological and social ties diverge. A comparative analysis of approaches in different common law countries highlights both the advantages (flexibility, individualization, focus on the child's interests) and the risks (legal uncertainty, interjurisdictional conflicts, difficulties in recognizing foreign judgments) of implementing such models.

Based on the research findings, the article formulates conclusions emphasizing the advantages and current trends in the legal regulation of determining a child's parentage in common law jurisdictions. In particular, it notes the gradual recognition of intent as a criterion for establishing parenthood, the application of traditional presumptions regarding factual circumstances, and the interpretation of substantive legal norms by courts with a focus on safeguarding the best interests of the child.

Key words: *determination of paternity, common law, presumption of paternity, assisted reproductive technologies, surrogacy.*

У сучасних умовах розвитку сімейних відносин, підвищення мобільності населення, поширення новітніх репродуктивних технологій та зростання кількості дітей, народжених поза шлюбом або за допомогою сурогатного материнства, постає необхідність оновленого осмислення правового механізму визначення походження дитини. Особливого значення це питання набуває в країнах загального права (Велика Британія, США, Канада, Австралія, Індія), де традиційно застосовується прецедентне право, а нормативне регулювання тісно переплетене із судовою практикою. Відсутність єдиного підходу до визначення батьківства та материнства, розбіжності в трактуванні правових презумпцій та визнання соціального або інтенційного батьківства породжують юридичну невизначеність та можуть порушувати права дитини. Проблематика правового закріплення походження дитини в правових системах загального права потребує комплексного аналізу як нормативної бази, так і практики її застосування.

У країнах загального права правове визначення походження дитини дедалі більше відходить від виключно біологічного критерію та презумпцій, ґрунтуючись на судовій практиці, що визнає соціальне батьківство та намір осіб бути батьками. Такий підхід, за умови ефективного правового регулювання, дає змогу краще захистити інтереси дитини в умовах сучасного розмаїття форм

сім'ї та використання репродуктивних технологій.

У доктрині міжнародного приватного права є низка досліджень, присвячених визначенню походження дитини в обрахунок нами юрисдикціях. Наприклад, D. Nejaime [1] досліджує привілейованість становища різностатевих пар порівняно з одностатевими при регулюванні сімейних правовідносин, зокрема у випадку визнання батьківства при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій. Автор проводить аналіз правового регулювання в різних штатах США і досліджує, як правова рамка кожного штату корелюється з рішеннями Верховного Суду Сполучених Штатів, порушуючи питання дотримання гендерної рівності та визнання соціального батьківства. Зі свого боку, N. Bala опублікував дослідження [2] різних способів визнання батьківства за канадським правом, дійшовши висновку, що в Канаді домінує підхід до визнання соціального батьківства та множинних форм сім'ї. А. Harland, науковиця та суддя Федерального окружного суду Австралії, опублікувала дослідження [3] про сурогатне материнство, ідентичність дитини та законне батьківство з боку гарантій прав дитини, зосередившись на двох важливих аспектах прав дітей, на які впливають допоміжні репродуктивні технології і сурогатне материнство, – це право на ідентичність та право на законне батьківство.

У вітчизняному науковому просторі питання визначення походження дитини

розглядається в різних аспектах, зокрема С. Ю. Бондаренко здійснив дослідження [4] валідності міжнародних договорів про сурогатне материнство в контексті міжнародного приватного права, розглянувши правове регулювання угод про сурогатне материнство в різних юрисдикціях. Автор також приділив увагу питанням колізії законодавства при визначенні батьківства на підставі угод про сурогатне материнство. І. А. Слободська та В. М. Процько дослідили питання законодавчого закріплення реалізації права на штучну репродукцію, зокрема, запропонували авторське визначення права на штучну репродукцію і розглянули, як застосування ДРТ регулюється в різних іноземних юрисдикціях і в Україні [5]. А. О. Дутко [6] проаналізував правове регулювання визначення походження дитини при застосуванні кріоконсервації біологічного матеріалу людини. Автор розглядає кілька моделей визначення походження дитини, народженої із застосуванням таких репродуктивних технологій, зокрема питання постмортальної репродукції.

На нашу думку, бракує комплексного порівняльного дослідження визначення походження дитини в країнах загального права, тому метою статті є аналіз особливостей правового регулювання визначення походження дитини в країнах загального права, зокрема правових презумпцій, механізмів визнання та оспорування батьківства і материнства, а також дослідження судової практики, що формує правові підходи до інтерпретації біологічного, соціального та інтенційного батьківства. Окрім цього, дослідження спрямоване на виявлення загальних принципів й особливостей правозастосування у відповідних юрисдикціях.

Зазначимо, що регулювання визначення походження дитини в країнах загального права має більш комплексний характер, що поєднує елементи статутного, прецедентного та договірної регулювання. Країни загального права покладаються на судову практику поряд із нормативними актами. Основна увага приділяється найкращим інтересам дитини, біологічному зв'язку та наміру бути батьками, хоча правові презумпції залишаються вагомими.

У Великій Британії Закон про людське запліднення та ембріологію 2008 року (*Human Fertilisation and Embryology Act 2008 (HFEA)*) регулює батьківство у випадках застосування ДРТ. Для природного зачаття застосовують норми Закону про реформу сімейного права 1969 року (*Family Law Reform Act 1969*). Закон презюмує, що чоловік матері є батьком, а материнство встановлюється за фактом народження. У разі народження дитини в шлюбі або цивільному партнерстві, чоловік / партнер вважається батьком (або другим батьком) дитини за презумпцією [7, ст. 26]. Відповідно до HFEA, правовий статус батьків встановлюється не лише за генетичним, а й за інтенційним принципом. За загальним правилом, матір'ю дитини вважається жінка, яка народила дитину, незалежно від її генетичного зв'язку з дитиною, але наступні положення закону визначають, що особа, яка погодилася стати батьком / матір'ю дитини, народженої сурогатною матір'ю, може бути юридично визнана як така навіть без біологічного зв'язку [8, ст. 33–47].

У випадках використання ДРТ, якщо жінка перебуває в шлюбі або цивільному партнерстві на момент запліднення, її чоловік або партнер визнається другим юридичним батьком. Якщо жінка не перебуває в шлюбі, чоловік або партнер може стати юридичним батьком, якщо надає письмову згоду [8, ст. 35–37]. У разі сурогатного материнства батьки, які замовили народження дитини, не визнаються автоматично юридичними батьками. Для набуття батьківських прав необхідно отримати *Parental Order* – судовий акт, який передає юридичне батьківство від сурогатної матері та її партнера до інтенційних батьків. *Parental Order* надає повні батьківські права інтенційним батькам [8, ст. 54].

У цьому контексті було чимало судових рішень, у яких надавалося тлумачення окремим положенням HFEA, наприклад, у рішенні *Re X (Children) (Surrogacy: Time Limit)* [2014] EWHC 3135 (Fam) Високий суд Англії та Уельсу (*High Court of Justice of England and Wales*) розтлумачив поняття строків для подання заяви на отримання *Parental Order* у випадку

застосування сурогатного материнства. Суд дійшов висновку, що зазначені в законі строки можуть тлумачитися більш гнучко, якщо заява була подана з порушенням зазначеного строку, його може бути пролонговано за умови, що це відповідає найкращим інтересам дитини [9]. Це рішення вплинуло на практику місцевих судів по всій країні. Інший визначний приклад – рішення Високого суду в справі *Re A (A Child) (Human Fertilisation and Embryology Act 2008) [2015] EWFC 11*, у якому суд розтлумачив положення HFEA щодо визначення батьківства в разі застосування ДРТ одностатевими партнерами, наголосивши на рівних правах одностатевих батьків при встановленні походження дитини [10].

Щодо застосування норм міжнародного права, Велика Британія ратифікувала Конвенцію ООН про права дитини [11] і застосовує її положення в національному законодавстві, а також є учасником Гаазької конвенції 1996 року про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співпрацю щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей (далі – Гаазька конвенція 1996 року) [12], що регулює транснаціональне визнання рішень щодо опіки, батьківських прав та захисту дітей.

У США регулювання залежить від штату, але загальною основою є Єдиний закон про батьківство (*Uniform Parentage Act*) 2017 року – модельний закон, створений для стандартизації та модернізації законів про батьківство в різних штатах, зокрема для вирішення питань, пов'язаних з батьківством одностатевих пар, застосуванням ДРТ та визнанням фактичних батьків [13]. Він спрямований на забезпечення рівного ставлення до всіх дітей та батьків, незалежно від сексуальної орієнтації, сімейного стану чи способу зачаття дитини. Акт передбачає презумпцію батьківства, якщо чоловік перебуває в шлюбі з матір'ю на момент народження дитини або якщо визнає батьківство. Судова практика також визнає соціально-правове батьківство через концепцію *de facto parent* [13, ст. 204]. Єдиний закон про батьківство видаляє гендерну термінологію з попередніх версій та гаран-

тує, що діти одностатевих пар мають ті ж законні права, що й діти, народжені гетеросексуальними парами. Він також розглядає права дітей, зачатих за допомогою ДРТ, на доступ до інформації про їх генетичне походження. Після рішення *Obergefell v. Hodges* [14], яким Верховний суд США визнав одностатеві шлюби конституційно захищеними, одностатеві пари отримали рівні права на визнання батьківства. Сьогодні закон дедалі більше враховує сім'ї, утворені за допомогою ДРТ, і, роблячи це, визнає батьків не лише за біологічними, а й за соціальними ознаками [1, с. 2274].

Щодо батьківства за наміром, у США регулювання відрізняється між штатами. Проте є загальна тенденція визнавати *parental intent* як ключовий фактор. Так, у справі *Johnson v. Calvert* суд визнав, що «намір створити сім'ю та виховувати дитину» має перевагу над біологічним або гестаційним елементом, й інтенційні батьки, які створили ембріон та підписали договір із сурогатною матір'ю, мають пріоритет у визнанні батьківства, навіть якщо сурогатна мати є гестаційною матір'ю [15]. Закони таких штатів, як Каліфорнія, Іллінойс і Массачусетс, дають змогу отримати *pre-birth orders*, що підтверджують юридичне батьківство / материнство на основі наміру ще до народження дитини [1, с. 2274]. Єдиний закон про батьківство передбачає механізми для визнання небіологічних батьків, таких як ті, хто перебуває в одностатевих стосунках, або ті, хто виконує функції опікунів дитини. Біологічне батьківство має вагоме, але не виключне значення. Наприклад, у справі *Michael H. v. Gerald D.* [16] Верховний суд США визнав, що соціальне батьківство може переважити біологічне, якщо це відповідає найкращим інтересам дитини.

Зауважимо, що США доволі обережно ставляться до імплементації норм міжнародного права у сфері захисту прав дітей. Так, США залишається єдиною країною ООН, яка підписала, але не ратифікувала Конвенції з прав дитини, ратифікованими є лише два факультативні протоколи до Конвенції. Аналогічно, США підписали, але не ратифікували Гаазьку конвенцію 1996, що обмежує співпрацю в транснаціональних питаннях опіки.

У Канаді визначення походження дитини регулюється здебільшого на провінційному рівні, оскільки сімейне право в Канаді розділене між федеральною та провінційною юрисдикцією. Загальні правила встановлення батьківства подібні по всій країні, але деталі та, особливо, регулювання ДРТ й сурогатного материнства можуть відрізнятися залежно від провінції. У канадському праві біологічне походження, юридичний намір бути батьком / матір'ю та соціальне батьківство можуть визнаватися як підстави для визначення батьківства. У більшості провінцій, наприклад, Онтаріо [17, ст. 12], Британська Колумбія [18, ст. 25], особа, яка народила дитину, визнається матір'ю, особа, яка перебувала з нею в шлюбі чи партнерстві, презюмується як батько / другий батько / матір. Далі законодавство Онтаріо [17, ст. 6–13] та Британській Колумбії [18, ст. 27–30], визнає батьківство за наміром (*intent-based parentage*), тобто особа може бути визнана батьком або матір'ю, якщо вона дала згоду на використання ДРТ з метою стати батьком дитини – не є генетичним батьком / матір'ю, але висловлює намір до батьківства за згодою. Законодавство Канади дозволяє офіційно визнавати більше ніж двох батьків (наприклад, у випадках поліаморних або ко-батьківських угод). Рішення Верховного суду Британської Колумбії у справі *B.C. v. A.A.* (2021) [19] підтвердило можливість визнання декількох юридичних батьків. Спільне батьківство зараз є найпоширенішим способом виховання дітей у Канаді у випадках, коли обидва батьки відігравали значну роль у житті своїх дітей до розлучення [2].

Питання сурогатного материнства регулюються на федеральному рівні, Канада дозволяє тільки альтруїстичне сурогатне материнство, відповідно до федерального закону про допоміжні репродуктивні технології (*Assisted Human Reproduction Act (2004)*). Сурогатна матір визнається матір'ю до моменту передачі батьківства за судовим наказом (*declaration of parentage*), який закріплює походження дитини від інтенційних батьків, при цьому письмова згода сторін та юридичні договори обов'язкові [20, ст. 2].

В Австралії правове визначення походження дитини регулюється на національному рівні через сімейне законодавство, основний закон, який регулює ці питання – Закон про сімейне право 1975 року (*Family Law Act*), який передбачає презумпцію батьківства, якщо чоловік був у шлюбі або проживав із матір'ю на момент зачаття чи народження [21, ст. 69P]. Визнання батьківства в Австралії можливе на підставі автоматичного презумпції батьківства у шлюбі чи партнерстві, реєстрації у свідоцтві про народження, добровільної заяви (*acknowledgement*), а також можливе судове встановлення батьківства через ДНК-тест за наявності спору. Закон також визнає батьківство внаслідок штучного запліднення та сурогатного материнства за рішенням суду.

Окрім цього, австралійське право визнає батьківство як юридичний статус, що може базуватися на договірному намірі. Закон *Status of Children Act (Victoria)* передбачає, що подружжя або партнери, які погоджуються стати батьками дитини, народженої сурогатною матір'ю, можуть бути визнані такими судом за наявності відповідного дозволу. Сурогатне материнство в Австралії дозволене, але жорстко регламентоване, і лише на неоплатній (*altruistic*) основі. У більшості штатів (наприклад, Вікторія, Новий Південний Уельс, Квінсленд) батьківство може перейти від сурогатної матері до інтенційних батьків на підставі *Parentage Order*, що видається судом [22, ст. 22–24]. Після реформи 2017 року, яка легалізувала одностатеві шлюби в Австралії, одностатеві партнери визнаються батьками на рівних підставах: партнер жінки, яка народила дитину внаслідок ДРТ, визнається другим юридичним батьком незалежно від статі [23, ст. 60N].

Австралія і Канада як держави Британської Співдружності, як і Велика Британія, ратифікували Конвенцію з прав дитини і приєдналися до Гаазької конвенції 1996 року, що сприяє визнанню батьківських рішень за кордоном і гарантіям захисту прав дітей у національному законодавстві.

Індія як країна загального права містить елементи особистого права у визна-

чення батьківства. Згідно з Актом про опіку та опіку над неповнолітніми індусами 1956 року (*The Hindu Minority and Guardianship Act, 1956*), батьківство презюмується в шлюбі, проте впровадження ДНК-тестування посилює судовий контроль [24]. Для подружніх пар презумпція батьківства діє на підставі Закону про докази 1872 року (*Indian Evidence Act*). Якщо дитина народжена під час дії шлюбу або протягом 280 днів після його розірвання, чоловік вважається батьком, доки не буде доведено інше. Дитина, народжена поза шлюбом, не є незаконною дитиною, а визначення батьківства можливе через заяву батька, результати ДНК-тесту, рішення суду [25, ст. 112]. Таке батьківство має значення, зокрема, для спадкування, утримання та опіки.

В Індії визначення походження дитини є складним правовим питанням, оскільки правове регулювання базується як на світському законодавстві, так і на персональному (релігійному) праві, яке застосовується до осіб відповідно до їхньої релігійної належності (індуси, мусульмани, християни тощо). Однак незалежно від релігії право дитини на ідентичність та правовий статус батьківства визнано конституційною гарантією [26, ст. 14, 21]. Згідно із загальним принципом індійського права: «Мати – це та, що народила». Цей підхід діє навіть у випадках сурогатного материнства, але за сучасним законодавством право бути визнаним батьком чи матір'ю може залежати від наміру і згоди сторін. Закон про регулювання сурогатного материнства (*The Surrogacy (Regulation) Act, 2021*) визначає, що сурогатна мати не вважається юридичною матір'ю після народження дитини, якщо виконано відповідні умови й суд визнав батьківство інтенційних батьків. Цей закон дозволяє тільки альтруїстичне сурогатне материнство, причому потенційні батьки повинні бути індійськими громадянами, подружньою парою або жінкою-одиначкою (вдовою / розлученою), що відповідає умовам, визначеним у законі. Закон забороняє комерційні сурогатні угоди, і відповідна угода повинна бути затверджена медичною радою та юридично оформленою [27, ст. 5–17].

Щодо міжнародних стандартів стосовно визначення походження дитини, Індія ратифікувала Конвенція про права дитини, однак не є учасницею Гаазької конвенції 1996 року, що обмежує транснаціональну співпрацю в таких питаннях.

Тож до загальні принципів визначення походження дитини в країнах загального права відносимо такі:

1. Переважна роль судової практики – визначення батьківства часто базується не лише на статутному регулюванні, а й на прецедентних рішеннях.

2. Застосування презумпції батьківства за наявності шлюбу та стабільних партнерських відносин.

3. Урахування найкращих інтересів дитини – ключовий принцип у розгляді будь-яких спорів, пов'язаних із батьківством.

4. Визнання наміру як юридично значущої підстави в контексті ДРТ й сурогатного материнства.

5. Сурогатне материнство регулюється жорсткими вимогами закону з переважною заборонаю комерційного сурогатного материнства.

Дійсно, англосаксонські юрисдикції значною мірою покладаються на судову практику, що дозволяє більш гнучке тлумачення закріплених у законодавстві норм у контексті конкретних справ, однак й у законодавстві кожної країни є певні відмінності, які узагальнено в Таблиці 1.

Висновки. У країнах англосаксонської системи правове походження дитини формується більш гнучко, з урахуванням обставин фактичного проживання, батьківської участі, а також наміру особи бути батьком / матір'ю (*intended parenthood*), особливо в контексті застосування ДРТ. Поняття соціального батьківства (тобто коли особа виконує батьківські функції без біологічного або юридичного зв'язку) широко визнається в англосаксонських країнах, де суди можуть надавати таким особам статус законного батька. До того ж саме країни англосаксонської правової системи поширюють презумпцію батьківства не тільки на підставі шлюбних відносин, а й з урахуванням спільного проживання або партнерства.

Що ж до сурогатного материнства, країни загального права (деякі штати

Таблиця 1

**Особливості регулювання визначення походження дитини
в країнах загального права**

Країна	Материнство	Батьківство в шлюбі	Батьківство поза шлюбом	Сурогатне материнство	Інтенційне батьківство
Велика Британія	Мати – жінка, яка народила дитину	Презумпція батьківства чоловіка	Визнається через згоду, реєстрацію або суд	Дозволене (некомерційне), parental order	Визнається через parental order
США	Закон варіюється між штатами; зазвичай – жінка, яка народила	Презумпція, можливе спростування	Визначається через ДНК, згоду або судові рішення	Регулюється на рівні штатів; різні підходи	У деяких штатах – через intent-based models
Канада	Мати – біологічна або сурогатна (якщо не відмовилась)	Презумпція батьківства	Можливе визнання або встановлення через ДНК / суд	Дозволене, переважно некомерційне	Визнане, якщо є згода та угода
Австралія	Мати – жінка, яка народила	Презумпція батьківства	Потрібна згода або тест; презумпція не діє автоматично	Дозволене (некомерційне), через суд	Визнається через судові накази
Індія	Мати – жінка, яка народила (але може передати права)	Презумпція за шлюбом, але з обмеженнями	Визначається судом або добровільним визнанням	Дозволене лише альтруїстичне (з 2021 р.)	Законодавчо врегульовано в ART та Surrogacy Acts

США, Канада, Австралія, Індія) дозволяють сурогатне материнство тільки на некомерційній основі з метою захисту інтересів сурогатної матері. Також варто зазначити, що множинне батьківство – коли дитина має більше ніж двоє юридичних батьків – хоча й рідкісна правова конструкція, уже визнається в деяких юрисдикціях ангlosаксонської системи (Канада, Каліфорнія).

Додатково деякі юрисдикції, зокрема окремі штати США або провінції Канади, дозволяють встановлювати батьківство до народження дитини (через pre-birth orders), що забезпечує правову визначеність ще до факту народження. Тож

підхід в ангlosаксонських юрисдикціях забезпечує більшу адаптивність і визнання соціального батьківства, проте може викликати правову невизначеність у міждержавному контексті, потребуючи гармонізації в межах різних територіальних одиниць країн з федеративним устроєм.

Сучасною загальною тенденцією для обох систем є визнання наміру стати батьками як одного з критеріїв визначення походження дитини, особливо при сурогатному материнстві або донорському заплідненні. Країни, як-от Велика Британія, США, Канада, передбачають законодавчі або судові механізми, що дозволяють установити батьківство за наміром.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Nejaime D. The Nature of Parenthood. *The Yale Law Journal*, 126(8), 2023. P. 2260–2381. URL: <http://www.jstor.org/stable/45223095>
2. Bala N.C. The 2021 Canadian Parenting Reforms: Is Shared Parenting the New Normal? *Queen's University Legal Research Paper Forthcoming* (March, 2022). DOI <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4058375>
3. Harland, A.J., Surrogacy, Identity, Parentage and Children's Rights – Through the Eyes of a Child. *Family Court Review*, 59, 2021. P. 121–130. DOI <https://doi.org/10.1111/fcre.12554>
4. Бондаренко С. Ю. Регулювання міжнародних договорів про сурогатне материнство в контексті міжнародного приватного права. *The 6th International scientific and practical conference "The role of innovations in the transformation of the image of modern science"* (October 08–11, 2024) Oslo, Norway. International Science Group. 2024. 333 p. С. 105–115.
5. Слободська І. А., Процко В. М. Законодавче закріплення реалізації права на штучну репродукцію. *Наукові праці Київського авіаційного інституту. Серія:*

Юридичний вісник «Повітряне і космічне право», 1(58),2021. С. 128–134. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.58.15319>

6. Дутко А. О. Право на відкладене батьківство/материнство – окремі питання правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Право*, 1(81), 2024. С. 191–195. URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/300651/292865>

7. Family Law Reform Act: Закон Великої Британії від 25.07.1969. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1969/46>

8. Human Fertilisation and Embryology Act: Закон Великої Британії, 2008, у редакції від 5.08. 2025. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2008/22/part/2>

9. Re X (Children) (Surrogacy: Time Limit) [2014] EWHC 3135 (Fam): Рішення Високого суду Англії та Уельсу від 03.10.2014. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2014/10/judgment-re-x.pdf>

10. Re A (A Child) (Human Fertilisation and Embryology Act 2008) [2015] EWFC 11: Рішення Високого суду Англії та Уельсу від 11.09.2015. URL: <https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2015/09/parentage.pdf>

11. Про права дитини: Конвенція ООН від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021

12. Про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей: Конвенція ООН від 19.10.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text

13. Uniform Parentage Act (UPA): закон США від 20.07.2017. URL: <https://www.uniformlaws.org/committees/community-home?CommunityKey=c4f37d2d-4d20-4be0-8256-22dd73af068f>

14. Obergefell v. Hodges: Рішення Верховного суду США (2015). URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/576/644/>

15. Johnson v. Calvert: Рішення Верховного суду Каліфорнії (1998) № 851P.2d776. URL: <https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/4th/5/84.html>

16. Michael H. v. Gerald D. : Рішення Верховного суду Каліфорнії (1989), №491U.S.110. URL: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/491/110/>

17. Children’s Law Reform Act: Закон провінції Онтаріо (1990). URL: <https://www.ontario.ca/laws/statute/90c12>

18. Family Law Act: Закон провінції Британська Колумбія (2010). URL: https://www.bclaws.gov.bc.ca/civix/document/id/complete/statreg/00_11025_00_multi

19. B.C. v. A.A.(Columbia Birth Registration No. 2018-XX-XX5815): Рішення Верховного суду Британської Колумбії (2021). URL: <https://canliiconnects.org/en/summaries/73881>

20. Assisted Human Reproduction Act (S.C. 2004, с. 2): Закон Канади (2004). URL: <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/a-13.4/>

21. Family Law Act 1975 (Cth): Закон Австралії у редакції від 24.04.2019. URL: <https://www.legislation.gov.au/C2004A00275/2019-03-10/text>

22. Status of Children Act: Закон штату Вікторія (1974) URL: https://www.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdb/au/legis/vic/consol_act/soca1974199/

23. Marriage Amendment Act: Закон Австралії від 08.12.2017. URL: https://www.aph.gov.au/Parliamentary_Business/Bills_Legislation/Bills_Search_Results/Result?bId=s1099 ,

24. The Hindu Minority and Guardianship Act: Закон Індії (1956). URL: <https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/1649/1/195632.pdf>

25. Indian Evidence Act: Закон Індії (1872) у редакції від 13.03.2020. URL: https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/15351/1/iea_1872.pdf

26. Конституція Індії від 26.11.1949 у редакції від 01.05.2024. URL: <https://legislative.gov.in/constitution-of-india/#>

27. The Surrogacy (Regulation) Act: : Закон Індії від 25.01.2021. URL: https://www.indiacode.nic.in/handle/123456789/17046?view_type=browse

Стаття надійшла в редакцію: 10.08.2025

Стаття прийнята: 25.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.764 (440)

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.31>

ЗМІСТ ДОГОВОРУ СТРАХУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЯДЕРНУ ШКОДУ

Марченко Микола Володимирович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті досліджено особливості змісту договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, проаналізовано підхід законодавця до правового регулювання відносин зі страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

У статті автор проаналізував систему нормативно-правової регуляції договору страхування цивільно-правової відповідальності за ядерну шкоду, виокремив специфіку кожного рівня такої регуляції. Проведено розбір обов'язкових умов, що законодавець та наукова спільнота виділяють у договорах страхування загалом і в договорі страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду як їх різновиду. Розглянуто зміст типового договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду та перспективи змін у нормативно-правовому регулюванні. Результати дослідження мають особливе значення в контексті тривалої повномасштабної агресії російської федерації проти України, де ризики завдання ядерної шкоди зростають через погіршення умов експлуатації ядерних установок та коливання енергії в енергосистемі країни.

Методологія дослідження змісту договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду ґрунтується на юридичному аналізі міжнародних і національних правових актів, порівняльно-правовому аналізі змісту типового договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду та умов, закріплених на рівні закону.

Основні висновки дослідження виокремлюють особливості правового регулювання змісту договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, особливості його умов та подальшого розвитку законодавства в цій сфері.

Ключові слова: зміст договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, ядерна шкода, договір страхування, ядерний інцидент.

Marchenko Mykola. The contents of a civil liability insurance contract for nuclear damage

The article examines the peculiarities of the content of civil liability insurance contracts for nuclear damage and analyses the legislator's approach to the legal regulation of civil liability insurance for nuclear damage.

In this article, the author analysed the system of regulatory and legal regulation of civil liability insurance contracts for nuclear damage, highlighting the specifics of each level of such regulation. An analysis is conducted of the mandatory conditions that the legislator and the scientific community highlight in insurance contracts in general, and in civil liability insurance contracts for nuclear damage as a specific type of insurance contracts. The content of a typical civil liability insurance contract for nuclear damage and the prospects for changes in regulatory and legal regulation are considered. The results of the study are of particular importance in the context of the ongoing full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, where the risks of nuclear damage are increasing due to the deterioration of the operating conditions of nuclear facilities and fluctuations in the country's energy system.

The methodology for researching the content of civil liability insurance contracts for nuclear damage is based on a legal analysis of international and national legal acts, a comparative

legal analysis of the content of standard civil liability insurance contracts for nuclear damage, and the conditions enshrined in law.

The main conclusions of the study highlight the peculiarities of legal regulation of the content of civil liability insurance contracts for nuclear damage, the peculiarities of their terms and conditions, and the further development of legislation in this area.

Key words: *content of civil liability insurance contracts for nuclear damage, nuclear damage, insurance contract, nuclear incident.*

Постановка проблеми. Проблематика визначення змісту договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду має посісти значуще місце в правовій доктрині. Такий зміст є ключовим фактором, що впливає на правовідносини у сфері страхування ядерних ризиків.

Динамічна військово-політична ситуація в країні, новації в законодавстві та підходах регулятора, безпрецедентність викликів, що постають перед учасниками правовідносин, – усе це зумовлює актуальність проблематики з'ясування змісту та природи договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

На відміну від інших видів договорів страхування, де сторони мають більший простір для узгодження умов, у сфері ядерного права зміст договору значною мірою визначається міжнародно-правовими актами та національним законодавством. Це порушує низку питань: які умови договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду можна вважати істотними, які є імперативно встановленими, а які допускають диспозитивне врегулювання? Відсутність єдиного підходу в науковій літературі та значні розбіжності між національними правопорядками зумовлюють потребу в ґрунтовному дослідженні.

Стан опрацювання. Дослідженням договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду займалися такі вітчизняні вчені, як Г. І. Балюк, Ю. М. Крупка, Т. Є. Матвеєнко, В. В. Міщук, Н. Б. Пацурія, окремі питання також були розглянуті в працях Т. М. Журавльової, Г. Б. Яновицької та інших. Проте проблематика змісту договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду ще не була досліджена ґрунтовно й комплексно.

Метою статті є комплексний аналіз змісту договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, визна-

чення й систематизація його окремих елементів.

Виклад основного матеріалу. Договір страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду є ефективним механізмом забезпечення компенсації шкоди постраждалим особам, беручи до уваги масштабний розмір шкоди, якої може бути завдано в результаті ядерного інциденту. Саме тому таким важливим є зміст цього договору, адже від цього залежить, чи буде він ефективним у практичній площині, а не тільки як інструмент з науково-теоретичної боку. Аналіз змісту договору цивільної відповідальності за ядерну шкоду необхідно розпочати з огляду джерел права, а також хронологічного контексту їх прийняття.

Вітчизняні вчені загалом сходяться в погляді, що відносини з обов'язкового страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду регулюються нормативно-правовими актами трьох рівнів: міжнародно-правовими договорами, згода на обов'язковість яких була надана ВРУ, законами України, а також підзаконними актами. Основоположну роль у міжнародному регулюванні для України відіграє Віденська конвенція від 21 травня 1963 року, до якої наша держава доєдналася 12.07.1996 [1]. Хоча конвенція майже не містить прямих норм, що регулювали б зміст договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, вона, однак, стала правовою основою такого регулювання. Зокрема, конвенція надає визначення ключових термінів, як-от ядерна шкода чи оператор ядерної установки, надаючи правову основу для всіх подальших нормативних актів.

Національне законодавство України, а саме ЗУ «Про страхування», у статті 89 наводить перелік умов договору, що мають бути зазначені в договорі страхування. До них, зокрема, належать:

назва документа та страхового продукту (за наявності), найменування та адреса страховика, найменування страхувальника, інформація про предмет страхування, інформація про об'єкт страхування, найменування вигодонабувача (за наявності), розмір страхової суми та/або ліміти відповідальності за договором страхування за класами страхування іншими, ніж страхування життя, розмір страхової суми та/або розміри страхових виплат за договором страхування життя (крім договорів, у яких не визначається страхова сума та/або розміри страхових виплат), перелік страхових ризиків, перелік винятків зі страхових випадків та обмеження страхування, страховий тариф (крім договорів, у яких не визначається страховий тариф), строк дії договору страхування, порядок вступу його в дію, період (періоди) страхування, територія дії договору страхування, розмір страхової премії, порядок та строки її сплати, порядок внесення змін і припинення дії договору страхування, порядок розрахунку, умови та строки здійснення страхових виплат, причини відмови у страховій виплаті, права та обов'язки сторін і відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов договору, порядок вирішення спорів [2]. Але чи є всі ці умови істотними, тобто такими, без яких договір страхування втрапить чинність? Деякі науковці виділяють тільки предмет та об'єкт договору страхування як істотні умови договору страхування. Предметом договору страхування є передача страхувальником за плату ризику, пов'язаного з об'єктом страхування, страховику на умовах, визначених договором страхування або законодавством України. Об'єктом страхування може бути життя, здоров'я, майно, можливі збитки чи витрати, відповідальність за шкоду, завдану особі або її майну. Страховий договір, у якому відсутній предмет страхування, є нікчемним [3, с. 123]. Інші, окрім предмета, вважають істотними також страховий ризик, страхову суму та строк дії договору страхування [4, с. 328]. Водночас законодавець наводить ширший перелік істотних умов у статті 928 Цивільного кодексу України: предмет договору страхування, стра-

ховий випадок, розмір грошової суми, у межах якої страховик зобов'язаний провести виплату в разі настання страхового випадку (страхова сума), розмір страхового платежу і строки його сплати, строк договору та інші умови, визначені актами цивільного законодавства [5].

Задля реалізації мети та принципів, визнаних Україною в результаті доєднання до Віденської конвенції, Україна почала впроваджувати зміни у власне національне законодавство й у сфері обов'язкового страхування від ядерної шкоди. Визначним вважаємо насамперед ЗУ «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення» від 13 грудня 2001 р. № 2893-III. [6]. Закон підтверджує та дублює деякі положення Віденської конвенції, конкретизує розмір фінансового забезпечення в розмірі 150 мільйонів спеціальних прав запозичення за кожний ядерний інцидент, що повинен мати оператор ядерної установки, проте зміст профільного договору страхування не був визначений законодавцем і на цьому рівні. Натомість прикінцеві положення закону доручили КМУ розробити типову форму договору про обов'язкове страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду.

Така форма була розроблена і додавалась як додаток до порядку і правил, затверджених Постановою КМУ № 953 від 23 червня 2003 року [7]. Саме цей документ протягом двох десятиріч років регулював зміст та процедуру укладання договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, доки 29 березня 2024 року не втратив чинність [8]. Нарешті, проєкт спільного наказу Міністерства енергетики України та Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України «про затвердження Порядку та умов страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду», що був оприлюднений, зокрема, на сайті Міністерства енергетики України в грудні 2024 року, не містить типового договору як додатку, а залишає повноваження з затвердження такої форми Загальним зборам членів об'єднання «Ядерного страхового пулу» [9]. Але на сьогодні ми ще

можемо спиратися на типову форму, що затверджена Постановою КМУ № 953, адже в публічному полі немає свідчень того, що наказ на сьогодні набув законної сили. У будь-якому разі можна констатувати, що саме на рівні підзаконних актів урегульовано найбільшу кількість умов договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, що є цілком логічним.

Типовий договір обов'язкового страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду містить одинадцять розділів – предмета договору; страхових ризиків і страхових випадків, винятків та обмежень; розміру страхових сум і здійснення страхових виплат; страхового тарифу, страхових внесків і строків їх сплати, франшизи; строку дії договору; прав та обов'язків сторін; порядку й умов виплати страхового відшкодування; порядку внесення змін і припинення дії договору; порядку вирішення спорів; інших умов; підписів сторін. Отже, можемо дійти висновків, що типова форма договору вміщує всі істотні умови, визначені Цивільним кодексом України, а також усі умови договору страхування, окреслені ЗУ «Про страхування».

Дослідивши специфіку договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду, можна сформулювати особливості його умов. По-перше, це спеціальний суб'єктний склад, де страховик – юридична особа – резидент України, яка отримала в установленому порядку ліцензію на проведення обов'язкового страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду та є членом Ядерного страхового пулу, а страхувальником є оператор ядерної установки, призначений державою в установленому порядку.

Об'єктом обов'язкового страхування є майнові інтереси, що не суперечать законодавству та пов'язані з відшкодуванням страхувальником ядерної шкоди. Розмір страхових сум становить 150 млн спеціальних прав запозичення. Відповідальність страховика обмежується сумою в розмірі від 2 000 до 5 000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, залежно від того, чи спричинила шкода смерть особи, чи завдала шкоду здоров'ю чи майну особи. При цьому

погоджуємося з думкою деяких учених, які вважають що розрахунки мають здійснюватися на основі фактичної вартості компенсації наслідків, а в разі смерті – на основі статичної вартості життя, замість використання НМДГ як універсального критерію оцінки [10, с. 105]. Договір відрізняється унікальною категорією страхового ризику (ядерний інцидент) та шкоди (ядерна шкода). Науковці також акцентують увагу на особливих правах й обов'язках сторін, як-от право страховика робити письмові запити щодо ядерних установок, щоб коректно визначити ступінь ризику. Це право – один з елементів завдання з оцінки ядерних ризиків, а саме аналіз усіх ризикових обставин, що характеризують параметри ризику, що стоїть перед страховиком при укладанні договору страхування. Це означає, що йдеться про фактори, які суттєво впливають на рівень ризику в конкретному випадку виконання договірних відносин. Відповідні фактори стосовно страхового ризику є предметом оцінки страховика. Інформація страхувальника має суб'єктивний характер оцінки ним обставин, які мають вагоме значення. З огляду на це, страховик повинен у кожному конкретному випадку укладення та виконання договору ядерного страхування вимагати від страхувальника надання відповідної інформації, необхідної для оцінки страхового ризику. Важливими слід уважати ті обставини, які були повідомлені страховику під час оформлення страхувальником заяви про страхування, а також обставини, про які зроблено письмові запити страховиком до страхувальника [11, с. 132].

Аналізуючи норми типового договору, можна перекоонатися в надзвичайно високій імперативності цього документа: для заповнення даних при укладенні договору вільними залишено лише кілька полів, зокрема розмір страхового тарифу, страхового платежу та розмір франшизи. Зважаючи на характер правовідносин, специфіку суб'єктного складу, такий рівень регуляції можна вважати виправданим. Хоча, на наше переконання, сторони все-таки повинні мати можливість вільно узгоджувати певні умови договору страхування

цивільної відповідальності за ядерну шкоду на своєму рівні при укладанні договору, що є особливо актуальним у динамічних умовах тривалої російської агресії проти України.

Так, зміст договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду регулюється на рівні міжнародних угод, законів та підзаконних актів. При цьому, якщо Віденська конвенція задає логіку, закони та підзаконні акти практично регулюють відносини в означеній сфері. Зміст договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду містить перелік обов'язкових умов, установлених для договору страхування, з урахуванням специфіки страхування

від ядерної шкоди. Типовий договір відрізняється високим рівнем імперативності, проте курс, узятий законодавцем у проєкті нового порядку, де складання типового договору передається загальним зборам ядерного пулу, може змінити статус-кво та додати диспозитивності в процедуру узгодження та підписання договору сторонами. Уважаємо критично важливим недопущення правового вакууму в регулюванні порядку укладення та змісту типового договору страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду в умовах повномасштабної війни, що вимушена вести Україна в межах захисту проти тривалої агресії російської федерації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про приєднання України до Віденської конвенції про цивільну відповідальність за ядерну шкоду : Закон України від 12 липня 1996 року №334/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334/96-%D0%92%D0%A0#Text> (дата звернення 18.08.2025).
2. Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20/ed20250101#Text> (дата звернення 18.08.2025).
3. Яновицька Г. Б. Особливості укладення договору страхування за новою редакцією Закону України «Про страхування». *Гармонізація договірної законодавства України з правом Європейського Союзу: збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 31 травня 2024 р.) / за заг. ред. проф. В. М. Коссака. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка. 2024. 201 с.
4. Журавльова Т. М. Договір страхування. *Актуальні проблеми приватного права: матеріали XVII наук.-практ. конф., присвяч. 97-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР В. П. Маслова* (Харків, 22 лют. 2019 р.). 2019. 422 с.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20240903#Text> (дата звернення 18.08.2025).
6. Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення : Закон України від 13 грудня 2001 року № 2893-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2893-14/ed20240101#Text> (дата звернення 18.08.2025).
7. Про обов'язкове страхування цивільної відповідальності за ядерну шкоду : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2003 року № 953. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2003-%D0%BF/ed20240402#Text> (дата звернення 18.08.2025).
8. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України щодо використання печаток та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Ради Міністрів Української РСР та Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 березня 2024 р. № 344. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/344-2024-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.08.2025).
9. Повідомлення про оприлюднення проєкту спільного наказу Міністерства енергетики України та Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України «Про затвердження Порядку та умов страхування відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду». URL: <https://mev.gov.ua/rehulyatornyy-akt/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-proyektu-spilnoho-nakazu-ministerstva-enerhetyky> (дата звернення 18.08.2025).

10. Пацурія Н. Б., Заклівенець М. О. До питання страхування цивільної відповідальності оператора ядерної установки за ядерну шкоду. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. Випуск 9. С. 103–107.

11. Матвеєнко Т. Є. Страхування як спосіб забезпечення відшкодування ядерної шкоди : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 196 с.

Стаття надійшла у редакцію: 29.08.2025

Стаття прийнята: 19.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.32>**ДОГОВІР ПРО НАСТАВНИЦТВО: ПРАВОВА КВАЛІФІКАЦІЯ****Назар Софія Михайлівна,**

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті здійснено правову кваліфікацію договору про наставництво. Зокрема, наголошено на міжгалузевій природі інституту наставництва, що вбирає в себе ознаки сімейного, цивільного, адміністративного права та підкреслює необхідність урахування цієї специфіки при здійсненні правової кваліфікації відповідного договору. У контексті сучасного нормативного регулювання наставництва в Україні вказується на складність юридичної конструкції, що передуює виникненню наставницьких правовідносин, яка містить комплекс послідовних юридичних фактів. Одним із них є укладення договору про наставництво, що нині не має чітко визначеної правової кваліфікації. Піддано критиці відсутність законодавчої дефініції поняття «договір про наставництво», вказуючи на доцільність його нормативного закріплення для забезпечення уніфікованого підходу до тлумачення в правозастосовній практиці. Окреслено сучасний доктринальний дискурс щодо класифікації договорів у сфері сімейного права, зокрема проблематику співвідношення понять «договір у сімейному праві» та «сімейно-правовий договір». Розглянуто різні наукові позиції щодо обсягу цих категорій та критеріїв їх розмежування. Вказано на наявні теоретичні суперечності, зокрема щодо суб'єктного складу договорів, що укладаються у сфері сімейного права, правового статусу публічних суб'єктів як сторін договорів, а також природи правовідносин, що виникають у зв'язку з переданням дітей на виховання чи підтримку. На основі аналізу нормативно-правових актів і доктринальних джерел зроблено висновок про доцільність віднесення договору про наставництво до окремої групи соціальних договорів у сімейному праві, що хоча й не регулюють класичні сімейні правовідносини (шлюб, усиновлення, спорідненість), проте безпосередньо стосуються реалізації соціальної функції сімейного права та забезпечення інтересів дитини. Враховуючи особливості предмета договору про наставництво – надання підтримки, допомоги, сприяння соціалізації та підготовки дитини до самостійного життя, а також специфіку суб'єктного складу (участь закладів інституційного догляду, органів опіки, центрів соціальних служб), пропонується розглядати договір про наставництво як правочин, що опосередковує соціальні правовідносини у сфері сімейного права і який потребує окремого місця в класифікації договорів, що функціонують у межах сімейно-правового регулювання.

Ключові слова: договір, договір про наставництво, сімейно-правовий договір, договір у сімейному праві, сімейно-правове регулювання, наставництво, юридичний факт, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування.

Nazar Sofia. Legal qualification of the mentoring agreement

The article attempts to provide a legal qualification of the mentoring agreement. In particular, it emphasizes the cross-sectoral nature of the mentoring institution, which encompasses elements of family, civil, and administrative law, and highlights the need to consider this specificity when defining the legal status of such an agreement. Within the context of the current regulatory framework for mentoring in Ukraine, the article points out the complexity of the legal construct that precedes the emergence of mentoring legal relations, which includes a sequence of imperative legal facts. One such fact is the conclusion of a mentoring agreement, which currently lacks a clearly defined legal status. The absence of a legislative definition of the term "mentoring agreement" is critically assessed, with the argument that its formal legal consolidation would ensure a unified approach to interpretation and application in legal practice. The article outlines the current doctrinal discourse concerning the classification of agreements in the field of family

law, specifically addressing the issue of correlation between the terms "contract in family law" and "family law contract". Various scholarly views on the scope and criteria for distinguishing these categories are considered. The author draws attention to existing theoretical contradictions, particularly regarding the parties to family law contracts, the legal status of public entities as contracting parties, and the nature of legal relations arising from the placement of children into care or support settings. Based on the analysis of legal acts and doctrinal sources, the article concludes that the mentoring agreement should be classified as a distinct group of social agreements in family law. Although these agreements do not regulate classical family legal relations (such as marriage, adoption, or kinship), they are directly related to the implementation of the social function of family law and the protection of the child's best interests. Given the specific subject matter of the mentoring agreement – providing support, assistance, and social integration of the child in preparation for independent living – as well as the composition of the parties involved (including institutional care facilities, guardianship authorities, and social service centers), it is proposed that the mentoring agreement be recognized as a legal act mediating social legal relations within the sphere of family law. It should, therefore, be allocated a separate place in the classification of agreements operating under the system of family law regulation.

Key words: contract, mentoring agreement, family law contract, contract in family law, family law regulation, mentoring, legal fact, orphans, children deprived of parental care.

Розуміння сутності та правової природи наставництва як комплексного міжгалузевого інституту, а також виокремлення його специфічних ознак створює підґрунтя для дослідження особливостей опосередкування правовідносин, що становлять його зміст. У цьому контексті йдеться насамперед про закріплені на нормативному рівні комплекс юридичних фактів, з настанням яких вітчизняне законодавство пов'язує виникнення наставницьких правовідносин. Так, з аналізу положень ст. 17-1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» [1] та пунктів 9–15 Положення про наставництво, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 4 липня 2017 р. № 465 [2], вбачається, що виникненню правовідносин щодо наставництва передують ціла низка юридичних фактів, що є комплексом імперативних, невід'ємних, послідовних елементів юридичного складу, з яким законодавство пов'язує виникнення наставницьких правовідносин. Загалом, зазначене властиве виникненню більшості правовідносин у сфері влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, й зумовлено домінуванням публічно-правових засад правового регулювання в цій сфері та необхідністю здійснення уповноваженими суб'єктами владних повноважень контролюючо-наглядових функцій.

Водночас неабиякий інтерес щодо цього викликає такий елемент досліджуваного юридичного складу, як договір про наставництво, в основу якого покладено юридичну конструкцію домовленості між центром, адміністрацією закладу, де проживає дитина, наставником щодо організації та надання останнім наставницьких послуг. З огляду на відсутність законодавчої кваліфікації цього договору та його недослідженість у площині вітчизняної юридичної доктрини, вбачаємо за доцільне в межах цієї статті зосередити увагу на здійсненні правової кваліфікації договору про наставництво.

З огляду на те, що наставництво в нашій державі зародилося не як правовий, а як соціальний феномен, а розвиток наставницьких відносин упродовж тривалого часу відбувався на тлі цілковитої відсутності спеціального правового регулювання та ґрунтувався на діяльності благодійних організацій як юридичних осіб приватного права і їх партнерстві з місцевими службами у справах дітей, не кажучи вже про власне приватноправову природу наставницьких послуг, вважаємо, що дослідження природи договору про наставництво повинно здійснюватися з урахуванням паритетного значення публічно-правових та приватноправових засад наставницької діяльності та неможливості нівелювання жодних із них задля забезпечення відображення комплексного міжгалузевого характеру

правовідносин, що опосередковуються договором про наставництво.

Аналізуючи положення вітчизняного законодавства, спрямованого на врегулювання наставницьких правовідносин, важливо наголосити на відсутності легальної дефініції поняття «договір про наставництво», що сприймається негативно на тлі закріплення на законодавчому рівні таких понять, як *договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу, договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання у прийомній сім'ї, договір про патронат*. У жодному разі не ототожнюючи вищезазначені договори, пов'язані з квазісімейним влаштуванням дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, з досліджуваним договором, який спрямований не на виховання дітей, а на надання їм послуг з підтримки та допомоги, все ж вважаємо, що закріплення на законодавчому рівні поняття договору про наставництво сприяло б правильному розумінню його правової природи та місця в системі договорів, особливо на тлі відсутності будь-яких доктринальних напрацювань щодо цього.

Зауважимо, що підґрунтям для здійснення правової кваліфікації договору про наставництво повинно слугувати розуміння та сприйняття його комплексної міжгалузевої природи, що акумулює в собі елементи сімейного, цивільного та адміністративного права. Оскільки «діяльність у наставництві складається з підтримки та допомоги дитині, що є сферою регулювання сімейного права» [3, с. 294], першочергового значення набуває дослідження договору про наставництво з позицій саме сімейно-правового регулювання. Проте, з огляду на те, що сімейне законодавство не містить спеціальних норм, присвячених договірному впорядкуванню відносин у сфері сімейного права, а ст. 8 СК України безпосередньо вказує на необхідність субсидіарного застосування норм ЦК України в разі неврегульованості правовідносин у сфері сімейного права нормами сімейного законодавства, доктринальний аналіз правової природи договору про наставництво слід здійснювати безпосередньо у зв'язку з нормами цивільного права.

Варто зазначити, що договори в сімейному праві неодноразово ставали предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, проте досі чимало теоретичних питань залишаються невирішеними. Одним із них, як зазначає М. В. Логвінова, є відсутність єдиного підходу щодо терміна, який слід використовувати для назви договірних конструкцій у сімейному праві. Законодавство й доктрина оперують термінами «договори в сімейній сфері (договори в сімейному праві)», «сімейно-правові договори», «сімейні договори», «домовленість» [4, с. 287]. Водночас аналіз наукової літератури дає змогу стверджувати, що найбільш вживаним та концептуально розробленим у вітчизняній доктрині є термін «сімейно-правовий договір», під яким традиційно розуміється договір, що укладається фізичними особами і спрямований на встановлення, зміну або припинення сімейних прав та обов'язків [5, с. 44]. Саме цей термін, на наш погляд, є найбільш вдалим із позицій окреслення специфіки домовленостей у сфері сімейно-правових відносин, адже акцентує увагу на їх відособленості в системі приватноправових договорів та відносній самостійності, зумовленій особливостями предмета правового регулювання сімейного права. У цьому контексті слушною є думка про те, що, «проходячи крізь призму специфіки сімейних правовідносин, договір набуває певних кваліфікованих ознак, які дають можливість вести мову про наявність спеціалізованого поняття в межах родової категорії договору» [4, с. 292]. З огляду на це, у науці сімейного права виокремлюють специфічні риси сімейно-правових договорів, до яких традиційно зараховують: 1) особливу мету – саморегулювання відносин, заснованих на шлюбі, родинності, усиновленні, а також відносин, що виникають з факту створення сім'ї на інших правових підставах; 2) безпосередню пов'язаність договірного регулювання сімейних правовідносин із родинним (сімейним) статусом фізичної особи; 3) сімейно-правовий договір є правомірною вольовою дією (правочином), спрямованою на набуття, зміну або припинення майнових та/або особистих

немайнових сімейних прав та обов'язків; 4) спеціальний суб'єктний склад; 5) особисто-довірчий характер відносин, що регулюються сімейно-правовим договором [6, с. 31].

Водночас, зважаючи, що до предмета правового регулювання сімейного права входять не лише ті правовідносини, що знаходять своє безпосереднє впорядкування нормами СК України й виникають між суб'єктами, визначеними в ст. 2 СК України, з підстав шлюбу, кровного споріднення чи усиновлення, а й ті, що врегульовані іншими законодавчими та підзаконними нормативно-правовими актами в галузі сімейного права, особливої актуальності в цьому контексті набуває думка про те, що не кожен договір, що ґрунтується на категоріях сімейного права, є за своєю сутністю сімейно-правовим. Зазначене, своєю чергою, актуалізує проблему термінологічної кореляції між категоріями сімейно-правового договору та договору в сімейному праві, на що неодноразово звертається увага вітчизняних дослідників.

Не вдаючись до детального аналізу цієї наукової дискусії, зауважимо, що сьогодні серед науковців відсутня єдність щодо співвідношення вищезазначених категорій. Так, наприклад, О. А. Явор зазначає, що договори як юридичні факти сімейного права мають тягнути за собою виникнення, зміну або припинення індивідуальних правовідносин у межах генерального сімейного правовідношення, а отже, мати за предмет сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю і батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, а також між бабою, дідом, прабабою, прадідом і внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою і падчеркою, пасинком та іншими членами сім'ї [7, с. 128–129]. При цьому дослідниця, розмірковуючи над правовою природою договору як регулятора сімейних правовідносин (тобто тих, що складаються між суб'єктами, визначеними в ст. 2 СК України), використовує термін «договір у сімейному праві», а не «сімейно-правовий договір».

Зі свого боку, О. В. Розгон у своєму монографічному дослідженні більш широко тлумачить термін «договір у сімейному праві», зазначаючи, що він становить «договір, який укладається між фізичними особами, що пов'язані між собою шлюбом або родинністю (подружжя, батьки, діти тощо) чи не перебувають у безпосередніх родинних або шлюбних зв'язках і не проживають однією сім'єю (батьки-вихователі тощо), або є стороною договору на підставі повноважень, визначених законом (орган опіки та піклування, центр соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді за місцем проживання дитини, адміністрація закладу, у якому проживає дитина), та спрямований на зміну чи припинення особистих немайнових і (або) майнових прав та обов'язків у законному режимі та сприяє виникненню договірному режиму сімейних відносин» [3, с. 64–65].

Аналізуючи такий підхід, змушені вказати на деякі його недосконалості: 1) суб'єкт владних повноважень як стороною договору в сімейному праві є не фізичною особою, а юридичною особою публічного права; 2) не кожен договір у сімейному праві спрямований на виникнення договірному режиму власне сімейних відносин (наприклад, договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу опосередковує виникнення квазісімейних правовідносин, які за своєю сутністю не є сімейно-правовими). При цьому розуміння авторського бачення концепції договору в сімейному праві ускладнюється доволі суперечливими висновками щодо кваліфікації таких договорів. Так, наприклад, із наведеного вище визначення договорів у сімейному праві вбачається, що дослідниця серед потенційних їх сторін називає суб'єктів владних повноважень. Водночас далі, здійснюючи класифікацію досліджуваних договорів, авторка зазначає, що сторонами договорів у сімейному праві є виключно фізичні особи, пов'язані відносинами шлюбу, родинності, усиновлення чи іншими відносинами, що виникають із факту створення сім'ї на інших правових підставах, не заборонених законом і таких, які не суперечать моральним засадам суспіль-

ства, тому «договори, що опосередковують відносини з передання дітей до сім'ї на виховання, не підпадають під визначення договору, який регулює сімейні відносини, – «договору в сімейному праві» [3, с. 66]. Такий підхід, на наш погляд, є суперечливим і не дозволяє однозначно сприйняти запропоновану дослідницею концепцію категорії договорів у сімейному праві. Крім того, його недосконалість полягає в тому, що значна частка договорів, які ґрунтуються на категоріях сімейного права і безпосередньо пов'язані зі сферою сімейно-правового регулювання, зокрема й досліджуваний договір про наставництво, з огляду на вищезазначені міркування, залишаються поза системою договорів у сімейному праві, що, на наш погляд, є неприпустимим.

Уважаємо, що найбільш раціональною та концептуально виваженою є позиція щодо нетотожності категорій «договір у сімейному праві» та «сімейно-правовий договір», висловлена та підтримана О. В. Михальнюк, на думку якої, термін «договір у сімейному праві» є категорією ширшою, ніж «сімейно-правовий договір», та містить, крім сімейно-правових договорів, інші договори, передбачені сімейним законодавством [8, с. 90]. Розуміючи під сімейно-правовим договором «правочин фізичних осіб, пов'язаних сімейно-правовим статусом (подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї та родичами тощо), спрямований на виникнення, зміну або припинення особистих немайнових та/або майнових прав та обов'язків у сімейній сфері» [6, с. 31], дослідниця тим самим чітко відособлює домовленості щодо регулювання сімейно-правових відносин у системі договорів у сфері сімейного права, яка містить й інші договори, які хоч і не є регуляторами відносин, що ґрунтуються на шлюбі, кровному спорідненні чи усиновленні, проте також знаходять свою динаміку в площині сімейно-правового регулювання.

Схожої позиції дотримувалася й І. В. Жилінкова, яка до договорів у сімейному праві зараховувала, по-перше, сімейні договори (договори між членами сім'ї); по-друге, договори між учасниками сімейних відносин, які хоч і не

є членами сім'ї, але мають сімейні права й обов'язки (договір про сплату аліментів на дитину, батько (мати) якої проживає окремо від сім'ї); по-третє, «досімейні» або «післясімейні договори» (договори, що укладаються на стадії виникнення сім'ї або після припинення її існування); по-четверте, «квазісімейні» договори (договори, що укладаються в процесі влаштування в сім'ї дітей, позбавлених батьківського піклування, договори про патронат, про створення дитячого будинку сімейного типу, про створення прийомної сім'ї) [9, с. 108–109].

Цілком підтримуючи вищезазначені позиції, вважаємо за доцільне наголосити на об'єктивній необхідності розмежування категорій «сімейно-правовий договір» та «договір у сімейному праві» та сприйняття їх як часткового і загального, що є важливим для правильної правової кваліфікації договору про наставництво й уникнення ситуації, за якої конструкція досліджуваного договору невинноватно позбавляється самостійного місця в системі договорів у сімейному праві. Ідеться насамперед про те, що з огляду на специфіку наставницьких правовідносин, зокрема, їх комплексної приватно-публічної природи, особливого суб'єктного складу, який містить і фізичних осіб, і суб'єктів владних повноважень, і заклади для дітей-сиріт, а також змісту, яким є права та обов'язки суб'єктів досліджуваних правовідносин щодо надання допомоги та підтримки дітям, що перебувають у закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, немає жодних підстав для кваліфікації наставницьких правовідносин як сімейно-правових. З іншого боку, з огляду на те, що вони ґрунтуються на категоріях сімейного права, перебувають у площині сімейно-правового регулювання (у межах інституційної форми влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування) та входять до групи соціальних правовідносин у сімейному праві, очевидно є необхідність розширення запропонованої І. В. Жилінковою системи договорів у сімейному праві завдяки включенню до неї групи соціальних договорів у сімейному праві та віднесення до цієї групи договору про наставництво.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України № 2342-IV від 13.01.2005. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.
2. Деякі питання здійснення наставництва над дитиною : постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 2017 р. № 465. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.08.2025).
3. Розгон О. В. Договори у сімейному праві України: монографія. Київ : Ін Юре, 2018. С. 294, 64–65, 66.
4. Логвінова М. В. Договір як регулятор сімейних правовідносин. Договір як універсальна форма правового регулювання: монографія / за заг. ред. проф. В. А. Васильєвої. Івано-Франківськ, 2016. С. 287, 292.
5. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар / За ред. І. В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. С. 44.
6. Михальнюк О. Поняття та особливості сімейно-правового договору. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. Вип. 4. С. 31.
7. Явор О. Договір як юридичний факт у сімейному праві. *Вісн. Нац. акад. прав. наук України*. 2014. № 4. С. 128–129 .
8. Михальнюк О. В. Договори в сімейному праві України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 10. С. 90.
9. Жилінкова І. В. Договірне регулювання відносин у сімейній сфері. Договір як універсальна правова конструкція : монографія / А. П. Гетьман, В. І. Борисова, О. П. Євсєєв та ін.; за ред. А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків : Право, 2012. С. 108–109.

Стаття надійшла у редакцію: 12.08.2025

Стаття прийнята: 27.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.51

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.33>

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ПРИТЯГНЕННЯ ДО СУБСИДІАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Накорчевський Сергій Васильович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У науковій статті визначено підстави та умови притягнення до субсидіарної відповідальності, а також основні аспекти її реалізації з урахуванням проблем правозастосовної практики.

Встановлено, що субсидіарна (додаткова) відповідальність як особливий вид цивільно-правової відповідальності, що може застосовуватися у сфері як договірних, так і деліктних зобов'язальних правовідносин, настає у випадках, передбачених договором або законом у разі невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником, його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна, за якої обов'язок щодо виконання такого зобов'язання повністю або у певній частині покладається на субсидіарного (додаткового) боржника. При цьому, основний боржник залишається відповідальним за своїми зобов'язаннями, а субсидіарний боржник несе відповідальність лише у випадку, коли основний боржник не може виконати свої зобов'язання.

Обґрунтовано, що сукупність загальних умов цивільно-правової відповідальності (протиправна поведінка, наявність шкоди, причинно-наслідковий зв'язок між протиправною поведінкою і завданою шкодою, вина особи) у більшості випадків не має значення для покладення субсидіарної відповідальності, різноманітність випадків застосування якої обумовлює особливості підстав та умов субсидіарної відповідальності конкретних суб'єктів цивільного права.

Зроблено висновок, що підставами застосування субсидіарної відповідальності є: наявність правового зв'язку між основним і субсидіарним боржником; наявність правовідносин між основним боржником та кредитором; невиконання або неналежне виконання зобов'язання основним боржником, або вчинення ним цивільного правопорушення. При цьому субсидіарна відповідальність може бути застосована за умов: попереднього висунення вимог кредитором до основного боржника про виконання зобов'язання; відмови основного боржника від задоволення вимоги кредитора або неодержання кредитором у розумний строк відповіді основного боржника на пред'явлену вимогу; недостатності майна для задоволення вимог кредитора в основного боржника.

Ключові слова: субсидіарна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, підстави та умови відповідальності, кредитор, боржник, захист майнових інтересів.

Nakorchevskyj Serhii. Grounds and Conditions for Application to Subsidiary Liability

In the article the grounds and conditions for bringing to subsidiary liability, as well as the main aspects of its implementation, taking into account the problems of law enforcement practice, were defined.

It is established that subsidiary (additional) liability as a special type of civil liability, which can be applied in the field of both contractual and tortious obligatory legal relationships, occurs in cases provided for by the contract or law in the event of non-fulfillment or improper fulfillment of obligations by the main debtor, his refusal, absence or insufficiency of his property for this, in which case the obligation, in whole or in part, is assigned to the subsidiary (additional) debtor. In this case, the principal debtor remains liable for its obligations, and the subsidiary debtor is liable only if the principal debtor is unable to fulfill its obligations.

It is substantiated that the totality of general conditions of civil liability (illegal behavior, the presence of harm, the causal relationship between the illegal behavior and the harm caused, the fault of the person) in most cases is not important for the imposition of subsidiary liability, the variety of cases of application of which determines the specifics of the grounds and conditions of subsidiary liability.

It is concluded that the grounds for applying subsidiary liability are: the existence of a legal connection between the principal and subsidiary debtor; the existence of a legal relationship between the principal debtor and the creditor; failure to fulfill or improper fulfillment of an obligation by the principal debtor or the commission of a civil offense by him. In this case, subsidiary liability may be applied in the following conditions: prior presentation of demands by the creditor to the principal debtor for the fulfillment of the obligation; refusal of the principal debtor to satisfy the creditor's demand or failure of the creditor to receive a response from the principal debtor to the demand presented within a reasonable time; insufficient assets of the principal debtor to satisfy the creditor's demands.

Key words: subsidiary liability, civil liability, grounds and conditions of liability, creditor, debtor, protection of property interests.

У цивільному праві інститут субсидіарної відповідальності є важливим інструментом забезпечення належного виконання зобов'язань, захисту майнових інтересів кредитора та розподілу ризиків у випадку невиконання чи неналежного виконання боржником своїх обов'язків.

Легальне визначення поняття субсидіарної відповідальності закріплено у статті 619 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1], відповідно до якої, субсидіарна відповідальність являє собою відповідальність іншої особи (субсидіарного боржника) додатково до відповідальності основного боржника. Така відповідальність настає у випадках невиконання або неналежного виконання зобов'язань основним боржником у разі його відмови, відсутності або недостатності у нього для цього майна.

Специфіка субсидіарної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності полягає в її додатковому характері, що означає, що до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність (частина друга статті 619 ЦК України). У свою чергу, кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задо-

волена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника (частина третя статті 619 ЦК України).

З метою ефективного застосування субсидіарної відповідальності важливим є визначення підстав та умов її настання з урахуванням проблем правозастосовної практики.

На доктринальному рівні вченими досліджувалися окремі питання цивільно-правової відповідальності та її видів, субсидіарних зобов'язань, особливостей субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб за законодавством України та Німеччини, специфіки субсидіарної відповідальності у справах про банкрутство тощо. Серед таких праць слід назвати дослідження Д. В. Бобрової, В. І. Борисової, І. А. Бутирської, О. В. Дзери, І. В. Жилінкової, Д. В. Задихайла, І. С. Канзафарової, О. Р. Кібенко, О. О. Кота, Н. С. Кузнєцової, І. М. Кучеренко, К. М. Левандовські, М. В. Логвінової, В. В. Луця, В. Д. Примака, Н. М. Сампари, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Є. О. Харитоновна, Я. М. Шевченко та інших. Однак сьогодні з урахуванням сучасних реалій та перспектив подальшого розвитку цивільних відносин низка питань з окресленої проблематики потребують ґрунтовного теоретичного осмислення й аналізу.

Метою статті є визначення підстав та умов притягнення до субсидіарної відповідальності, з'ясування основних аспектів її реалізації з урахуванням проблем правозастосовної практики.

У нормах цивільного права міститься широкий арсенал засобів впливу на пове-

дінку осіб, одним із яких є застосування до правопорушника цивільно-правової відповідальності [2, с. 8].

Цивільно-правова відповідальність, як зазначає І. С. Канзафарова, – це обумовлена особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання система цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого – здійснюється штрафний і виховний вплив на правопорушників. Застосування заходів цивільно-правової відповідальності спрямоване насамперед на забезпечення інтересів конкретної особи і може здійснюватися як у судовому, так і у позасудовому порядку [3, с. 7]. При цьому, як слушно зазначає В. Д. Примака, при застосуванні цивільної відповідальності йдеться не про покарання, а про відновлення нормального стану порушених цивільних правовідносин, максимально можливе поновлення порушених суб'єктивних цивільних прав кредитора, задоволення інтересу уповноваженої особи щодо повного відшкодування понесених нею майнових втрат або щодо одержання майнової компенсації за завдану моральну шкоду, інші немайнові втрати [4, с. 8].

Вченими відзначається, що підставою цивільно-правової відповідальності є вчинення особою цивільного правопорушення, під яким розуміється протиправна дія або бездіяльність особи, що порушує норми актів цивільного законодавства або умови договору, і з якою договір або закон пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності [3, с. 17].

За загальним правилом цивільно-правова відповідальність настає при наявності таких умов: протиправна поведінка (порушення обов'язків); наявність шкоди (збитків); причинний зв'язок між протиправною поведінкою (порушенням обов'язків) і завданою шкодою (збитками); вина особи. Однак, аналізуючи норми чинного законодавства України, М. М. Гудима-Підвербецька вказує на те, що сукупність умов цивільно-правової відповідальності в більшості випадків не має значення для покладення субсидіарної відповідальності [5, с. 229].

Н. М. Сампара, співвідносячи поняття «субсидіарна відповідальність» та «субсидіарне зобов'язання», також стверджує, що субсидіарна відповідальність не відповідає усім ознакам цивільно-правової відповідальності [6, с. 42]. Вчена відзначає, що особливості відповідальності субсидіарного та основного боржника, які є боржниками одного і того ж кредитора, але в двох окремих, хоча і пов'язаних між собою, зобов'язальних правовідносинах, не дозволяють вести мову про них як про співборжників, адже вони несуть відповідальність окремо, спочатку основний, а тільки потім, при настанні певних, визначених законом або договором, умов, субсидіарний (додатковий) боржник [6, с. 64].

У даному контексті слід зазначити, що *застосування субсидіарної (додаткової) відповідальності може встановлюватися договором або законом*. На думку В. В. Надьон, категорія цивільно-правової відповідальності в договірному зобов'язанні спочатку виконує стимулюючу, попереджувальну функцію, яка стимулює, попереджає сторони про необхідність належним чином виконувати взяті на себе обов'язки, в іншому випадку – вказує сторонам на можливі несприятливі майнові наслідки [7, с. 347]. Важливо вказати на те, що положення частини першої статті 619 ЦК України дозволяє встановлювати субсидіарну відповідальність фактично у будь-якому договорі, а в окремих випадках договором може бути передбачено можливість зміни солідарної відповідальності на субсидіарну. Так, договором може передбачатися субсидіарна відповідальність поручителя за договором поруки (частина перша статті 554 ЦК України); майнового поручителя за договором застави (стаття 583 ЦК України) тощо.

Закон, у свою чергу, встановлює додаткову (субсидіарну) відповідальність:

- учасників повного товариства (частина перша статті 119 ЦК України);
- повних учасників командитного товариства за зобов'язаннями останніх (частина перша статті 133 ЦК України);
- членів виробничого кооперативу за його зобов'язаннями (частина друга статті 163 ЦК України);

– управителя за боргами, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління майном (частина друга статті 1043 ЦК України);

– правовласника за договором комерційної концесії за вимогами, що висуваються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем (частина перша статті 1123 ЦК України);

– батьків та інших законних представників неповнолітньої особи за шкоду, завдану останньою (стаття 1179 ЦК України).

Так, згідно з частиною першою статті 119 ЦК України, повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. Командитним, у свою чергу, є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі у діяльності товариства (стаття 133 ЦК України). Субсидіарна відповідальність членів виробничого кооперативу за зобов'язаннями кооперативу в розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативу і законом, передбачена частиною 2 статті 163 ЦК України.

Законом у частині другій статті 1043 ЦК України також встановлено, що управитель за договором управління майном несе субсидіарну відповідальність за борги, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління, якщо вартість майна, переданого в управління, є недостатньою для задоволення вимог кредиторів. Правовласник за договором комерційної концесії теж несе субсидіарну відповідальність за вимогами, що висуваються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг),

проданих (виконаних, наданих) користувачем (частина перша статті 1123 ЦК України).

З урахуванням зазначених норм цивільного законодавства України, можна сказати, що не в усіх випадках застосування субсидіарної відповідальності вона є наслідком вчинення субсидіарним боржником правопорушення. Так, як зазначає Я. С. Синявська, загальновизнані підстави настання майнової відповідальності не є характерними, зокрема у разі застосування відповідальності учасників повного товариства за його зобов'язаннями. На думку вченої, підставою субсидіарної відповідальності, яка характерна для учасників повного товариства в разі невиконання або неналежного виконання повним товариством своїх зобов'язань та відсутності достатнього майна для задоволення вимог кредиторів, є правопорушення основного боржника – повного товариства. При цьому, майнова відповідальність учасників повного товариства настає у разі існування й вторинних підстав, що знаходяться в системному зв'язку з первинною, а саме: наявність правового зв'язку учасників з повним товариством; відсутність майна товариства для задоволення вимог кредиторів; відкриття ліквідаційної процедури. Водночас інші умови, такі, як шкода, причинно-наслідковий зв'язок і вина, не можуть розглядатися як умови майнової відповідальності учасників повного товариства, оскільки їх наявність не вимагається [8, с. 10].

Натомість, у випадку, передбаченому статтею 1179 ЦК України, застосування субсидіарної відповідальності можна вважати наслідком вчинення субсидіарним боржником правопорушення. Так, розглядаючи питання про підставу субсидіарної відповідальності батьків (осіб, які їх замінюють) за шкоду, завдану неповнолітніми (стаття 1179 ЦК України), К. М. Левандовські вказує на те, що в даному випадку мають місце два правопорушення: правопорушення неповнолітніх дітей, яке завдало шкоди; правопорушення батьків дітей у вигляді неналежного нагляду за дітьми. Правопорушення батьків причиною пов'язане з правопорушенням дітей, а отже, і з заподіянням шкоди [9, с. 71].

Аналізуючи особливості субсидіарної відповідальності батьків неповнолітніх осіб, В. П. Мироненко зазначає, що обов'язок батьків відшкодувати шкоду виникає тому, що вони не виконали свого правового обов'язку щодо виховання та нагляду за дітьми. Виходячи з цього, підставою для притягнення батьків до субсидіарної відповідальності за правопорушення, вчинені їх неповнолітніми дітьми, виступає власне правопорушення батьків, яке полягає у винному, протиправному невиконанні покладених на них законом обов'язків з належного виховання дітей та нагляду за ними [10, с.11].

Слід зазначити, що застосування субсидіарної відповідальності має місце не лише з підстав порушення зобов'язання основним боржником, але й за умов: попереднього висунення вимог кредитором до основного боржника про виконання зобов'язання; відмови основного боржника від задоволення вимоги кредитора або неодержання кредитором у розумний строк відповіді основного боржника на пред'явлену вимогу; недостатності майна для задоволення вимог кредитора в основного боржника.

У цивільних відносинах невиконання основним боржником свого зобов'язання може бути зумовлене як умисним ухиленням від виконання вимог кредитора, так і неможливістю його виконання. Тому, законодавцем встановлено правило, відповідно до якого, під відмовою основного боржника від виконання пред'явленої вимоги кредитора слід розуміти як невиконання вимог кредитора, так і відсутність в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу. Так, згідно із частиною другою статті 619 ЦК України до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність.

Крім цього, частиною третьою статті 619 ЦК України передбачено заборону

кредитору вимагати задоволення своєї вимоги від субсидіарного боржника, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Дане положення зумовлено тим, що у такому випадку кредитор має можливість задовольнити свої вимоги без особливих ускладнень, не звертаючись при цьому до субсидіарного боржника. Якщо ж вимога кредитора не буде задоволена у повному обсязі шляхом зарахування зустрічної вимоги, то у незадоволеній частині кредитор може звернутися з вимогою до додаткового боржника [11, с. 104].

Як зазначає Н. М. Сампара, з моменту усвідомлення кредитором як уповноваженою з субсидіарного зобов'язання особою необхідності задоволення своїх інтересів, у зобов'язаній особи виникає кореспондуючий обов'язок виконати цю вимогу. У даному випадку поведінка зобов'язаних осіб (особливо субсидіарного боржника) в субсидіарних зобов'язаннях залежить від дій кредитора з моменту, коли останній сформує своє волевиявлення на належне здійснення приналежного йому обсягу суб'єктивних прав. До прийняття рішення кредитором субсидіарний боржник хоча ще і ні до чого не зобов'язаний, але він вже знаходиться у стані очікування того або іншого волевиявлення уповноваженої за субсидіарним зобов'язанням особи [6, с.155].

Умовою притягнення до субсидіарної відповідальності може бути також недостатність майна основного боржника. Однак, ЦК України у статті 619 не вимагає встановлення факту недостатності майна боржника. Кредитор має змогу спрямувати свою вимогу субсидіарному боржникові одразу після відмови основного боржника задовольнити її чи після того, як кредитор не одержав у розумний строк відповіді від основного боржника. У даному контексті вбачається доцільність законодавчого встановлення можливості пред'явлення кредитором вимоги до субсидіарного боржника лише у разі встановлення факту недостатності майна основного боржника для задоволення вимог кредитора.

Що ж стосується такої умови відповідальності як вина, якою визнається

невжиття правопорушником всіх можливих заходів щодо запобігання несприятливих наслідків своєї поведінки, необхідних при тому ступені турботливості та обачності, яка була потрібна від цього характером належних йому зобов'язань і за умовами обороту [12, с. 83], то субсидіарна відповідальність у певних випадках покладається на особу при наявності вини субсидіарного боржника (наприклад, на підставі статті 1179 ЦК України), в інших – незалежно від вини (наприклад, на підставі статті 554 ЦК України).

Так, субсидіарна відповідальність, передбачена статтею 1179 ЦК України, для застосування якої необхідним є наявність вини, виникає в результаті заподіяння шкоди. Відповідно до частини другої статті 1179 ЦК України, у разі відсутності в неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо ж неповнолітня особа перебуває у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або у повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Наявність вини як умови притягнення до субсидіарної відповідальності є необхідною й у справах про банкрутство. Так, відповідно до частини другої статті 61 Кодексу України з процедур банкрутства [13], у разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають можливість іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями. У цьому випадку вина, протиправність діяння, а також причинно-наслідковий зв'язок між діями засновників (учасників, акціонерів), або керівника боржника, і завдан-

ням шкоди майновим правам кредитора, є обов'язковими умовами для застосування субсидіарної відповідальності [14, с. 40]. Дане положення підтверджується і судовою практикою.

Так, Верховний Суд у своїй постанові від 30 жовтня 2019 р. у справі № 906/904/16 вказав на те, що субсидіарна відповідальність у справах про банкрутство є самостійним цивільно-правовим видом відповідальності, який покладається на засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі керівника, при наявності підтвердження вини зазначених осіб у доведенні юридичної особи (боржника у справі про банкрутство) до стану неплатоспроможності [15].

Аналогічною є й практика Європейського суду з прав людини. Так, у справі Лекич проти Словенії, ЄСПЛ було встановлено, що засновник і директор фірми, яка була виключена з державного реєстру без проведення ліквідаційної процедури, притягуються до субсидіарної відповідальності за порушення статті 1 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проти власності. Європейського суду з прав людини визнав, що директор і засновник знали про негативні фінансові результати діяльності компанії, але не вжили заходів щодо визначення компанії банкрутом у рамках процедури неспроможності, фактично продовживши її існування як юридичної особи, незважаючи на неможливість виконання зобов'язань [16].

У контексті умов субсидіарної відповідальності у справах про банкрутство, слід також зазначити, що Верховний Суд у своїй постанові від 19 червня 2024 р. у справі № 906/1155/20 дійшов висновку, що у справі про банкрутство субсидіарна відповідальність має деліктну природу та узгоджується із частиною 1 статті 1166 ЦК України, якою встановлено, що майнова шкода, заподіяна неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, заподіяна майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її заподіяла.

Тобто недостатність майна юридичної особи, яка перебуває в судовій процедурі ліквідації, за умови доведення боржника до банкрутства поповнюється за рахунок задоволення права вимоги про відшкодування шкоди до осіб, дії/бездіяльність яких кваліфікуються судом як доведення до банкрутства. Зміст відповідного делікту становлять умисні і цілеспрямовані дії/бездіяльність, результатом яких є банкрутство юридичної особи та шкода, заподіяна приватним і суспільним інтересам. При цьому винні особи хоча і не є стороною боргових зобов'язань, але їхня поведінка перебуває в причиново-наслідковому зв'язку зі шкодою у вигляді непогашених вимог кредиторів [17].

Отже, субсидіарна (додаткова) відповідальність являє собою особливий вид цивільно-правової відповідальності, яка не замінює відповідальність основного боржника, а доповнює її з метою посилення її запобіжної та компенсаційної функції в інтересах кредиторів боржника, та настає після вичерпання можливостей задоволення вимог кредиторів за рахунок майна боржника.

Різноманітність випадків субсидіарної відповідальності обумовлює особливості підстав та умов субсидіарної відповідальності конкретних суб'єктів цивільного права. У статті 619 ЦК України закріплено

загальний порядок і підстави виникнення субсидіарного зобов'язання. У той же час окремі підстави і умови субсидіарної відповідальності містяться і у інших статтях ЦК України та нормативно-правових актах. Аналіз відповідних норм чинного законодавства дає можливість до підстав застосування субсидіарної відповідальності віднести: наявність правового зв'язку між основним і субсидіарним боржником; наявність правовідносин між основним боржником та кредитором; невиконання або неналежне виконання зобов'язання основним боржником, або вчинення ним цивільного правопорушення. Водночас субсидіарна відповідальність настає за умов: попереднього висунення вимог кредитором до основного боржника про виконання зобов'язання; відмови основного боржника від задоволення вимоги кредитора або неодержання кредитором у розумний строк відповіді основного боржника на пред'явлену вимогу; недостатності майна для задоволення вимог кредитора в основного боржника. При цьому не в усіх випадках застосування субсидіарної відповідальності вона є наслідком вчинення субсидіарним боржником правопорушення й, відповідно, не в усіх випадках має місце наявність вини субсидіарного боржника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 28.08.2025).
2. Верховець А. А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2010. 16 с.
3. Канзафарова І. С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2007. 37 с.
4. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2005. 209 с.
5. Гудима-Підвербецька М. М. Теоретико-методологічні та практичні особливості співвідношення категорії «субсидіарне зобов'язання» й «субсидіарна відповідальність». *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2019. Вип. 3 (43). С. 226–231.
6. Сампара Н. М. Субсидіарні зобов'язання за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль: ТНЕУ, 2020. 218 с.
7. Надьон В. В. Суб'єктивний обов'язок як елемент змісту цивільних правовідносин: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2018. 392 с.
8. Синявська Я. С. Майнова відповідальність учасників повного товариства за його зобов'язаннями: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12. 00.03. Одеса, 2010. 21 с.

9. Левандовські К. М. Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2012. 199 с.

10. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес, сімейне право, міжнародне приватне право. К., 2001. 20 с.

11. Слома В. Особливості виконання субсидіарних зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С.102–106.

12. Проблеми правової відповідальності: монографія / Ю. П. Битяк, Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова та ін. За ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, В. І. Борисової. Харків: Право, 2014. 348 с.

13. Кодекс України з процедур банкрутства від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text> (дата звернення: 28.08.2025).

14. Марченко О. В., Вознюк О. І. Умови притягнення осіб, винних у доведенні до банкрутства, до субсидіарної відповідальності. *Нове українське право*. 2021. Вип. 4. С. 37–43.

15. Постанова Верховного Суду від 30 жовтня 2019 р. у справі № 906/904/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85617441> (дата звернення: 28.08.2025).

16. Рішення Європейського суду з прав людини від 14 лютого 2017 р. у справі «Лекич проти Словенії». URL: <http://base.garant.ru/71760252/> (дата звернення: 28.08. 2025).

17. Постанова Верховного Суду від 19 червня 2024 р. у справі № 906/1155/20. URL: <https://pravo.ua/subsydiarna-vidpovidalnist-moment-mozhlyvosti-podannia-zaiavy-pro-ptyahennia-vynnykh-osib-ii-obsiahy-ta-koly-pochynaietsia-perebih-stroku-davnosti-roztytsia-khs-vs/> (дата звернення: 28.08.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 22.08.2025

Стаття прийнята: 15.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 347.764 (441.1)

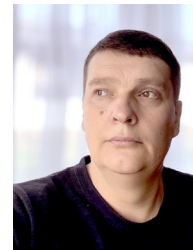
DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.34>

ІСТОТНІ УМОВИ ДОГОВОРУ ОСОБИСТОГО СТРАХУВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Панченко Євгеній Валерійович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У науковій статті на основі норм чинного законодавства України, що регулює страхові відносини, та наявних наукових положень, досліджено істотні умови договору особистого страхування військовослужбовців, які поряд з іншими становлять його зміст, особливості таких умов та порядок їх установлення.

Обґрунтовано, що з урахуванням специфіки особистого страхування, договір страхування військовослужбовців може передбачати різні поєднання страхових ризиків, форми та порядок здійснення страхових виплат, містити накопичувальний складник, зокрема на випадок дожиття до визначеного віку чи певної дати, та ризиковий складник, зокрема на випадок смерті в результаті нещасного випадку, травми, хвороби або ж втрати працездатності.

Установлено, що умови, на яких укладається договір особистого страхування військовослужбовців, мають вагоме значення, оскільки від них залежить належне виконання взятих на себе зобов'язань, що сприяє захисту прав та інтересів контрагентів за договором. Істотними умовами відповідного договору є його предмет, об'єкт страхування, страховий випадок, страхова сума, у межах якої страховик зобов'язаний провести виплату в разі настання страхового випадку, розмір страхового платежу і строки його сплати, строк договору та інші умови, визначені актами цивільного законодавства.

Звернуто увагу на те, що предмет договору особистого страхування військовослужбовців, як його істотна умова, становить надання страхової послуги страховиком страхувальникові щодо захисту майнових інтересів, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю, пенсійним забезпеченням військовослужбовців шляхом здійснення страхової виплати в разі настання певної події (страхового випадку), передбаченого договором.

Установлено, що страховим випадком за договором особистого страхування військовослужбовців слід уважати не лише зумовлену договором подію, яка відбулася і з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити страхову виплату, що характерне для договорів страхування з накопичувальним складником (пенсійне забезпечення військовослужбовців), а й випадкове заподіяння шкоди життю, здоров'ю військовослужбовця внаслідок настання зумовленої договором події під час дії договору страхування, унаслідок чого виникає обов'язок страховика здійснити страхову виплату.

Зроблено висновок, що, незважаючи на обмеження та особливості страхування військовослужбовців, ця сфера є важливою для забезпечення страхових інтересів цієї категорії осіб, які стоять на захисті України ціною свого життя та здоров'я. А тому актуальним завданням сьогодні є подальша розробка як на державному рівні, так й окремо страховиками страхових продуктів та програм страхування для військових із визначенням умов для належного надання їм страхового захисту, що є важливим елементом у механізмі соціального забезпечення цієї категорії осіб.

Ключові слова: договір особистого страхування військовослужбовців, істотні умови договору, зміст договору, предмет договору, об'єкт страхування, страховий випадок, страхова сума, строк договору.

Panchenko Yevhenii. Essential terms of the contract of personal insurance of military servicemen

In the scientific article, based on the analysis of scientific views and norms of the current legislation of Ukraine regulating insurance contractual relations, the essential conditions of a personal insurance contract of military servicemen, which, along with others, constitute its content, the features of such conditions and the procedure for their establishment, are examined.

It has been substantiated that, taking into account the specifics of personal insurance, a military insurance contract may provide for various combinations of risks by insurance classes, forms of insurance payments, include a cumulative (insurance in case of survival to a certain age or date) and/or risk component (insurance in case of death and insurance in case of illness, bodily injury, temporary and/or permanent (stable) loss of ability to work), be concluded with fixed and/or variable amounts of insurance sums, insurance payments and/or insurance premiums.

It has been established that the conditions under which a personal insurance contract of military servicemen is concluded are of great practical importance, since the proper fulfillment of obligations that contribute to the protection of the rights and interests of the counterparties to the contract depends on them. The essential conditions of the relevant contract are its subject, the object of insurance, the insured event, the amount of money within which the insurer is obliged to make a payment upon the occurrence of an insured event (the insured amount), the amount of the insurance payment and the terms of its payment, the term of the contract and other conditions determined by acts of civil legislation.

The attention is focused on the fact that the subject of a personal insurance contract of military servicemen, as its essential condition, is the provision of an insurance service by the insurer to the insured to protect the property interests associated with the life, health, ability to work, and pension provision of military personnel by making an insurance payment in the event of a insured event.

It has been established that an insured event under a personal insurance contract of military servicemen should be considered not only an event specified in the contract that has occurred and upon the occurrence of which the insurer is obliged to make an insurance payment, which is typical for insurance contracts with a accumulative component (pension provision for military personnel), but also an accidental causing of harm specified in the contract during the term of the insurance contract, as a result of which the insurer is obliged to make an insurance payment.

It was concluded that, despite the limitations and peculiarities of military insurance, this area is important for ensuring the insurance interests of this category of persons who defend Ukraine at the cost of their lives and health. Therefore, the current task today is the further development of insurance products and insurance programs for the military, which are an important element in the social protection system of this category of persons.

Key words: *personal insurance contract of military servicemen, essential terms of the contract, content of the contract, subject of the contract, object of insurance, insured event, insured amount, term of the contract.*

Страхування життя та здоров'я військовослужбовців, які проходять службу на території України (військовослужбовці Збройних сил України, військовозобов'язані та резервісти, члени добровольчих формувань територіальних громад тощо) (ст. 5 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [1]), становить сферу особистого страхування, правове регулювання якого здійснюється главою 67 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) та Законом України «Про страхування» [3].

Страхування військовослужбовців, на відміну від страхування цивільних осіб,

вимагає особливих підходів до його реалізації та окремих страхових продуктів, зважаючи на специфіку страхових ризиків, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю військових. Так, сьогодні в умовах дії воєнного стану в Україні страхування військовослужбовців пропонується деякими страховими організаціями, якими розроблені спеціальні страхові продукти та програми страхування, що дають змогу військовослужбовцям та їхнім сім'ям отримати страхові виплати в разі інвалідності, втрати життя чи необхідності лікування, а також програми страхування з накопичувальним складником. Такий страховий захист

передбачається умовами добровільного страхування життя Страхової компанії ARX [4], умовами добровільного страхування від нещасних випадків ПрАТ «Українська страхова компанія «КНЯЖА ІНШУРАНС» [5] тощо.

Важливим елементом відносин особистого страхування військовослужбовців, як і будь-яких інших договірних відносин, є їх зміст, який становить сукупність умов договору, визначених на розсуд сторін і погоджених ними, та умов, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства (стаття 628 ЦК України) [2]. Так, з урахуванням специфіки особистого страхування, договір страхування військовослужбовців може передбачати різні поєднання страхових ризиків, форми та порядок здійснення страхових виплат, містити як накопичувальний складник, зокрема на випадок дожиття до визначеного віку чи певної дати, так і ризиковий складник, коли йдеться про страхування на випадок смерті в результаті нещасного випадку, хвороби, втрати працездатності.

Як зазначають учені, до змісту будь-якого договору, крім його визначеності, повинна висуватися вимога про здійсненість того зобов'язання, яке встановлюють у договорі сторони. Адже договір не може вважатися таким, що має юридичну силу, якщо особа бере на себе зобов'язання, виконати які явно неможливо [6, с. 297].

Ступінь розробленості проблеми.

Сьогодні в науці цивільного права питання змісту договору особистого страхування військовослужбовців та власне його істотних умов досліджені недостатньо, що зумовлює потребу в науковому аналізі відповідних питань. Підґрунтям написання статті та сформульованих у ній результатів дослідження стали праці Н. В. Безсмертної, Т. В. Блащук, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, Ю. О. Заїки, Г. О. Ільченко, Л. Л. Кінашук, Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця, Р. А. Майданника, Н. В. Міловської, В. М. Никифорова, С. О. Погрібного, Р. В. Сobotника, Н. В. Федорченко, В. П. Янишена та інших.

Метою статті є дослідження істотних умов договору особистого страхування військовослужбовців, їх особливостей та порядку встановлення.

Умови, на яких договір укладається, мають велике практичне значення, оскільки від них залежить належне виконання зобов'язань, що сприяє захисту прав та інтересів контрагентів за договором [7, с. 587]. З метою недопущення порушення рівноваги інтересів між страховиком та страхувальниками договір страхування, відповідно до статті 89 Закону України «Про страхування», укладається з урахуванням загальних умов страхового продукту, що визначаються на підставі внутрішньої політики з андеррайтингу та внутрішньої політики з розроблення та впровадження страхових продуктів, розроблених і затверджених страховиком відповідно до вимог до розроблення таких політик, установлених нормативно-правовими актами регулятора [3]. За допомогою таких загальних умов здійснюється стандартизація страхових ризиків, а тому й страхових послуг, що надають страхові організації.

Своєю чергою, істотними умовами будь-якого договору вважаються ті, які необхідні й достатні для його укладення. Відповідно до статті 638 ЦК України, «договір є укладеним, якщо сторони у належній формі досягли згоди з усіх істотних умов» [2]. Як зазначає Є. О. Харитонов, істотні умови договору відображають його природу, а відсутність будь-якої з них не надає змоги сторонам виконати їх обов'язки, які покладаються на них за договором [7, с. 385]. Частина перша статті 638 ЦК України істотними називає: умови про предмет; умови, які визначені законом як істотні; умови, які є необхідними для договорів цього виду; умови, щодо яких за заявою однієї зі сторін має бути досягнуто згоди [2]. Водночас указівку на істотні умови того чи іншого договору може містити й спеціальне законодавство. Тому не випадково законодавець, визначаючи істотні умови договору, відсилає до спеціальних норм, присвячених договірним зобов'язанням цього виду, і називає істотними насамперед ті умови, які визнані такими згідно із законом і передбачені як обов'язкові в самих нормах права, що регулюють ці договірні відносини [8, с. 188].

Такими спеціальними нормами в межах ЦК України є Глава 67, яка безпосеред-

ньо присвячена договірним зобов'язанням зі страхування. Так, згідно зі статті 982 ЦК України, «істотними умовами договору страхування є предмет договору, страховий випадок, розмір грошової суми, у межах якої страховик зобов'язаний провести виплату в разі настання страхового випадку (страхова сума), розмір страхового платежу і строки його сплати, строк договору та інші умови, визначені актами цивільного законодавства» [2]. Своєю чергою, стаття 89 Закону України «Про страхування» містить спеціальні норми щодо умов, які обов'язково зазначаються в договорі страхування з урахуванням особливостей загальних умов страхового продукту [3]. Однак слід зазначити, що серед цього переліку умов, незважаючи на вказівку законодавця щодо їх обов'язковості, представлені як істотні умови, що впливають на чинність договору страхування і без погодження яких договір страхування не може вважатися укладеним, так і ті умови, що передбачають необхідні реквізити договору, зокрема: назва документа, дані про страховика та страхувальника, застрахованої особи, їх адреси тощо, та не є його істотними умовами.

З огляду на положення ЦК України та Закону України «Про страхування», істотною умовою договору особистого страхування військовослужбовців є його предмет, тобто те, про що домовляються страховик і страхувальник, щодо чого вони вступають у страхові правовідносини та чого бажають досягти. Відповідно до частини четвертої статті 89 Закону України «Про страхування», «предметом будь-якого договору страхування є передача страхувальником за плату ризику, пов'язаного з об'єктом страхування, страховику на умовах, визначених договором страхування або законодавством України» [3]. У юридичній літературі зазначається, що предмет договору становить собою дії, які має вчинити зобов'язана сторона [9, с. 174]. Ураховуючи зазначене, предметом договору особистого страхування військовослужбовців слід уважати надання страхової послуги страховиком страхувальникові щодо захисту майнових інтересів, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю, пенсійним забезпеченням

військовослужбовців шляхом здійснення страхової виплати в разі настання певної події (страхового випадку), передбаченого договором.

Договором особистого страхування військовослужбовців обов'язково має бути визначено також конкретний об'єкт страхування, з яким пов'язані страхові інтереси страхувальника (застрахованої особи), та страхові ризики, що пов'язані з цим об'єктом страхування. Обов'язковість визначення в договорі об'єкта страхування відображається в правових наслідках відсутності в договорі страхування відповідної умови, а саме в нікчемності договору страхування, у якому відсутній об'єкт страхування.

Як впливає із частини п'ятої статті 89 Закону України «Про страхування» [3], об'єктом страхування за договором особистого страхування військовослужбовців може бути життя, здоров'я, працездатність та/або пенсійне забезпечення такої особливої категорії осіб, як військові.

Для реалізації страхового зобов'язання в договорі особистого страхування військовослужбовців указується конкретна подія – страховий випадок, що також є однією з істотних умов договору. Так, відповідно до пункту 59 частини першої статті 1 Закону України «Про страхування», «страховий випадок – це подія, передбачена договором страхування або законодавством, ризик виникнення якої застрахований, з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній у договорі страхування або відповідно до законодавства» [3].

Вчені відзначають, що договір страхування має містити вичерпний перелік винятків зі страхових випадків та ті обмеження щодо страхування, на які не поширюється дія страхового захисту за договором [10, с. 14]. Відповідно до частини п'ятої статті 93 Закону України «Про страхування», такі винятки та обмеження мають бути викладені зрозумілою для страхувальника мовою і не містити суперечностей та не допускати неоднозначного тлумачення змісту [3].

Страховий випадок тісно пов'язаний зі страховим ризиком, наявність якого

є передумовою виникнення та існування будь-якого страхового правовідношення. Страховий ризик – це нереалізований страховий випадок, тобто певна подія, ймовірність настання якої зумовлює потребу в страховому захисті. Згідно зі статтею 93 Закону України «Про страхування», «страхові ризики, які визначаються договором страхування, мають відповідати таким ознакам (крім договорів страхування життя лише з накопичувальним складником): 1) вірогідність та ймовірність настання; 2) неможливість передбачити конкретний час, місце, обставини настання події, а також розмір шкоди в разі настання страхового випадку; 3) відсутність імовірності невідворотності настання події в період дії договору страхування; 4) настання події спричинить негативні матеріальні наслідки для страхового інтересу страхувальника або інших осіб, визначених у договорі страхування; 5) настання події не пов'язано з навмисними діями страхувальника або інших осіб, визначених у договорі страхування (крім випадків, визначених законом або міжнародним звичаєм), і не передбачає отримання неправомірної вигоди» [3].

Ураховуючи зазначені ознаки, важливо вказати й на те, що здійснення страхової виплати в разі настання страхового випадку відбувається тоді, коли небезпека, від якої здійснюється страхування, є безпосередньою причиною випадкового заподіяння шкоди [11, с. 44]. А тому страховим випадком за договором особистого страхування військовослужбовців доречно вважати не лише зумовлену договором подію, яка відбулася і з настанням якої виникає обов'язок страховика здійснити страхову виплату, що є характерним для договорів страхування з накопичувальним складником (пенсійне страхування військовослужбовців), а й випадкове заподіяння шкоди життю, здоров'ю військового внаслідок настання зумовленої договором події під час дії договору страхування, унаслідок чого виникає обов'язок страховика здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, яка визначена в договорі.

Однією з істотних умов договору особистого страхування військовослужбов-

ців, як впливає зі статті 982 ЦК України, є розмір страхового платежу та строки його сплати [2]. Відповідно до частини четвертої статті 95 Закону України «Про страхування», «страхувальник зобов'язаний сплатити страховику страхову премію як плату за страхування згідно з умовами договору страхування» [3].

Як зазначає Н. В. Міловська, «відсутність домовленості сторін щодо питання про вартість страхової послуги внеможливує належне виконання договору страхування. Страхова премія лежить в основі будь-якого договору страхування, оскільки є грошовою оцінкою ступеня страхового ризику. Вона, з одного боку, індивідуальна і є одним із найважливіших елементів конкретного страхового зобов'язання, з іншого – необхідна для формування адекватного страхового фонду за сукупністю всіх зобов'язань страховика, будучи матеріальним забезпеченням можливих вимог для всіх учасників страхування» [8, с. 199].

Відповідно до частини восьмої статті 95 Закону України «Про страхування», сплата страхової премії згідно з договором страхування може здійснюватися одноразовим платежем або періодичними платежами [3]. Якщо страхові платежі здійснюються послідовно, у договорі страхування визначаються строки внесення чергових страхових платежів. При цьому несплата страхового платежу в установлені договором страхування строки є підставою для його дострокового припинення (стаття 105 Закону України «Про страхування») [3].

Розмір страхової премії як істотної, обов'язкової умови договору особистого страхування військовослужбовців, зумовленої його оплатним характером, залежить від прийнятого на страхування ризику, пов'язаного із життям, здоров'ям, працездатністю цієї особливої категорії осіб. Водночас інші умови, що стосуються, зокрема, порядку сплати страхової премії, не є істотними умовами договору страхування.

Однією з істотних умов будь-якого договору страхування, згідно зі статтею 982 ЦК України, зокрема й у сфері страхування військовослужбовців, є роз-

мір страхової суми, у межах якої страховик відповідно до умов договору зобов'язаний здійснити страхову виплату в разі настання страхового випадку.

Відповідно до статті 94 Закону України «Про страхування», «страхова сума може бути встановлена за окремим об'єктом страхування, страховим випадком, групою страхових випадків, договором страхування в цілому» [3]. Важливо зазначити, що розмір страхової суми в особистому страхуванні не обмежується, оскільки об'єктом страхування є страхові інтереси, пов'язані із життям, здоров'ям, працездатності фізичної особи, що не мають вартісної оцінки. Тому, як зазначає Н. В. Міловська, «страхова сума, на яку укладаються договори особистого страхування, теоретично може бути якою завгодно великою, але, як показує практика, її розмір обмежується здатністю страхувальника сплачувати відповідні страхові платежі» [12, с. 23].

У межах страхової суми здійснюється страхова виплата. При цьому у сфері особистого страхування, зокрема військових, з урахуванням положень частини дев'ятої статті 102 Закону України «Про страхування» [3], страхові виплати здійснюються незалежно від суми, яку має отримати застрахована особа за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням та соціальним забезпеченням, а також страхової виплати за іншими договорами страхування чи сум, отриманих як відшкодування збитків.

Вагоме значення як для договірних відносин загалом, так і для сфери особистого страхування військовослужбовців мають часові проміжки початку і закінчення дії договору. Строк договору страхування як його істотна умова – це період у часі, протягом якого учасники страхових відносин здійснюють належні їм права та виконують покладені на них обов'язки. Строк договору особистого страхування військовослужбовців безпосередньо залежить від страхового ризику, пов'язаного із життям, здоров'ям, працездатністю військових, адже що більший строк дії договору, то вища ймовірність настання страхового випадку, тобто реалізації страхового ризику, і то більший відповідно розмір страхової премії.

Згідно із частиною першою статті 98 Закону України «Про страхування», якщо договором страхування або законодавством України не передбачено інше, договір страхування набирає чинності з дня, наступного за днем укладення договору та/або сплати страхової премії чи її першої частини, та закінчується в день, що зазначений у договорі страхування як дата закінчення строку дії договору страхування. При цьому страховий захист діє протягом усього строку договору страхування, якщо інше не передбачено договором або законодавством України [3].

У контексті істотних умов договору особистого страхування військовослужбовців важливо зазначити, що будь-яка з його сторін може визнати недостатніми ті умови, що названі істотними в законі або є необхідними для договору цього виду, і ставити питання щодо включення до договору додаткових умов. Як зазначають учені, індивідуальні істотні умови важливі для тієї сторони, яка їх висуває. При цьому інша сторона, розглядаючи запропоновані умови договору, ухвалює рішення про їх прийнятність, і лише тоді досягається домовленість між ними [6, с. 301]. Так, для договору особистого страхування військовослужбовців вагоме значення має територія, на яку поширюється страхове покриття та обмеження щодо конкретних територій, на які страхове покриття не поширюється. Окреслення території дії страхового захисту впливає на визначення низки істотних умов договору страхування військових. В умовах дії воєнного стану територія перебування військовослужбовця визначає сукупність страхових ризиків та ступінь імовірності їх настання і, відповідно, обсяг страхового покриття, що впливає на розмір страхової премії та страхової суми, у межах якої здійснюється страхова виплата. Як правило, страховий захист не надається в разі перебування військовослужбовця на території ведення бойових дій або тимчасово окупованих рф територіях.

У змісті договору страхування військовослужбовців, незважаючи на наявність, передбачених законодавством «фільтрів» для належного укладення та погодження сторонами умов договору страхування, якими є насамперед переддоговірні стра-

хові відносини, не можуть допускатися несправедливі (недобросовісні) умови, тобто умови, коли всупереч принципу добросовісності має місце істотний дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача (стаття 18 Закону України «Про захист прав споживачів» [13]). Таким споживачем у договірних відносинах страхування є страхувальник (застрахована особа) як слабка сторони договору, яка не є професійно підкованою в усіх тонкощах сфери страхування, на відміну від страховика. Несправедливими, відповідно до Директиви ЄС від 05 квітня 1993 року 93/13/ЄЕС «Про несправедливі умови споживчих договорів» [14], вважаються умови договору, які не обговорювалися індивідуально сторонами та викликають значну невідповідність в правах і обов'язках сторін, що впливають з договору, завдаючи шкоду споживачу [15].

Отже, для договірних відносин особистого страхування військовослужбовців характерний передбачений на законодавчому рівні перелік істотних умов договору. При цьому будь-яка з його сторін може

пропонувати включення додаткових умов у договір, які, у разі відповідного погодження між сторонами, також набувають значення істотних. Водночас укладення договору особистого страхування військовослужбовців на умовах, які відрізняються від загальних умов страхового продукту, що розробляються та затверджуються страховиком відповідно до вимог, установлених нормативно-правовими актами, не може викликати жодних несприятливих наслідків для сторін цього договору.

Незважаючи на обмеження та особливості страхування військовослужбовців, ця сфера є важливою для забезпечення страхових інтересів цієї категорії осіб, які стоять на захисті України ціною свого життя та здоров'я. А тому актуальним завданням сьогодні є подальша розробка як на державному рівні, так й окремо страховиками, страхових продуктів та програм страхування для військових із визначенням умов для належного надання їм страхового захисту, що є важливим елементом у механізмі соціального забезпечення цієї категорії осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 22.08.2025).
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 22.08.2025).
3. Про страхування : Закон України від 18 листопада 2021 року № 1909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text> (дата звернення: 22.08.2025).
4. Правила добровільного страхування життя Страхової компанії ARX у редакції від 13 квітня 2022 року. URL: https://arx.com.ua/uploads//ZD_0001.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
5. Умови добровільного страхування від нещасних випадків ПрАТ «Українська страхова компанія «КНЯЖА ІНШУРАНС» від 19 липня 2022 року № 039-2022. URL: https://kniazha.ua/documents/offers/039-2022_19.07.2022.pdf (дата звернення: 22.08.2025).
6. Цивільне право України : підручник: у 2-х т. / За ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право. 2011. Т. 2. 816 с.
7. Харитонов Є. О. Цивільне право України / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Старцев. Вид. 3-тє, перероб. і допов. К.: Істина, 2011. 808 с.
8. Міловська Н. В. Договірні зобов'язання зі страхування у цивільному праві України: проблеми теорії та практики : монографія. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2019. 488 с.
9. Lukasevych-Krutnyk, I.S., Milovska, N.V., Popova, N.R., Rybachok, V.À., Belikova, S.O. Analysis of legal regulation of contractual obligations in the civil law system. *Astra Salvensis*. 2022. Volume 1. Pp. 169–182.
10. Calvin E. Smith. The Meaning and Effect of Military Service and War Exception Clauses in Life Insurance Policies. *Duke Bar Journal*. 2002. Vol. 3. № 1. Pp. 11–20.

11. Campbell N. Don't Be Lost: Different Conceptions of Loss in Insurance. *Insurance Law Journal*. 2009. Vol. 20. No. 1. P. 40–51. URL: <http://www.shortlandchambers.co.nz/doclibrary/public/Cases/DontBeLost.pdf> (last accessed: 22.08.2025).

12. Міловська Н. В. Розмір страхової суми як істотна умова договорів страхування. *Юридична Україна*. 2017. № 1. С. 21–28.

13. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. Ст. 379.

14. Council Directive No. 93/13/EEC of 5 April 1993 «On Unfair Terms in Consumer Contracts». URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex:31993L0013> (last accessed: 22.08.2025).

15. Report of the Commission of the European Communities «On the Implementation of Council Directive 93/13/EEC of 5 April 1993 «On unfair Terms in Consumer Contracts». Brussels, 27 Apr. 2000 COM(2000) 248 final. URL: http://ec.europa.eu/consumers/cons_int/safe_shop/unf_cont_terms/uct03_en.pdf (last accessed: 22.08.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 15.08.2025

Стаття прийнята: 02.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

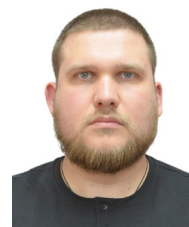

**ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ ВЛАСНИКІВ АКТИВІВ, УПРАВЛІННЯ ЯКИМИ
ЗДІЙСНЮЄ НАЦІОНАЛЬНЕ АГЕНТСТВО УКРАЇНИ
З ПИТАНЬ ВИЯВЛЕННЯ, РОЗШУКУ ТА УПРАВЛІННЯ АКТИВАМИ,
ОДЕРЖАНИМИ ВІД КОРУПЦІЙНИХ ТА ІНШИХ ЗЛОЧИНІВ**

Савулій Віктор Олександрович,

аспірант

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

У статті розглянуто права та обов'язки власників активів, управління якими здійснює Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – Національне агентство).

Доведено, що власники таких активів зобов'язані дотримуватися всіх вимог чинного законодавства України та виконувати зобов'язання, стороною яких вони є, хоча управління активами здійснює Національне агентство. Національне агентство не є правонаступником жодних прав чи обов'язків власника активів за будь-якими правочинами. Передання активів в управління Національному агентству та укладення Національним агентством договору управління майном не тягне за собою автоматичного переходу права власності на таке майно до управителя. В такому випадку не існує правонаступництва і не відбувається переходу прав та обов'язків власника активів, управління якими здійснює Національне агентство, до Національного агентства й управителя. Встановлено, що за чинним законодавством України існує обов'язок власника активів, управління якими здійснює Національне агентство, надати Національному агентству безперешкодний доступ до такого активу. Окремою підставою прийняття активів Національним агентством в управління є згода власника активів. Згоду власника активів на передання їх в управління Національному агентству можна розглядати як односторонній правочин. Визначено, що власник активів – грошових коштів, які розміщені на його депозитному рахунку в банку, не має права з моменту накладення арешту на такі кошти вимагати видачі вкладу та виплати процентів чи доходу в іншій формі згідно з умовами договору банківського вкладу (депозиту). За загальним правилом власник активів має право погоджувати дії управителя активом у вигляді частки у статутному (складеному або пайовому) капіталі чи акцій, паїв під час здійснення ним повноважень власника у вищих органах управління відповідної юридичної особи.

Ключові слова: право власності, права власника, обов'язки власника, договір, управління активами, необґрунтовані активи, згода власника, цивільні правовідносини.

Savulii Viktor. Rights and Obligations of Assets' Owners Managed by the National Agency of Ukraine for Finding, Tracing and Management of Assets, which were obtained from corruption and other crimes

The author of the article has studied the rights and obligations of assets' owners managed by the National Agency of Ukraine for Finding, Tracing and Management of Assets, which were obtained from corruption and other crimes (hereinafter referred to as the National Agency).

It has been proved that the owners of such assets are obliged to comply with all the requirements of the current legislation of Ukraine and fulfil the obligations, where they are one of the parties, although the assets are managed by the National Agency. The National Agency is not a successor to any rights or obligations of assets' owner under any transactions. The transfer of assets to the management of the National Agency and the conclusion of a property trust agreement by the National Agency does not entail the automatic transfer of the right to ownership of such property to the manager. There is no succession in such a case and there is no transfer of the rights

and obligations of assets' owner managed by the National Agency to the National Agency and the manager. It has been established that the owner of assets managed by the National Agency is obliged to provide the National Agency with unhindered access to such assets under the current legislation of Ukraine. A separate basis for accepting assets for management by the National Agency is the consent of assets' owner. The consent of assets' owner to transfer them for management to the National Agency can be considered as unilateral transaction. It has been determined that the owner of the assets (monetary funds) placed on his / her deposit account in a bank does not have the right to demand the release of the deposit and payment of interest or income in another form in accordance with the terms of the bank deposit agreement from the moment of seizure of such funds. The owner of the assets has the right under a general rule to approve the actions of the assets' manager in the form of a share in the authorized (compounded or share) capital or shares and stocks while exercising the powers of the owner in the higher management bodies of the relevant legal entity.

Key words: *right to ownership, owner's rights, owner's obligations, agreement, assets management, unreasonable assets, owner's consent, civil legal relations.*

Постановка проблеми. Створення Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – Національне агентство, АРМА), було спрямоване на реалізацію державної антикорупційної політики України.

Розділ III Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» від 10 листопада 2015 року № 772-VIII (далі – Закон про Національне агентство № 772-VIII) [1], що має назву «Управління активами», визначає особливості управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, зокрема, управління грошовими коштами та банківськими металами, управління рухомим та нерухомим майном, цінними паперами, майновими та іншими правами тощо.

Активи – кошти, майно, майнові та інші права, на які може бути накладено або накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави або які конфісковані за рішенням суду у кримінальному провадженні чи стягнені за рішенням суду в дохід держави внаслідок визнання їх необґрунтованими (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону про Національне агентство № 772-VIII) [1].

Згідно з ч. 1 ст. 21 Закону про Національне агентство № 772-VIII управління рухомим та нерухомим майном, цінними паперами, майновими та іншими пра-

вами здійснюється Національним агентством шляхом передачі відповідних активів в управління в порядку, визначеному цим Законом, або їх реалізації [1]. Відповідно до ч. 6 ст. 1032 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року № 435-IV (далі – ЦК України) у випадках, встановлених законом, установником управління може бути Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів [2]. Отже, постає питання про співвідношення прав та обов'язків законного власника майна і прав та обов'язків Національного агентства щодо управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Термін «законний власник» вживається в Законі про Національне агентство № 772-VIII. Крім того, Закон України від 18 червня 2025 року № 4503-IX «Про внесення змін до Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» щодо посилення інституційної спроможності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, та вдосконалення механізмів управління активами» [3], який набрав чинності 30.07.2025, істотно змінив механізм управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Набрання чинності Законом України «Про Національне агентство України

з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» активізувало наукові розвідки щодо цієї проблематики. Так, В.І. Бобрик дослідив особливості провадження у справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування [4]; Я.В. Вороніжський визначив ключові особливості процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави [5]; Н.М. Навальнева також з'ясувала особливості визнання необґрунтованими активів та їх витребування в контексті конфіскаційних санкцій у цивільному праві [6]. Щодо прав та обов'язків власників активів, управління якими здійснює Національне агентство, досліджень у національній приватноправовій науці було проведено не досить. Зокрема, питання захисту права власності у контексті запровадження процедур щодо вилучення майна, визначеного необґрунтованими активами, розглядала у своїх наукових працях О.І. Антонюк [7; 8].

Метою цієї статті є визначення прав та обов'язків законних власників активів, управління якими здійснює Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У ст. 1 Першого Протоколу від 20 березня 1952 р. до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод проголошується, що «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів» [9]. Згідно з ч. 4 ст. 41 Конституції України від 28 червня 1996 року ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним [10].

Згідно з абз. 7 ч. 6 ст. 100 Кримінального процесуального кодексу України речові докази вартістю понад 200 розмірів мінімальної заробітної плати, якщо це можливо без шкоди для кримінального провадження, передаються за письмовою згодою власника, а в разі її відсутності – за рішенням слідчого судді, суду Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, для здійснення заходів з управління ними з метою забезпечення їх збереження або збереження їхньої економічної вартості, а речові докази, зазначені в абзаці першому цієї частини, такої самої вартості – для їх реалізації з урахуванням особливостей, визначених законом [11].

Аналізуючи права та обов'язки законного власника активів, управління якими здійснює Національне агентство, в контексті положень цивільного законодавства України варто зазначити, що власники таких активів мають дотримуватися всіх вимог чинного законодавства України та договірних зобов'язань, стороною яких є власники активів, управління якими здійснює Національне агентство.

Так, у постанові Північного апеляційного господарського суду від 08 липня 2025 року у справі № 910/1986/25 зазначається, що «Акціонерне товариство Науково-виробничий комплекс газотурбобудування Зоря – Машпроект» звернулося з позовом до Товариства з обмеженою відповідальністю науково-виробниче підприємство «Енергія Новояворівськ», Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, та Товариства з обмеженою відповідальністю «Нафтогаз Тепло» про солідарне стягнення заборгованості у розмірі 6097669,29 грн. Обґрунтовуючи позовні вимоги, позивач вказує на те, що між ним та відповідачем-1 було укладено договір про закупівлю № 957 від 10.05.2018, проте відповідач-1 всупереч умовам п. 3.4.3 зазначеного договору не оплатив кошти за виконані роботи, внаслідок чого за ним виникла заборгованість. ... Водночас, враховуючи специфічний правовий статус речового доказу

у кримінальному провадженні, а також суть накладеного арешту та головне призначення Національного агентства, АРМА не є правонаступником жодних прав чи обов'язків власника активів за будь-якими правочинами та перед будь-якими третіми особами. Чинним законодавством не передбачено процедури, механізму чи якоїсь іншої можливості, за яких АРМА може стати кредитором чи боржником у зобов'язаннях власника активів за будь-якими правочинами та перед будь-якими третіми особами. У зв'язку з цим будь-які правочини (договори), укладені власником активу з третіми особами, не мають жодної зобов'язальної сили для АРМА та/або обраного ним професійного управителя. ... Отже, зобов'язання відповідача-1 перед позивачем за договором № 957 від 10.05.2018 не поширюються на АРМА та Товариство з обмеженою відповідальністю «Нафтогаз Тепло» (як управителя майном), як помилково вважає позивач. ... З договору про управління майном (активами), укладеного 19.11.2019 між відповідачем-2 та відповідачем-3, не вбачається обов'язку відповідача-3 у разі прийняття активів відповідача-1 в управління нести солідарну відповідальність з відповідачем-1 за невиконання укладеного з позивачем договору № 957 від 10.05.2018. ... До того ж слід звернути увагу скаржника, що у відповідності до положень ст. 1043 ЦК України та умов договору управління майном (активами) управитель несе субсидіарну відповідальність лише за боргами, що виникли у зв'язку зі здійсненням ним управління, а також у разі вчинення правочинів з перевищенням наданих йому повноважень або встановлених обмежень. Водночас управитель не несе відповідальності за будь-які правочини (договори), укладені власником активу з третіми особами» [12].

Таку позицію суду варто підтримати, оскільки передання активів в управління Національному агентству та укладення Національним агентством договору управління майном не тягне за собою автоматичного переходу права власності на таке майно до управителя. Відповідно, в такому випадку не існує правонаступництва і не відбувається переходу

прав та обов'язків власника активів, управління якими здійснює Національне агентство, до Національного агентства й управителя. Якщо за рішенням суду стягуються активи в дохід держави внаслідок визнання їх необґрунтованими, то власником активів є держава, а не Національне агентство.

Ця позиція може бути підтверджена положеннями ч. 5 ст. 1033 ЦК України, згідно з якою «управитель, якщо це визначено договором про управління майном, є довірчим власником цього майна, яким він володіє, користується і розпоряджається відповідно до закону та договору управління майном. Договір про управління майном не тягне за собою переходу права власності до управителя на майно, передане в управління» [2].

Аналіз положень Закону про Національне агентство № 772-VIII свідчить про обов'язок власника активів, управління якими здійснює Національне агентство, надати Національному агентству безперешкодний доступ щодо такого активу, хоча при цьому представник власника має право бути присутнім під час проведення обстеження (огляду) та документування фізичного стану активу.

Відповідно до ч. 1 ст. 19 Закону про Національне агентство № 772-VIII активи приймаються Національним агентством в управління на підставі: 1) ухвали слідчого судді, суду про передачу активів Національному агентству для здійснення заходів з управління активами з метою забезпечення його збереження або збереження його економічної вартості; 2) ухвали слідчого судді, суду про передачу активів Національному агентству для реалізації; 3) згоди власника активів [1]. Отже, окремою підставою прийняття активів Національним агентством в управління є згода власника активів.

З точки зору цивільного права становить інтерес правова природа згоди власника активів на передання їх в управління Національному агентству. І.В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що «згода зазвичай розуміється як одностороннє волевиявлення суб'єкта права. Природа згоди – односторонній правочин, оскільки особа тим самим реалізує своє право і тим самим це робить можливим для інших

осіб здійснити своє право» [13, с. 44]. Згоду власника активів на передання їх в управління Національному агентству також можна розглядати як односторонній правочин – дію особи, спрямовану на набуття цивільних прав та обов'язків. Проте згода власника активів сама по собі не тягне виникнення цивільних правовідносин з управління активами Національним агентством, а є елементом фактичного складу як підстави виникнення цивільних правовідносин з управління активами.

Закон про Національне агентство № 772-VIII у ст. 20 визначає особливості управління грошовими коштами та банківськими металами, передбачаючи, зокрема, в частині першій цієї статті, що «управління грошовими коштами у готівковій та безготівковій формах у будь-якій валюті, на які накладено арешт у кримінальному провадженні або у позовному провадженні у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, здійснюється Національним агентством шляхом: 1) їх розміщення на депозитних рахунках Національного агентства у відповідній валюті, відкритих у державних банках, визначених на конкурсних засадах у порядку, встановленому Законом України «Про публічні закупівлі», за договором банківського вкладу на вимогу; 2) продовження їх розміщення до закінчення строку дії договору депозиту на депозитному рахунку власника в банку, в якому вони були розміщені на момент накладення арешту, із заборобою здійснення видаткових операцій та виплати процентів чи доходу в іншій формі згідно з умовами договору. У разі закінчення строку дії договору депозиту з наступного дня подальше управління відповідними коштами разом з нарахованими після накладення арешту процентами чи іншими видами доходу здійснюється в порядку, визначеному пунктом 1 цієї частини» [1].

Отже, власник активів – грошових коштів, які розміщені на його депозитному рахунку в банку, не має права з моменту накладення арешту на такі кошти вимагати видачі вкладу та виплати процентів чи доходу в іншій формі згідно з умовами договору банківського вкладу (депозиту).

У разі набрання законної сили судовим рішенням про скасування арешту прийнятих в управління активів та/або скасування передачі активів в управління Національному агентству за умови наявності судового рішення в Єдиному державному реєстрі судових рішень Національне агентство протягом 10 робочих днів повертає такі активи законному власнику.

В онлайн-медіа подається інформація, що «в рамках своєї діяльності Нацагентство розглянуло заявку законного власника та ухвалило рішення повернути йому грошові кошти у зв'язку з набранням законної сили судового рішення про скасування арешту переданих в управління грошових коштів. З метою виконання рішення про скасування арешту ТОВ «Фінансова компанія» «Ліберті Фінанс» повертаються 1 млн 278 тис грн та 15,4 тис. доларів США, з яких понад 300 тис. грн – це сума нарахованих банком відсотків» [14].

Аналіз законодавчих положень, викладених в абз. 2–3 ч. 4 ст. 21 Закону про Національне агентство № 772-VIII, свідчить, що за загальним правилом власник активів має право погоджувати дії управителя активом у вигляді частки у статутному (складеному або пайовому) капіталі чи акцій, паїв під час здійснення ним повноважень власника у вищих органах управління відповідної юридичної особи.

Управитель активом у вигляді частки у статутному (складеному або пайовому) капіталі чи акцій, паїв під час здійснення повноважень власника таких активів в органах управління відповідної юридичної особи не погоджує з власником такого активу свої дії щодо управління ним, якщо рішенням слідчого судді, суду встановлено, що такий актив прямо чи опосередковано належить: Російській Федерації, Республіці Білорусь (далі – держава-агресор); громадянину держави-агресора (крім тих, які проживають на території України на законних підставах) або особі, яка не є громадянином держави-агресора, але має місце проживання або здійснює основну діяльність на території держави-агресора; юридичній особі (її філії, представництву), яку створено та зареєстровано відповідно до

законодавства держави-агресора або місцезнаходженням та місцем здійснення основної діяльності якої є територія держави-агресора, або яку створено відповідно до законодавства України чи іноземної держави, засновником, бенефіціаром, членом або учасником (акціонером) якої прямо чи опосередковано є держава-агресор (абз. 4–7 ч. 4 ст. 21 Закону про Національне агентство № 772-VIII) [1].

Висновки. Таким чином, прийняття Закону про Національне агентство № 772-VIII і запровадження механізму управління Національним агентством активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, є правовими механізмами здійснення державою Україною контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів суспільства, що не порушує конвенційне право особи мирно володіти майном і конституційний принцип непорушення права приватної власності. Управління рухомим та нерухомим майном, цінними паперами, майновими та іншими правами здійснюється Національним агентством шляхом

передачі відповідних активів в управління в порядку, визначеному Законом про Національне агентство № 772-VIII, або їх реалізації. Власники активів – коштів, майна, майнових та інших прав, на які може бути накладено або накладено арешт у кримінальному провадженні чи у справі про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави, зобов'язані дотримуватися всіх вимог чинного законодавства України та виконувати зобов'язання, стороною яких вони є, хоча управління активами здійснює Національне агентство. Національне агентство не є правонаступником жодних прав чи обов'язків власника активів за будь-якими правочинами. Передання активів в управління Національному агентству та укладення Національним агентством договору управління майном не тягне за собою автоматичного переходу права власності на таке майно до управителя. В такому випадку не існує правонаступництва і не відбувається переходу прав та обов'язків власника активів, управління якими здійснює Національне агентство, до Національного агентства й управителя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 05.08.2025).
2. Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10 листопада 2015 року № 772-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19#Text> (дата звернення: 05.08.2025).
3. Про внесення змін до Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів» щодо посилення інституційної спроможності Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів, та вдосконалення механізмів управління активами» : Закон України від 18 червня 2025 року № 4503-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4503-20#Text> (дата звернення: 05.08.2025).
4. Бобрик В.І. Провадження в справах про визнання необґрунтованими активів та їх витребування як вид галузево-матеріальної диференціації справ позовного провадження цивільного процесу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 1. Том 1. С. 139–142.
5. Вороніжський Я.В. Ключові особливості процедури визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 92–99. URL: http://lsej.org.ua/8_2023/19.pdf (дата звернення: 05.08.2025).
6. Навальнева Н.М. Визнання необґрунтованими активів та їх витребування. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О.А. Пушкіна, 25 травня 2018 р. Харків. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; Харків. обласний осередок Всеукр. громад. орг. «Асоціація цивілістів України». Харків : ХНУВС, 2018. С. 350–353.

7. Антонюк О.І. Захист права власності у контексті запровадження процедур щодо вилучення майна, визначеного необґрунтованими активами. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2017. Випуск 3. Том 1. С. 72–77.

8. Антонюк О.І. Позбавлення права власності на необґрунтовані активи в контексті європейських стандартів захисту права власності. *Теорія та практика адаптації законодавства України до законодавства ЄС* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 8 червня 2018 року / за ред. Р.С. Мельника, відпов. ред. Л.Ю. Малюга. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 294–297.

9. Протокол від 20 березня 1952 р. до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 05.08.2025).

10. Конституція України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 06.08.2025).

11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n1162> (дата звернення: 06.08.2025).

12. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 08 липня 2025 року, судова справа № 910/1986/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128719942> (дата звернення: 06.08.2025).

13. Односторонні правочини : монографія / І.В. Спасибо-Фатєєва, С.О. Глотов, О.І. Зозуляк та ін. ; за ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2024. 480 с.

14. АРМА захищає не лише державні інтереси, але й права законних власників. URL: <https://arma.gov.ua/news/typical/arma-zahischae-ne-lishe-derjavni-interesi-ale-y-prava-zakonnih-vlasnikiv> (дата звернення: 06.08.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 15.08.2025

Стаття прийнята: 27.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ СОБОЮ ОБВИНУВАЛЬНИХ ТА НЕОБВИНУВАЛЬНИХ КОНФІСКАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

Самойлов Вадим Павлович,

аспірант кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано критерії, ґрунтуючись на яких європейська наука поділяє конфіскаційні режими на обвинувальні та необвинувальні. Адаптовано цю класифікацію для поділу конфіскаційних режимів в Україні, яка є зручною для класифікації видів конфіскації, які виступають предметом різних галузей права: конституційного, кримінального, кримінального процесуального, цивільного процесуального, адміністративного. Встановлено, що критеріями, відповідно до яких певний правовий режим належить до обвинувального або необвинувального, є ступінь доведеності зв'язку майна із правопорушенням шляхом застосування кримінального («поза розумним сумнівом») або некримінального («баланс ймовірностей») стандарту доведення, а також наявність (або відсутність) тягаря доведення в другій сторони.

Встановлено, що до обвинувальних конфіскаційних режимів в Україні можна віднести спеціальну конфіскацію, кримінальну процесуальну конфіскацію та конфіскацію предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення.

До необвинувальних конфіскаційних режимів в Україні належать розширена конфіскація та цивільна конфіскація.

При цьому обґрунтовано, що конфіскація майна як вид покарання та конфіскація майна юридичної особи як захід кримінально-правового характеру не можуть бути віднесені ані до обвинувальної, ані до необвинувальної конфіскації.

Проаналізовано колізії, які виникають між різними конфіскаційними режимами. Зокрема, встановлено, що конфіскація майна як вид покарання та конфіскація майна як захід кримінально-правового характеру щодо юридичної особи вступає в колізію зі спеціальною конфіскацією у разі, якщо майно, яке є предметом спеціальної конфіскації, належить на праві приватної власності засудженому або юридичній особі, щодо якої вирішено питання про застосування заходів кримінально-правового характеру.

Встановлено, що спеціальна конфіскація майна, яке є предметом незаконного збагачення або легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, набуває окремих рис необвинувальної конфіскації.

Ключові слова: спеціальна конфіскація, захід кримінально-правового характеру, обвинувальна конфіскація, необвинувальна конфіскація, конфіскація майна, конфіскація майна юридичної особи, цивільна конфіскація, розширена конфіскація, незаконне збагачення, легалізація, відмивання.

Samoilov Vadym. Challenges of reconciling conviction-based and non-conviction-based confiscation regimes in Ukraine's legal system

The article analyses the criteria on which European scholarship distinguishes between conviction-based and non-conviction-based confiscation regimes. It adapts this taxonomy to the Ukrainian context so as to classify confiscation regimes that fall within different branches of law: constitutional, criminal, criminal procedure, civil procedure, and administrative law. The paper argues that the key criteria for allocating a given legal regime to the conviction-based

or non-conviction-based category are: (i) the degree to which the nexus between the property and the offence must be proven, including whether a criminal ("beyond a reasonable doubt") or a non-criminal ("balance of probabilities") standard of proof applies, and (ii) whether, and to what extent, the burden of proof is imposed on the opposing party.

It is shown that, in Ukraine, conviction-based confiscation regimes include special confiscation, criminal procedural confiscation, and the forfeiture of property that is the instrumentality or is obtained as proceeds of an administrative offence. By contrast, non-conviction-based regimes comprise extended confiscation and civil (asset) confiscation.

At the same time, the article argues that confiscation of property as a criminal punishment and confiscation of a legal entity's property as a measure of a criminal-law nature do not fit neatly into either the conviction-based or the non-conviction-based category.

The paper also examines conflicts of law that arise among different confiscation regimes. In particular, it is established that confiscation as a punishment and confiscation of a legal entity's property as a criminal-law measure may collide with special confiscation whenever the property subject to special confiscation is privately owned by the convicted person or by the legal entity in respect of which measures of a criminal-law nature are being applied.

Finally, it is shown that special confiscation of property constituting the object of illicit enrichment or the proceeds of money laundering acquires certain features of non-conviction-based confiscation.

Key words: special confiscation, measure of criminal law nature, conviction-based confiscation, non-conviction-based confiscation, general confiscation, civil confiscation, extended confiscation, illicit enrichment, legalization, laundering.

Україну не оминули світові тенденції розширення юридичних інструментів боротьби з економічною злочинністю. Сучасний підхід подолання економічної злочинності ґрунтується на концепції "follow the money" («слідуй за грошима»), яка наріжним каменем зусиль держави щодо протидії економічній злочинності (тобто будь-яким формам злочинності, які зумовлені корисливими мотивами суб'єктів кримінальних правопорушень) ставить забезпечення того, щоб «злочин не окупався» ("crime should not pay") [2, с. 2].

Посилення прогресу у боротьбі зі злочинними активами нині відбувається у двох векторах: обґрунтування, встановлення та правозастосування нових складів кримінальних правопорушень, спрямованих на захист ринкової економіки від використання в ній злочинних активів (наприклад, незаконне збагачення, фінансування тероризму, легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом (далі – легалізація) тощо), а також розширення «палітри» конфіскаційних режимів. Перший із векторів у цій статті аналізується вкрай побіжно, а саме в тій частині, в якій надає розуміння специфіки окремих конфіскаційних режимів, з якими він пов'язаний, однак другий із них підданий ретельному аналізу.

Архітектура конфіскаційних механізмів у правовій системі України значно зміни-

лася в бік подальшого розширення починаючи із 2013 року. Набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» [1], який значною мірою реформував інститут спеціальної конфіскації, закріпивши її на рівні Загальної частини Кримінального кодексу України (далі – КК), був першим із подальших численних кроків, спрямованих на імплементацію світового досвіду в українську правову систему.

Нині актуальним є дослідження наявних в українській правовій системі конфіскаційних режимів, адже в умовах активного реформування часто не вдається уникнути певних законодавчих чи правозастосовних прогалин або вад.

Дослідженнями у частині теоретичного підґрунтя конфіскації у кримінальному праві останніми роками займалися такі українські та зарубіжні вчені, як: В.В. Березнер, В.М. Бурдін, А.О. Винник, І.М. Горбачова, К.П. Задоя, О.В. Козаченко, О.Я. Кондра, Н.А. Орловська, Г.М. Собко, В.О. Туляков, М.І. Хавронюк, В.В. Шпілярович, Г.З. Яремко.

Водночас у значній частині зміст теоретичних праць полягає у вузькогалузевому аналізі основних характерних рис конфіс-

каційних режимів, тим часом як на цьому етапі у правовій системі України конфіскаційні режими є предметом регулювання кількох галузей права: конституційного, кримінального, кримінального процесуального, цивільного процесуального, адміністративного. Нерідко різні конфіскаційні режими перебувають у колізійних співвідношеннях, в інших випадках їх співвідношення зумовлює існування іншої малоочевидної, однак важливої для коректного застосування специфіки.

Відповідно, метою цієї статті є встановлення співвідношення різних конфіскаційних режимів між собою.

В основі цього дослідження лежить поділ конфіскаційних режимів на обвинувальні ("conviction based") та необвинувальні ("non-conviction based"). Цей поділ здійснюється за критеріями ступеня доведеності зв'язку майна із правопорушенням шляхом застосування кримінального («поза розумним сумнівом») або некримінального («баланс ймовірностей») стандарту доведення, а також наявності (або відсутності) тягаря доведення в другій сторони.

Фактично зазначений у попередньому абзаці поділ значною мірою зумовлює розвиток конфіскаційних режимів у Європі та США. Обвинувальні конфіскаційні режими вважаються традиційними для правових систем провідних держав, водночас складність доведення злочинного походження майна за кримінально-правовим стандартом («поза розумним сумнівом») зумовлює встановлення і розвитку необвинувальних режимів конфіскації.

М. Фернандез-Бертьє у такий спосіб розмежовував обвинувальну та необвинувальну конфіскацію, звертаючи увагу на переваги і недоліки кожного із підходів. Щодо обвинувальної конфіскації: спочатку позбавлення злочинного майна у світі здійснювали через традиційну процедуру кримінальної конфіскації, яка дає змогу позбавляти особу незаконних економічних вигод після постановлення обвинувального вироку за конкретний злочин (або їх сукупність). «Конфіскація на підставі вироку» – яку можна охарактеризувати як *actio in personam* (проти особи) на відміну від *actio in rem* (проти

речі) – постановляється судом як складова частина вироку і спрямовується на майно, зв'язок якого з правопорушеннями, у вчиненні яких особу визнано винною, доведено.

Водночас класична форма конфіскації швидко виявилася недостатньою, якщо не сказати – неефективною. З одного боку, у багатьох західних країнах бракує належної обвинувальної культури щодо конфіскації активів злочинного походження; як наслідок, недостатнє виконання таких рішень (там, де вони існують). Ще важливіше, що реальні обмеження «стандартної» конфіскації на підставі вироку зумовлені низкою чинників, серед яких: по-перше, складність домогтися обвинувального вироку щодо конкретно ідентифікованої особи, по-друге, необхідність довести зв'язок між майном, що підлягає конфіскації, та злочином, за який цю особу засуджено. Крім того, очевидні бюджетні й часові обмеження, пов'язані з розслідуванням і підтриманням обвинувачення у кримінальних справах, тобто нестача людських, технічних та матеріальних ресурсів у правоохоронних органах, значною мірою перешкоджали успіху державних органів у позбавленні злочинців їхніх незаконно набутих активів [2, с. 6].

Водночас під необвинувальною конфіскацією цей же науковець розуміє позбавлення особи «брудних» активів без попереднього вироку; воно може запускатися вже на ранніх стадіях розслідування. Історично модель спиралася на фікцію *actio in rem* («позов до речі»), за якою «винним» вважалося саме майно, але така фікція нині вже є застарілою; натомість у США сформувалися сучасні підходи, що по суті дозволяють державі «очистити титул» (тобто позбавити прав) на майно, пов'язане зі злочином.

Необвинувальна конфіскація від'єднує актив від особи: відсутня вимога вироку, тож конфіскація можлива в менш формалізованому та вимогливому провадженні з нижчим стандартом доказування (зазвичай перевага одних доказів над іншими), досить показати зв'язок майна з протиправною діяльністю. Це особливо корисно, коли власника не встановлено або коли неможливо з інших причин

вести провадження на рівні стандарту доказування «поза розумним сумнівом» для кримінального вироку [2, с. 8–9].

Актуально також навести погляд на необвинувальну конфіскацію, яку проводить А. Сакелларакі. Аналізуючи релевантні положення Директиви ЄС 2014/42/EU, авторка пояснює, що логіка відповідних положень, відома вже в окремих національних правопорядках, полягає в тому, що коли неможливо довести походження активів від конкретного злочину, для конфіскації досить встановити їх загалом незаконне походження, зазвичай із використанням полегшених правил доказування та часткового перенесення тягара доведення.

Таку «доказову підтримку» забезпечує презумпція необґрунтованого походження активів: зазвичай порівнюють загальний обсяг майна особи з тим, що вона могла законно набути; різниця трактується як імовірно «брудні» кошти й підлягає конфіскації [3, с. 495].

Екстраполюючи відповідну класифікацію на правову систему України, помічаємо, що наявні в Україні конфіскаційні режими, які з'являються в тому числі шляхом імплементації іноземного досвіду, розвиваються за подібними тенденціями.

До обвинувальних конфіскаційних режимів в Україні можна віднести: (i) спеціальну конфіскацію (ст. ст. 96-1, 96-2 КК [4]), (ii) кримінальну процесуальну конфіскацію (п. п. 1, 2, 3, 5, 6 ч. 9 ст. 100 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [5]), (iii) конфіскацію предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (ст. 29 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [6]).

До необвинувальних конфіскаційних режимів належать: (i) розширена конфіскація (п. 6-1 ч. 9 ст. 100 КПК); (ii) цивільна конфіскація – визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави (ст. 290 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК) [7]).

Одразу слід зазначити, що конфіскація майна як вид покарання (ст. 59 КК) та конфіскація майна юридичної особи

(ст. 98-8 КК) не можуть бути віднесені ані до обвинувальних, ані до необвинувальних конфіскаційних режимів. Як уже зазначалося, одним із критеріїв цього поділу є ступінь доведеності зв'язку майна із кримінальним правопорушенням, однак предметом цих конфіскаційних режимів є майно, яке виокремлюється лише за ознакою права власності, але не за критерієм його зв'язку із кримінальним правопорушенням.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 59 КК предметом конфіскації майна як виду покарання є майно, що є власністю засудженого. Подібний предмет і конфіскації майна юридичної особи згідно з ч. 1 ст. 96-8 КК, відповідно до положень якої таким предметом слід вважати майно, що є власністю юридичної особи, щодо якої застосовуються заходи кримінально-правового характеру. Загалом з огляду на положення ч. 1 ст. 328 Цивільного кодексу України (далі – ЦК) [8] можна припустити, що таке майно здебільшого є майном легального походження, з огляду на що ці конфіскаційні режими не здійснюють функцію захисту ринкової економіки.

Водночас їх співвідношення з обвинувальними конфіскаційними режимами неналежним чином вирішене на законодавчому рівні, що своєю чергою призводить до виникнення колізій.

Для ілюстрації певних юридично невіршених меж проаналізуємо майно, яке може бути предметом спеціальної конфіскації. З економічної точки зору групи такого майна впливають із мети захисту легальної ринкової економіки від використання в ній майна для здійснення протиправної економічної активності. Таке використання в найбільш широкому сенсі формує структури тіньової економіки із кримінально-правовим елементом, що є суспільно неприйнятним, а тому потребує політики протидії. У рамках такої політики спеціальної конфіскації підлягає майно, яке є доходами від кримінального правопорушення (спрощено кажучи: «нелегальне майно, яке може бути використане в легальній економіці»), майно, що використовується для фінансування тіньової економіки із кримінально-правовим елементом (можна застосувати протилежний до попереднього

зворот: «легальне майно, яке інкорпорується в нелегальну економіку»), засоби виробництва, що застосовуються у тіньовій економіці із кримінально-правовим елементом, а також майно, вилучене з цивільного обороту.

З юридичної точки зору групи цього майна є менш однорідними, що впливає на розмежування конфіскаційних режимів. Особливо яскраво це помітно, якщо аналізувати їх за критерієм права власності. У контексті доходів від вчинення кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 96-2 КК) право власності на них не виникає з огляду на вже згадані положення ч. 1 ст. 328 ЦК, тому спеціальна конфіскація як інший захід кримінально-правового характеру та конфіскація майна як вид покарання загалом належно розмежовуються між собою. Подібно і у разі, якщо вести мову про майно, вилучене із цивільного обороту.

Однак у контексті загалом легального майна, яке використовується для фінансування тіньової економіки із кримінально-правовим елементом, та засобів виробництва, що застосовуються в тіньовій економіці із кримінально-правовим елементом, ситуація менш однорідна. За юридичною термінологією таке майно описане у п. п. 2-4 ч. 1 96-2 КК, водночас принципова відмінність такого майна порівняно із попередньо проаналізованою групою з юридичної точки зору полягає в тому, що засуджена особа володітиме правом власності на таке майно.

Це своєю чергою виступає «полем» для виникнення колізій у тих кримінальних правопорушеннях, за вчинення яких передбачена санкція у вигляді конфіскації майна як покарання та у зв'язку із вчиненням яких підлягає застосуванню спеціальна конфіскація (див., наприклад, ч. 3 ст. 369 КК: неправомірна вигода у виді грошової суми, яка належить на праві приватної власності особі правопорушника, може бути як предметом конфіскації майна, так і предметом спеціальної конфіскації).

Подібні ситуації виникають і під час аналізу конфіскації майна юридичної особи (ст. 96-8 КК).

Навряд чи співвідношення конфіскації майна як виду покарання та конфіскації

майна юридичної особи як заходу кримінально-правового характеру із різновидами обвинувальних конфіскацій може бути остаточно вирішене без перегляду наявної в Україні системи конфіскаційних режимів, зокрема, вирішення питання про доцільність подальшого існування конфіскацій майна, які не належить ані до обвинувальних, ані до необвинувальних різновидів. Однак щонайменше вищезазначені колізії повинні бути вирішені шляхом законодавчого встановлення правил пріоритетності застосування одних конфіскаційних режимів над іншими.

Тепер доречно перейти до проблемних питань, які виникають у процесі співвідношення видів конфіскацій, які є представниками обвинувальних та необвинувальних конфіскаційних режимів.

Спеціальна конфіскація є класичним прикладом обвинувальної конфіскації. При цьому можливість її застосування із підстав, інших ніж обвинувальний вирок суду (ч. 2 ст. 96-1 КК), не перешкоджає цій тезі, адже кожна із процесуальних підстав застосування спеціальної конфіскації зумовлює встановлення «поза розумним сумнівом» кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що містить ознаки діяння, передбаченого Особливою Частиною КК; таким чином встановлюється зв'язок між майном та діянням, яке є предметом кримінального права.

Під час аналізу співвідношення конфіскації майна з іншими обвинувальними конфіскаціями встановлюємо, що її співвідношення із конфіскацією предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, загалом є чітким та не викликає проблем; їх розмежування узгоджується із загальним розмежуванням між кримінальним та адміністративно-деліктним правом.

Водночас більш складним є характер співвідношення спеціальної конфіскації із кримінальною процесуальною конфіскацією (п. п. 1, 2, 3, 5, 6 ч. 9 ст. 100 КПК). Положення КПК значною мірою дублюють положення КК щодо спеціальної конфіскації, водночас унікального теоретичного обґрунтування більшості випадків кримінальної процесуальної конфіскації

порівняно зі спеціальною конфіскацією немає – за предметними та суб'єктними ознаками ці конфіскаційні режими є подібними. Вочевидь, що регулювання конфіскації майна на рівні ч. 9 ст. 100 КПК зумовлене правовою історією України, де конфіскація предметів і знарядь кримінальних правопорушень ще досить нещодавно розглядалася перш за все як елемент поведінки із речовими доказами.

Шляхом аналізу юридичних конструкцій ч. 9 ст. 100 КПК та ст. ст. 96-1, 96-2 КК можна побачити, що така різниця є:

а) ч. 1 ст. 96-1 КК передбачає чіткий перелік діянь, у разі вчинення яких застосовується спеціальна конфіскація, водночас відповідно до ст. 100 КПК такого переліку немає, із чого робимо висновок, що положення ст. 100 КПК є універсальними, які застосовуються незалежно від правової кваліфікації кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою Частиною КК;

б) ч. 9 ст. 100 КПК містить правила поведінки із речовими доказами, яких немає у ст. ст. 96-1, 96-2 КК.

Таким чином, у випадку вчинення діяння, за яке відповідно до закону України про кримінальну відповідальність передбачено застосування спеціальної конфіскації, на рівні правозастосування може виникати плутанина у частині належних підстав вилучення майна (кримінально-правових чи кримінальних процесуальних) – той самий приклад, який наводився щодо ч. 3 ст. 369 КК, є актуальним і у цьому контексті, адже предмет неправомірної вигоди може бути вилучений як на підставі п. 3 ч. 1 ст. 96-2 КК, так і на підставі п. 5 ч. 9 ст. 100 КПК.

На нашу думку, ч. 9 ст. 100 КПК повинна передбачати лише нормативно-правове регулювання в частині вирішення долі речових доказів та уникати спроб дублювання нормативного матеріалу, який передбачено у ч. 1 ст. 96-2 КК, що дасть змогу уникати описаних колізій.

Різновиди необвинувальних конфіскацій в Україні нині є поодинокими та обмеженими у застосуванні, що є основною передумовою для належного їх розмежування між собою – між ними на цьому

етапі доволі невелика кількість «точок дотику». Так, розширена конфіскація та цивільна конфіскація розмежовуються: (i) за процесуальним порядком застосування (кримінальний процесуальний та цивільний процесуальний); (ii) за кримінальним процесуальним та кримінально-правовим статусом особи: перша застосовується до засудженого або його пов'язаної особи, водночас друга – до особи, яка не має кримінально-процесуального або кримінально-правового статусу (це пояснюється в тому числі і співвідношенням ч. 2 ст. 290 ЦПК та ст. 368-5 КК, з якого випливає, що у разі, якщо майно перевищує мінімальний поріг незаконного збагачення, тож цивільна конфіскація не застосовується, через що наявна чітка дихотомія між кримінальним процесом та цивільним процесом, що своєю чергою загалом обмежує можливість існування у відповідача кримінально-правового статусу у кримінальному провадженні щодо того ж самого майна); (iii) за суб'єктом: розширена конфіскація може бути застосована до будь-якого суб'єкта, водночас цивільна – лише до особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; (iv) за зв'язком із кримінально караними діяннями: розширена конфіскація застосовується лише у разі вчинення корупційного злочину, легалізації, цивільна конфіскація своєю чергою не вимагає прямо встановленого зв'язку із будь-якими кримінально караними діяннями.

В обох випадках протиправне походження майна є результатом правової фікції, яка полягає у презумпції неправомірності походження майна у разі, якщо на нього відсутні законні підстави.

Одночасно ця ж правова фікція є ключовою лінією розмежування між необвинувальними та обвинувальними конфіскаціями, адже в останніх майно підлягає конфіскації не на підставі правової фікції, а в результаті доведеного зв'язку із кримінальним правопорушенням.

Однак обидва зазначених необвинувальних конфіскаційних режими мають певні «тісні» точки дотику із обвинувальною конфіскацією, на які варто звернути увагу. Ці точки дотику простежуються у контексті застосування спеці-

альної конфіскації у разі вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 368-5 (незаконне збагачення) та ст. 209 (легалізація) КК.

Встановлення цих кримінальних правопорушень та сучасний їх етап розвитку значною мірою пов'язаний із необхідністю захисту легальної ринкової економіки, що суміжно із головним рушієм розвитку конфіскаційних режимів. Відповідно, ці інститути зазнали подібних тенденцій.

Юридичний склад кримінального правопорушення незаконного збагачення (ст. 368-5 КК) містить у собі ознаки, які суміжні із тією правовою фікцією, яка є рушієм розвитку необвинувальних конфіскацій, адже кримінальне правопорушення *per se* полягає у тому, що особа набула майно, на яке не мала законних доходів, яке через цей факт найбільш вірогідно є злочинного походження, хоча конкретне кримінальне правопорушення (найбільш імовірно, корупційне), яке призвело до набуття такого майна або набуття доходів, за які своєю чергою було придбане таке майно, за кримінально-правовими стандартами встановити та довести неможливо. Зазначену вірогідність злочинного походження майна особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка є суб'єктом незаконного збагачення, додатково підживлюють:

а) встановлена регулятивним законодавством заборона суб'єктам правопорушення займатися іншою оплачуваною діяльністю (п. 1 ч. 1 ст. 25 Закону України «Про запобігання корупції» [9]);

б) значна різниця між вартістю активів, які виступають предметом кримінального правопорушення, та законними доходами особи, що перевищує три тисячі прожиткових мінімумів для працездатних осіб.

Потенційно чим більшою є різниця, зазначена у п. «б» вище, тим більш вірогідною виглядає правова фікція про кримінально-протиправний характер походження майна особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, яка через свій статус, передбачений антикорупційним законодавством, обмежена у виборі джерел здобуття доходів та набуття активів.

У зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368-5 КК, можливе застосування спеціальної конфіскації активів, які є предметом незаконного збагачення, з урахуванням ч. 1 ст. 96-1 КК.

Можна помітити, як спеціальна конфіскація саме у цьому разі набуває специфічних, не притаманних їй рис у зв'язку із вищеописаними особливостями юридичного складу кримінального правопорушення незаконного збагачення. Спеціальна конфіскація застосовується щодо майна, протиправне походження якого є результатом правової фікції, але не стандарту доведення «поза розумним сумнівом» (можна навіть припустити, що набуття такого майна відбулося не через вчинення кримінальних правопорушень, а через порушення адміністративних заборон, наприклад, порушення обмежень щодо одержання подарунків, тобто адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 172-5 КУпАП). Водночас «сила» цієї фікції є більш слабкою порівняно із цивільною конфіскацією, адже певні елементи незаконного збагачення як кримінального правопорушення все ж потребують доведення за стандартом «поза розумним сумнівом» (наприклад, елемент об'єктивної сторони, який полягає у набутті активів).

Загалом ця логіка ставить під сумнів можливість однозначного віднесення спеціальної конфіскації активів, що є предметом незаконного збагачення, до обвинувальних форм конфіскації майна. Єдиним аргументом щодо такого віднесення залишається той факт, що набуття у власність активів у передбаченому ст. 368-5 КК випадку *per se* є кримінальним правопорушенням. Водночас через вищеописану специфіку більш переконливою видається позиція, що спеціальна конфіскація активів, що становлять предмет незаконного збагачення, є однією із виняткових форм необвинувальної конфіскації.

Повертаючись до питання про співвідношення спеціальної конфіскації активів, що становлять предмет незаконного збагачення, із цивільною конфіскацією, зазначаємо, що законодавець *de lege lata*

вибрав шлях строгого співвідношення, де максимальний поріг цивільної конфіскації (три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) є мінімальним порогом незаконного збагачення, тому таке розмежування на практиці нині не викликає проблем.

Одночасно звертаємо увагу, що на рівні *de lege ferenda* таке розмежування не є єдиним можливим варіантом: також допускаються прояви «каскадного» (після розпочатого кримінального провадження у разі його закриття можливе продовження провадження щодо вилучення конкретного майна у цивільному порядку за спрощеного стандарту доказування) або паралельного співвідношення (кримінальне та цивільне провадження не виключають одне одного).

Найбільш очевидною перевагою останніх підходів є те, що вони не обмежуватимуть застосування цивільної конфіскації конкретними «порогами», які потенційно значно знижують її ефективність, впливаючи на можливість вилучати значні суми активів. Водночас вони потребуватимуть ґрунтовного теоретичного, законодавчого та практичного опрацювання із тим, щоб уникнути колізій та прогалин.

Подібна ситуація може виникати і з легалізацією (ст. 209 КК). Слід звернути увагу, що сучасне тлумачення цієї норми не потребує засудження за предикатний злочин для інкримінування ст. 209 КК з урахуванням змін, внесених Законом України від 06.12.2019 № 361-IX [10]. Наприклад, О.О. Дудоров відзначає, що з тексту ст. 209 КК тепер однозначно випливає, що вона не є нормою з кримінально-правовою преюдицією, яка вимагає попереднього засудження за предикатне діяння – джерело «брудного» майна [11, с. 342].

Відповідно, у разі, якщо майно, яке є предметом легалізації, яка інкримінована як «автономний» злочин (тобто без засудження за предикатний злочин), спеціальна конфіскація підлягатиме застосуванню як різновид подібної правової фікції як і у випадку з незаконним збагаченням: з урахуванням фактичних обставин, що встановлені в процесі кримінального провадження, вірогідно, що майно, щодо якого здійснено дії, які становлять

об'єктивну сторону легалізації, є майном злочинного походження.

Водночас у випадку кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК, роль цієї презумпції є більш слабкою, аніж у випадку з незаконним збагаченням. По-перше, вона не є універсальною, адже на рівні правозастосування легалізації все ще домінує підхід, який передбачає засудження за предикатний злочин (наприклад, у ході проходження Україною огляду Організації економічного співробітництва та розвитку в рамках п'ятого раунду моніторингу щодо виконання Стамбульського плану дій по боротьбі з корупцією у 2024 році моніторинговою групою не виявлено жодного випадку застосування в Україні кримінальної відповідальності за легалізацію автономно від предикатного злочину [12, с. 90]), у такому разі будь-яка презумпція відсутня. По-друге, вимагається доведення такого елементу складу кримінального правопорушення як «майно, щодо якого фактичні обставини свідчать про його одержання злочинним шляхом».

Тому у правозастосуванні України нині домінуватиме «традиційне» застосування спеціальної конфіскації у контексті легалізації, водночас і в такому разі слід констатувати існування тенденції, пов'язаної із «заниженням» стандартів доказування та застосуванням презумпцій у здійсненні кримінально-правової кваліфікації легалізації та подальшим застосуванням у її випадку конфіскаційних режимів. Надалі ця тенденція може набути більш широкого розвитку.

Висновки. Нині розширення конфіскаційних режимів в Україні не позбавлене певних прихованих особливостей, вад, а то й прямих колізій, зумовлених не завжди належно законодавчо вирішеним питанням щодо співвідношення таких конфіскаційних режимів між собою. Так, вади у співвідношенні між собою існують у конфіскації майна як виду покарання та конфіскації майна як заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, з одного боку, та спеціальною конфіскацією, з іншого боку; між спеціальною конфіскацією та кримінальною процесуальною конфіскацією.

Водночас специфічним є застосування спеціальної конфіскації у контексті таких кримінальних правопорушень, як незаконне збагачення та легалізація, яке хоча й не передбачає прогалин або колізійності, однак може набувати рис, що тяжіють до необвинувальних видів конфіскації.

Зазначені вади потребують виправлення в процесі подальшого законо-

давчого процесу, спрямованого на розширення конфіскаційних механізмів, а також потребують врахування під час правозастосування.

Водночас співвідношення між собою необвинувальних конфіскаційних режимів – цивільної конфіскації та розширеної конфіскації – не передбачає будь-яких специфічних рис та є належним.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України : Закон України від 18.04.2013 № 222-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/222-18#Text> (дата звернення: 07.07.2025).

2. Fernandez-Bertier Michaël. The confiscation and recovery of criminal property: a European Union state of the art. *ERA Forum*, Vol. 18, p. 1–20. 2016. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12027-016-0436-1>.

3. Sakellarakı A. EU Asset Recovery and Confiscation Regime – Quo Vadis? A First Assessment of the Commission's Proposal to Further Harmonise the EU Asset Recovery and Confiscation Laws. A Step in the Right Direction? *New journal of European criminal law*, 13(4), p. 478–501. 2022. DOI: <https://doi.org/10.1177/20322844221139577>.

4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/conv#n541> (дата звернення: 29.08.2025).

5. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 29.08.2025).

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 29.08.2025).

7. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1819-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 29.08.2025).

8. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 29.08.2025).

9. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 29.08.2025).

10. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#n880> (дата звернення: 29.08.2025).

11. Дудоров О.О. Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом: порівняльний аналіз положень чинного і перспективного кримінального закону. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 341–348.

12. OECD (2024), Review of Anti-Corruption Reforms in Ukraine under the Fifth Round of Monitoring: The Istanbul Anti-Corruption Action Plan, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/9e03ebb6-en> (дата звернення: 29.08.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 31.08.2025

Стаття прийнята: 15.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 343.13.096

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.37>

СУДОВЕ РІШЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ: АКСІОЛОГІЧНІ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІ АСПЕКТИ

Скідан Наталія Віталіївна,
аспірантка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено судове рішення як структурний елемент судової практики у системі джерел кримінального процесуального права України крізь призму його аксіологічного значення та правозастосовної ролі. Підкреслено, що вмотивованість судового рішення є індикатором належного розгляду позицій сторін, повної оцінки доказів та обґрунтованого вибору норми права до застосування, а тлумачення норм права виступає невід'ємною складовою частиною цього процесу. З'ясовано, що суди неминуче здійснюють правозастосовне тлумачення, яке впливає на єдність та сталість судової практики.

Показано еволюцію законодавчого підходу до закріплення результатів судового міркування: від появи конструкції «правова позиція» у кримінальному процесуальному законодавстві до сучасної моделі «висновків про застосування норми права» у постановах Верховного Суду. Обґрунтовано причини та наслідки такої трансформації, зокрема її вплив на уніфікацію термінології та підвищення передбачуваності правозастосування. Зважаючи на це, окрему увагу приділено висновкам суду як формі вираження результатів тлумачення, що фіксуються у судовому рішенні. Для позначення останніх авторкою пропонується вживати саме термін «висновок суду», що узгоджується з чинним законодавством.

У роботі звертається увага на те, що висновки ВС, зважаючи на його правовий статус, мають особливе та визначальне значення для правозастосування та розвитку права загалом. Висновки Верховного Суду, викладені у його постановах, виконують системоутворюючу функцію: вони забезпечують єдність та сталість судової практики, формують орієнтири для правозастосування, зміцнюють правову визначеність і передбачуваність у галузі кримінального процесу. Таким чином, рішення Верховного Суду, у яких викладено висновки про застосування норм права, є тими формами судової практики, які набувають статусу джерела права.

Ключові слова: *судове рішення, тлумачення норм права, правозастосовне тлумачення, судова практика, Верховний Суд, висновки про застосування норм права, кримінальне процесуальне право.*

Skidan Nataliia. Court Decision (Judgment) as an Element of Case Law: Axiological and Law-Aplying Aspects

The article examines the court decision as a structural element of case law within the system of sources of criminal procedural law of Ukraine, through the prism of its axiological significance and law-applying role. It emphasises that the reasoning of a court decision serves as an indicator of the proper consideration of the parties' arguments, a comprehensive evaluation of evidence, and a well-founded choice of the applicable legal norms, while the interpretation of legal norms constitutes an integral part of this process. It is established that courts inevitably engage in law-applying interpretation, which influences the unity and consistency of case law.

The article traces the evolution of the legislative approach to consolidating the results of judicial reasoning: from the introduction of the concept of a 'legal position' in criminal procedural legislation to the current model of 'conclusions on the application of a legal norm' in the rulings of the Supreme Court. The reasons and consequences of this transformation are substantiated, in particular its impact on the unification of terminology and the enhancement of the predictability of law enforcement. In this context, particular attention is paid to the court's

conclusions as a form of expressing the results of interpretation, which are set out in the court decision. It is proposed to use the term 'court's conclusion' to denote such elements, as this aligns with current legislation.

This study notes that the conclusions of the Supreme Court, given its legal status, have special and defining significance for law enforcement and the development of law in general. The Supreme Court's conclusions, set out in its rulings, perform a system-forming function: they endure the unity and consistency of case law, provide guidelines for law application, and strengthen legal certainty and predictability in the field of criminal procedure. Thus, Supreme Court decisions containing conclusions on the application of legal norms represent forms of case law that acquire the status of a source of law.

Key words: court decision, interpretation of legal norms, law-applying interpretation, case law, Supreme Court, conclusions on the application of legal norms, criminal procedure law.

Вступ. Судова практика є самостійним і складним явищем, що функціонує на стику правозастосування, правотлумачення й правотворчості. Вона включає масив судових рішень, серед яких окремі – за наявності певних умов – можуть набувати ознак джерела права. Зважаючи на те, що не кожне судове рішення автоматично набуває статусу джерела права, виникає необхідність встановлення характеру ознак та умов, за яких окреме рішення може перейти у площину джерел кримінального процесуального права.

У цьому контексті судові рішення, вважаємо, розглядається як процесуальне й змістовне явище, що має складну внутрішню структуру, ухвалюється за певною логікою та може відігравати роль вихідного елемента судової практики. При цьому важливо враховувати, що кримінально-процесуальні акти є не лише відображенням вимоги кримінально-процесуальної форми щодо закріплення всіх процесуальних дій та рішень у процесуальних документах, але й формою реалізації засади щодо справедливого судового розгляду, яке неможливе без дотримання відповідної процесуальної форми [1, с. 61].

Додамо, що зміни у структурі судової влади, які відбулися внаслідок конституційної реформи 2016 р., вплинули на сприйняття та роль судових рішень у формуванні та розвитку судової практики. Так, було закріплено триланкову систему судоустрою, найвищим органом якої є Верховний Суд (далі – ВС), основним завданням якого є забезпечення єдності та сталості судової практики (ч. 3 ст. 125 Конституції України; ч. 1 ст. 36 Закону України (далі – ЗУ) «Про судоустрій і ста-

тус суддів») [2; 3]. Своєю чергою висновки про застосування норм права, викладені у постановках ВС, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму, а також враховуються судами у разі застосування таких норм (ч.ч. 5, 6 ст. 13 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», ч. 6 ст. 368 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)) [3; 4]. Такі інституційні зміни також стали причиною зміни парадигми щодо розуміння значення судових рішень на розвиток і стабільність правозастосування.

З огляду на вищезазначене дослідження судового рішення як елемента судової практики у кримінальному процесуальному праві набуває особливої актуальності.

Метою статті є з'ясування змісту, ознак та видів судових рішень у кримінальному процесуальному праві України, аналіз нормативних та аксіологічних стандартів їхньої якості, а також визначення ролі висновків ВС у формуванні та забезпеченні єдності і сталості судової практики.

Виклад основного матеріалу. Судове рішення в кримінальному судочинстві є центральним актом правозастосування, що ухвалюється судом під час завершення розгляду окремого процесуального питання або кримінального провадження загалом. Тому можна стверджувати, що воно виступає завершальним актом відповідної стадії судочинства або в межах судового контролю, що безпосередньо зумовлює процесуальні наслідки для сторін та інших учасників провадження, а також визначає їхній правовий статус. Додамо, що Ю.М. Харковець

дотримується аналогічного підходу до визначення судового рішення [5, с. 56].

Так, у законодавстві України відсутнє універсальне дефінітивне поняття судового рішення. Натомість у Главі 29 КПК України розкривається сутність його окремих різновидів, притаманних галузі кримінального процесуального права, шляхом визначення порядку та форми їх ухвалення, проголошення й роз'яснення, а також вимог до їх змісту [4]. З аналізу положень цієї Глави можна зробити висновок, що судові рішення в кримінальному процесі – це законний, обґрунтований і вмотивований акт судової влади, який ухвалюється для вирішення конкретного процесуального питання або обвинувачення по суті.

У науці кримінального процесуального права судові рішення є не лише окремою правовою категорією, а й цілим інститутом, під яким пропонується розуміти «сукупність передбачених кримінальним процесуальним правом норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини, які виникають між судом (суддею, слідчим суддею) та іншими суб'єктами кримінального процесу під час реалізації завдань кримінального провадження і зумовлені результатом діяльності суду (судді, слідчого судді) в кримінальному провадженні (суддівським переконанням стосовно правових і процесуальних питань на всіх стадіях кримінального провадження), який відображає волю держави у розв'язанні суспільно-правового конфлікту, викликаного кримінальним правопорушенням, і, будучи актом правосуддя, встановлює специфічні права та обов'язки суб'єктів цих правовідносин» [5, с. 52].

У науковій літературі наявні різні підходи до визначення поняття «судове рішення». Х.Р. Тайлієва розглядає його як акт правосуддя і застосування норм матеріального права в особливій процесуальній формі, яким вирішуються питання по суті кримінального провадження або щодо прав і обов'язків його учасників [6, с. 20]. О.О. Суперсон акцентує увагу на юридико-технологічній природі судового рішення, визначаючи його як офіційний документ, що у спеціальному процедурному порядку фор-

малізує волевиявлення суду, яке може мати правозастосовний, правоінтерпретаційний чи правотворчий характер [7, с. 179, 188]. Л.М. Гуртієва пропонує розуміти судові рішення як вид правозастосовного акта, прийнятого у визначеній законом формі та пов'язаного з вирішенням правових питань у межах компетенції суду [8, с. 117, 120].

Однак видається, що найбільш лаконічним та досить точним є визначення судового рішення як родового (універсального) поняття, «що означає актрішення суду, яким вирішується судова справа по суті, а також процесуальні питання, що стосуються руху справи, та інші питання у межах юрисдикційних повноважень суду» [9, с. 13]. Таким чином, «судове рішення у кримінальному провадженні є одночасно актом здійснення правосуддя та процесуальним судовим документом, що визначає його загальноправові та специфічні ознаки й властивості» [1, с. 73].

Щодо класифікації судових рішень у кримінальному процесуальному праві слід зазначити, що у КПК України основними їх видами є вирок (ч. 1 ст. 369), ухвала (ч. 2 ст. 369) та постанова (ч. 3 ст. 369) [4]. Тобто критерієм законодавчої класифікації є характер питання, що вирішується судом. Ю.М. Харковець називає це «ознакою змістовності та розв'язання питань матеріального і процесуального характеру» [5, с. 87].

Відповідно до ч. 1 ст. 369 КПК України вирок є форма судового рішення, у якій суд вирішує обвинувачення по суті. Закон передбачає два види вироків: виправдувальний (ч. 1 ст. 373 КПК України) та обвинувальний (ч. 2 ст. 373 КПК України). Вироки можуть ухвалювати лише суди першої та апеляційної інстанцій (ч.ч. 1, 2 ст. 371, п. 3 ч. 1 ст. 407, ч. 1 ст. 418 КПК України) [4].

Згідно з ч. 2 ст. 369 КПК України у формі ухвали вирішуються інші процесуальні питання. Вони можуть постановлятися в нарадчій кімнаті (ч. 3 ст. 371 КПК України) або без виходу до неї (ч. 4 ст. 371 КПК України). Ухвали постановляються на різних стадіях кримінального провадження, судами різного складу (одноособово, колегіально) та у різних

видах провадження (загальний чи особливий порядок) [4].

За наслідками розгляду касаційної скарги суд касаційної інстанції приймає постанови (ч. 3 ст. 369, ч. 1 ст. 441 КПК України) [4]. ВС здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції (ч.ч. 2, 3 ст. 17, ч.ч. 1, 2 ст. 36 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»), у кримінальних справах – через Касаційний кримінальний суд у складі ВС (далі – ККС ВС), а в окремих випадках – Велику Палату ВС (далі – ВП ВС) (п.п. 1, 4 ч. 2 ст. 37, п. 2 ч. 2 ст. 45 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів»; ч.ч. 6, 10 ст. 31 КПК України) [3; 4]. Класифікацію постанов ККС ВС можна здійснити, беручи до уваги його внутрішню структуру. Оскільки в касаційному порядку кримінальне провадження здійснюється колегією суддів, судовою палатою, Об'єднаною палатою (далі – ОП ККС ВС) або ВП ВС (ч.ч. 5, 6 ст. 31 КПК України) [4], виокремлюємо постанови колегії суддів, (судової) палати, ОП ККС ВС та ВП ВС.

Нормативні вимоги до судових рішень у кримінальному процесі викладено у ст. 370 КПК України, якими є їх законність, обґрунтованість та вмотивованість (ч. 1) [4].

Так, законним є рішення, ухвалене компетентним судом згідно з нормами матеріального права з дотриманням вимог щодо кримінального провадження, передбачених КПК (ч. 2 ст. 370 КПК України) [4]. У контексті дотримання процесуальних вимог у науковій літературі поняття законності судового рішення розкривається також через своєчасність їх ухвалення уповноваженим судом, судове дотримання судом вимог КПК на всіх етапах діяльності, відповідність судового рішення вимогам КПК за формою і змістом, правильне застосування норм КК України та інших галузей матеріального права, а також міжнародного права, зокрема з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) [6, с. 21–23; 10, с. 40–42].

Обґрунтованим визнається рішення, що ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом від-

повідно до статті 94 КПК (ч. 3 ст. 370 КПК України) [4]. Науковці зазначають, що ця вимога, хоч і має самостійне значення, водночас є внутрішнім компонентом законності. Обґрунтованість означає, що висновки суду мають бути логічно пов'язані з установленими обставинами справи, підтверджені сукупністю досліджених у судовому порядку доказів і викладені в переконливій та внутрішньо узгодженій формі. Тому суд має належним чином перевірити та оцінити всі докази, а також викласти його мотиви, які мають бути достатніми та виключати можливість прийняття протилежного рішення [6, с. 23–25; 9, с. 30].

Вмотивованим є таке рішення, у якому наведені належні і достатні мотиви та підстави його ухвалення (ч. 4 ст. 370 КПК України) [4]. Тобто мається на увазі, що у судовому рішенні всі викладені з дотриманням логіки правового доведення висновки мають відповідати дослідженим доказам, встановленим обставинам та вимогам закону. Наявність чітких, ясних і послідовних мотивів дозволяє перевірити правильність прийнятих висновків, робить судові рішення зрозумілим для сторін та інших осіб, а також зміцнює довіру до правосуддя [6, с. 25–26; 1, с. 72–73].

На думку авторки, передбачені законодавчі вимоги до судових рішень – законність, обґрунтованість та вмотивованість – є базовими і системоутворюючими. Вважаємо, вимоги до судових рішень у кримінальному процесі мають не лише нормативний, але й аксіологічний вимір. Його зміст зумовлений верховенством права, центральним елементом якого виступає ідея справедливості. Т.В. Лотиш зазначає, що вимога до судового рішення бути справедливим означає, що суб'єкт його прийняття має враховувати не лише зовнішні, але й внутрішні характеристики [1, с. 65]. Підтримуючи цю тезу, констатуємо, що всі законодавчо визначені вимоги – законність, обґрунтованість і вмотивованість – у своїй єдності спрямовані на досягнення саме цієї фундаментальної цінності. Як зазначається в науковій літературі, верховенство права, як принцип судочинства, визначає його спрямованість на утвердження спра-

ведливості, захист людських прав та зміцнення довіри до суду [9, с. 31].

Цей підхід підтримується й на рівні міжнародних стандартів. До прикладу Консультативна рада європейських суддів (далі – КРЕС) наголошує, що в ухваленні рішення суд може враховувати не лише норми права, а також етичні, соціальні та інші контекстуальні міркування, що впливають на досягнення справедливого результату (п. 22) [11, с. 503]. Своєю чергою Конституційний Суд України (далі – КСУ) послідовно підкреслює, що правосуддя визнається таким за умови відповідності вимогам справедливості та ефективного поновлення в правах (абз. 10 п. 9 мотивувальної частини) [12]. Таким чином, судові рішення не є формальним актом, а має відображати сутність правосуддя як інституційної гарантії відновлення порушених людських прав, забезпечуючи справедливість, яка також є аксіологічною вимогою до судових рішень у кримінальному процесуальному праві.

Іншим важливим елементом у нашому дослідженні є питання визначення структури судових рішень у галузі кримінального процесу, яка зумовлюється їх змістом і визначається положеннями КПК. У цьому контексті, вважаємо, йдеться про процесуальну структуру судового рішення, яка має нормативне закріплення та забезпечує дотримання формальних вимог до змісту й форми судового акта. Вона є загальною для всіх видів судових рішень – ухвал, вироків та постанов – і містить вступну, мотивувальну та резолютивну частини з урахуванням особливостей стадії кримінального провадження, на якій таке рішення ухвалюється (ст.ст. 372, 374; ч. 1 ст. 419; ч. 2 ст. 420; ч.ч. 1, 2 ст. 441; ч.ч. 1, 4 ст. 442 КПК України та інші) [4].

Структура судового рішення, закріплення в законодавстві, виконує змістовні функції, що проявляються через кожен з його частин. Вступна частина містить формальні реквізити: відомості про суд, учасників процесу, дату і місце ухвалення, номер провадження тощо. Резолютивна частина фіксує кінцеве волевиявлення суду – процесуальний результат та юридичні наслідки для сторін, а також

порядок набрання рішеннями законної сили та його оскарження. Мотивувальна частина є змістовним ядром рішення, де відображено оцінку доказів і застосування норм права судом, реалізуються вимоги обґрунтованості та вмотивованості (ч.ч. 3, 4 ст. 370 КПК України) [4], що забезпечує можливість оскарження та суспільного контролю. Через складність підготовки мотивувальної частини як найбільш вагової на практиці часто спочатку проголошуються лише вступна та резолютивна частини, а мотивувальна готується пізніше (ч. 2 ст. 376 КПК України) [4].

Варто звернути увагу на те, що невиконання вимог щодо мотивування може мати наслідки як для сторін та учасників процесу, так і для суду. Для сторін це означає, що доводи та докази можуть бути проігноровані, що, своєю чергою, підвищує ризик прийняття неправосудного рішення, яке підлягає скасуванню в апеляційному чи касаційному порядку або навіть встановлення ЄСПЛ порушення Європейської конвенції з прав людини. Таким чином, йдеться про порушення права на справедливий суд як у рамках національного, так і міжнародного правопорядку. У більш широкому сенсі це підриває довіру до судової системи. Для суддів ухвалення невмотивованого рішення може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності [13]. Так, відповідно до положень ст. 106 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» дисциплінарним проступком буде вважатися умисне або внаслідок недбалості незазначення у судовому рішенні мотивів прийняття або відхилення аргументів сторін щодо суті спору, а також безпідставне зволікання з виготовленням вмотивованого судового рішення (абз. 6 п. 1, п. 2 ч. 1 ст. 106) [3].

Отже, вмотивованість судового рішення є свідченням того, що суд належно розглянув позиції сторін, надав повну оцінку доказам та обґрунтував вибір норми права до застосування. Вмотивування вимагає чіткого, структурованого й логічного викладення підстав рішення та аргументів, які переконливо пояснюють його зміст. Зважаючи на це, невиконання відповідних законодавчих

вимог тягне настання низки негативних наслідків.

Ключову роль у цьому процесі відіграє тлумачення норм права, адже саме воно забезпечує зв'язок між фактичними обставинами справи та юридичними приписами, зумовлюючи правильність і єдність правозастосування. Тлумачення є невід'ємною складовою частиною правозастосування, зокрема в межах судового розгляду. Суд, ухвалюючи рішення, завжди досліджує зміст норм навіть тоді, коли вони формально виглядають однозначними. Це не лише технічна операція, а складний розумовий процес, що здійснюється з урахуванням юридичної логіки та внутрішнього переконання судді, сформованого на основі його правових та моральних орієнтирів.

Оскільки суд є органом, у якому сконцентровано найвищий рівень правового мислення та відповідальності, його діяльність охоплює не лише застосування норм права, але й участь у розвитку права, що є проявом верховенства права як ціннісної системи. Тому тлумачення є саме тим інструментом, що дозволяє поєднати абстрактне правило з конкурентною життєвою ситуацією, забезпечивши справедливе вирішення справи.

Насамперед у правозастосовній практиці судове тлумачення має надзвичайно велике значення і виступає засобом, за допомогою якого суд з'ясовує зміст норми права, а також забезпечує її правильне й однакове застосування. Важливо відзначити, що це не зводиться до механічного «накладання» норм на обставини справи, а передбачає врахування змісту і специфіки норми права, цілей правового регулювання, особливостей конкретної ситуації та здійснення належної юридичної аргументації.

Основне завдання судів, що належать до системи судоустрою, полягає у вирішенні конкретних справ через застосування чинного законодавства, тобто здійснення правосуддя (ч. 1 ст. 124 Конституції України; ч. 2 ст. 1, ст. 2 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів») [2; 3]. Однак навіть у такому контексті вони неминуче здійснюють тлумачення, що є елементом правозастосування. Варто не забувати, що у забезпеченні верховенства

права судова влада відіграє ключову роль у тлумаченні та застосуванні закону, ухвалюючи рішення, що забезпечують баланс між гілками влади. Взаємозв'язок між судовою, законодавчою та виконавчою гілками передбачає певну «творчу напруженість», яка є не загрозою, а проявом функціонування системи стримувань і противаг. При цьому належне мотивування судових рішень дозволяє законодавчому органу розуміти, як прийняті ним норми тлумачаться судами [14, п.п. 9, 11, 22, 43, с. 746–748, 754, 765].

У цьому контексті особливе місце посідає ВС як найвищий судовий орган (ч. 3 ст. 125 Конституції України) [2], який визнається судом права [15; 16]. Йому належить виключне повноваження забезпечувати єдність та сталість судової практики (ч. 1 ст. 36 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів») [3], що зумовлює його унікальну роль у формуванні висновків, які можуть набувати стабілізуючого значення для всієї правозастосовної системи, поступово трансформуючись із результату тлумачення в інструмент гармонізації судової практики в державі.

Беручи до уваги вищенаведене, вважаємо, що ВС є одним із суб'єктів здійснення правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права, під яким О.В. Капліна пропонує розуміти «інтелектуально-вольову діяльність суб'єктів тлумачення, спрямовану на з'ясування за допомогою спеціальних способів зумовленого сучасними потребами суспільного розвитку смислу норми з метою правильного її застосування, а також роз'яснення засвоєного, що об'єктивується в акті тлумачення» [17, с. 29].

Наведена теза узгоджується також з позицією КРЄС про те, що тлумачення норм права є невід'ємною складовою частиною аналізу правових питань у судовій практиці. Повноваження судді тлумачити права включає також й обов'язок забезпечувати правову визначеність – передбачуваність змісту та застосування права, що є ключовим чинником довіри до судової системи. Для цього суд має керуватися загальноновизнаними принципами тлумачення, що сформовані в національному та міжнародному праві. У державах континентальної правової традиції особливе

значення при цьому надається практиці вищих судів як орієнтиру для формування єдності правозастосування. Разом із тим до всіх судів, що належать до судової системи, висувається вимога дотримання послідовності в застосуванні норм права [11, п.п. 46–49, с. 507].

Отже, тлумачення норм права, здійснюване судом, зокрема ВС, у процесі розгляду справи фіксується у мотивувальній частині рішення як результат оцінки доказів, з'ясування змісту норми та меж її застосування. Формою вираження виступає висновок суду, який стає ключовим елементом судового рішення та орієнтиром для подальшого правозастосування, формуючи судову практику.

Одним із проблемних аспектів сучасної юридичної науки є відсутність єдності щодо термінологічного позначення цього елементу. Для його визначення вживаються різні поняття – «правова позиція (суду)», «правоположення», «правовий висновок (суду)» тощо. У науці та практиці вони часто ототожнюються, проте іноді також розмежовуються, чим породжується певна невизначеність у послугоуванні ними. Вважаємо, що це впливає не лише на наукову дискусію, але й на єдність, сталість і передбачуваність судової практики, на правильне визначення обов'язковості наданого судом тлумачення.

Використання у доктринальному та практичному дискурсі термінів «правова позиція» та «правоположення» для позначення висновку суду видається концептуально необґрунтованим з огляду на таке.

По-перше, ці терміни походять із англо-саксонської правової сім'ї, де використовуються для позначення *ratio decidendi* – тієї частини рішення, яка визначає його прецедентний характер та є обов'язковою у вирішенні аналогічних справ у майбутньому. У національній правовій доктрині простежується тенденція до ототожнення поняття «правова позиція» саме з *ratio decidendi*. У результаті цього відбувається перенесення понять системи загального права до правового порядку України. Тому, з нашої точки зору, цей підхід не відповідає природі національної правової системи, яка не

є прецедентною. Українська модель судової практики, своєю чергою, є іншою: судді насамперед є правозастосувачами, а здійснення правотворчої функції допускається лише у виняткових випадках.

По-друге, як зазначає С.П. Головатий, поняття «правова позиція» є запозиченням із російськомовного правового лексикону, яке поширене у країнах СНД [18, с. 210–211]. Таким чином, використання цієї категорії не відповідає ні мовній традиції, ні ціннісним орієнтирам сучасної української правової традиції.

По-третє, у національній правовій системі термін «правова позиція» закріпився насамперед у зв'язку з діяльністю КСУ, зокрема через публікацію збірника його рішень і висновків за 1997–2003 рр. Саме тоді певні фрагменти з мотивувальної або резолютивної частини окремих з них «виокремили і систематизували певні абзаци (у вигляді цитат), позначавши їх як позиції КСУ та характеризуючи їх порядком застосування прикметника «правові». Запроваджений на позначення результату діяльності КСУ термін «правова позиція» досить швидко усталився як нормативний [18, с. 209]. Це поняття стало предметом численних наукових досліджень у галузі конституційного права.

Водночас наслідком конституційної реформи 2016 р. стало внесення змін до ЗУ «Про Конституційний Суд України» та послідовне заміщення категорії «правова позиція» на «юридичну позицію» (ст. 92) [19]. Таким чином, законодавець закріпив новий термін у правовому полі, фактично відмовившись від попереднього, застарілого поняття. Як зазначає С.П. Головатий, цей підхід є виправданим як з позиції належного мовного вжитку української мови, так і з огляду на природу рішень КСУ, які «мають природу норми права, а отже, є формально обов'язковими правилами» [18, с. 212–213]. Тому констатуємо, що навіть у контексті судової практики КСУ, у межах якої цей термін уперше був запроваджений та закріпився, він втратив актуальність і не відповідає понятійному апарату чинного законодавства.

По-четверте, традиційне використання конструкції «правова позиція»

в галузі кримінального процесу частково пояснюється нормативним закріпленням цього формулювання в одній з попередніх редакцій КПК України, тобто у період з лютого 2015 р. до жовтня 2017 р. У цей проміжок часу в п. 2 ч. 6 ст. 368 КПК України прямо передбачалося, що «суд має право відступити від *правової позиції* (курсив Н.С.), викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів». Аналогічна термінологія використовувалася і в ч. 1 ст. 458 КПК України, у якій конструкція «правова позиція» вживалася щодо відступу від неї, якщо вона викладена у висновку Верховного Суду України [20]. Ця стаття разом із усією главою 33 КПК України була скасована внаслідок комплексного процесу законодавчих змін.

Зазначені зміни відбулися у результаті конституційної реформи 2016 р., у межах якої було реформовано судову систему, а також змінено статус найвищого суду у системі судоустрою. У чинній редакції ч. 6 ст. 368 КПК України натомість вживається інше формулювання – «висновки про застосування норми права, викладені в постановях ВС». Подібну термінологію містить також ст. 434¹ КПК, у якій регламентовано питання відступу [4].

Попри це, термін «правова позиція» продовжує активно використовуватися в юридичній практиці, зокрема самим ВС. Прикладом цього є створення Базы правових позицій ВС. Окрім цього, ця конструкція широко застосовується у правничій літературі. Вважаємо, що така неоднозначність у визначенні та вживанні юридичних понять негативно впливає на правозастосування та свідчить про його неузгодженість з чинним законодавством.

По-п'яте, чинна редакція КПК України доволі чітко розмежовує термінологію за суб'єктним критерієм. Так, поняття «правова позиція» або «позиція» використовується у низці положень КПК України (зокрема, ч. 1 ст. 22, с. 2 ст. 292, п. 2 ч. 1 та ч. 3 ст. 349, п. 2 ч. 1 ст. 419, п. 2 ч. 1 ст. 442 [4]) – переважно щодо сторін або інших учасників кримінального провадження, коли йдеться про їхнє бачення обставин справи, формулювання вимог і заперечень. Водночас для позначення

результатів судового міркування суд робить висновки або доходить до них (наприклад, ч. 4 ст. 95, п. 4 ч. 1 ст. 190, ст. 198, ч. 2 ст. 351, ч. 11 ст. 352, ч. 2 ст. 406, п. 2 ч. 1 ст. 409, ст. 411, ч. 3 ст. 415, п. 2 ч. 2 ст. 483¹⁶ КПК України [4]). У кожній з відповідних процесуальних форм ухвалення судових рішень (ухвала, вирок, постанова) обов'язковим елементом є висновок суду (п. 3 ч. 1 та ч. 2 ст. 372, ч.ч. 3–4 ст. 374, п. 3 ч. 1 та 4 ст. 442 КПК [4]). Це структурний компонент резолютивної частини рішення, що закріплює підсумок судового розгляду та має бути належним чином обґрунтований та вмотивований.

Підсумовуючи вищенаведене, слід зробити висновок, що особливу природу мають висновки ВС як найвищого суду у системі судової влади, на який покладено виключні повноваження щодо забезпечення єдності та сталості судової практики (ч. 3 ст. 125 Конституції України, ч. 1 ст. 36 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів») [2; 3]. Такі висновки називаються «висновками про застосування норми права», викладаються у постановях ВС і відповідно до положень чинного законодавства є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму, а також враховуються судами під час застосування таких норм (ч.ч. 5, 6 ст. 13 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», ч. 6 ст. 368 КПК України) [3; 4]. Крім того, у разі зміни підходу до застосування норми права передбачено процедуру відступу від раніше сформованого висновку (ст.ст. 434¹, 434² КПК) [4]. До того ж «у постанові палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду має міститися висновок, як саме повинна застосовуватися норма права, із застосуванням якої не погодилася колегія суддів або палата, об'єднана палата, що передала справу відповідно на розгляд палати, об'єднаної палати, Великої Палати Верховного Суду» (ч. 4 ст. 442 КПК України) [4].

Узагальнюючи викладене, вважаємо, що саме термін «висновок суду» найбільш правильно відображає зміст результату судового міркування, зафіксованого у рішенні, та узгоджується з чин-

ним законодавством. У постановах ВС, зважаючи на його правовий статус, ці висновки виконують системоутворюючу функцію: вони забезпечують єдність та сталість судової практики, формують орієнтири для правозастосування, зміцнюють правову визначеність і передбачуваність у галузі кримінального процесу. Отже, саме рішення ВС, у яких містяться висновки про застосування норм права, набувають статусу джерела кримінального процесуального права України.

Висновки. Судове рішення у кримінальному процесуальному праві є ключо-

вим актом правозастосування, що поєднує функції тлумачення та забезпечення єдності судової практики. Вимоги законності, обґрунтованості та вмотивованості мають нормативне й ціннісне значення, спрямоване на досягнення справедливості. Висновки ВС не лише формують орієнтири для правозастосування, зміцнюють правову визначеність і спряють гармонізації національної судової практики, але і становлять форму судової практики, яка набуває статусу джерела кримінального процесуального права України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лотиш Т.В. Вмотивованість судових рішень як елемент права на справедливий судовий розгляд у кримінальному процесі : дис. ... д-ра філ-ї: 081 «Право». Острог, 2024. 225 с.
2. Конституція України : Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 08.08.2025).
3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. Дата оновлення: 04.06.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 08.08.2025).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. Дата оновлення: 01.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#top> (дата звернення: 08.08.2025).
5. Харковець Ю.М. Інститут судових рішень в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 240 с.
6. Тайлієва Х.Р. Судові рішення у кримінальному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 144 с.
7. Суперсон О.О. Юридичні технології підготовки судових рішень: теоретико-правові та практичні аспекти : дис. ... д-ра філ-ї : 081 «Право». Київ, 2023. 259 с.
8. Гуртієва Л.М. Правова природа та поняття судового рішення у кримінальному провадженні України. *Правова держава*. 2016. № 22. С. 116–121.
9. Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. Київ : Баїте, 2016. 206 с. URL: [https://nsj.gov.ua/files/1485510942Opinion_writing_civil_and_criminal_matters%20\(27.01.2017\).pdf](https://nsj.gov.ua/files/1485510942Opinion_writing_civil_and_criminal_matters%20(27.01.2017).pdf) (дата звернення: 07.08.2025).
10. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ : «Дрім Арт», 2013. 224 с.
11. Про якість судових рішень : Висновок № 11 Консультативної ради європейських суддів від 18 грудня 2008 року. *Documents of the Consultative Council of European Judges = Документи Консультативної ради європейських суддів* : офіц. вид. / упоряд. А.О. Кавакін. 3-тє вид., допов. Київ : Вид. Дім «Ратіо Дециденді», 2020. С. 497–516.
12. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30.01.2003 р., справа № 1-12/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-03#Text> (дата звернення: 14.08.2025).
13. Берназюк Я. Поняття та критерії мотивованості судового рішення як однієї з гарантій дотримання судами принципу верховенства права. Верховний Суд : вебсайт. 28.01.2019. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/635136/> (дата звернення: 12.08.2025).
14. Про місце судової влади та її відносини з іншими гілками влади в сучасних демократіях : Висновок № 18 Консультативної ради європейських суддів від 16 жовтня

2015 року. *Documents of the Consultative Council of European Judges* = *Документи Консультативної ради європейських суддів* : офіц. вид. / упоряд. А.О. Кавакін. 3-тє вид., допов. Київ : Вид. Дім «Ратіо Деціденді», 2020. С. 741–772.

15. Берназюк Я.О. Конституційно-правовий статус Верховного Суду як суду права. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 6 (12). С. 101–115.

16. Про суд у деталях: касаційний перегляд судового рішення. *Судово-юридична газета* : вебсайт. 04.05.2020 р. URL: <https://sud.ua/ru/news/blog/166525-pro-sud-u-detalyakh-kasatsiyniy-pereglyad-sudovogo-rishennya> (дата звернення: 12.08.2025).

17. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення судом норм кримінально-процесуального права : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2009. 478 с.

18. Головатий С. Щодо мови правничої. Студії. Зібране. Словники. Документи. Київ : Наш Формат, 2024. 1016 с.

19. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. Дата оновлення: 20.08.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 05.08.2025).

20. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України в редакції від 28.03.2015 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/ed20150328#Text> (дата звернення: 13.08.2025).

Стаття надійшла у редакцію: 14.08.2025

Стаття прийнята: 27.08.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 343.98

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.38>**ГЕНЕЗИС ДЕКЛАРУВАННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ****Хименко Анастасія Олексіївна,**

аспірантка

Державного торговельно-економічного університету

У статті розглянуто генезис декларування недостовірної інформації як правове явище та його становлення в національному законодавстві. Проаналізовано соціально-політичні причини та правові передумови, які послугували підставою для виникнення та подальшого утвердження цієї норми. Особливу увагу авторка приділила дослідженню наукових праць учених у галузі кримінального права та кримінології, які обґрунтовували доцільність криміналізації «декларування недостовірної інформації» шляхом внесення відповідної норми до Кримінального кодексу України.

Авторка здійснила комплексний аналіз рішення Конституційного Суду України № 13-р/2020 від 27 жовтня 2020 року у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України, яким було виключено ст. 366-1 КК України на підставі Закону України від 04.12.2020 № 1074-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування». Авторка аналізує наукові позиції, які викладені в роботах визнаних науковців, зокрема К.П. Задоя та А.А. Возню., які досліджували це питання, що не можна вважати доведеною неконституційністю норми про декларування недостовірної інформації з огляду на відсутність необхідних аргументів у відповідному рішенні Конституційного Суду України. Авторка також доходить висновку, що правова аргументація суду є суперечливою та не досить вмотивованою, що поставило під сумнів ефективність конституційного контролю як інституту. Таке рішення Конституційного Суду України викликало конституційну кризу в Україні, що мало негативні наслідки щодо довіри населення до законодавчої та судової гілок влади.

Ключові слова: генезис, корупція, конституційна криза, декларування недостовірної інформації, запобігання, протидія.

Khymenko Anastasiia. Genesis of declaration of false information

The article examines the genesis of the declaration of false information as a legal phenomenon and its development within national legislation. The socio-political causes and legal prerequisites that served as the basis for the emergence and subsequent consolidation of this norm are analyzed. Particular attention is given to the study of scientific works by scholars in the fields of criminal and anti-corruption law, who justified the expediency of criminalizing the "declaration of false information" through its inclusion in the Criminal Code of Ukraine.

The author conducts a comprehensive analysis of the decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 13-p/2020 dated October 27, 2020, concerning the constitutional submission of 47 Members of Parliament regarding the compliance of certain provisions of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" and the Criminal Code of Ukraine with the Constitution of Ukraine. This decision resulted in the repeal of Article 366-1 of the Criminal Code of Ukraine based on the Law of Ukraine dated December 4, 2020 No. 1074-IX "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding the Establishment of Liability for the Declaration of False Information and the Non-Submission of a Declaration by a Subject of Declaration Who Holds a Public Office or Local Government Position".

The author analyzes scientific positions presented in the works of recognized scholars, in particular K.P. Zadoya and A.A. Vozniuk, who studied this issue, concluding that the unconstitutionality of the norm on the declaration of false information cannot be considered proven due to the lack of necessary arguments in the relevant decision of the Constitutional Court of Ukraine. Furthermore, the author concludes that the legal reasoning of the Court is contradictory and insufficiently substantiated, which casts doubt on the effectiveness of constitutional control as an institution. This decision of the Constitutional Court of Ukraine triggered a constitutional crisis in Ukraine, which had negative consequences for public trust in the legislative and judicial branches of government.

Key words: *genesis, corruption, constitutional crisis, declaration of false information, prevention, counteraction.*

Постановка проблеми. Проблема корупції залишається актуальною з моменту встановлення незалежності України в 1991 році. Численні науковці десятилетиями років працюють над створенням моделі ефективної системи запобігання та протидії корупційним кримінальним правопорушенням та кримінальним правопорушенням, які пов'язані з корупцією, оскільки це є важливим складником процвітання кожної держави.

Норма про декларування недостовірної інформації не так давно з'явилася в Кримінальному кодексі України, однак її ефективність важко переоцінити.

Попри критичне та дещо упереджене ставлення до її запровадження, було доведено її ефективність у запобіганні та протидії корупції за роки її існування. Зокрема, її дієвість було продемонстровано в намаганнях скасувати «декларування недостовірної інформації» та рівні спротиву населення, що покликали за собою прийняття, а точніше відновлення кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації, виокремивши норми, як декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Ці зміни дозволили повернути довіру громадян до судової та законодавчої гілок влади, а також мати змогу відстежувати ефективність роботи правоохоронних органів щодо розслідувань кримінальних проваджень за цими підставами. Однак важливо зрозуміти, що стало підставою для прийняття цієї новели, якої до 2015 року не існувало в законодавстві України, та що впливало на процес її становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема щодо питань аналізу норми «декларування недостовірної інформації» та її генезису, зокрема, була розкрита в дослідженнях таких науковців, як: К.К. Полькін, Д.Ф. Волонець, В.М. Попович, К.П. Задоя, А.А. Вознюк, Р.С. Радецький, К.О. Торгашова, А.В. Агеєнко та А.М. Козачина.

Мета статті – дослідити та проаналізувати генезу декларування недостовірної інформації, а також визначити основні явища, які вплинули на її становлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Революція Гідності стала рушійною силою до проведення реформ для протидії корупції. Як наслідок, 14 жовтня 2014 був прийнятий Закон України «Про запобігання корупції», який визначив правові та організаційні засади функціонування системи запобігання корупції в Україні, зміст та порядок застосування превентивних антикорупційних механізмів, правила щодо усунення наслідків корупційних правопорушень [1]. У цьому Законі з'явилися важливі новели, а саме: встановлено обов'язок осіб (ч. 1 ст. 45 Закону) щорічно до 01 квітня подавати шляхом заповнення на офіційному вебсайті Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – Національне агентство) декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за минулий рік за формою, що визначається Національним агентством [1; 2, с. 89]. Порівняно з нормами попереднього діючого законодавства було встановлено додаткові вимоги щодо інформації, яку мають вносити в декларацію, а саме: декларант має вносити відомості про дату набуття майна, його міс-

цезнаходження та вартість не тільки про власний майновий стан, але і про стан членів сім'ї декларанта.

К.К. Полькін зазначав, що проведення комплексних реформ запобігання та протидії корупції проводилося відповідно до найбільш успішних міжнародних практик та міжнародних стандартів [3, с. 144].

Погоджуємося з думкою Д.Ф. Волинця, який вважає, що рішення про прийняття цього нормативно-правового акта стало революційним та посприяло наближенню вступу нашої держави до Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу [4, с. 42], а також створило умови для системної роботи із запобігання та протидії корупції в Україні.

У зв'язку з вищевказаними змінами було прийнято рішення про посилення юридичної відповідальності, зокрема, вперше було запроваджено кримінальну відповідальність на підставі пункту 3 частини 5 розділу XIII «Прикінцеві положення» Закону України «Про запобігання корупції»: в Кримінальний кодекс України було внесено новелу, а саме статтю 366-1 «Декларування недостовірної інформації», яка набрала чинності 26 квітня 2015 року. Вказана дата стала точкою відліку в генезі декларування недостовірної інформації [2, с. 89].

Погоджуємося з думкою К.К. Полькіна, що криміналізація суспільно небезпечних дій є одним із найважливіших інструментів у протидії злочинності [3, с. 144].

У першій редакції стаття 366-1 Кримінального кодексу України мала такий вигляд:

«Стаття 366-1. Декларування недостовірної інформації

Подання суб'єктом декларування завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, передбаченої Законом України «Про запобігання корупції», або умисне неподання суб'єктом декларування зазначеної декларації – карається позбавленням волі на строк до двох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Примітка. Суб'єктами декларування є особи, які відповідно до частин пер-

шої та другої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції» зобов'язані подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [5].

Значна кількість науковців не погодилася не лише з редакцією вищевказаної норми, але й з доцільністю впровадження цієї новели, зокрема, на погляд В.П. Попович, законодавчі зміни є дискусійними. Науковиця вважала, що декларування недостовірної інформації саме по собі не досягає рівня суспільної небезпечності для того, щоб визнаватися злочином, як того вимагає ч. 1 ст. 11 КК. Тому у цьому випадку цілком достатнім було б залишити чинну нині редакцію статті 172-6 Кодексу України про адміністративні правопорушення, відповідно до якої адміністративним проступком у тому числі визнається подання завідомо недостовірних відомостей у ній [6; 2, с. 89].

В.П. Попович обґрунтовує свою думку тим, що метою внесення до декларації завідомо неправдивих відомостей стосовно майна, доходів, цінних паперів та інших матеріальних чи нематеріальних благ, що належать суб'єкту декларування та членам його сім'ї, здебільшого буде приховування інших протиправних діянь (у тому числі і злочинів), у результаті вчинення яких і були набуті зазначені вище блага, і за які чинним законодавством України уже передбачено певний вид юридичної відповідальності (зловживання владою або службовим становищем – ст. 364 КК; одержання неправомірної вигоди службовою особою – ст. 368 КК; незаконного збагачення – ст. 368-2 КК тощо). При цьому чинне кримінальне законодавство України встановлює досить суворі санкції за вчинення таких діянь [6].

Тому, на її думку, додаткова криміналізація приховування раніше вчинених протиправних діянь є надмірною [6].

З такою позицією справедливо не погоджується К.К. Полькін, оскільки криміналізація діяння стала способом захисту нової моделі фінансового контролю в рамках державної програми протидії корупції. Тобто бланкетний характер норми стосовно Закону України

«Про запобігання корупції» зумовлений їхнім системним зв'язком [3, с. 150].

Окремі аспекти криміналізації декларування недостовірної інформації піддавала критиці В.С. Щирська, однак вказувала на достатній суспільній небезпечності аналізованих діянь, а розв'язання проблеми значної різниці в рівні небезпечності окремих виявів цього кримінального правопорушення вбачається у диференціації кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації, зокрема віднесенні певних виявів цього кримінального правопорушення до категорії кримінальних проступків [7].

Своєю чергою Р.С. Радецький відстоював позицію не посилювати кримінальні санкції за невиконання посадовими особами антикорупційних заходів, оскільки в умовах поширеної корупції ці заходи не будуть ефективними. Саме тому пропонував обмежитися дисциплінарними та цивільно-правовими санкціями [8, с. 132].

Проти криміналізації висловлювалася К.О. Торгашова, оскільки вважала, що стаття 366-1 ККУ не становила того рівня суспільної небезпечності задля того, аби визнавати дії, вчинені суб'єктами декларування під час заповнення та подання декларації, злочинними. Висловлювала також позицію щодо розгляду декриміналізації цієї статті, оскільки в діянні відсутня суспільна небезпека, а тому пропонувала розглядати зазначені порушення в контексті адміністративної чи дисциплінарної відповідальності [9, с. 148].

К.К. Полькін обґрунтував необхідність криміналізації декларування недостовірної інформації на основі таких підстав:

1) несприятлива динаміка такого виду діянь;

2) істотний розвиток нової групи суспільних відносин на підставі соціальних, політичних, економічних змін у державі;

3) необхідність кримінально-правової гарантії охорони конституційних прав та свобод;

4) наявність міжнародно-правових зобов'язань України щодо протидії корупційним правопорушенням [3, с. 148].

Таким чином, науковці мали різні позиції щодо єдиного бачення наявних

обґрунтованих підстав доцільності криміналізації декларування недостовірної інформації.

27 жовтня 2020 року Конституційний Суд України (далі – КСУ) у Рішенні № 13-р/2020, розглянувши конституційне подання 47 народних депутатів України, визнав неконституційними окремі норми Закону «Про запобігання корупції» та Кримінального кодексу України, що викликало кризу у подальшій еволюції інституту декларування недостовірної інформації [10].

Вищевказане рішення стало приводом для виключення ст. 366-1 КК України на підставі Закону України від. 04.12.2020 № 1074-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [11].

К.П. Задоя обґрунтовано наголосив, що Рішення № 13-р/2020 призвело до значного ослаблення системи антикорупційних заходів, що спричинило так звану конституційну кризу та отримало різко негативну оцінку з боку міжнародних організацій, іноземних держав, перед якими Україна мала зобов'язання у сфері протидії корупції, що є слушним зауваженням [12, с. 100; 2, с. 90].

У п. 17 вказано, що орган конституційної юрисдикції зазначав, що, незважаючи на те, що корупція є однією з основних загроз національній безпеці України, протидія корупції має здійснюватися виключно правовими засобами з дотриманням конституційних принципів та приписів законодавства, ухваленого відповідно до Конституції України (абзац четвертий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019). Конституційний Суд України вважає, що встановлення кримінальної відповідальності за декларування завідомо недостовірних відомостей у декларації, а також умисне неподання суб'єктом декларування декларації є надмірним покаранням за вчинення цих правопорушень. Таким чином, судді КСУ визнали, що не відповідають Конститу-

ції України деякі пункти і статті Закону України «Про запобігання корупції», що стосуються повноважень Національного агентства з питань запобігання корупції, і ст. 366-1 КК України, яка встановлювала кримінальну відповідальність за декларування недостовірної інформації. Ці норми втратили чинність із дня ухвалення Конституційним Судом України рішення, яке є обов'язковим, остаточним та таким, що не може бути оскаржено [13, с. 171].

К.П. Задоя зазначає, що критична оцінка аргументів щодо неконституційності статті 366-1 КК, викладених у Рішенні № 13-р/2020, на жаль, дає підстави для висновку про їх непереконливість. Визнаючи статтю 366-1 КК України неконституційною, КСУ або підміняв декларативними твердженнями розгляд питання по суті, або посилався на свої попередні позиції, які, однак, нерелевантні у цій справі, або ж спирався на нові позиції, конституційна ґене́за яких виглядає вкрай непереконливою. З огляду на це Рішення № 13-р/2020 є вкрай поганим прикладом конституційної перевірки положень кримінального законодавства, з чим не можна не погодитись [12, с. 100].

Підтримуємо думку А.А. Вознюка, який вказав, що стосовно неконституційності ст. 366-1 КК України можуть бути аргументи як за, так і проти. Однак гіпотезу щодо неконституційності цієї норми не можна вважати доведеною з огляду на відсутність необхідних аргументів у відповідному рішенні КСУ. Очевидно, що завжди була, є і буде суб'єктивна думка суддів КСУ, яка без належності аргументації може перетворитися на потужний інструмент руйнування механізмів протидії кримінально-протиправній діяльності. І з її допомогою не одну кримінально-правову норму, яка не викликає серйозних сумнівів щодо невідповідності Конституції України, можна визнати неконституційною [14, с. 65].

Висновки. Відбулося відмежування таких видів порушення правил декларування, як декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

4 грудня 2020 року було прийнято Закон України № 1074-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», було доповнено КК України ст. 366-2 «Декларування недостовірної інформації» та 366-3 «Неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування». Зазначені зміни набули чинності 30 грудня 2020 року [15].

Тобто з початку 2021 року декларування недостовірної інформації було знову криміналізоване. Законом України від 29 червня 2021 року № 1576-IX «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» до примітки ст. 45 КК України було внесено зміни, якими також передбачено перелік кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, до яких віднесено і декларування недостовірної інформації (ст. 366-2 КК України) [16, с. 142].

Таким чином, під впливом суспільного тиску активні законодавчі реформи для протидії корупції були розпочаті 2014 року. 26 квітня 2015 року було внесено: статтю 366-1 «Декларування недостовірної інформації» до Кримінального кодексу України, що стало точкою становлення ґене́зи декларування недостовірної інформації. Попри те, що суспільство та науковці вели дискусію та висловлювали різні думки щодо правильності та доцільності криміналізації такого діяння, все ж на практиці така норма показала свою необхідність та ефективність для запобігання та протидії корупції. 2020 рік став роком випробувань для судової та законодавчої гілок влади, оскільки рішення Конституційного Суду України піддали

критиці не лише громадянське суспільство, але й визнані науковці, що створило конституційну кризу. Однак були прийняті нові норми: ст. 366-2 та ст. 366-3 КК України як декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої

на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Наявність цих норм у Кримінальному кодексі України важко переоцінити, адже завдяки їм підвищено ефективність запобігання та протидії корупції, в тому числі притягнення винних.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про запобігання корупції : Закон України від 14.20.2014 № 1700-VII. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 27.06.2025).

2. Хименко А.О. Генеза декларування недостовірної інформації. *Проблеми та перспективи сучасної науки та освіти* : матеріали XIV міжнар. наук.-практ. конф. м. Львів, 27–28 лют. 2025 р. Львів : Львівський науковий форум. 2025 С. 89–91.

3. Полькін К.К. Про обґрунтованість криміналізації декларування недостовірної інформації. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 142–155. URL: <https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/issue/view/40/38>.

4. Волонець Д.Ф. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації : дис. канд. юрид. наук. Київ, 2021. 229 с. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/science/rada/k2/NewF/21/2/d.pdf>.

5. Кримінальний кодекс : Закон України від 06.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 29.06.2025).

6. Попович В.М. Окремі проблеми встановлення кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації. Репозитарій Національного авіаційного університету. 2015. URL: <https://er.nau.edu.ua/items/afccda6c-59b9-4370-95c0-992e1f14d7f3>.

7. Щирська В.С. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації. *Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави* : матеріали XII міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., 26 березня 2020 р. Одеса : ОДУВС, 2020. С. 238–240. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclclefindmkaj/https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/aa160ecd-3660-4db2-bf70-c15e78b20ecc/content>.

8. Радецький Р.С. Електронне декларування як інструмент запобігання корупції в Україні. Вчені записки ТНУ імені Вернадського. Серія : Державне управління. 2018. № 1. С. 130–134. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=sntvupa_2018_29_1_26.

9. Торгашова К.О. Проблема кримінальної відповідальності за декларування недостовірної інформації. *Молодий вчений*. 2018. № 11. С. 146–149. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/11/36.pdf>.

10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про запобігання корупції», Кримінального кодексу України від 27.10.2020 № 13-п/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text>.

11. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Закон України від 04.12.20 № 1074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-20#Text> (дата звернення: 01.07.2025).

12. Задоя К.П. Проблеми обґрунтованості рішення Конституційного Суду України щодо визнання неконституційною статті 366-1 Кримінального кодексу України. Знання європейського права. 2022. № 1. С. 99–104. URL: http://www.jes.nuoua.od.ua/archive/1_2022/20.pdf.

13. Агеєнко А.В. Про обґрунтованість криміналізації декларування недостовірної інформації. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 6. С. 170–174. URL: <chromeextension://efaidnbmnnnibpcajpcgicfindmkaj/http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/6/27.pdf>.

14. Вознюк А.А. Неконституційність декларування недостовірної інформації: аргументи та контраргументи. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. Конф .(Київ, 9–10 груд. 2020 р.). № 2. 2020.С.61–65.URL:https://www.navs.edu.ua/files/naukova-diyalnist/naukovi-zaxodi/zbirniki/2020/anty-korupc1_1.pdf.

15. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення відповідальності за декларування недостовірної інформації та неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування : Закон України від 04.12.2020 № 1074-IX. Дата оновлення: 17.07.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-20#Text> (дата звернення: 07.07.2025).

16. Козачина А.М. Кримінальна відповідальність за декларування недостовірної інформації. Філософські та методологічні проблеми права. 2023. № 1 (25). С. 142–152.

Стаття надійшла у редакцію: 30.08.2025

Стаття прийнята: 15.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

DEFINING INFORMATION SOVEREIGNTY: WHAT IS INFORMATION SOVEREIGNTY?

Chekh Maryna Oleksandrivna,

Postgraduate Student at the Department of Philosophy
Yaroslav Mudryi National Law University

This article explores the reconceptualization of sovereignty in the digital era through the emerging paradigm of information sovereignty. Whereas traditional international law associated sovereignty with territory and borders, digitalization has elevated information and data flows to a domain of sovereign authority. The article argues that information sovereignty must be understood as a multidimensional practice involving autonomy, authority, and responsibility: the ability to act independently in cyberspace, the legal competence to regulate information flows, and the normative obligation to balance national interests with human rights and global interdependence.

The analysis unfolds in four parts. First, it develops a working definition of information sovereignty by drawing on doctrinal debates in international law, European and Chinese legal frameworks, and Ukrainian scholarly contributions shaped by the realities of hybrid warfare. Second, it examines comparative models of sovereignty in the digital age: China's cyber sovereignty emphasizing defensive control, the European Union's rights-based data sovereignty exemplified by the GDPR, and the United States' market-driven approach. Third, it reflects on normative tensions, particularly the conflict between national security imperatives and universal human rights, and the challenge of reconciling state sovereignty with cyberspace as a global commons. Finally, it proposes a typology of information sovereignty – defensive, economic, and regulatory – that provides analytical clarity to the competing interpretations of sovereignty in the digital domain.

The article concludes that information sovereignty should not be understood as a return to absolute territorial control but as a layered practice of governance. For Ukraine, this involves simultaneously defending against disinformation, building domestic digital capacities, and aligning with European regulatory standards. More broadly, the typology highlights that information sovereignty is less a fixed status than an ongoing negotiation between security, economy, and law. Recognizing this dynamic character is essential for designing governance frameworks that preserve both state autonomy and the openness of the global digital order.

Key words: information sovereignty, digital sovereignty, cyber sovereignty, data sovereignty, international law, human rights, Ukraine, GDPR, cyber security, global commons.

Чех Марина. Визначення інформаційного суверенітету: що таке інформаційний суверенітет?

У статті досліджується переосмислення суверенітету в цифрову епоху крізь призму формування нового парадигмального підходу – інформаційного суверенітету. Якщо традиційне міжнародне право пов'язувало суверенітет із територією та кордонами, то цифровізація висунула інформаційні та дані потоки як нову сферу суверенного авторитету. Доводиться, що інформаційний суверенітет слід розуміти як багатовимірну практику, що поєднує автономію, владні повноваження та відповідальність: здатність діяти незалежно у кіберпросторі, юридичну компетенцію регулювати інформаційні потоки та нормативний обов'язок балансувати між національними інтересами, правами людини та глобальною взаємозалежністю.

Аналіз розгортається у чотирьох напрямках. По-перше, розробляється робоче визначення інформаційного суверенітету на основі доктринальних дебатів у міжнародному праві, європейських та китайських правових підходів, а також українських досліджень, сформованих у реаліях гібридної війни. По-друге, здійснюється порівняння моделей суверенітету в цифрову добу: китайська концепція «кіберсуверенітету», що акцентує на оборонному контролі; право-орієнтована парадигма «суверенітету даних» у ЄС, уособлена Регламентом GDPR; а також ринково-орієнтований підхід США. По-третє, висвітлюються нормативні суперечності, зокрема конфлікт між імперативами національної безпеки та універсальними правами людини, а також проблема узгодження державного суверенітету з кіберпростором як глобальним спільним надбанням. Нарешті, пропонується типологія інформаційного суверенітету – оборонного, економічного та регулятивного, яка надає аналітичну чіткість конкуруючим інтерпретаціям суверенітету у цифровій сфері.

Стаття доходить висновку, що інформаційний суверенітет не слід тлумачити як повернення до абсолютного територіального контролю, а як багаторівневу практику врядування. Для України це означає одночасно протидію дезінформації, розвиток власних цифрових спроможностей і гармонізацію з європейськими регулятивними стандартами. У ширшій перспективі типологія демонструє, що інформаційний суверенітет – це не фіксований статус, а постійний процес переговорів між безпекою, економікою та правом. Усвідомлення цієї динаміки є ключем до формування механізмів врядування, які збережуть як автономію держав, так і відкритість глобального цифрового порядку.

Ключові слова: інформаційний суверенітет, цифровий суверенітет, кіберсуверенітет, суверенітет даних, міжнародне право, права людини, Україна, GDPR, кібербезпека, глобальні спільні надбання.

The accelerating digitalization of global society has fundamentally altered the meaning of sovereignty in international law and politics. Once defined primarily in terms of territorial control, population, and exclusive jurisdiction, sovereignty is now challenged by the transnational and intangible nature of information flows. Information, data infrastructures, and algorithmic systems have become strategic resources that transcend borders, creating new arenas of power, vulnerability, and regulation. This transformation calls for a rethinking of sovereignty not as a static principle inherited from the Westphalian system, but as a dynamic practice adapted to the digital era.

The emergence of “information sovereignty” captures this shift. It reflects the growing recognition that control over information is as vital to national security, economic autonomy, and political legitimacy as control over territory. From China’s doctrine of cyber sovereignty to the European Union’s rights-based paradigm of data governance, states and regional organizations are reinterpreting their sovereign prerogatives in light of digital infrastructures and global information ecosystems. Yet, the diversity of models also reveals deep normative tensions: between

security and human rights, autonomy and interdependence, national interest and the global commons.

Ukraine’s experience illustrates the urgency of this debate. Exposed to hybrid warfare, disinformation campaigns, and cyberattacks, Ukraine demonstrates that information sovereignty is not an abstract concept but a condition of state survival. At the same time, Ukraine’s alignment with European legal frameworks signals that sovereignty in the digital domain is also a matter of normative choice and geopolitical orientation.

This article reframes sovereignty in the digital sphere through conceptual, comparative, and normative lenses. It proceeds in four steps. First, it unpacks the concept of information sovereignty by distinguishing autonomy, authority, and responsibility. Second, it compares the leading models of digital sovereignty across China, the EU, and transatlantic contexts. Third, it reflects on the normative tensions between national interests, human rights, and the global commons. Finally, it maps a typology of information sovereignty – defensive, economic, and regulatory – proposing an analytical framework for understanding contemporary transformations of sovereignty in the digital age.

Unpacking the Concept: Toward a Working Definition of Information Sovereignty.

The emergence of “information sovereignty” as a concept reflects the deep transformation of international law in the digital era. Traditionally, sovereignty was tied to territory, borders, and state jurisdiction. Today, however, information – transnational, intangible, and constantly circulating—has itself become a domain of sovereign authority. This shift requires a reconceptualization of statehood, responsibility, and governance in cyberspace.

1. Clarifying the notion of information as a domain of sovereign authority. The notion that information constitutes a sovereign domain is relatively new in international legal discourse. According to S. Liulko, information sovereignty should be understood as “the capacity of the state to establish and ensure legal, political, and institutional control over information flows within its jurisdiction” [1, p. 15]. This formulation mirrors classical definitions of sovereignty but relocates its material basis: from land and population to data, digital infrastructures, and informational exchanges.

French doctrinal debates emphasize the geopolitical stakes of this reconceptualization. The French Senate, in its report on digital sovereignty, stresses that “sovereignty is no longer limited to borders and territory: it extends to the control of infrastructures, technologies, and above all data” [2, p. 4]. This represents a profound reorientation of the sovereign function, where information – rather than territory – becomes the primary vector of power.

Yet, as Ruohonen provocatively observes, this move risks paradox. Information sovereignty is often presented as a Westphalian translation into cyberspace: the “capacity to govern” in digital space. But this, he warns, may be a treachery of images, reproducing old logics onto a fundamentally new domain [3, p. 223]. Information is not territorial, and its regulation requires novel models of distributed authority.

Ukrainian scholars have sharpened this idea under the conditions of hybrid war. S. Kutsepel underscores that information sovereignty is “inseparable from national security, since the integrity of informational

borders can be as decisive as territorial ones” [4, p. 37]. Here, sovereignty over information is not an abstract principle but a survival condition for the state in the context of cyberwarfare and foreign disinformation campaigns.

This confirms that information sovereignty can be framed as both a defensive shield and a positive capacity for governance. It designates the state’s right to regulate information flows, its obligation to protect its informational environment, and its strategic capacity to leverage information for development.

2. Distinguishing autonomy, authority, and responsibility in digital governance. To build an operational definition of information sovereignty, it is necessary to disaggregate its dimensions into autonomy, authority, and responsibility.

First, autonomy refers to the state’s ability to act independently in cyberspace. The European Parliament notes that autonomy in digital governance implies reducing dependence on foreign technologies and infrastructures, especially in cloud computing and critical data storage [5, p. 12]. This is the essence of strategic independence: the ability to maintain informational integrity without external coercion.

Second, authority refers to the legal and institutional competence to establish rules. In the European Union, the General Data Protection Regulation (GDPR) provides a paradigmatic example of authority exercised beyond borders: “data belonging to European citizens are subject to European law, regardless of the place of processing” [6, Art. 3]. This extraterritorial application illustrates sovereignty reconfigured as regulatory power. Similarly, the Chinese model of cyber sovereignty, codified in the Cybersecurity Law (2017), claims authority over all digital activities within national networks [7, p. 9].

Third, responsibility arises from the fact that digital sovereignty is not exercised in isolation but affects global flows. As the Internet Society stresses, sovereignty over information cannot mean “absolute control” without undermining the openness of the internet; instead, it entails responsibility for balancing national interests with the global commons [8, p. 18].

Thus, responsibility has a double meaning: internally, the state must protect citizens' rights, especially privacy and freedom of expression; externally, it must avoid fragmenting cyberspace through unilateral restrictions. Amnesty International highlights how China's use of cyber sovereignty as a tool of repression illustrates the dangers of neglecting this responsibility: "invoking sovereignty to justify censorship and surveillance fundamentally contradicts human rights obligations" [9, p. 3].

The distinction between autonomy, authority, and responsibility allows us to see information sovereignty not as a monolithic claim but as a layered concept. It is simultaneously about independence from foreign control, the legal right to regulate, and the normative duty to respect rights and international obligations.

Information sovereignty is the capacity of the state, within international law, to autonomously regulate, protect, and responsibly govern information and data flows under its jurisdiction, balancing national interests, individual rights, and global interdependence.

This definition integrates the conceptual insights of French legal doctrine, the normative practices of the EU and China, and the urgent realities of Ukraine. It positions information sovereignty not merely as an extension of territorial control but as a multidimensional practice of authority, autonomy, and responsibility in the digital sphere.

Comparative Perspectives on Sovereignty in the Digital Age.

The reconfiguration of sovereignty in the digital era represents one of the most challenging questions in contemporary international law and political theory. Information and communication technologies (ICTs), global data infrastructures, and algorithmic governance mechanisms increasingly bypass traditional borders. Yet, states continue to insist on their sovereign prerogatives, adapting them to cyberspace. The comparative study of national and regional approaches reveals at least three major models: the Chinese conception of cyber sovereignty, the European paradigm of data sovereignty and the General Data Protection Regulation (GDPR), and the

transatlantic tensions between the United States and the European Union.

1. The Chinese Model of Cyber Sovereignty. The People's Republic of China has become the leading advocate of a sovereignty-based conception of cyberspace. The official discourse describes cyberspace as an extension of national territory where states enjoy "absolute rights of control, security, and governance" [10, p. 44]. This perspective departs from the early U.S. vision of the internet as a borderless "global commons".

The Cybersecurity Law of the PRC (2017) codified this principle, stipulating that all networks within Chinese jurisdiction are subject to national regulation, including data storage and censorship obligations [7, p. 9]. Later, the Data Security Law (2021) reinforced the requirement of data localization, making the export of "important data" subject to state review [11, p. 15].

Scholars interpret this as a threefold strategy: (1) ensuring political control over information, (2) guaranteeing technological security through domestic innovation, and (3) structuring data governance for strategic advantage [12, p. 92]. Yik Chan Chin and Ke Li argue that China promotes a "defensive sovereignty", oriented toward insulating its informational environment from external interference, while simultaneously exporting its model abroad through infrastructure projects and standards [13, p. 118].

However, human rights organizations warn that this model equates sovereignty with authoritarian control. Amnesty International describes China's cyber sovereignty as "a tool of repression, enabling pervasive censorship and mass surveillance" [9, p. 3]. The paradox, as Ruohonen notes, is that China "invokes sovereignty to justify practices that undermine the universality of rights and the openness of the internet" [3, p. 225].

Ukrainian authors underline the geopolitical risks of such a model. Dubov, analyzing cyberspace as a new dimension of conflict, stresses that the Chinese strategy of control provides resilience against hybrid threats but simultaneously erodes the idea of cyberspace as a shared commons [14, p. 141]. In this sense, China's cyber sovereignty can be understood as both a shield against external vulnerabilities and an instrument of internal domination.

2. European Data Sovereignty and the GDPR Paradigm. In contrast, the European Union has developed a rights-based model of digital sovereignty, which combines individual data protection with extraterritorial regulation. The General Data Protection Regulation (GDPR), adopted in 2016, defines personal data as subject to European law whenever they concern EU citizens, regardless of the location of processing [6, Art. 3]. This embodies what Bradford has called the “Brussels Effect” – the capacity of the EU to impose its standards globally through market power [15, p. 7].

The GDPR institutionalizes the idea of data sovereignty as the right of individuals and states to control the conditions of data collection, processing, and transfer. The French Commission nationale de l’informatique et des libertés (CNIL) emphasizes that sovereignty means “ensuring that European citizens’ data are governed by European values and laws, and not by foreign jurisdictions” [16, p. 12].

This framework was strongly influenced by the Snowden revelations of 2013, which exposed the extraterritorial reach of U.S. surveillance through the Patriot Act. As the Innovation News Network reports, “the debate on data sovereignty accelerated when Europeans realized their personal data stored in foreign clouds could be accessed by U.S. intelligence” [17, p. 5].

European initiatives such as GAIA-X, a federated cloud infrastructure project, further reflect the ambition to achieve technological autonomy. The French Senate insists that sovereignty in the digital sphere must not only protect fundamental rights but also preserve strategic independence in infrastructure and innovation [2, p. 6].

Nevertheless, this model is not free from tension. Critics argue that excessive data localization could undermine the openness of digital markets and slow down innovation [18, p. 22]. Moreover, as Hummel et al. note, there remains a semantic ambiguity between “digital sovereignty” (a broad political project), “data sovereignty” (focused on personal data), and “information sovereignty” (emphasizing control over flows) [12, p. 9].

Yet, the European model remains unique in its integration of sovereignty with human

rights. As the Conseil économique, social et environnemental (CESE) argues, “European sovereignty in the digital age cannot be conceived as purely national; it must be collective, normative, and oriented toward the protection of rights” [19, p. 14].

3. Digital Sovereignty in Transatlantic Contexts (EU and US). The transatlantic dialogue illustrates profound divergences in digital governance. While the EU promotes an integrated regulatory framework, the United States relies on a fragmented, market-driven approach. Yi Shen notes that whereas China applies cyber sovereignty defensively, “the United States extends its digital influence globally through corporate power and extraterritorial surveillance” [10, p. 48].

The absence of a comprehensive federal data protection law in the U.S. leaves regulation to sector-specific norms (e.g., HIPAA for health, COPPA for children) or state initiatives, most prominently California’s Consumer Privacy Act (CCPA). The European Council on Foreign Relations (ECFR) stresses that “this fragmentation contrasts with the EU’s single, rights-based framework, creating recurrent conflicts over transatlantic data transfers” [15, p. 10].

Indeed, the Schrems I (2015) and Schrems II (2020) decisions of the Court of Justice of the EU invalidated U.S.–EU data transfer agreements (Safe Harbor and Privacy Shield), precisely because American surveillance laws failed to guarantee an adequate level of protection. As Ruohonen highlights, this conflict reveals the paradox of sovereignty: “the EU insists on protecting its citizens’ informational integrity, but in doing so it asserts jurisdiction beyond its borders, challenging the U.S. model of open markets” [3, p. 227].

Recent European Parliament resolutions emphasize the need for “digital solidarity” among democratic allies, calling on the U.S. to converge toward European standards [5, p. 13]. However, as Hnatiuk observes, U.S. strategies still prioritize technological leadership and innovation dominance, while the EU focuses on regulatory power and normative diffusion [20, p. 55].

The Internet Society reminds us that both models, despite their differences, shape the global governance of cyberspace: “the clash between sovereignty-based regulation

and market-based openness is not merely transatlantic but defines the future of the digital commons" [8, p. 18].

The comparative analysis demonstrates that sovereignty in the digital age is not a uniform concept but a contested field of legal and political experimentation. China reinterprets sovereignty as defensive control, prioritizing state security and political authority. The European Union frames sovereignty as rights-based regulation, balancing autonomy with the universality of human rights. The United States embodies a model of market-driven extension, relying on corporate power and extraterritorial practices rather than formal regulation.

These divergences illustrate the paradox identified by Ruohonen: "digital sovereignty is simultaneously about the assertion of national authority and the erosion of global openness" [3, p. 229]. For Ukraine and other states facing hybrid threats, as Kutsepal underlines, the stakes are existential: sovereignty over information becomes a condition of national survival [21, p. 38].

In sum, the debate on information and digital sovereignty is not only about governance models but also about the very redefinition of sovereignty in a borderless, yet increasingly contested, digital order.

Normative Tensions and Dimensions.

The problem of information sovereignty cannot be reduced to questions of technical control or administrative regulation. At its core, it is a normative issue, reflecting the tensions between state interests, individual rights, and the global commons. The digital sphere, unlike physical territory, is transnational by design. This generates profound challenges for the traditional Westphalian conception of sovereignty, which presumes clear borders and exclusive jurisdiction [22, p. 11]. In the digital era, sovereignty is increasingly negotiated at the interface of security imperatives, normative frameworks for human rights, and the collective responsibility to preserve cyberspace as a common good.

1. Information sovereignty and the pursuit of national interests. States often conceptualize information sovereignty as an extension of their national security doctrines. As Mykhailo Buromenskyi

observes, "the state must protect not only its territorial borders but also its informational borders, which are increasingly decisive for national security" [23, p. 42]. This security-driven perspective frames information sovereignty primarily as a defensive tool against disinformation, cyberattacks, or foreign surveillance. For instance, the Russian Federation has explicitly linked its doctrine of "sovereign internet" to the need for "information security" and "resilience against external influence" [24].

However, national interest goes beyond security. Information sovereignty is also tied to economic competitiveness, technological autonomy, and the ability to shape global regulatory standards. The European Union's emphasis on "strategic autonomy" in digital policy reflects precisely this broader understanding [25]. By promoting data localization and building its own digital infrastructure, the EU attempts to reconcile sovereignty with participation in the global economy. This tension between openness and control illustrates the complexity of national interests in the digital domain.

2. Human rights considerations in digital regulation. While states assert sovereignty to defend national interests, information governance must also be reconciled with the protection of human rights. The UN Human Rights Council has consistently affirmed that "the same rights that people have offline must also be protected online" [26]. Yet, in practice, sovereignty claims often conflict with the universality of rights. The Chinese model of cyber sovereignty, for example, prioritizes state control over freedom of expression, resulting in censorship and mass surveillance [27, p. 7].

In contrast, the European Union frames data sovereignty through the language of fundamental rights. The General Data Protection Regulation (GDPR) explicitly grounds its provisions in the right to privacy and data protection enshrined in the Charter of Fundamental Rights of the EU [6]. This demonstrates that sovereignty in the information space can be exercised not only as a tool of control but also as a framework for rights protection. As DeNardis stresses, governance of information flows is "a human rights issue as much as a geopolitical one" [28, p. 58].

The challenge lies in balancing sovereignty with rights. Excessive data localization, justified in the name of sovereignty, may restrict global access to information and impede innovation. Conversely, unregulated information flows risk undermining the right to privacy, as shown by recurring transatlantic disputes over data transfers [29]. Sovereignty, in this sense, becomes a double-edged sword: it can serve as a shield for rights or as a pretext for restricting them.

3. *Reconciling sovereignty with the global commons.* Finally, the question arises whether information and cyberspace can be conceptualized as part of the global commons. Some scholars argue that treating information as a purely sovereign resource risks fragmenting the digital sphere into “digital sovereignties” and undermining its collective potential [30, p. 94]. The analogy with environmental governance is telling: just as climate change cannot be addressed within national borders alone, so too the regulation of cyberspace requires multilateral approaches.

This perspective is evident in initiatives such as the UN’s “Global Digital Compact,” which aspires to establish shared principles for information governance [31]. Yet, reconciling national sovereignty with global governance remains difficult. As the European Court of Human Rights has noted, states retain “a margin of appreciation” in regulating information flows, but must do so in ways consistent with international obligations [32, p. 12].

In practice, reconciling sovereignty and the global commons may require a layered approach: sovereignty as responsibility, rather than sovereignty as absolute authority. This reframing aligns with the concept of “sovereignty as stewardship,” where states maintain primary jurisdiction but remain accountable to international norms and cooperative frameworks [33, p. 65]. By adopting such a model, sovereignty can be reinterpreted not as the antithesis of global governance, but as its building block.

The normative dimensions of information sovereignty illustrate the profound complexity of digital governance. Sovereignty is simultaneously a vehicle of national interest, a tool for protecting rights, and a challenge to the global commons. Its interpretation varies

across jurisdictions and normative traditions, but its essence lies in balancing competing imperatives. To secure the legitimacy of sovereignty in the information age, states must move beyond a narrow focus on control and embrace a responsibility-based model that harmonizes security, rights, and global cooperation.

Mapping a Typology of Information Sovereignty.

The emergence of “information sovereignty” has opened a conceptual space that transcends traditional notions of territorial sovereignty while responding to the geopolitical, economic, and normative pressures of the digital age. As scholars emphasize, this concept remains contested, encompassing terms such as digital sovereignty, cyber sovereignty, and data sovereignty, each reflecting different emphases and political projects (Couture & Toupin, 2019, p. 95; Hummel et al., 2021, p. 13). For analytical clarity, this reflection maps a threefold typology of information sovereignty: (1) defensive sovereignty, emphasizing security and resilience; (2) economic sovereignty, construing data as a strategic resource; and (3) regulatory sovereignty, focusing on law, platforms, and extraterritorial norms. This typology enables both a comparative perspective and an evaluation of normative dilemmas.

1. *Defensive Sovereignty: Security and Resilience.* Defensive information sovereignty highlights the state’s responsibility to secure its informational domain against external aggression, disinformation, and technological dependency. In many respects, this dimension mirrors the Westphalian tradition, where sovereignty was first and foremost about defending borders [3, p. 312]. Yet, in the digital sphere, borders are porous, contested, and constantly reshaped.

The Chinese doctrine of “cyber sovereignty” represents the most forceful articulation of defensive sovereignty. China’s Cybersecurity Law (2017) and Data Security Law (2021) enshrine strict localization of data and central control of information flows, justifying them as necessary for “national security” and protection against “foreign interference” [7; 11]. As Yi Shen notes, “China views cyber sovereignty primarily as defensive, an assertion of informational borders against

U.S. dominance of digital infrastructures" [10, p. 14]. This perspective was reinforced in recent analyses of Chinese AI governance, which identify three pillars of sovereignty: control of information, data regulation, and technological security [34, p. 87].

Critics, however, highlight the risks of authoritarian overreach. Amnesty International argues that China's invocation of cyber sovereignty has become "a tool of repression, restricting access to information and curtailing human rights in the name of security" [35]. This tension demonstrates the paradox of defensive sovereignty: while it protects against disinformation, it may also erode freedom of expression and individual autonomy.

The Ukrainian case illustrates a democratic variant of defensive sovereignty. Since 2014, Ukraine has confronted hybrid aggression, where disinformation campaigns, cyberattacks, and digital propaganda accompany military operations. As Kutsepal observes, "the preservation of information sovereignty is existential for Ukraine, as the erosion of informational resilience translates directly into threats to territorial integrity" [4, p. 78]. Blocking Russian propaganda outlets, enhancing cybersecurity capacity, and embedding information security into the National Security Strategy of Ukraine (2020) exemplify this defensive posture. Scholars like Dubov argue that cyberspace has become a new dimension of geopolitical confrontation, where resilience is now a "strategic imperative for sovereignty" [14, p. 144].

The French Senate report on digital sovereignty similarly stresses security as a foundation for national autonomy, noting that "resilience of digital infrastructures is a matter of sovereignty, without which no economic or normative independence is possible" [2, p. 12]. Thus, defensive sovereignty constitutes both the oldest and most urgent aspect of information sovereignty, grounding the typology in security imperatives.

1. Economic Sovereignty: Data as a Strategic Resource. Economic sovereignty emphasizes the ownership, control, and strategic use of data as a key resource of the 21st century. The Snowden revelations, which exposed the global reach of U.S.

intelligence, catalyzed global debates on data sovereignty by showing that control over data flows was directly tied to economic power and political autonomy.

The European Union's GDPR (2016/679) epitomizes this perspective. Beyond protecting privacy, the regulation enshrines principles of data residency, consent, and extraterritorial applicability, thereby asserting Europe's capacity to govern data generated by its citizens regardless of where companies are located [6, Art. 3]. This "Brussels Effect" (ECFR, 2022) illustrates how regulatory power can be transformed into economic sovereignty by setting de facto global standards [36]. Commentaries from the French CNIL emphasize that "data must remain subject to the laws of the state of origin rather than those of third countries" [16]. The French Ministry of Economy further links economic sovereignty to cloud computing independence, advocating European solutions like GAIA-X to reduce dependency on U.S. providers [37].

As the Conseil économique, social et environnemental (CESE) stresses, data constitutes not only an economic asset but also a public good, whose governance implicates national interest and collective rights. This approach connects sovereignty to industrial strategy and technological competitiveness.

For Ukraine, economic information sovereignty remains an emerging concern. Analysts point to the risks of dependency on foreign cloud providers and platforms, arguing that "the economic dimension of sovereignty requires not only protection from disinformation but also the development of domestic digital industries and secure data storage capacities" [1, p. 8]. The war has underscored this vulnerability, as reliance on international platforms (such as the U.S.-based cloud storage) has proven both vital for resilience and a limitation on true economic autonomy.

Thus, economic sovereignty reframes data as a form of national wealth and strategic resource, positioning states not only as guardians but also as competitors in the global data economy [17].

3. Regulatory Sovereignty: Law, Platforms, and Extraterritorial Norms. Regulatory sovereignty concerns the legal

and normative frameworks through which states and supranational actors assert authority over digital platforms, algorithms, and cross-border information flows. While defensive and economic sovereignty emphasize protection and ownership, regulatory sovereignty is about shaping rules and extending them beyond national borders.

The EU again provides the paradigmatic case. Through instruments like the GDPR, the Digital Services Act (2022), and recent resolutions on technological sovereignty [5], the EU has cultivated what SWP calls a “multi-level approach”: internal regulation combined with the external diffusion of norms. This strategy is grounded in rights-based values, making regulatory sovereignty simultaneously legal and ethical.

France’s Senate report underlines that sovereignty “is not isolation but the ability to choose and impose rules, including at the international level” [2, p. 23]. This resonates with Ruohonen’s interpretation of sovereignty as political capacity to govern rather than mere independence [3, p. 316].

China presents a contrasting model of regulatory sovereignty, using law as a mechanism of control rather than rights protection. The Cybersecurity Law (2016) and Data Security Law (2021) empower the state to regulate private companies, enforce data localization, and sanction cross-border transfers deemed risky to sovereignty. As Yik Chan Chin and Ke Li observe, “Chinese regulatory sovereignty prioritizes national security over individual rights, exporting a governance model where compliance is ensured through state surveillance and corporate alignment” [13, p. 211].

The United States, by contrast, lacks a comprehensive federal framework, relying instead on sectoral laws (HIPAA, CCPA) and private self-regulation. This fragmentation undermines the coherence of U.S. regulatory sovereignty but also reflects its liberal tradition of limiting state authority over markets.

Ukraine again finds itself navigating between models. By aligning with GDPR principles in its legislation, Ukraine asserts its aspiration to European regulatory sovereignty. At the same time, national security imperatives push toward stricter

controls reminiscent of the Chinese model. As Hnatyuk argues, “Ukraine must develop a balanced model of digital sovereignty, combining solidarity with European allies and resilience against hybrid threats” [20, p. 92].

Mapping information sovereignty through the lenses of defensive, economic, and regulatory sovereignty provides a comprehensive framework for understanding both theoretical distinctions and practical dilemmas. Defensive sovereignty secures the informational domain, economic sovereignty transforms data into a strategic resource, and regulatory sovereignty frames the normative environment of digital governance. Together, they constitute a layered approach that highlights sovereignty’s transformation in the digital age: from borders to infrastructures, from territory to data, and from autonomy to interdependence.

Ukraine’s trajectory illustrates how these dimensions intertwine: defending against disinformation (defensive), building resilient digital industries (economic), and aligning with European legal frameworks (regulatory). The broader global context shows competing models – authoritarian, liberal, and rights-based – each embedding different balances of security, economy, and norms. Ultimately, information sovereignty is less a fixed state than a dynamic negotiation, where the typology outlined here provides analytical clarity for navigating its tensions and futures.

The digital revolution has unsettled the very foundations of sovereignty. No longer confined to territory and borders, sovereignty now extends to information, infrastructures, and transnational digital ecosystems. The concept of information sovereignty, though still contested, provides a vital lens for understanding this transformation. By unpacking its dimensions, comparing different national models, and mapping its typologies, this article has demonstrated that information sovereignty is both a theoretical construct and a practical necessity in the digital age.

The comparative analysis revealed divergent paths. China articulates sovereignty defensively, framing cyberspace as an extension of territorial authority to be secured against external interference. The European Union emphasizes rights-

based regulation, positioning sovereignty as a vehicle for protecting fundamental rights while also asserting extraterritorial authority through instruments like the GDPR. The United States reflects a market-driven approach, relying on corporate dominance and fragmented legal frameworks. These models are not only legal and political projects but also competing visions of digital order.

Normative tensions complicate this landscape. Information sovereignty is invoked to defend national interests, but it can also threaten human rights if reduced to control and censorship. Conversely, rights-based regulation demonstrates that sovereignty can align with universal principles, though it risks clashing with economic globalization and technological innovation. Reconciling sovereignty with the global commons remains an open challenge, requiring states to exercise authority as responsibility rather than absolute power.

Ukraine's trajectory underscores both the urgency and complexity of information sovereignty. Facing hybrid warfare and persistent disinformation, Ukraine has treated information sovereignty as a condition of survival. Yet its choice to harmonize with European legal frameworks highlights that

sovereignty is not only about defense but also about normative orientation and geopolitical belonging. This dual imperative – security and integration – illustrates how information sovereignty is shaped by context, values, and strategic choice.

Ultimately, the typology of defensive, economic, and regulatory sovereignty provides a framework for navigating these dilemmas. Defensive sovereignty secures informational borders, economic sovereignty frames data as a strategic resource, and regulatory sovereignty establishes rules that extend beyond borders. Together, they show that sovereignty in the digital sphere is layered, interdependent, and dynamic.

In conclusion, information sovereignty should not be conceived as a nostalgic return to rigid territorial control. Rather, it represents the evolution of sovereignty into a multidimensional practice of governance in which autonomy, authority, and responsibility must be carefully balanced. The future of digital order will depend on whether states can reconcile national security, human rights, and global cooperation within this framework. For Ukraine and other states on the frontlines of hybrid conflict, this balance is not only a theoretical concern but an existential challenge.

BIBLIOGRAPHY:

1. Люлько С. Інформаційний суверенітет держави. *Logos Science*, 2019. 178–181.
2. Sénat. The duty of digital sovereignty. Paris : Sénat, 2019. P. 4.
3. Ruohonen J. The treachery of images in the digital sovereignty debate. *Digital Policy, Regulation and Governance*. 2020. Vol. 22. No. 3. P. 223–240.
4. Куцепал С. Інформаційний суверенітет та інформаційна безпека України: Виклики та реалії війни. *Poltava Law Review*. 2023. No. 1. P. 78–88.
5. European Parliament. Resolutions on technological and digital sovereignty. Brussels, 2025. P. 12.
6. GDPR. Regulation (EU) 2016/679. Brussels : Official Journal of the European Union, 2016.
7. Cybersecurity Law of the PRC. Beijing : National People's Congress, 2017.
8. Internet Society. Digital sovereignty: analysis report. Geneva, 2019.
9. Amnesty International. China: "cyber-sovereignty" as a tool of repression. Brussels, 2017.
10. Yi Shen. Cyber Sovereignty and the Governance of Global Cyberspace. *Springer*, 2016: 81–93.
11. Data Security Law of the PRC. Beijing : National People's Congress, 2021.
12. Hummel P., Couture S., Toupin S. Digital sovereignty debates: concepts and critiques. SpringerLink, 2021.
13. Chin Y.C., Li K. Sovereignty in the Cyberspace: Contestation of Concepts and Policies. *AoIR: The 22nd Annual Conference of the Association of Internet Researchers*, 2021.
14. Дубов Д. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва. Київ : НІСД, 2014.

15. ECFR. Europe's digital sovereignty: from rulemaker to superpower. Brussels, 2020.
16. CNIL. The GDPR and the protection of personal data. Paris, 2018. P. 25.
17. Innovation News Network. Data sovereignty: implications and challenges. London, 2020.
18. SWP. European digital sovereignty: internal and external dimensions. Berlin, 2021.
19. CESE. For a European policy of digital sovereignty. Paris, 2020. P. 20.
20. Hnatyuk S. Geopolitical digital vision of the US and EU: digital solidarity, digital sovereignty and new cyberspace strategy. Kyiv : NISD, 2021.
21. Kutsepal S.V. Information sovereignty and information security of Ukraine. *Pravo Ukrainy*. 2021. P. 37–45.
22. Krasner S. Sovereignty: organized hypocrisy. Princeton : Princeton University Press, 1999. P. 256.
23. Buromenskyi M. International law and state information security. Kyiv : NaUKMA, 2018. P. 215.
24. SWP. Russia's sovereign Internet law: tightening the control of online information. Berlin : Stiftung Wissenschaft und Politik, 2021.
25. CESE. Europe and digital sovereignty: exploratory opinion. Brussels : Comité économique et social européen, 2022.
26. UN General Assembly. The promotion, protection and enjoyment of human rights on the Internet, A/HRC/RES/20/8, 2013.
27. Creemers R. Cyber China: upgrading propaganda, public opinion work and social management for the twenty-first century. *Journal of Contemporary China*. 2015. Vol. 24. No. 93. P. 85–100.
28. DeNardis L. The Internet in everything: freedom and security in a world with no off switch. New Haven : Yale University Press, 2020.
29. ECFR. Europe's digital sovereignty: from rulemaker to superpower in the age of US-China rivalry. European Council on Foreign Relations, 2021.
30. Floridi L. The fourth revolution: how the infosphere is reshaping human reality. Oxford : Oxford University Press, 2014.
31. UN. Global digital compact. United Nations, Our Common Agenda Report, 2022.
32. ECHR. Big Brother Watch and others v. the United Kingdom, Judgment. Strasbourg : European Court of Human Rights, 2018.
33. Held D. Global covenant: the social democratic alternative to the Washington Consensus. Cambridge : Polity Press, 2004.
34. Springer. Governance of AI and cyber sovereignty in China. Berlin : Springer, 2024.
- Amnesty International. *Digital security and repression*. 2019.
35. European Council on Foreign Relations. The geopolitics of technology: how the EU can become a global player, 2022. French Strategy for Cloud Computing & Data Sharing. 2023, March 15.

Стаття надійшла у редакцію: 29.08.2025

Стаття прийнята: 15.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

UDC 341.4

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.40>

**USE OF EVIDENCE OBTAINED THROUGH INTERNATIONAL REQUESTS
FOR LEGAL ASSISTANCE: LEGAL AND PRACTICAL ASPECTS
OF DISCLOSURE OF BANKING SECRECY IN THE CONTEXT
OF INTERNATIONAL COOPERATION**

Shypilov Oleksandr Viktorovich,
Postgraduate Student
Penitentiary Academy of Ukraine

The article examines one of the most pressing aspects of international cooperation in criminal proceedings – the legal and practical foundations of using evidence obtained through international legal assistance, with a particular focus on the disclosure of banking secrecy. The legal nature of banking secrecy as a guarantee of confidentiality of financial information is analyzed, as well as its correlation with the needs of investigation in criminal cases, especially in cases concerning transnational crimes related to money laundering, corruption, and the financing of terrorism.

The article considers the provisions of international law, including the European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters (1959), its Second Additional Protocol, the UN Convention against Corruption (2003), FATF recommendations, and other instruments regulating access to financial information through international requests. A comparative legal analysis of European states' approaches to the protection of banking secrecy and the conditions of its disclosure in the context of international cooperation is conducted, highlighting the specificities of the legal regime in different jurisdictions.

Special attention is given to judicial practice – both Ukrainian and that of the European Court of Human Rights. The issue of admissibility of evidence obtained in violation of national or international procedures for accessing banking information is revealed, as well as the consequences of declaring such evidence inadmissible.

The research also examines the risks of violating the right to defense, the right to respect for private life, and the right to a fair trial. Based on a comprehensive analysis, the author formulates conclusions and proposals for improving Ukraine's national legislation on the disclosure of banking secrecy in criminal proceedings, taking into account international standards and the state's human rights obligations. At the same time, the necessity of ensuring a balance between the effectiveness of pre-trial investigation and the guarantees of human rights is emphasized. The article is addressed to researchers, legal practitioners, law enforcement officials, and all those interested in the issues of international legal assistance in criminal proceedings.

Key words: international legal assistance, criminal proceedings, banking secrecy, electronic evidence, Criminal Procedure Code of Ukraine, admissibility of evidence, financial information, human rights, international request.

Шипілов Олександр. Використання доказів, отриманих за міжнародними запитами про правову допомогу: правові та практичні аспекти розкриття банківської таємниці в контексті міжнародної співпраці

У статті досліджується один із найактуальніших аспектів міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні – правові та практичні засади використання доказів, отриманих у порядку міжнародної правової допомоги, з акцентом на питання розкриття банківської таємниці. Аналізується правова природа банківської таємниці як гарантії збереження конфіденційності фінансової інформації, а також її співвідношення з потребами слідства у кримінальних справах, особливо у випадках розслідування транснаціональних злочинів, пов'язаних із відмиванням доходів, корупцією та фінансуванням тероризму.

Розглянуто норми міжнародного права, зокрема Європейську конвенцію про взаємну правову допомогу у кримінальних справах 1959 року, Другий додатковий протокол до неї, Конвенцію ООН проти корупції 2003 року, рекомендації FATF та інші документи, що регламентують можливість доступу до фінансової інформації за міжнародними запитами. Проведено порівняльно-правовий аналіз підходів європейських держав до захисту банківської таємниці та умов її розкриття у контексті міжнародної співпраці із виокремленням специфіки правового режиму в окремих юрисдикціях.

Особливу увагу приділено судовій практиці, як українській, так і практиці Європейського суду з прав людини. Розкривається питання допустимості доказів, отриманих із порушенням національних чи міжнародних процедур доступу до банківської інформації, а також наслідки визнання таких доказів недопустимими.

У межах дослідження також проаналізовано ризики порушення права на захист, права на повагу до приватного життя та права на справедливий суд.

На основі комплексного аналізу сформульовано авторські висновки та пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства України у сфері розкриття банківської таємниці у кримінальному провадженні, з урахуванням міжнародних стандартів та зобов'язань держави у сфері прав людини. Водночас підкреслюється необхідність забезпечення балансу між ефективністю досудового розслідування та гарантіями прав людини. Стаття адресована науковцям, правникам-практикам, працівникам правоохоронних органів та всім, хто цікавиться проблемами міжнародної правової допомоги у кримінальному процесі.

Ключові слова: міжнародна правова допомога, кримінальне провадження, банківська таємниця, електронні докази, Кримінальний процесуальний кодекс України, допустимість доказів, фінансова інформація, права людини, міжнародний запит.

Introduction. In the modern context of globalization and the transnationalization of crime, international cooperation in the field of criminal proceedings is acquiring particular significance. At the same time, the disclosure of banking secrecy as part of such cooperation remains one of the most sensitive and controversial issues, lying at the intersection of state interests, human rights, financial confidentiality, and the need for effective investigation. Banking information may contain crucial evidence concerning illicit enrichment, corruption schemes, money laundering, and the financing of terrorism. However, obtaining such information through international requests for legal assistance is associated with numerous legal and practical difficulties.

Despite the existence of international standards and obligations, law enforcement practice demonstrates contradictions between the needs of investigative authorities and the principle of inviolability of banking secrecy. In many cases, obtaining such information involves problems of jurisdiction, conflicts of legal systems, and the absence of a unified approach to the admissibility of evidence obtained through international mechanisms. These problems are particularly acute in the context of the digitalization of the financial sector and the active use of electronic payment systems.

Ukraine, as a state actively implementing anti-corruption reforms and modernizing its criminal procedural legislation in accordance with European standards, faces the need to find an optimal balance between the effectiveness of international legal assistance and the protection of financial privacy. The relevance of the research is further reinforced by the need to ensure fair trial guarantees, the protection of human rights, and the effective prosecution of individuals involved in international financial crimes.

Research Aim is to provide a comprehensive analysis of the legal and practical aspects of using evidence obtained through international legal assistance, with a focus on the disclosure of banking secrecy, as well as to formulate practical recommendations for improving the corresponding mechanisms within the Ukrainian legal system.

Research Objectives are: 1) to characterize the legal framework governing the disclosure of banking secrecy in the context of international legal assistance; 2) to analyze national and international judicial practices regarding the admissibility of evidence obtained through such means; 3) to identify key issues and conflicts within legislation and law enforcement practice; 4) to propose ways to enhance mechanisms of

international legal assistance while respecting human rights principles.

This research draws upon the works of Ukrainian researchers, including T. Akhtyrskaya, S. Burchakova, O. Zuyev, O. Kaplin, I. Marochkin, O. Pashkovskyi and M. Savitsky, who explore evidence, international cooperation, and the legal regime of banking secrecy.

Among international authors, notable contributions include Miriam Gur-Arye, Pierre Tapan, as well as analytical reports by the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) and the Financial Action Task Force (FATF).

Main Discussion. International legal assistance constitutes a crucial component of effective efforts against transnational crime, encompassing a wide spectrum of offenses, including organized crime, terrorism, money laundering, human trafficking, terrorism financing, and corruption. Given the often cross-border nature of these crimes, coordinated actions by multiple states are essential to identify and hold accountable perpetrators. The significance of international legal assistance in criminal proceedings has increased due to the necessity of exchanging evidence across borders, including instances where evidence must be obtained from another jurisdiction.

One of the primary instruments facilitating such cooperation is international treaties, which detail the procedures for executing requests, including the provision of financial information such as account details and transaction records. This aspect is particularly critical for investigating financial crimes, as banking documents and records can constitute key evidence.

Legal Nature of Banking Secrecy in the Context of International Legal Assistance. Banking secrecy, as a legal institution, serves as one of the guarantees of confidentiality of financial information of individuals and legal entities. It reflects the fundamental principle of protecting private life and economic autonomy, which is enshrined in both national legislation and international human rights instruments. However, in criminal proceedings, particularly in cases of transnational financial crimes, banking secrecy cannot be regarded as absolute.

International practice demonstrates that the disclosure of banking secrecy may be justified when it is necessary to ensure the proper administration of justice, the investigation of serious crimes, and the protection of public interests.

At the same time, any interference with the confidentiality of financial information must comply with the principles of legality, necessity, and proportionality.

The *European Court of Human Rights* has repeatedly emphasized that the right to respect for private and family life (Article 8 of the *European Convention on Human Rights*) also extends to banking information. Nevertheless, restrictions on this right are permissible if they are "in accordance with the law" and "necessary in a democratic society" to prevent crime or protect the rights and freedoms of others.

International Legal Framework for Access to Banking Information. The key international legal instruments that regulate access to banking secrecy in the framework of international cooperation include:

- the *European Convention on Mutual Assistance in Criminal Matters* (1959) and its *Second Additional Protocol*, which establish the general framework for exchange of information and evidence between states;
- the *United Nations Convention against Corruption* (2003), which obliges states to provide the widest possible measure of mutual legal assistance, including access to financial data;
- FATF Recommendations, which require effective mechanisms for international exchange of financial intelligence in order to combat money laundering and terrorist financing.

These instruments provide the legal basis for obtaining banking information upon international request, but their implementation in practice often depends on the specific features of national legislation. Some states maintain a strict regime of banking secrecy (e.g., Switzerland, Luxembourg), while others have significantly liberalized access to such information under pressure of international standards (e.g., Germany, France).

Comparative Legal Analysis of National Approaches. In European legal systems, different models of protecting

and disclosing banking secrecy have been developed. In Switzerland, banking secrecy is protected at the constitutional level, but exceptions exist for cases involving serious criminal offences and international cooperation. In France, access to financial data is possible through judicial authorization within criminal proceedings. In Germany, investigative bodies may obtain banking information on the basis of a prosecutor's request, subject to judicial control.

Ukraine's legislation follows the European trend of gradually limiting the scope of banking secrecy in order to strengthen the effectiveness of investigations.

The *Criminal Procedure Code of Ukraine* (Articles 159–164) provides a mechanism for temporary access to documents, including banking information, upon court decision.

However, in cases involving international requests, additional challenges arise, particularly regarding the recognition of foreign court orders and compliance with the principles of reciprocity.

Judicial Practice: Ukrainian and European Experience. Judicial practice plays a decisive role in shaping approaches to the admissibility and use of evidence obtained through international requests for legal assistance, particularly when such evidence concerns banking secrecy.

In Ukraine, courts have repeatedly addressed the issue of whether financial information obtained from foreign jurisdictions can be recognized as admissible evidence.

The general position of the Supreme Court is that evidence obtained in violation of the procedures established by the *Criminal Procedure Code of Ukraine* or international treaties ratified by the state must be declared inadmissible.

For example, Ukrainian courts have stressed that the absence of judicial authorization for access to banking data constitutes a violation of procedural guarantees and infringes upon the right to privacy of individuals.

The practice of the *European Court of Human Rights* (ECtHR) also provides valuable guidance. In cases such as *M.N. and Others v. San Marino* (2015), the Court held that the collection of banking

information constitutes an interference with the right to private life under Article 8 of the Convention. Nevertheless, the ECtHR acknowledged that such interference may be justified if it pursues a legitimate aim and is proportionate. At the same time, the Court underlined the importance of adequate procedural safeguards to prevent abuse of power by investigative authorities.

Thus, both Ukrainian and European jurisprudence emphasize that obtaining banking information must be strictly regulated by law and subject to effective judicial control. Otherwise, the risk arises that evidence will be declared inadmissible, which may undermine the effectiveness of the criminal proceedings.

Admissibility of Evidence Obtained in Violation of Procedure. One of the most problematic issues in practice is the question of whether evidence obtained in violation of national or international procedures for access to banking secrecy may be used in criminal proceedings.

The general principle established in both Ukrainian law and the practice of the ECtHR is that illegally obtained evidence is inadmissible [17, p. 175].

However, the assessment of illegality and the consequences of procedural violations may differ depending on the jurisdiction. In some legal systems, evidence obtained with minor procedural violations may still be admitted if its exclusion would seriously undermine justice (*doctrine of the "fruit of the poisonous tree" is not always applied strictly*).

In Ukraine, Article 87 of the *Criminal Procedure Code* directly stipulates that evidence obtained as a result of significant violations of human rights and freedoms is inadmissible. This includes cases where banking information was accessed without judicial authorization or contrary to international treaties binding upon Ukraine. At the same time, Ukrainian courts have occasionally adopted a pragmatic approach, recognizing certain evidence as admissible if the violation was not deemed substantial and did not directly affect the rights of the defense.

The ECHR follows a similar approach, focusing primarily on whether the use of the evidence undermines the fairness of

the trial as a whole (Article 6 of the ECHR). If evidence obtained in breach of Article 8 is decisive for the outcome of the case, and the applicant had no opportunity to challenge its use, the Court may find a violation of the right to a fair trial.

Risks of Human Rights Violations. The disclosure of banking secrecy at the request of foreign authorities creates a number of risks related to human rights protection.

The most significant among them are:

Violation of the right to defense, when the suspect or accused is not provided with timely access to information about the scope and grounds of the request for disclosure of banking data.

Violation of the right to respect for private life (Article 8 ECHR), when financial information is disclosed without sufficient justification, in an excessively broad scope, or without adequate safeguards against abuse.

Violation of the right to a fair trial (Article 6 ECHR), in cases where evidence obtained through international requests is decisive for the verdict but was collected in violation of established procedures.

These risks necessitate the establishment of clear legal mechanisms that would ensure the balance between effective international cooperation and the protection of fundamental rights.

Conclusions. The conducted research allows us to formulate several general conclusions regarding the use of evidence obtained through international requests for legal assistance, with particular emphasis on the disclosure of banking secrecy.

While it guarantees the confidentiality of financial information, its disclosure may be justified when necessary for the investigation of serious crimes and the protection of public interests. However, such disclosure must always comply with the principles of legality, necessity, and proportionality [18, p. 56].

International legal standards form the foundation for cooperation, but their practical implementation depends largely on national legal systems. Significant divergence exists among states regarding the scope of banking secrecy and the conditions for its disclosure, which complicates effective international cooperation.

Judicial control is the key safeguard against the abuse of powers by investigative authorities. Both Ukrainian and European jurisprudence highlight the importance of prior judicial authorization for access to banking information, as well as the possibility for the defense to challenge the legality of such measures.

Evidence obtained in violation of procedural requirements must be declared inadmissible, especially if such violations affect fundamental human rights. At the same time, a flexible approach is necessary in order not to undermine the effectiveness of criminal justice, provided that the overall fairness of the trial is preserved.

Human rights protection must remain central to any mechanism of international cooperation. The disclosure of banking secrecy should not result in arbitrary interference with the right to defense, the right to privacy, or the right to a fair trial.

Proposals:

1). Ukraine should **harmonize its national legislation** with European standards by further clarifying the procedure for accessing banking information through international requests, including the requirements for judicial authorization and the scope of data subject to disclosure.

2). It is advisable to **strengthen the guarantees of defense rights** by introducing mechanisms for notifying the affected persons about requests for access to their banking information, except in cases where such notification would jeopardize the investigation.

3). Ukraine should consider **adopting specialized guidelines** for law enforcement authorities on processing international requests involving financial information, in order to ensure uniform practice and compliance with international obligations.

4). It is important to **expand judicial oversight** not only at the stage of authorizing access to banking secrecy but also during the subsequent use of such information as evidence in criminal proceedings.

5). International cooperation mechanisms should be built on the principle of **mutual trust**, which requires ensuring the admissibility of evidence obtained abroad while simultaneously safeguarding human rights and freedoms.

BIBLIOGRAPHY:

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*, 1996. № 30. Ст. 32.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2013. № 9–10, 11–12, 13. Ст. 88.
3. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2004. № 50. Ст. 540.
4. Закон України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*, 2005. № 31. Ст. 409.
5. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 7 грудня 2000 р. № 2121-III. *Відомості Верховної Ради України*, 2001. № 5. Ст. 30.
6. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання міжнародної правової допомоги у кримінальних справах» від 25 березня 2014 р. №108. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108-2014-п>. (дата звернення: 04.08.2025).
7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. *Офіційний вісник України*, 2005. № 32. Ст. 2032.
8. Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму. Нью-Йорк : ООН, 1999. URL: <https://treaties.un.org/doc/db/terrorism/english-18-11.pdf> (дата звернення: 02.08.2025).
9. Європейська конвенція про взаємну правову допомогу у кримінальних справах. Страсбург : Рада Європи, 1959. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_036#Text (дата звернення: 15.08.2025).
10. Конвенція Ради Європи про боротьбу з відмиванням грошей, фінансуванням тероризму та фінансуванням поширення зброї масового знищення. Страсбург : Рада Європи, 2010. URL: <https://rm.coe.int/native/09000016808eaa5a> (дата звернення: 28.07.2025).
11. Міжнародна ініціатива з повернення вкрадених активів. Рекомендації щодо міжнародної правової допомоги у кримінальних справах. Вашингтон : Світовий банк, 2020. URL: https://star.worldbank.org/sites/default/files/2020-12/booklet_-_ukrainian_final_0.pdf (дата звернення: 20.08.2025).
12. Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол). Практичний посібник з міжнародної правової допомоги у кримінальних справах. Ліон : Інтерпол, 2018. URL: <https://www.interpol.int/en/Crimes/Criminal-law-cooperation> (дата звернення: 04.08.2025).
13. Міжнародна організація з боротьби з відмиванням грошей (Egmont Group). Керівництво з міжнародного обміну фінансовою інформацією. Брюссель : Egmont Group, 2017. URL: https://egmontgroup.org/wp-content/uploads/2021/09/Egmont_Group_of_Financial_Intelligence_Units_Operational_Guidance_for_FIU_Activities_and_the_Exchange_of_Information.pdf (дата звернення: 10.08.2025).
14. Фінансова акційна група (FATF). Рекомендації щодо боротьби з відмиванням грошей та фінансуванням тероризму. Париж : FATF, 2012. URL: https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/FATF_Recommendations202012.pdf (дата звернення: 03.08.2025).
15. Судова практика Європейського суду з прав людини. URL: <https://www.echr.coe.int> (дата звернення: 17.08.2025).
16. Ахтирська Н.М. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження: теоретичні та практичні аспекти : монографія. Київ : Логос, 2019. URL: <https://nsj.gov.ua/files/1722510766Міжнародне%20співробітництво.pdf> (дата звернення: 11.08.2025).
17. Зуєв В.В. Міжнародне співробітництво у кримінальному провадженні / В.В. Зуєв, І.В. Гловюк, А.В. Підгородинська, А.С. Степаненко, В.О. Туляков, О.В. Малахова ; за ред. В.О. Тулякова. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2022. 200 с.
18. Коваль В.С. Допустимість доказів, отриманих шляхом міжнародної правової допомоги: український та зарубіжний досвід. Київ. *Юридична наука*, 2019. № 1(23). 95 с.

Стаття надійшла у редакцію: 29.08.2025

Стаття прийнята: 16.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

УДК 343.7

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2025.4.41>

**РОЗДУМИ ПРО ОСНОВНИЙ БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ОБ'ЄКТ
УМИСНОГО ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА
ПРО ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЮ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЮ)
ДОХОДІВ, ОДЕРЖАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ,
ФІНАНСУВАННЮ ТЕРОРИЗМУ ТА ФІНАНСУВАННЮ РОЗПОВСЮДЖЕННЯ
ЗБРОЇ МАСОВОГО ЗНИЩЕННЯ (СТАТТЯ 209-1 КК УКРАЇНИ)**

Шнуренко Іван Геннадійович,
аспірант кафедри кримінально-правової
політики та кримінального права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті проаналізовано наукові підходи до визначення основного безпосереднього об'єкта складів кримінальних правопорушень, передбачених статтею 209-1 КК України.

Проведений аналіз юридичної літератури дав змогу виокремити два основних підходи до визначення основного безпосереднього об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених статтею 209-1 КК України.

Перший підхід полягає в тому, що основний безпосередній об'єкт цих кримінальних правопорушень один і той самий.

Окремі прихильники цього підходу висловлюють позицію, відповідно до якої основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого статтею 209-1 КК України, та кримінального правопорушення, передбаченого статтею 209 «Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом» цього Кодексу, один і той самий.

Інші науковці критикують цей підхід та зазначають, що таке визначення не враховує особливостей злочинних діянь, передбачених статтею 209-1 КК України.

Другий підхід полягає в тому, що основний безпосередній об'єкт кримінальних правопорушень, передбачених як частиною першою, так і частиною другою статті 209-1 КК, не співпадає.

У нашій статті ми виходимо з концепції, що об'єктом кримінального правопорушення виступають соціальні цінності.

З урахуванням цієї концепції у статті зроблено висновок, що основні безпосередні об'єкти кримінальних правопорушень, передбачених частинами першою та другою статті 209-1 КК, не співпадають. Ними виступають різні за змістом соціальні зв'язки у сфері фінансового моніторингу, що набувають форми правовідносин, оскільки вони врегульовані нормами права.

Далі стаття присвячена характеристиці правовідносин, що виступають основними безпосередніми об'єктами кримінальних правопорушень, передбачених статтею, що досліджується. Визначаються суб'єкти цих правовідносин, окреслюється їх предмет та визначається їх зміст з урахуванням положень чинного антилегалізаційного законодавства.

Ключові слова: склад кримінального правопорушення, основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, додатковий безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, соціальні цінності, правовідносини, легалізація майна, одержаного злочинним шляхом, фінансовий моніторинг, суб'єкти первинного фінансового моніторингу, суб'єкти державного фінансового моніторингу.

Shnurenko Ivan. Reflections on the main direct object of intentional violation of the requirements of the legislation on prevention and counteraction to the legalization (laundering) of proceeds from crime, financing of terrorism and financing of the proliferation of weapons of mass destruction (Article 209-1 of the Criminal Code of Ukraine)

The article analyzes scientific approaches to determining the main direct object of the components of criminal offenses provided for in Article 209-1 of the Criminal Code of Ukraine.

The conducted analysis of legal literature made it possible to identify two main approaches to determining the main direct object of criminal offenses provided for in Article 209-1 of the Criminal Code of Ukraine.

The first approach is that the main direct object of these criminal offenses is the same.

Some supporters of this approach express the position that the main direct object of the criminal offense provided for in Article 209-1 of the Criminal Code of Ukraine and the criminal offense provided for in Article 209 "Legalization (laundering) of property obtained by crime" of this Code is one and the same.

Other scientists criticize this approach and note that such a definition does not take into account the specifics of criminal acts provided for in Article 209-1 of the Criminal Code of Ukraine.

The second approach is that the main direct object of the criminal offenses provided for in Part One and Part Two of Article 209-1 of the Criminal Code do not coincide.

In our article we proceed from the concept that the object of a criminal offense is social values.

Taking into account this concept, the article concludes that the main direct objects of criminal offenses provided for in parts one and two of Article 209-1 of the Criminal Code do not coincide. They are social relations of various content in the field of financial monitoring, which take the form of legal relations, since they are regulated by legal norms.

Further, the article is devoted to the characteristics of legal relations that are the main direct objects of criminal offenses provided for by the article under study. The subjects of these legal relations are identified, their subject matter is outlined, and their content is determined, taking into account the provisions of current anti-legalization legislation.

Key words: *composition of a criminal offense, main direct object of a criminal offense, additional direct object of a criminal offense, social values, legal relations, legalization of property obtained by criminal means, financial monitoring, subjects of primary financial monitoring, subjects of state financial monitoring.*

Постановка проблеми. Визначення основного безпосереднього об'єкта будь-якого кримінального правопорушення виступає невід'ємною складовою частиною повноцінного аналізу його складу. Попри очевидну, на перший погляд, нескладність вирішення цього питання, більш глибоке занурення у вибрану проблематику вказує на те, що однозначне визначення безпосереднього об'єкта того чи іншого кримінального правопорушення є доволі складним завданням. Не виключенням є визначення основного безпосереднього об'єкта складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 209-1 Кримінального кодексу України (далі – КК).

Питання визначення безпосереднього об'єкта складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 209-1 КК, було проаналізовано в публікаціях П.П. Андрушка, В.М. Бровка, Н.О. Гурової, О.О. Дудорова, В.М. Киричка,

О.І. Перепелиці, О.В. Процюка, Ю.Г. Старовойтової, В.Я. Тація, В.В. Чернея. Попри сформовані наукові висновки в цих роботах, останні зміни національного антилегалізаційного законодавства, зокрема ст. 209-1 КК, зробили актуальним проведення подальших досліджень у цій сфері.

Метою статті є аналіз наукових підходів до визначення основних безпосередніх об'єктів умисного порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, та за потреби формування власної позиції щодо цього питання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз юридичної літератури дає змогу виокремити два основних підходи до визначення основного безпосереднього об'єкта кримінальних право-

порушень, передбачених ст. 209-1 КК. Перший підхід полягає в тому, що основний безпосередній об'єкт цих кримінальних правопорушень один і той самий.

Так, П.П. Андрушко зазначає, що основним безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених ст. 209-1 КК (у первинній редакції цієї статті), виступає встановлений чинним законодавством порядок запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, метою якого є недопущення надання правомірного вигляду джерелам походження, володінню, користуванню або розпорядженню такими доходами [2, с. 100–101; 10, с. 723]. На думку правника, основний безпосередній об'єкт як цього кримінального правопорушення, так і кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 «Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом» КК, один і той самий [10, с. 697, 723].

Ю.Г. Старовойтова та В.М. Бровко пишуть, що таке визначення не враховує особливостей злочинних діянь, передбачених ст. 209-1 КК [13, с. 60; 3, с. 51].

Н.О. Гуторова також визначає єдиний основний безпосередній об'єкт досліджуваних кримінальних правопорушень (у первинній редакції), яким виступають суспільні відносини, які забезпечують безпеку у разі здійснення господарської діяльності шляхом її захисту від впливання в економіку капіталів кримінального походження [9, с. 565].

Ю.Г. Старовойтова та В.М. Бровко пишуть про те, що і це визначення також не враховує особливостей злочинних діянь, передбачених ст. 209-1 КК, не дозволяє відмежувати об'єкт досліджуваних кримінальних правопорушень від об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК, яке також стоїть на захисті від впливання в економіку капіталів кримінального походження [13, с. 60; 3, с. 51]. До того ж з наведеного визначення не зрозуміло, що являють собою відносини, які забезпечують безпеку господарської діяльності [13, с. 60].

О.О. Дудоров послідовно обстоює позицію, відповідно до якої основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого

ст. 209-1 КК (у первинній редакції зі змінами), виступає правомірне функціонування системи фінансового моніторингу в частині встановленого законодавством порядку обігу та захисту інформації, яка надається спеціально уповноваженому органу [6, с. 601; 12, с. 616; 8, с. 326].

Близьке за змістом визначення основного безпосереднього об'єкта порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, розробили О.В. Процюк та В.В. Черней [11, с. 482].

О.О. Дудоров, О.В. Процюк та В.В. Черней у визначенні основного безпосереднього об'єкта кримінальних правопорушень, передбачених ст. 209-1 КК, акцентують увагу на таких складниках системи фінансового моніторингу, як обіг та захист інформації, визначаючи в такий спосіб соціальні цінності, яким завдається шкода як у випадку вчинення суспільно небезпечних діянь, передбачених ч. 1 ст. 209-1 КК, так і у випадку вчинення суспільно небезпечних діянь, передбачених ч. 2 цієї статті.

Але чи здатні різні за своєю суттю суспільно небезпечні діяння, закріплені в різних частинах ст. 209-1 КК, завдати шкоду одному і тому ж основному безпосередньому об'єкту?

Для відповіді на це питання необхідно проаналізувати другий підхід, який полягає в тому, що основний безпосередній об'єкт кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 і ч. 2 ст. 209-1 КК, не співпадає.

Першим серед науковців, хто підтримує цю позицію, виступає Ю.Г. Старовойтова, яка у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому вивченню складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 209-1 КК, висловлює думку, що основні безпосередні об'єкти кримінальних правопорушень, передбачених різними частинами цієї статті, не співпадають і повинні розглядатися окремо [13, с. 61].

На її думку, основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 209-1 КК (у первинній редакції), виступають

правовідносини, у межах яких забезпечується інформаційний обмін між суб'єктами первинного фінансового моніторингу й Держфінмоніторингом, у частині подання останньому інформації про фінансові операції у відповідності до антилегалізаційного законодавства України [13, с. 63–64].

Аналізуючи це визначення, В.М. Бровко зазначає, що використання словосполучення «правовідносини, у межах яких забезпечується інформаційний обмін» є не зовсім точним, оскільки, виходячи з положень антилегалізаційного законодавства, в рамках відносин, поставлених під охорону ч. 1 ст. 209-1 КК, відбувається не інформаційний обмін, а інформаційне забезпечення Держфінмоніторингу з боку суб'єктів первинного фінансового моніторингу. Саме тому в ч. 1 цієї статті передбачена кримінальна відповідальність за неналежне інформування суб'єктами первинного фінансового моніторингу саме Держфінмоніторингу, а не навпаки [3, с. 56–57].

З урахуванням цих застережень у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому аналізу складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 209-1 КК, В.М. Бровко дійшов висновку, що основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 цієї статті (у первинній редакції зі змінами та доповненнями), виступають суспільні відносини інформаційного забезпечення Держфінмоніторингу інформацією про фінансові операції, що відповідно до закону підлягають фінансовому моніторингу з боку суб'єктів первинного фінансового моніторингу [3, с. 56–57].

Позицію, відповідно до якої умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення посягає на кілька основних безпосередніх об'єктів, обстоює також колектив авторів (В.М. Киричко, О.І. Перепелиця та В.Я. Тацій), які вважають, що основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 209-1 КК (у первинній редакції зі змінами та доповне-

ннями), виступають суспільні відносини, які виникають у разі здійснення фінансового моніторингу за фінансовими операціями з метою виявлення їх зв'язку з легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму чи розповсюдження зброї масового знищення [7, с. 234].

Не важко помітити, що у визначенні основного безпосереднього об'єкта досліджуваних кримінальних правопорушень одні науковці використовують концепцію «об'єкт злочину – суспільні відносини», інші – «об'єкт злочину – правовідносини».

Натомість у нашій статті ми виходимо з того, що об'єктом кримінального правопорушення виступають соціальні цінності. Різновидами соціальних цінностей виступають: права, свободи і правоохоронювані інтереси фізичних осіб, юридичних осіб, суспільства (громадські інтереси), територіальних громад, об'єднань громадян, органів місцевого самоврядування, держави; потерпілі (фізичні та юридичні особи, суспільство і держава); соціальні зв'язки між членами суспільства з приводу реалізації належних їм прав, свобод та інтересів, у тому числі у формі правовідносин у разі їх врегулювання нормами права [1, с. 10].

Разом із цим не всі вищезазначені види соціальних цінностей можуть виступати основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 209-1 КК.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 цієї статті, полягає в умисному неподанні, несвоєчасному поданні або поданні спеціально уповноваженому органу недостовірної інформації про фінансові операції, що відповідно до закону підлягають фінансовому моніторингу.

З цього витікає, що існують соціальні зв'язки з приводу подання достовірної інформації про фінансові операції, що відповідно до закону підлягають фінансовому моніторингу, Держфінмоніторингу.

Ці соціальні зв'язки не існують самі по собі, а детально регламентуються чинним законодавством, насамперед Законом України від 6 грудня 2019 р. № 361-ІХ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних зло-

чинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [4] (далі – Законом), а тому існують у формі правовідносин.

Виходячи зі змісту диспозиції ч. 1 ст. 209-1 КК зазначені правовідносини виникають у зв'язку з проведенням фінансових операцій, які підлягають фінансовому моніторингу.

Відповідно до п. 67 ч. 1 ст. 1 Закону фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, – це порогові фінансові операції, а також підозрілі фінансові операції (діяльність).

Своєю чергою фінансовий моніторинг – це сукупність заходів, що вживаються суб'єктами фінансового моніторингу у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, що включають проведення державного фінансового моніторингу та первинного фінансового моніторингу (п. 66 ч. 1 ст. 1 Закону).

Отже, фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу, виступають предметом, з приводу якого виникають ці правовідносини.

Суб'єктом цих правовідносин через пряму вказівку в диспозиції ч. 1 ст. 209-1 КК виступає спеціально уповноважений орган (Держфінмоніторинг) – центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення (п. 55 ч. 1 ст. 1 Закону).

Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 25 Закону одне із завдань Держфінмоніторингу полягає у збиранні, обробленні та проведенні операційного і стратегічного аналізу інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моніторингу.

Звідси впливає право Держфінмоніторингу на отримання інформації про зазначені фінансові операції, яке є складником змісту відповідних правовідносин.

Праву Держфінмоніторингу на отримання інформації про фінансові операції, що підлягають фінансовому моні-

рингу, кореспондується обов'язок про надання такої інформації. Суб'єкт, на якого такий обов'язок покладається, в ч. 1 ст. 209-1 КК не визначений.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону система фінансового моніторингу складається з первинного та державного рівнів.

Первинний рівень становлять суб'єкти первинного фінансового моніторингу, визначені в ч. 2 ст. 6 Закону, а суб'єкти державного фінансового моніторингу визначені в ч. 3 цієї статті.

Саме суб'єкти первинного фінансового моніторингу зобов'язані забезпечувати відповідно до вимог, встановлених відповідним суб'єктом державного фінансового моніторингу, належну організацію та проведення первинного фінансового моніторингу, що належним чином дасть можливість виявляти порогові та підозрілі фінансові операції незалежно від рівня ризику ділових відносин з клієнтом та повідомляти про них Держфінмоніторинг (п. 2 ч. 2 ст. 8 Закону).

Таким чином, соціальні зв'язки виникають між Держфінмоніторингом, від імені якого виступають його службовці, та суб'єктами первинного фінансового моніторингу, від імені яких виступають їх відповідальні працівники, чи спеціально визначені суб'єкти первинного фінансового моніторингу, які провадять свою діяльність одноособово, без утворення юридичної особи та призначення відповідального працівника (суб'єкти підприємницької діяльності, які надають певні послуги, нотаріуси, адвокати, аудитори тощо).

Отже, суб'єкти первинного фінансового моніторингу поряд з Держфінмоніторингом є суб'єктами правовідносин, що виступають основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 209-1 КК, а їхні обов'язки щодо подання відповідної інформації у сукупності з правами спеціально уповноваженого органу утворюють зміст цих правовідносин.

Тепер перейдемо до з'ясування основного безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 209-1 КК.

Ю.Г. Старовойтова вважає, що основним безпосереднім об'єктом криміналь-

ного правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 209-1 КК (у первинній редакції), виступають правовідносини із забезпечення режиму обмеженого доступу до інформації, яка надається спеціально уповноваженому органу щодо виконання обов'язку не розголошувати відповідну інформацію [13, с. 67].

На думку В.М. Киричка, О.І. Перепелиці та В.Я. Тація, основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 досліджуваної статті (у первинній редакції зі змінами та доповненнями), теж відрізняється. Ним виступають суспільні відносини, що забезпечують встановлений законом режим обмеженого доступу до інформації, яка надається спеціально уповноваженому органу [7, с. 236].

В.М. Бровко, окремо визначаючи основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 209-1 КК (у первинній редакції зі змінами та доповненнями), підтримує позицію зазначених правників [3, с. 58–59].

Ю.Г. Старовойтова відзначає, що запорукою ефективного функціонування системи забезпечення обмеженого доступу до інформації, яка надсилається спеціально уповноваженому органу, виступає належне виконання обов'язку її не розголошувати, оскільки в разі, коли працівник установи ознайомлює сторонню особу з відомостями, що були надані спеціально уповноваженому органу, нівелюються всі інші механізми, спрямовані на захист таких відомостей [13, с. 67].

Із зазначеного витікає, що предметом правовідносин, які поставлені під охорону ч. 2 ст. 209-1 КК, виступає інформація, що надається Держфінмоніторингу.

В.М. Бровко уточнює, що предметом суспільних відносин, поставлених під охорону ч. 2 цієї статті, виступає будь-яка інформація, що надається Держфінмоніторингу. Це може бути інформація, яка надсилається суб'єктами первинного фінансового моніторингу або іншими суб'єктами. Проте є одна умова – така інформація повинна мати обмежений доступ та відповідно до п. 40 ч. 1 ст. 1 Закону України від 14 жовтня

2014 р. «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», одержала назву «таємниця фінансового моніторингу» [3, с. 57].

І позиція Ю.Г. Старовойтової, і позиція В.М. Бровка не протирічили одна одній та були актуальними на момент здійснення цими науковцями аналізу ч. 2 ст. 209-1 КК, оскільки в диспозиції цієї частини дійсно йшлося про розголошення в будь-якому вигляді інформації, яка відповідно до закону надається спеціально уповноваженому органу, та яка, відповідно до п. 40 ч. 1 ст. 1 вищезазначеного Закону, який нині втратив чинність, мала назву «таємниця фінансового моніторингу».

На сьогодні об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 209-1 КК, зазнала суттєвих змін. Вона полягає не тільки в розголошенні таємниці фінансового моніторингу. Об'єктивну сторону досліджуваного кримінального правопорушення також утворюють такі дії, як: 1) розголошення факту обміну інформацією про фінансову операцію та її учасників між суб'єктами первинного фінансового моніторингу, суб'єктами державного фінансового моніторингу, іншими державними органами та спеціально уповноваженим органом; 2) розголошення факту надання (одержання) запиту, рішення чи доручення зазначеного органу; 3) розголошення факту надання (одержання) відповіді на запит, рішення чи доручення зазначеного органу.

Підсумовуючи вищезазначене, виснуємо, що предметом правовідносин, які виступають основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 209-1 КК, насамперед виступає таємниця фінансового моніторингу, а також факти (інформація) обміну інформацією про фінансову операцію та її учасників між суб'єктами первинного фінансового моніторингу, суб'єктами державного фінансового моніторингу, іншими державними органами та спеціально уповноваженим органом, факти (інформація) надання (одер-

жання) запиту, рішення чи доручення зазначеного органу або факти (інформація) надання (одержання) відповіді на запит, рішення чи доручення зазначеного органу.

Суб'єктами правовідносин, що виступають основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 209-1 КК, є особи, яким ця інформація стала відома в зв'язку з їх професійною або службовою діяльністю.

Такими особами є керівники та працівники суб'єктів первинного фінансового моніторингу (насамперед відповідальні працівники), спеціально визначені суб'єкти первинного фінансового моніторингу, які провадять свою діяльність одноособово, без утворення юридичної особи, керівники та працівники Держфінмоніторингу, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ й організацій незалежно від форми власності, співробітники правоохоронних органів, компетентних органів іноземних держав і міжнародних організацій, які, згідно із Законом, мають права та обов'язки здійснювати обмін відповідною інформацією з Держфінмоніторингом. Суб'єктами зазначених правовідносин також виступають керівники та співробітники Держфінмоніторингу.

Зміст правовідносин, що виступають основним безпосереднім об'єктом досліджуваного кримінального правопорушення, полягає в тому, що керівники, співробітники та працівники всіх вищезазначених юридичних осіб, спеціально визначені суб'єкти первинного фінансового моніторингу, які провадять свою діяльність одноособово, без утворення юридичної особи, мають обов'язок не розголошувати таємницю фінансового моніторингу та факти обміну інформацією про фінансову операцію та її учасників між суб'єктами первинного фінансового моніторингу, суб'єктами державного фінансового моніторингу, іншими державними органами та Держфінмоніторингом, факти надання (одержання) запиту, рішення чи доручення зазначеного органу або надання (одержання) відповідей на такі запити (п. 16 ч. 2 ст. 6, абз. 2 ч. 11 ст. 16, абз. 16 ч. 2 ст. 18 Закону).

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна виснувати, що основний безпосередній об'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 209-1 КК, не співпадає з основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 цієї статті.

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 209-1 КК, виступають соціальні цінності у вигляді соціальних зв'язків, які набули характеру правовідносин, що виникли між спеціально уповноваженим органом та суб'єктами первинного фінансового моніторингу, в рамках яких право спеціально уповноваженого органу на своєчасне отримання достовірної інформації про фінансові операції, які підлягають фінансовому моніторингу (порогові фінансові операції та підозрілі фінансові операції), кореспондується з обов'язком суб'єктів первинного фінансового моніторингу про надання відповідної інформації.

Натомість основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 цієї статті, виступають соціальні цінності у вигляді соціальних зв'язків, які набули характеру правовідносин, що забезпечують таємницю фінансового моніторингу та нерозголошення фактів отримання інформації про фінансові операції та їх учасників, надання запитів, рішень чи доручень та/або отримання відповідей на такі запити, рішення чи доручення між спеціально уповноваженим органом, суб'єктами первинного та/або державного фінансового моніторингу, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності, правоохоронними органами, компетентними органами іноземних держав і міжнародних організацій.

Поряд із основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення існує додатковий безпосередній об'єкт, якому також може бути завдана шкода відповідним кримінальним правопорушенням. Проте це питання буде предметом наступної публікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрушко П.П. Об'єкт кримінально-правової охорони, об'єкт злочину, об'єкт злочинного посягання та об'єкт злочинного впливу: основний зміст понять та їх співвідношення. *Адвокат*. 2011. № 12. С. 3–10.
2. Андрушко П.П., Короткевич М.Є. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: кримінально-правова характеристика. Київ : Юрисконсульт, 2005. 292 с.
3. Бровко В.М. Кримінальна відповідальність за умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 232 с.
4. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 6 грудня 2019 року № 361-IX / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#n6> (дата звернення: 10.07.2025).
5. Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 14 жовтня 2014 року № 1702-VII / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-18#Text> (дата звернення: 10.07.2025).
6. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник у 2 т. / за ред. Дудорова О.О., Письменського Є.О. Луганськ : Елтон-2, 2012. Т. 1. 2012. 780 с.
7. Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / Баулін Ю.В., Борисов В.І., Тютюгін В.І. та ін. ; за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-е вид. Київ : Право, 2015. 680 с.
8. Кримінальне право: Особлива частина : підручник / Зеленов Г.М., Карчевський М.В., Письменський Є.О., Хавронюк М.І. та ін. ; за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. 2-ге вид. Київ : Дакор, 2013. 786 с.
9. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар / Баулін Ю.В., Борисов В.І., Гавриш С.Б. та ін. ; за заг. ред. В.В. Сташис, В.Я. Тація. 3-є вид. Харків : Одісей, 2006. 1184 с.
10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. / За заг. ред. Андрушка П.П., Гончаренка В.Г., Фесенка Є.В. Київ : Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. Т. 1. 964 с.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Азаров Д.С., Грищук В.К., Савченко А.В. та ін. ; за ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.
12. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Дудоров О.О., Навроцький В.О., Ришелюк А.М. та ін. ; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2012. 1316 с.
13. Старовойтова Ю.Г. Кримінально-правова протидія порушенням законодавства України про фінансовий моніторинг : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08. Луганськ, 2009. 227 с.

Стаття надійшла у редакцію: 15.08.2025

Стаття прийнята: 01.09.2025

Опубліковано: 27.10.2025

НОТАТКИ

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПРАВО

Випуск 4

Коректура • Ірина Миколаївна Чудеснова

Комп'ютерна верстка • Наталія Володимирівна Фесенко

Підписано до друку: 30.09.2025.

Формат 60×84/8. Гарнітура Verdana.

Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 38,83. Замов. № 1025/834. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

вул. Інглєзі, 6/1, м. Одеса, 65101

Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.